

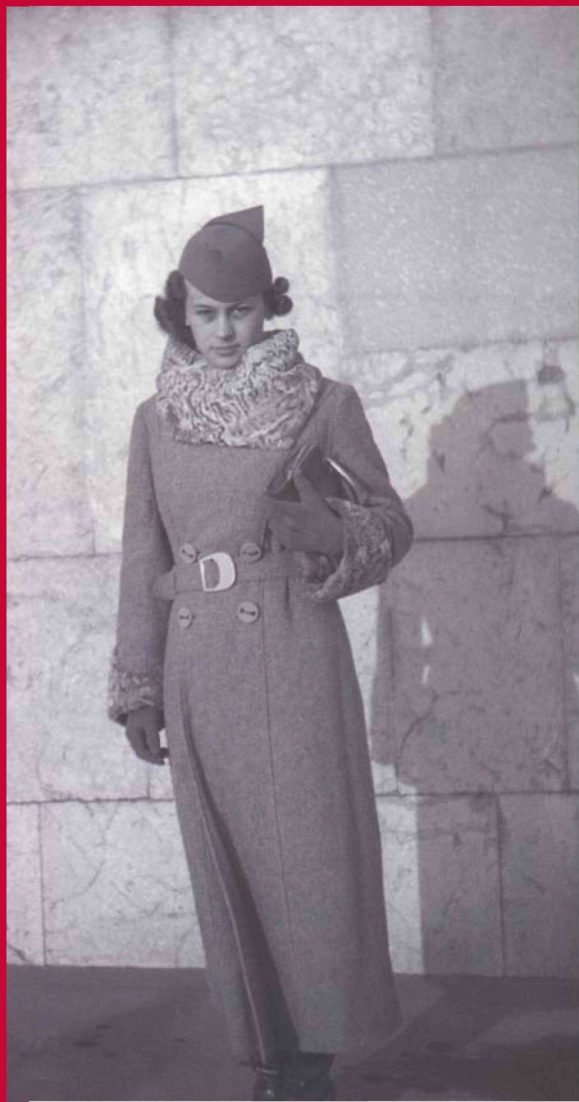
Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra

Ábrahám Barna, Benda Borbála,
Bódy Zsombor, Farkas Judit,
Granasztói Péter, Lukács Anikó,
Valuch Tibor tanulmányai

Hans Medich
A megbecsülés
kultúrája

Giovanni Levi
Magatartások,
erőforrások,
folyamatok
a fogyasztás
„forradalma” előtt

Debrecenről Berlinig
Interjú Niedermüller Péterrel

KORALL

TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

„Minden, ami emberi alkotás ósidóktól fogva, anyagi formákban maradt ránk, velük, rajtuk építkezünk tovább. Anyagi szerkezetekre rakódik rá jelen életünk, mint valami korallképződmény, úgy tenyészik az emberi társadalom.”

(Hajnal István)

Tanácsadó Testület: Bácskai Vera
Beluszky Pál
Benda Gyula
Faragó Tamás
Gyáni Gábor
Kovács I. Gábor
Kövér György
Tóth Zoltán
Valuch Tibor

Szerkesztőség: Czoch Gábor
Granasztói Péter
Horváth Gergely Krisztián főszerkesztő
Klement Judit
Lengvári István
Sasfi Csaba
Szegedi Péter

A szám megjelenését
a **Nemzeti Kulturális Alapprogram**
és a **Baranya Megyei Levéltár** támogatja.

A címlapon Györffy István felvétele, 1938. (Magántulajdon)

Kiadja az **ÚJ MANDÁTUM** Lap- és Könyvkiadó
Felelős kiadó Németh István
Lapterv: Zátonyi Tibor
Kiadóhivatal: 1145 Budapest, Torontál u. 24.
Telefon/fax: 221-6145, 363-0022 / e-mail: mandatum@mail.tvnet.hu
Szerkesztőség: www.korall.org / e-mail: korall@mailbox.hu
Nyomás, kötés: Főnix Kft 1053 Budapest, Szalay u. 3.
Telefon: 306-8588, 306-8702
Felelős vezető: Soskóné Müller Judith

ISSN 1586-2410

Tartalom

Keller Márkus:	Debrecentől Berlinig. Interjú Niedermüller Péterrel	5

Tanulmányok

Divat – Fogyasztás – Anyagi kultúra

Hans Medick:	A megbecsülés kultúrája A ruhák és színeik Laichingenben 1750 és 1820 között	19
Lukács Anikó:	Nemzeti divat a reformkori Pesten	40
Ábrahám Barna:	A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicisztikájában	57
Valuch Tibor:	Divatosan és jól öltözöttek A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években	72
Giovanni Levi:	Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt	96
Benda Borbála:	Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban	114
Granasztói Péter:	Társadalmi presztízs és hierarchia: tárolóbútor divat Kiskunhalason 1760 és 1790 között	137
Farkas Judit:	Bisztrai Farkas Ferenc és a bibliofil könyvkiadás Adalékok a két világháború közötti magyar könyvkultúra történetéhez	163
Bódy Zsombor:	Polgárok és munkások 1929-ben Adalékok a fogyasztás történetéhez	187

Fórum

Kovács Éva:	Az asszimiláció ambivalenciái (Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján)	200

Körkép

	Nők és férfiak... avagy a nemek története. A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája (Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.)	208
Tóth Eszter Zsófia:	Új irányzatok a magyar társadalomtörténet-írásban A hatvanas évek, mint kutatási probléma	211
Nagy Sándor:	19–20. századi társadalomtörténeti adatbázis építése Budapest Főváros Levéltárában	217

Recenziók

	„Korrekt parasztok” emigrációban Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. – Tóth Zoltán	223
	Romanizáció modernizáció nélkül Mariana Hausleitner: Die Rumänisierung der Bukowina: Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. 1918–1944. – Juliane Brandt	230
	Hudi József: Fábián-émlékkönyv. Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása. – Juliane Brandt	235
	„Érdekeltség és érdektelenség”. Gazdaságtörténeti alapfogalmak és alapkérdések Tomka Bélától. Tomka Béla: Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913. – Klement Judit	237
	Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. – Bácskai Vera	243
Szerzőink		247
Contents		249
Abstracts		251
Repertórium 1–10.		254

Debrecenről Berlinig

Interjú Niedermüller Péterrel

– Szeretném, ha a debreceni időkkel kezdenénk. Hogyan kerül egy budapesti diák Debrecenbe? Milyen volt a debreceni egyetem?

A '70-es évek elején kerültem Debrecenbe, ott kezdtem meg tanulmányaimat magyar és történelem szakon, azért mert akkor csak ott volt magyar-történelem szak. Pesten csak történelem-filozófia volt, ami nekem nem jött számításba, oda egy olyan közember, mint én, biztos nem jutott volna be. De egyébként meg sem kíséreltem. Debrecen a '70-es évek elején nehéz terep volt, ha szabad ezt így mondanom. Különösen a várost találtam nehezen elviselhetőnek. Az egyetemnek pedig egy kicsit olyan akvárium-jellege volt, amit jobban el tudtam viselni. Amikor én oda kerültem, senkit nem ismertem, az egyetemről sem tudtam szinte semmit, egyedül a magyar irodalom tanszékről lehetett tudni, hogy ott nagy tudású emberek vannak. Az irodalom egyébként akkoriban nagyon érdekelt, de aztán rövid idő alatt be kellett látnom, hogy az az irodalom- és világszemlélet, ami akkor ott uralkodott, egyáltalán nem egyezik az enyémmel.

A történelmet kifejezetten szerettem, noha ott is leginkább olyan dolgokat kellett csinálni – például rögtön a legelső félévben bibliográfiát a szőlőművelésről – amit nemcsak unalmasnak, de értelmetlennek is találtam. Amit viszont nagyon érdekesnek tartottam, az bármilyen furcsa is, az ókor volt. Volt két, a mai emlékezetem szerint jó tanár, akik ókori történelemmel foglalkoztak: Havas László és Tegye Imre. Ők ugyanis nem csak az eseménytörténettel foglalkoztak, hanem bemutatták a társadalmi dimenziókat is. Aztán később jártam Ránki György óráira, ami szintén fontos dolog volt. Ezután a másik két szakot egyre kevésbé találtam érdekesnek, a végén a magyart le is adtam. Egyszerűen nem érdekelt és csak nehézségeim voltak vele. De egyébként is elég sok nehézségem volt a különböző szakok, illetve órák miatt, amiket nem rendesen csináltam. A debreceni egyetem egyébként biztosan nem lehetett rossz, hiszen ugyanabban az időben, amikor én ott voltam, ugyan nem velem egy évfolyamon, hanem fölöttem, egy csomó olyan ember járt, akik mára a magyar tudományban jelentős pályát futottak be. Hadd említsem meg Kövér Gyurit, Gyáni Gábort, Kulcsár-Szabó Ernőt vagy Kunt Ernőt, aki később a kulturális antropológiát csinálta Miskolcon, és sajnos már meghalt. Szóval van egy csomó ember, aki onnan jött és én nem tudom, hogy nekik akkoriban mennyi és milyen nehézségük volt, de nyilvánvaló, hogy nem kaphattak rossz képzést. Ettől függetlenül az egyetemet egy nagyon rossz és nehéz terepnek ítélt meg, a várost nagyon unalmasnak találtam, az egyetemen nagyon erősnek éreztem a politikai jelenlétet. Az embert inkább valamilyen rejtett, mint nyílt módon, de állandóan ellenőrizték, amit én nagyon nehezen viseltem, és butának tartottam az egész légkört.

A néprajzon akkoriban Gunda Béla volt a tanszékvezető professzor, aki nagyon felemás ember volt. Egyrészt, mint tudós, nagyon nyitott volt. Bár inkább hagyományos néprajzot csinált, ezzel együtt is egy széleslátókörű és nemzetközi kapcsolatokat tartó ember volt, aki már a két világháború közötti időben a svédekkel és más, akkoriban progresszívnek nevezhető európai iskolával állt kapcsolatban. Gunda Amerikába is viszonylag korán, talán már valamikor a '60-as években kijutott, és innen a kulturális antropológiából elég sokat hozott magával. Így Debrecenben, ha valaki odafigyelt, az észlelhette, hogy a hagyományos néprajzon kívül vannak más területek is, így pl. a kulturális antropológia, ahol különböző emberek különböző érdekes dolgokat csinálnak. Ezt azért mondom így, mert akkor azért nem lehetett egész pontosan tudni – vagy legalábbis én nem tudtam egész pontosan – hogy mi ez, hiszen nem voltak kulturális antropológia óráink. Mi egy nagyon tradicionális néprajzi képzést kaptunk, ugyanakkor voltak állandó utalások arra, hogy mit csinálnak az antropológusok. Gunda beszélt pl. az etnokartográfiáról, ami hosszú évtizedeken keresztül uralkodó módszer volt a néprajzban, s azon az „ötleten” alapult, hogy a kultúrát lehet kartografálni, és akkor egyszer csak elkezdett arról beszélni, hogy a kulturális antropológiában is vannak hasonló gondolatok, és elkezdett mesélni Murdockról, a diffuzionista iskoláról, amitől az egész dolog hirtelen egy más perspektívát kapott. Egy másik nagyon fontos dolog, hogy nagyon korán nagyon nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy az ember külföldi folyóiratokkal megismerkedjen. Aztán amikor Debrecenben egy darabig könyvtárosként dolgoztam, akkor láttam, hogy az összes fontosabb kulturális antropológiai monográfia és kézikönyv megvolt, és nagyon sok fontos és jó folyóirat, amiket életben akkor láttam először. És persze ma is azt gondolom, hogy ezek abszolút pozitívumok voltak. Persze azok az emberek, akik ott tanultak, nem azért mentek oda, hogy ezeket a dolgokat megtanulják, tehát nem volt semmiféle fajta kulturális antropológiai beállítottságuk. Egy kicsit lokális vonatkozású néprajzot tanultak, és az is volt a cél, hogy az emberek – ez a '70-es évek – múzeumokba menjenek. Ott tehát muzeológus szakképzés folyt.

– Ön is ezért ment oda?

A muzeológus szakképzés miatt? Nem. Az igazság az, hogy nekem szinte semmi határozott elképzelésem nem volt a néprajzról, csak valamit kerestem, s arra gondoltam, hogy megnézem, mi történik ott. De a néprajzban akkor egyszerűen nem volt más. Így aztán nekem is ugyanúgy végig kellett menni a hagyományos nagy blokkokon: anyagi kultúrakutatás, szellemi néprajz, társadalomnéprajz stb. S az ember akkor is érezte, hogy ez a megközelítés elméletileg teljesen értelmetlen, így nem lehet kultúráról, kulturális folyamatokról beszélni, de hát ez mégis így ment, ez volt akkor – és attól tartok, talán még ma is – a kánon. Meg kell mondanom, hogy szerintem ezt Gunda is érezte, mert meg lehet nézni, több olyan írása van, ahol folyamatosan azt mondja, hogy az anyagi és a szellemi kultúrát nem lehet egymástól szétválasztani. Nem igaz az, hogy ő az írásaiban ezt teljesen mereven szétválasztotta, a probléma mégis az volt, hogy a néprajztudománynak ez volt a felfogása: van anyagi kultúra, pl. földművelés, állattartás, teherhordás stb., és a

szellemi néprajz: népmese, népdal, népszokás. És mindig ott volt ez a *nép*, aminek elméletileg persze szinte semmi értelme sincs, társadalomtörténetileg pedig egyszerűen a parasztságot tartotta a néprajz „népnek”. Engem ez korán irritált, de tévedés lenne azt gondolni, hogy átláttam volna, hogy ez miért nem jó így. Azért volt furcsa a debreceni néprajzi tanszék, mert abszolút követte ezt a kánont, és ebből a szempontból hihetetlenül konzervatív volt – persze semmivel sem volt konzervatívabb, mint a magyar néprajz bármely más intézménye, sőt, sok szempontból jobb volt, mert itt folyamatos impulzusok érték az embert. Az pedig kicsit az ember individuális érdeklődésétől függött, hogy valaki a földművelésre mozdult-e be, vagy valami másra. Ez nem értékítélet, csak azt mondom, hogy nagyon sokféle érdeklődés volt ott jelen akkor. És volt egy harmadik dolog, amit én mindig szerettem, ti. hogy ez egy kicsi tanszék volt, kevés diákkal, és ezért nagyon baráti légkör uralkodott. Mindenki ismert mindenkit, nem úgy, mint ebben az épületben, ahol van hétszáz diák, és a neveket az arcokkal nem tudom összerendezni. Mi 25-en, 40-en voltunk az öt évfolyamon, és ez jó hangulatot teremtett. Az ember egyáltalán nem érezte azt a sehova nem tartozást, mint amit például a történelem, vagy a magyar szakon érzett. Úgyhogy így utólag és visszanezve nagyon furcsa hely volt ez a debreceni tanszék, de azt hiszem, hogy az ember amit akart, ott megtanulhatta.

– *Ön akkoriban milyen témákkal foglalkozott?*

Hát egészen elképesztőekkel, ami leginkább azzal függött össze, hogy én azt pontosan tudtam, hogy mi az amit nem akarok. Semmiféleképpen sem akartam „anyagi kultúra kutató” lenni, ez nem érdekelt és egyáltalán nem is ismertem ki magam. Nem érdekelték a különböző hálóformák, meg eszközformák sem, és még kevésbé a szó- és tárgy történeti vizsgálódások. Ezzel engem ki lehetett űzni a világból. Ebből értelemszerűen következett az, hogy ami inkább érdekelt, az az úgynevezett szellemi néprajz. Debrecenben azonban elég felemás volt a helyzet abban a tekintetben, hogy mit lehetett az úgynevezett szellemi néprajzon belül csinálni. Egyrészt lehetett szövegekkel foglalkozni (népmese stb.), másrészt meg szokásokkal, rítusokkal. Először arra gondoltam, hogy akkor inkább szövegekkel foglalkozom, mert az a még meglévő irodalmi érdeklődésemhez közelebb állt, de aztán gyorsan rájöttem, hogy ez a filológus ügyködés a mesékkal, hogy típusok, kategóriák stb., ugyanaz, mint a szekér részei, csak nem a szekérral, hanem a népmesékkal. És akkor így kizárásos alapon maradtak a népszokások – ami hát ugye egy elég értelmetlen megjelölése egy kutatási területnek. S akkor megpróbáltam kitalálni, hogyan lehet ezt értelmesebben mondani. Lassan rájöttem, hogy máshol ezt úgy mondják, hogy rítusok, meg hogy vannak szimbolikus cselekvések. S aztán az olvasmányaimból arra is rájöttem, hogy a kulturális antropológia főleg azt vizsgálja, hogy milyen társadalmi funkciói vannak a rítusoknak. És azt gondoltam, hogy ez egy értelmes kérdésfeltevés, mert itt igazából azt kérdezi az ember, hogy egy társadalom, egy lokális közösség milyen szinteken szerveződik meg. Lehet azt mondani, hogy megszerveződik gazdasági szinten, megszerveződik egy társadalmi kapcsolathálón keresztül, de lehet azt is mondani, hogy megszerveződik a szimbolikus cselekvéseken keresztül. Erre mondtam azt, hogy igen, ez az, ami engem érdekel, hogy ho-

gyan szerveződik meg mondjuk egy falu, mint szimbolikus közösség. Persze nem azt akarom mondani, hogy 25 vagy 30 évvel ezelőtt ugyanebben a terminológiában gondolkodtam, mint ma, de valahol azt gondoltam, hogy ez az, amit a szokásoknak a vizsgálatán keresztül ki lehet deríteni. Végülis úgy döntöttem, hogy ezt szívesen csinálom, így a szakdolgozatom is, meg a doktori disszertációm is ebben a témakörben készült, s mivel én akkor, illetve addigra megfertőződtem a szemiotikától, szemiotikai indíttatású dolgozatokat írtam.

– *Gunda professzor hogyan fogadta ezt a fajta kérdésfeltevést?*

Ez semmiféle gondot nem jelentett. Gunda ugyan később a szemiotikával szemben nagyon szkeptikus lett – igaz én is –, de akkoriban még ő is írt szemiotikai cikkeket, és abszolút támogatta az elméleti érdeklődésemet. S azt is meg kell mondani, hogy Gunda egy nagyon tájékozott etnográfus volt, aki nagyon sok mindentől tudott, és sok mindent igyekezett is beépíteni a munkáiba. Később rengeteg emberi problémám volt vele, de ha ezeket félreteszem, akkor azt gondolom, hogy amit így csinált, az semmilyen értelemben nem volt „egy buta néprajz”, vagy egy érdektelen valami. Úgyhogy ezt abszolút nem ellenezte. Annyit mondott, hogy ez neki kicsit teoretikus, meg „életidegen” meg, hogy járjál többet terepre, meg ne hanyagold el a történetiséget stb., de ezekben azt gondolom, hogy igaza volt.

– *A '70-es évek végén, egy végzett néprajzos előtt, milyen lehetőségek álltak?*

Hát, nem sok. Ugye volt a múzeum. A '70-es évek végén egyébként is azon gondolkodtam, hogy nem kellene-e visszavonulni valahova, és ott élni, vagy az embernek meg kell próbálni valamit egy másik szinten változtatni. Akkoriban teljesen kilátástalannak ítéltam meg a helyzetemet. Mit lehet csinálni ebben az országban? Számomra ez akkoriban nagyon fontos kérdés volt. Jó, most lezárom ezt az egyetemet, de akkor most mit fogok csinálni? Nem akartam párttag lenni, nem is voltam soha, ez így nem érintett, azt az egész rendszert hihetetlenül butának is tartottam. Azt pontosan tudtam, hogy nekem Debrecenből semmi esélyem sincs arra, hogy Pestre kerüljek, a néprajzi kutatócsoportba. Maradhattam volna Debrecenben, de ezt nem akartam. S akkor többször megfordult a fejemben, hogy vajon nem az volna-e a megoldás, hogy visszavonuljak valahová egy kisvárosba, egy egyszemélyes múzeumba, hogy megpróbáljam a saját világomat felépíteni. Ez bármennyire is nevetségesen hangzik ma – egyébként is abszolút alkalmatlan lettem volna erre – akkoriban egy nagyon valós alternatíva volt. Egy barátom például az egyetemről később a soproni múzeumba került, s akkor nagyon erősen gondolkodtam, hogy nem kellene-e nekem is Sopronba vagy Kőszegre, vagy Vásárosnaményba menni. Ezek a távoli helyek is jelezték, hogy mennyire el voltam keseredve. De ez a probléma igazából anélkül oldódott meg, hogy valóban magamtól el tudtam volna dönteni, mert mikor negyed- vagy ötödéves voltam, Gunda felajánlott egy könyvtárosi állást, amit persze elfogadtam. Azt gondoltam, hogy könyvtárban lenni az jó, könyveket kezelni jó, én látom mindig elsőnek, hogy milyen könyvek jönnek be, azt viszek haza amit akarok. Másfél vagy két évig voltam ott könyvtáros, s nyilván még ma is ott lehetnék, ha kibírtam volna. Ma már nem tudom, hogy hogyan, de hirtelen megéreztem, hogy ha nem vigyázok, akkor ott ragadok. Valamikor elkez-

dődött a tervezgetés a tanszéken belül is, hogy akkor majd hogyan lehet engem tanársegédként behozni. Az az érzésem támadt, hogy itt ragadok, és ettől a gondolattól páni félelem fogott el. Megértettem, hogy itt az az egyedüli perspektíva, hogy esetleg, ha minden jól megy, 20 év múlva egyetemi docens leszek, amihez egyedül arra lett volna szükség, hogy az ember kivárja az időt. Annyi ember volt azon az egyetemen, aki semmit sem csinált tudományosan, hogy az rögtön látszott, itt nem arról van szó, hogy én elég jó vagyok-e, hanem arról, hogy ki tudom-e várni, hogy az előttem lévők kihalnak mind, s akkor majd én is előbbre fogok jutni. Nem tudom, hogy ez még ma is így működik-e Magyarországon, néha az az érzésem, hogy nem sok minden változott, de lehet, hogy tévedek. Mindenesetre akkor arra gondoltam, hogy én most akkor húsz évig itt... S ekkor kezdtek személyes problémáim is lenni, mire egyre inkább azt gondoltam, hogy én ezt nem fogom tudni csinálni, ez egy abszolút katasztrófa. A tanszéken egyre nehezebbé váltak a tanárok közötti személyes viszonyok, egyre több lett az ellenségeskedés. Így aztán pánikszerűen otthagytam az egészet, anélkül, hogy bármi más lehetőségem lett volna. Tehát nem azért mentem el, mert volt egy jobb állás. Az egyedüli lehetőség egy folklorizmus kutatás volt az akkori Népművelési Intézetben, amit Voigt Vilmos irányított. Semmiféle állásom nem volt, de ebben a programban lehetett alkalmi munkákat csinálni. Így jöttem vissza Pestre, s a Debrecen fejezet lezárult. Azóta is csak kétszer voltam rövid időre, magánemberként Debrecenben, többet nem.

– *A következő évek hogyan teltek el?*

Volt ez a folklorizmus kutatás, ami körül ott ügyetlenkedtem, különböző kis egyetemi munkákat csináltam, például bibliográfiát, konferenciaszervezést, de ezek teljesen alkalmiak voltak. S emellett még fordítottam. Ez úgy két, két és fél évig tartott. Ez nem volt jó, de igazából nem a pénz hiányzott, hanem az, hogy légüres térben voltam. Visszakerültem tehát Pestre, de sokszor elgondolkodtam, vajon jó dolog volt-e az egészet otthagyni. Debrecenben ott volt az egyetem, meg ez a néprajznak nevezett valami, amihez az ember egészen kicsit a szélén, de hozzátartozott, s utána nem volt semmi, ami nyomasztott. Újra kellett definiálnom az életemet, s valami mást elkezdeni, ami akkoriban nem volt olyan egyszerű. Még arra is vigyázni kellett, hogy az embert ne igazoltassák, mert nem volt benne a személyimben, hogy hol dolgozok. Így egyre inkább azt gondoltam, hogy a néprajz számomra le is zárult. Nagyon erősen gondolkoztam azon, nem kellene-e tudatosan lezárnom ezt a fejezetet, és hivatalosan is fordítóvá válni, s könyveket fordítani. Ez is egy alternatíva volt, illetve ez látszott az egyedüli alternatívának.

– *És hogyan zárult ez a két év?*

A néprajzi kutatócsoportban akkoriban Paládi-Kovács Attila volt az igazgató-helyettes, vagy a tudományos titkár, most már nem tudom pontosan. Ő hívta fel a figyelmemet, hogy van egy doktori ösztöndíj, és próbáljam meg. Én persze azonnal ráharaptam, s kisebb huzavonák után meg is kaptam. Így valahogy '80-ban, vagy '79-ben odakerültem az Intézetbe egy kétéves kutatói ösztöndíjjal, és a végére le is doktoráltam. Aztán egy-egy évre mindig meghosszabbították a szerződésemet, majd egyszer, magam se vettem észre, hogy hogyan és mikor, de kineveztek tudományos

segédmunkatársnak négy évre, utóbb munkatársnak. Az is úgy volt aztán, hogy ha az ember nem csinált valami disznóságot, akkor a dolog ment magától, ugyanaz volt, mint az egyetemen. Csak ki kell várni, hogy az előtted levők kihaljanak, s akkor előbbre jutsz. Ez velem is valahogy így volt, egészen '89-ig ott voltam. Visszatekintve ez volt a leghosszabb idő, amit egy helyben dolgoztam. Berlin most már közelíti, de még mindig a néprajzi kutatócsoportban dolgoztam a leghosszabb ideig. – *Milyen volt a tudományos élet a kutatócsoportban? Kik voltak ott? Mivel foglalkoztak?*

Mikor bekerültem, nagyon idegennek éreztem magam, nem nagyon ismertem senkit. Akkoriban Bodrogi Tibor volt az intézet igazgatója, aki etnológus volt, s szerintem nyitott ember. Nem az típusú igazgató volt, aki mindent és mindig kontrollálni akart, de mindenféle hátrányai is voltak. Ilyen hátrány volt, hogy az intézet nem volt igazán szervezett, s mindig az a benyomás állt elő, hogy itt nem történik semmi. S hogy mondjam, ez nem volt egy teljes mértékben téves benyomás, noha én inkább azt mondanám, sokkal kevesebb történt, mint ami történhetett volna. Huszonvalahány kutató volt, amikor én odakerültem, hát mit mondjak: tényleg le lehetett élni egy tudományos életet úgy, hogy - nem akarok senkit megbántani, lehet, hogy ez ma már nem így van, de akkoriban így volt - hogy az ember alig csinált valamit. Egy héten kétszer kellett bejárni, egy évben egyszer kellett írni valamilyen jelentést, aminek egyébként nem volt semmilyen jelentősége. Valamit kellett írni, de amit leírt az ember, annak nem néztek utána, hogy ténylegesen meg is történt-e. És persze ez az akkori légkör kihatott, ha nem is mindenkire, de a többségre - én is hihetetlenül elkényelmesedtem. Ma azt már nem lehet elképzelni. Ettől függetlenül ott volt Bodrogi, aki a maga szakmájában egy elfogadott kutató volt. Ott volt Kisbán Eszter, aki aztán később Pécsen lett tanszékvezető, akiről azt gondolom, hogy a néprajzi táplálkozástudományt Magyarországon megújította. Ugyanez vonatkozik Pócs Évára, aki később a történeti folklorisztika, pontosabban a boszorkánykutatás területén produkált alapvető kutatási eredményeket. Ott volt Sárkány Mihály, aki nagyon sokat tett azért, hogy Magyarországon megismertesse az angol szociálanropológiát. Voltak tehát érdekes emberek, de igazából ennek ellenére mindig az volt a benyomásom, hogy nem történik semmi, ami persze így ebben a formában nem igaz. Pontosabban talán azt kellene mondanom, hogy azt, ami történt, gondolok pl. az egész intézet központi vállalkozására, az akkoriban már évtizedek óta húzódó *Magyarság Néprajzára*, amiben ugyan nekem is kellett dolgoznom - írtam pl. egy „fontos” tanulmányt a gyerekjátékokról (ez persze most önironikus megjegyzés) -, de amit én egy teljesen fölösleges, idejétmúlt önigazolásnak tekintettem, ami egy sor fontosabb dolgról elvonta a figyelmet. Ugyanakkor lehetett konferenciákat is csinálni, én kettőt vagy hármat szerveztem, kis köteteket is kiadtunk, s ezek nem voltak rosszak. Viszonylag korán, a 80-as évek elején csináltunk egy konferenciát a folklórról és a mindennapi életéről, ami azért fontos, mert ez volt az első alkalom, amikor a mindennapi életnek a teoretikus fogalma a magyar néprajzban megjelent. Volt több folklorizmus- vagy város-konferenciánk is. Ez az időszak körülbelül 1984-ig tartott. 1984-ben aztán egy ösztöndíjjal

eljutottam az Egyesült Államokba, ami – minden szempontból – fontos cezúra számomra. Tanultam, emberekkel ismerkedtem meg. Ekkor ismerkedtem meg alaposabban a kulturális antropológiával, ebből is látszik, hogy jó későn. S amikor visszajöttem '85 után, akkor jött az a szakasz, amikor viszonylag sok mindent csináltam Hofer Tamással közösen, s nem nagyon érdekelt, hogy mi történik az intézetben. Az volt a jó, hogy Hoferrel lehetett különböző projekteket csinálni, ő amúgy is egy kedves ember, aki ahol tudott segített, és nekem fontos volt, hogy Tamással együtt dolgozhattam. Ma ezt úgy fogom fel, hogy '84-ig nem sok minden történt velem, de az egyesült államokbeli kintlét, s utána ez az intenzívebb munkakapcsolat Hoferrel, nagyon sokat segített, sok mindenre megtanított. A '84–86 közötti időszakot egy második képzési időszaknak tekintem. Onnantól fogva nem érdekelt, hogy be tudok-e integrálódni a magyar néprajzba. Addig sokat kínlódtam azon, hogy hogyan lehet mindezt egy hagyományos néprajzra átfordítani, azzal összeegyeztetni, de aztán rájöttem, hogy nemcsak *nem lehet*, hanem *nem is érdemes*. Olyan kiindulópontok voltak az akkori magyar néprajzban, hogy azok mellett ezt nem lehetett. Mindenesetre az Egyesült Államokban, ahol nyilván egy bizonyos distancia szükségszerűen is kialakult, megértettem, nem kell az embernek minden áron elfogadtatnia magát, és attól fogva nem volt többé fontos, hogy el fogadják-e vagy sem. Egyébként nem fogadtak el. Ami az Egyesült Államokban számomra nagyon fontos volt, az az, hogy észrevettem, a kulturális antropológia egy sokkal szélesebb és összetettebb terület, mint ahogyan én azt korábban elképzeltem. Nagyon jó dolog volt, hogy a könyvtár éjjel-nappal nyitva volt, annyit lehetett olvasni, amennyit az ember akart. A bloomingtoni akkor a tizedik legnagyobb egyetemi könyvtár volt az Egyesült Államokban. Azon gondolkoztam, hogy mi legyen az, amit most olvassak. Úgy határoztam, hogy három dologra fogok koncentrálni: egyrészt megpróbálom a hagyományos antropológiát végigolvasni, volt egy nagyon erős városantropológiai érdeklődésem, s olvasni akartam a legújabbakból is. S ezt a hármat következetesen igyekeztem végigcsinálni. Borzasztó jó dolog volt, hogy nem volt más dolgom, csak az olvasás. Emellett volt egy kis kutatási projekt is, ami az amerikai magyarokkal foglalkozott, de ezen kívül az ember azt csinált, amit akart. Számomra az is fontos volt, hogy egy sor olyan embernek a nevét megtanultam, akiről korábban alig tudtam valamit. Az sem véletlen, hogy a Geertz-nek az *Interpretations of Cultures* című könyvéről ami 1972-ben vagy 1973-ban jelent meg, Magyarországon még '80-as évek elején is alig lehetett tudni. Volt egy sor dolog, ami ott egészen más volt, mint amit én itthon megtapasztaltam. A másik, ami nagy jelentőséggel bírt számomra, hogy megértettem, a magyar néprajz hihetetlenül homogénen gondolkodott. Ami a teóriát illeti: egyáltalán nem volt teóriája, ami a módszerét illeti, az is több mint problematikus. Ugyanakkor ez volt az az időszak, amikor rájöttem, hogy nincs értelme erről az egészről – mármint a kultúráról – csak nemzeti keretekben gondolkodni, mert ez szükségszerűen csak egy metszete lehet a kutatásnak. Mikor hazajöttem, Hofer projektje a nemzeti kultúra megkonstruálásáról úgy jött nekem, mint a megváltás. Teljesen világos volt, hogy lehet azt mondani, hogy a kultúrának vannak nemzeti keretei, de ezek

nem maguktól vannak, így mindenekelőtt azt kell megvizsgálni, hogyan jött létre, hogyan lett megszerkesztve az, amit nemzeti kultúrának nevezünk. Ugyanez vonatkozik a népi kultúrára is, azaz elsősorban azokat a koncepciókat kell megvizsgálni, amelyek a magyar népi kultúra vagy a nemzeti kultúra megszerkesztéséhez vezettek. S a Hofer-féle projekt pontosan erre törekedett. Azt igyekezett többek között megmutatni, hogy a néprajz tárgyát képező „magyar népi kultúra” hogyan lett megcsinálva – a szó legszorosabb értelmében. Volt például egy konferencia a Széchényi Könyvtárban, melyet Tamás rendezett, s melyen én is tartottam egy előadást arról, hogy a magyar folklór szövegbázisa miként lett megkonstruálva. Az elképesztő az volt, hogy az adatok, amelyeket összeszedtem, például, hogy Kriza János annak idején leveleket írt Gyulaynak, megkérdezve tőle, hogy milyen szavakat, sorokat vegyen ki népdalokból, balladákból, közismertek voltak, a folkloristák mégis úgy tettek, mintha nem tudtak volna ezekről, vagy mintha ezeknek nem lenne nemcsak filológiai, hanem elméleti jelentőségük. De olyan folklorisztika tanulmányt sem tud nekem mutatni, ahol leírták volna, hogy „emberek, de hát nem ezt énekelte a nép, hanem ezek irodalmilag cizellált, megszerkesztett szövegek voltak”. Mikor ezt előadtam, akkor az egyik, akkoriban talán legelismertebb folklorista felállt és azt mondta, hogy hát igen, de mégsem erre kell a hangsúlyt helyezni. És nem volt más ellenérv. A magyar néprajzban ez egyszerűen így működött. Aki népmesét kutatott, az népmesét kutatott, aki balladát, az balladát, és senkinek nem jutott eszébe feltenni a kérdést, hogy mi az a szöveg, amit kutatunk. Hogyan jött létre? Olyan, mintha a társadalomtörténész nem kérdezne rá azokra a forrásokra, melyek alapján társadalmi folyamatokat igyekszik rekonstruálni. Én ezt teoretikus katasztrófának tartottam, de ettől persze semmi sem változott – a magyar néprajz a mai napig egy más utat látszik járni, mint az általam ismert más európai országokban. Az az önkritikus vizsgálódás, ami pl. a német vagy éppen a skandináv néprajzot jellemezte és jellemzi, szinte teljességgel hiányzik a magyar néprajzból. Kár, mert egy ilyen kritikus megközelítésben mindig benne rejlik az elméleti továbblépés, egyfajta modernizáció esélye.

– *Ekkor már '89-ben vagyunk, amikor elkezdődik a kulturális antropológia szak a szervezése?*

Még nem, de majdnem. Fontosnak tartom, hogy a '80-as évek végére Hofer Tamás körül egy egész sor fiatalabb ember „gyülekezett”, mint például Klaniczay Gábor vagy Szentiványi István. S ebben a körben kezdett egyre határozottabban körvonalazódni egy másfajta néprajz, ami nemcsak a kulturális antropológiával, hanem a történettudománnyal, a történeti antropológiával, és a társadalomtörténettel is szorosan összekapcsolódott. Aztán valamikor, talán '89-ben rendeztünk – mármint a néprajzi kutatócsoport – egy konferenciát a magyar néprajz helyzetéről. Tartottam ott egy előadást, ami aztán megjelent a *BUKSZ*-ban, s amit a hivatalos tudomány nemcsak elutasított, hanem kifejezetten rosszul fogadott. De ez kevésbé volt érdekes. Nekem azért volt fontos a konferencia, mert ott megpróbáltam – de más is – elméletileg megfogalmazni, hogy mi a baj. Az attitűd egészen biztos nem az volt, hogy most mindannyian kulturális antropológusok vagyunk, és dobjuk el

a néprajzot, erről szó nem volt. Csak arról, hogy az ember megpróbálta egy kicsit abba az irányba is eltolni a szekeret, hogy akkor most már ne csak olyan kategóriákban gondolkodjunk, hogy van még három falu, ahol nem tudjuk, hogy milyenek voltak a teherhordási módok, hanem próbáljuk meg az egészet valahogy teoretikusan elhelyezni. Miért kell nekünk tudni a teherhordási módokról? Mit mondanak azok el egy társadalomról? És én nem azt mondtam, hogy nem mondanak el semmit, hanem hogy a kérdésnek nem arra kellett volna irányulnia, hogy a fejen hordják a terhet, vagy a háton, és ebből ötven térképlapot csinálni, hanem azt mondani, hogy mit mesél el ez a társadalom működéséről. Ugyanez vonatkozik a földművelésre, stb. Ez akkor nem jól sikerült, mert nagyon sokan úgy élték meg, hogy itt most egyfajta leszámolás történik, én pedig visszaélek azzal a lehetőséggel, hogy kint voltam, és most odapiszkítok a fészekbe. Így utólag azt gondolom, hogy az én akkori előadásom csak elmérgesítette a helyzetet, nem hogy segített volna... Lehet azt mondani, hogy ügyetlenül vagy rosszul csináltam, de mindenestre utána nyilvánvalóvá vált, hogy a néprajzon belül számomra semmifajta ki-futási lehetőség nincs.

Aztán '89-ben történt, hogy Boglár Lajos elkezdte szervezni a kulturális antropológiát, és sokaknak szólt, például Sárkánynak, Hoppálnak, nekem. És akkor létre is hozták a kulturális antropológia munkacsoportot, amibe azonban én nem nagyon involválódtam, mert éppen akkor futott egy Tübingenbe szóló ösztöndíj-kérelmem Németországban, a Humboldt Alapítványnál. Mikor pályáztam, mindenféle véleményeket kellett mellékelni a pályázathoz Magyarországról is, meg külföldről is. Na most a magyarországi vélemények nemcsak rosszak, hanem kifejezetten denunciók voltak, ami persze megerősített engem abban a meggyőződésben, hogy itthon teljesen ellehetetlenült a helyzetem. Ettől függetlenül, vagy talán éppen ezért, megkaptam az ösztöndíjat. Időnként azt gondolom, hogyha nem lettek volna ennyire denunciók a vélemények, akkor talán nem is lett volna esélyem. De hát azok, akik ártani akartak, nem értették, vagy nem tudták, itt az a szokás, hogy az ember vagy egy pozitív ajánlást ír, vagy semmilyen. Így elmentem Tübingenbe. Tübingen akkor egy mítikus hely volt. Egyrészt az ott dolgozó kollégák, másrészt a kutatási témák miatt. Minden nagyon jó volt, egyben nagyon fontos is volt, abból a szempontból is, hogy majdnem két évre kivonultam Magyarországról, a verekedésekben nem kellett részt vennem, rengeteget olvashattam, kutathattam, sokat utazhattam konferenciákra, szerte Európába. De ugye ez egy megszabott időszak volt, tehát lehetett tudni, hogy előbb-utóbb le fog járni.

Közben, korábban - most nem tudom megmondani -, de talán '86-ban elkezdtem lejárni Pécsre, ahol volt egy bonyolult intézményi konstrukció. A magyar nyelvi tanszéken belül, aminek a Szépe György volt a főnöke, volt egy kommunikációs szeminárium, amit Horányi Özséb vezetett, és ezen a kommunikáción belül voltak kulturális antropológia órák. Horányi igazából Hoppált kérte meg, aki az utolsó pillanatban lemondta, így én helyettesíthettem. Tehát én Hoppál pótlékeként kerültem le egy fél évre. Ennek nagyon megörültem, s azt gondoltam, ez egy jó hely, itt diákokkal lehetek együtt. Tehát így kezdtem, és működött is: újabb

és újabb fél évekre kaptam órameghívást, majd aztán másodállást is. S amikor kint voltam Tübingenben, egyre többet gondolkoztam azon, hogy na jó, akkor most a néprajzi kutatócsoportba visszamenni, hát ez az öngyilkosságnak egy sajátos módja, ennek semmi értelme nincsen. S hát, akkor mit lehet csinálni? Akkor eszembe jutott, hogy talán Pécs, de ott meg nem volt állás. És én mégiscsak Pesten voltam, s nem nagyon éreztem szükségét annak, hogy akkor most leköltözzek Pécsre. De hát mit lehet tenni? Végül is a tübingeni idő alatt mégis lett ott egy állás, s lementem oda. Ez már '92-ben volt. S mikor visszajöttem Tübingenből, akkor ezzel párhuzamosan Pesten is elkezdtem csinálni a kulturális antropológiát, ahol óraadó voltam. – *Ezek szerint Pécsen előbb volt kulturális antropológia, mint Pesten?*

Igen, szerintem korábban. Pesten Sárkány a folklór tanszéken biztosan tanított már jóval korábban kulturális antropológiát. A pesti folklór tanszéken is volt már korábban etnológia, maga Boglár Lajos is ott tanított etnológiát. Dehogyan ezt ott kulturális antropológiának hívták-e, vagy sem, én nem tudom. De Pécsen, mondom, ez csak heti egy óra volt, vagy kettő. A pesti és a pécsi antropológia oktatás párhuzamosan futott, egy darabig egészen jól, noha a különbségek világosak voltak. A pesti tanszék nagyon erősen az Európán kívüli népekre koncentrált, s a kulturális antropológiát nagymértékben az etnológiával azonosította. Pécsen pedig a kulturális antropológia a kommunikációhoz tartozott, amiből az következett, hogy inkább a modern vagy komplex társadalmak álltak az érdeklődés középpontjában. Egy ideig még az az illúzió is megvolt – nekem is –, hogy ebből egy szak is lehet, de ez számos ok miatt nem valósult meg. Végül a Sorostól mi is kaptunk egy viszonylag nagyobb támogatást kulturális antropológiára, ami addig, amíg a Soros-támogatás megvolt, nagyon jól működött. Több ember is volt, akikkel nagyon jól együtt tudtam dolgozni, mint Zentai Viola, vagy Vörös Miklós, akik szintén lejárta, nagyon jól csinálták, nemzedékük legképzettebbjei közé tartoztak. Aztán a Soros-pénz lejárt, s az egyetem vagy a kar nem akarta, hogy ebből rendes tanszék legyen, azzal az indoklással – ami valljuk be őszintén, nem teljesen légből kapott –, hogy feltétlenül egy vidéki egyetemen kell egy kulturális antropológiai tanszék? S mikor ez kiderült, az emberek involváltsága is fokozatosan csökkent. Pesten meg egyre-másra történtek olyan dolgok, amelyek egyszerűen érthetetlenek, egyben értelmetlenek voltak, mint pl. az az eset, amikor a tanszékvezető elhozott Brazíliából Pestre egy szerencsétlen törzsfőnököt, egy indiánt, s különböző fórumokon elkezdte mutogatni. S ugye annak, aki antropológiával foglalkozik, annak nemcsak az ilyen akciók tudománytörténeti előzményeit kell ismernie, hanem egy akció morális következményeivel is tisztában kell lennie – de hát ez ebben az esetben nyilvánvalóan nem így volt. Ez csak egy kis, és lehet, hogy rossz példa is talán, de mutatja azt, hogy hiába hívták ezt kulturális antropológiának, itt nem azok a dolgok történtek, aminek egy kulturális antropológia tanszéken történnie kellett volna, pláne Magyarországon. Brazíliából idehozni egy törzsfőnököt, vagy gyógyító embert, hát ez olyan, mint a színház.

– *Voltak erről viták?*

Hát ez inkább csak úgy megtörtént, nem nagyon voltak róla viták. Az is problémát jelentett, hogy a kulturális antropológia tanszék kicsi volt, szóval nehéz volt ezekre a helyzetekre azt mondani, hogy jaj, micsoda hülyeség ez. Kicsit arra is kellett gondolni, hogy ha az ember belülről azt mondja, hogy micsoda hülyeségek történnek, akkor rögtön szolgáltatót egy érvert másoknak, akik azt mondják, hogy mi szükség van itt kulturális antropológiára. Emiatt ez egy nehéz helyzet volt. A néprajz tanszék folyamatosan támadta a kulturális antropológiát. Azt szeretnék volna, hogy csak egy általános, közismereti tárgy legyen. Az látszott, hogy a néprajz és a folklorisztika mindent elkövet, hogy a kulturális antropológiát kiszorítsa. Szóval nehéz helyzet volt, de mindenféleképpen lehetett látni, hogy baj van. Például az emberek kezdtek lekopni. Olyan emberek, akik fontosak voltak. Sárkány ugyan mindig tanított, de lehetett érezni, hogy van egyfajta distanciája ehhez a dologhoz. Később Fejős Zoltán szintén némi distanciával közeledett. Azok az emberek, akiknek ott lett volna a helyük, kezdtek eltűnedezni, új emberek, mint az előbb említett Zentai Viola vagy Vörös Miklós, pedig nem tudtak a tanszék közelébe kerülni, rajtuk kívül álló okokból, s ebből lehetett látni, hogy mások is másként szerették volna a kulturális antropológiát csinálni. Nem lehet Magyarországról, egy pénz nélküli tanszékről úgy kutatásokat csinálni, hogy mi azt mondjuk, hogy a harmadik világot vagy a nem európai népeket kutatjuk. Hát ilyen nincs.

– *Ki, vagy mi határozta meg végső soron a szak profilját, ki döntött?*

Ez nem dőlt el, hanem igazából úgy történt, hogy a diákok hallgatták a különböző tanárokat és sodródtak. Volt, aki a Boglárhoz ment, aki el is küldött egy vagy két embert Brazíliába terepgyakorlatokra, de itt nem egy vagy két emberről lett volna szó, hanem 100 vagy 120 diákról. Az igazi probléma az volt vele, ami később egyre inkább strukturális probléma lett, hogy nem történt meg az a lépés, hogy a dolog intézményesüljön. Egy olyan tanszékké váljon, aminek van profilja. A Soros Alapítvány nagyon nagy pénzekkel támogatta a tanszéket, amiből sokkal, de sokkal többet kellett volna kihozni, mint ami a végén létrejött. Kósa is írja a könyvében,¹ hogy a kulturális antropológiai kezdeményezések nem bizonyultak életképesnek Magyarországon, ami ebben a formában azt gondolom, nem igaz, másrészt meg teljesen igaz, mert nem intézményesültek. Én most nem fogok a személyi felelősségről beszélni, hogy kinek mennyi felelőssége van ebben, de nyilván mindenkinek, aki ebben a dologban részt vállalt – engem is beleértve – el kell azon gondolkozni, hogy mi is az, amit én ehhez a történethez hozzátettem.

– *Ezek szerint a fő problémát az intézményesülés elmaradásában látja?*

Azt gondolom, hogy az tette tönkre a kulturális antropológiát, hogy egy bizonyos ponton nem fejlődött túl, és ki kell mondani kerek-perec, hogy Boglár Lajos, aki ezt létrehozta, vezette, szimbolizálta, bizonyos lépéseket nem tudott, nem akart, vagy elfelejtett megtenni, s ettől a dolog szükségszerűen beszűkült és elhalt. Ezen nem változtat az sem, hogy hány könyvet kapott a tanszék, meg milyen diákrendezvényei voltak. A kulturális antropológia Magyarországon nem tudott olyan

¹ Kósa László: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest, 2001. 239–242.

módon intézményesen beépülni az egyetemi rendszerbe, mint például Lengyelországban, de még Romániában is. Ez egy rossz történet, de így van. Bizonyos mértékben ez vonatkozik Pécsre is, de ott nem azon ment tönkre, hogy nem volt személyes involválódás, hanem azon, hogy nem volt semmiféle strukturális lehetőség. Nem volt a karon egy olyan erő, amelyik azt mondta volna, hogy nekünk kell a kulturális antropológia tanszék, akármilyen kicsi is. Ezen kívül volt még Miskolcon, amit Kunt Ernő csinált, amire lehetett azt mondani, hogy túlméretezett, de mégiscsak megcsinálta. Mindez azért szomorú, mert az antropológia valami sokkal fontosabbat is csinálhatott volna Magyarországon, mint amit ténylegesen csinálni tudott, így viszont nehéz ellenérveket találni azokkal szemben, akik azt mondják, Magyarországon nem volt életképes a kulturális antropológia.

– 1994-ben Ön írt egy cikket a néprajz és kulturális antropológia viszonyáról a *Replikában*, amihez aztán később többen is hozzászóltak.² Hogyan látja ezt a vitát utólag?

Replikában megjelent szövegnek az első változata egy miskolci konferencián hangzott el. Nekem az volt az ideám, hogy itthon nyilvánvalóan nem lehet egy Európán kívüli népekkel foglalkozó kulturális antropológiát csinálni, mert arra soha sem lesz pénz, és nem lesznek meg a megfelelő szervezeti keretek sem. Mindig lesz egy-két ember, aki Magyarországról Melanéziában kutat, de nem ez a perspektíva. A perspektíva az, hogy meg kell gondolni, hogy mit tud ez a szak Magyarországon felkínálni. Én azt gondoltam, hogy ennek három eleme van. Az egyik egy kritikai és elméleti alapozású elhatárolódás a hagyományos néprajztól, ami egy olyan közegben, ahol a hagyományos néprajznak uralkodó pozíciói vannak, alapvető fontosságú. A másik pont az volt, hogy azt gondoltam, a mindennapi élet fogalmában van egy olyan integráló kategória, ami magában foglalhatja a néprajz, és a kulturális antropológia felől érkező impulzusokat. A harmadik pedig az volt, hogy az antropológiának van egy kultúraelmélete, és meg kell nézni, hogy miként lehet ezt alkalmazni a saját társadalomra. Ezért igyekeztem a saját társadalom antropológiájáról beszélni. És akkor Sasfi Csabának és Hadas Miklósnak volt az ötlete, hogy ezt a tanulmányt hozzuk le a *Replikában*. Azt gondoltam, hogy jó, ez egy lehetőség arra, hogy akkor történjen valami. S ők felkértek embereket, hogy szóljanak hozzá. Ma azt gondolom, hogy a hozzászólások pontosan megmutatták azt az állapotot, amiben a néprajz s a kulturális antropológia akkoriban volt. Meg lehet nézni, hogy ki mit írt. Meg lehet nézni például, hogy Voigt Vilmos mit válaszolt rá, s azt gondolom, onnantól nem érdemes erről a dologról beszélni. Az az írás, amit Voigt leköszölt, volt is róla vita, hogy ez lejjön-e vagy sem, pontosan jellemzi azt, hogy hogyan tud valaki a néprajz pozíciójából erről az egésztől beszélni. S ma is úgy vélem, hogy jó, hogy az emberek elgondolkoztak ezen a dologon, s megpróbálták ezt kommentálni, s másként látni. Ez teljesen helyénvaló. De hogy miért maradt ennyiben, azt én meg nem mondhatom. Meg kellett volna próbálni ennek a szaknak egy sajátos, magyar változatát kikristályosítani, ami Gyáni

² Paradigmák és esélyek. *Replika* 13–14. (1994. június) 89–129.

Gábortól Fejős Zoliig lehetőséget kínált volna embereknek. Egy olyan terepet kellett volna felkínálnia, ahol közösen tudtak volna, tudunk volna gondolkozni.

– *Ebben a helyzetben, 1995-ben, jött a németországi lehetőség?*

Igen, 1996 áprilisától vagyok itt. Azt megelőzően volt egy féléves pályázási periódus, közben otthon volt három vagy négy beszélgetésem a BTK akkori vezetésével, hogy mit lehetne Pesten az antropológiával csinálni, de teljesen nyilvánvaló volt, hogy semmit. S mindenkinek el kell dönteni, hogy mit akar. S én eldöntöttem, hogy még szeretnék valamit csinálni, és azt is beláttam, hogy otthon ezt nem lehet. S gondoltam, ha ez bejön, el fogom fogadni.

De előtte hosszasan hezitáltam, hogy akarok-e pályázni, vagy sem. S végül a legutolsó pillanatban döntöttem, az enyém volt a legutolsó pályázat, ami beérkezett. Azért hezitáltam, mert úgy éreztem, komolytalannak tűnhet a pályázatom. Mert azért gondoljuk végig, hogy mi is volt az a helyzet, amiből én ide jelentkeztem: Pécsen volt valami állásom, Pesten óraadó voltam. Nem szerettem volna úgy az egyetemi tanári állásra pályázni, hogy ez valami bohóckodásnak tűnjön. Mint ahogy a mai napig nagyon fontos nekem, hogy az ember tudja azt, mi az, amit tud, s mi az, ami egy számmal nagyobb cipő. De aztán a kollégáim, akik közül többet Tübingenből ismertem, és főleg Bausinger, nagyon erőteljesen mondták, hogy próbáld meg, ezzel egyáltalán nem válsz nevetségessé. Senki nem tudja Németországban, hogy a pécsi milyen kicsi egyetem. S végül úgy gondoltam, igazuk van: itt nem arról van szó, hogy te melyik egyetemről jössz, hanem, hogy mit tudsz felkínálni.

Rengeteg ember volt, vagy hatvanan pályáztak, akik közül sokakat formális okokból kiszortíroztak, s a végén voltunk öten, akiknek próbaelőadást kellett tartani. Engem nagyon meglepett, hogy megkaptam ezt az állást, mert azt gondolom, hogy nagyon kitűnő emberek pályáztak mellettem. Amit én itt fel tudtam kínálni, az az, hogy egyrészt hoztam ezt az antropológiai beütést. A tanszék úgy volt elképzelve, hogy van három professzori állás, abból az egyik inkább szociológiai (Lindner), egy inkább történeti (Kaschuba), a harmadik pedig inkább kulturális antropológiai, az vagyok most én. Ebbe a konstellációba jól beleillettam, ez volt az, amit előnyként hoztam magammal. Nyilvánvalóan az is előny volt, s ezt nem nagyképcségből mondom, hogy engem sokan ismertek, mert sokszor voltam itt korábban, így tudták, hogy ki vagyok.

Persze, nem volt egyszerű itt elkezdni az életet. Egyrészt, mert rengeteg diák van, a német mégiscsak egy másik nyelv, amit bármilyen jól is tudjon az ember, azért nem olyan egyszerű tanítani. Az egész egyetemi rendszer is más, és amint egyszer talán már említettem, függetlenül attól, hogy engem itt a német etnológiában ismertek, az egyetemen nyilván nem ismert senki. Nagyon fontos, hogy az embernek legyen egy kapcsolati hálóját, s ez volt a legnehezebb dolog, megismertetni magam, olyan technikákat kitalálni, hogy jelen legyek a különböző helyeken. Nekem többet kellett a tanszéken kívül is aktívnak lennem, kutatási projekteken részt venni, megjelenni különböző fórumokon ahhoz, hogy a többiek ne csak azt tudják, hogy ez az a magyar, aki most jött ide néhány éve, hanem hogy legyenek benyomások arról is, hogy mit csinálok. Az nyilván hátrány volt számomra, hogy a

magyarul megjelent írásaim olyanok, mintha nem is lennének. Ezért hiába mondom, hogy nekem megjelent nem tudom hány írásom Magyarországon, ez teljesen érdektelen. Ki olvas magyarul? Senki. Nyilvánvalóan sokkal nehezebben tudják az embert beazonosítani, mint egy olyan valaki esetében, aki itt szocializálódott, és az összes írása németül és angolul jelent meg. Tehát nekem egy csomó ilyen dolgot kellett csinálni, de pontosan tudtam, hogy ez így lesz, és tudomásul vettem, hogy ezt kell csinálni.

– *Milyen a kapcsolata a mai magyar tudományos élettel?*

Nekem most Berlin a legfontosabb, mivel én itt vagyok, itt kell nekem helytállnom. A diákok elfogadtak, a kollegáim elfogadtak, az egyetem működik, vannak kutatási projektek, csinállok egy csomó dolgot, a Német Néprajzi Társaságtól kezdve a tanszékig. Sose gondoltam arra, hogy nekem innen kellene a magyarországi történésekbe beleavatkoznom Pécsett tartottam, meg tartok is néha órákat, de az egy másik dolog, az még mindig egy kicsit a szívügyem. Nem hiszem, hogy innen az volna a feladat, hogy befolyásoljam azt, ami Magyarországon történik. Azt csinálják azok, akik ott vannak. Ami viszont fontos számomra, hogy az elmúlt héten ketten is ledoktoráltak nálam, akiket korábban Magyarországon tanítottam, vagy velük valamilyen formában összedolgoztam. És azt is fontosnak tartanám, hogy legyenek közös kutatási projektek, de ez nagyon nehezen megy, mert egyszerűen különbözőek a struktúrák. Időnként írok is valamit, de azt gondolom, az embernek pontosan meg kell válogatnia, hogy melyek azok a szintek, ahol megjelenik. S tudnia kell, ha itt él, akkor itt kell jelen lenni, s Magyarországon pedig nem, vagy csak sokkal kevésbé. S akik otthon vannak, azoknak kell eldönteniük, hogy jó irányba megy-e a magyar néprajz, vagy sem, és az teljesen mindegy, hogy én mit gondolok erről.

Az interjút készítette: Keller Márkus

Hans Medick

A megbecsülés kultúrája*

A ruhák és színeik Laichingenben 1750 és 1820 között

„Emlékszem egy Lucien Febvre-rel folytatott régi, több mint harminc évvel ezelőtti beszélgetésemre” – írja Claude Lévi-Strauss egy néhány éve megjelent cikkében. S így folytatja: „[Febvre] azt kívánta, hogy a történészek olyan témákkal foglalkozzanak, mint amilyen például a gomb eredetének és elterjedésének a problémája. Tökéletesen tisztában volt azzal, hogy e kicsiny árucikk igen nagyjelentőségű választóvonalat jelöl ki az emberi viselkedésmódok, jelesül a két ruházkodási stílus, a redőzött és a varrott között – az egyik a testtől, a másik az anyagtól követel többet. E választóvonal a textiltípus és az illő magatartás egymást kiegészítő regiszterében, de más regisztereket illetően is olyan, a testtartásokkal, életmódokkal, a világba való beilleszkedés különböző fajtáival kapcsolatos következményeket von magával, melyek alkalmasak arra, hogy segítségükkel civilizációkat különböztessünk meg egymástól” (Lévi-Strauss 1983: 1217).

Febvre-nek, az *Annales* egyik szellemi előkészítőjének e megjegyzései bátorítottak engem jó néhány évvel ezelőtt arra, hogy úgy véljem, érdekes eredményekkel járhat vizsgálódásom, mely a ruházat és a ruházat színeinek történetét veszi szemügyre egy sváb faluban, Laichingenben, 1750 és 1820 között. Megírni a gomb, a ruházkodási stílus és a textiltípus történetét, és pedig „az emberi viselkedésmódok” között húzódó „választóvonal” történeteként, olyan jelek történeteként, melyek „a világba való beilleszkedés különböző fajtáit” vonják magukkal, sőt, egész „civilizációk” közötti különbségeket fejeznek ki – nos, ez a Lucien Febvre megfogalmazta látszólagos paradoxon mindenképpen meghökkentő perspektívát nyit meg előttünk azt illetően, hogy mi érdemes a figyelmünkre a történelemben. Igaz, szándékával elmentésben, itt nem arra használtuk föl Febvre javaslatát, hogy egész „civilizációk” között fedjünk föl különbségeket, hanem arra, hogy egy konkrét kis falu társadalmának szövedékét, struktúráját és dinamikáját vázoljuk föl az Ancien Régime végén. Makrotörténelmi perspektívák kibontása helyett egy olyan helység történelmének vizsgálatára tettem kísérletet, melyet a 18. században egyre inkább a kialakulófélben lévő vászonipar határozott meg, s amelynek 1800 körül kétezer lakosa volt.¹ Természetesen nem önmagában vett világgént vesszük szemügyre ezt a társadalmat, hanem annak a sokkal átfogóbb kulturális és politikai komplexumnak az ele-

* A tanulmány eredeti címe és megjelenési helye: Eine Kultur des Ansehens. Kleidung und Kleiderfarben in Laichingen 1750–1820. *Historische Anthropologie* 1994/2. 193–212. Vö.: Une culture de la considération. *Annales*, 1995/4. 753–775.

¹ A közeljövőben jelenik meg az e témát földolgozó monográfiám: *Weben und Überleben in Laichingen im 17-19. Jahrhundert. Untersuchungen zur Sozial-, Kultur- und Wirtschaftsgeschichte in den Perspektiven einer lokalen Gesellschaft Alt-Württembergs*. (A kötet azóta megjelent: Medick 1996 – A Ford.).

meként, amelyből az Ancien Régime korabeli Württemberg „ruhaviselési rendelkezései” is fakadnak.

A ruhák és színeik nem csekély segítségünkre voltak abban, hogy föltárjuk Laichingen társadalmának sajátosságait és meghatározó csoportjait, csakúgy, mint a társadalmi csoportok identitását meghatározó különbségeket a korszakban. Laichingen társadalma a 18. században és a 19. század elején a „megbecsüléskultúrája” révén fejeződött ki és reprodukálódott: sokkal nagyobb mértékben volt ez jellemző, mint a 20. századi körülmények között el tudnánk képzelni. Az én kifejezésre juttatása, illetve a ruházatnak és színeinek a reprezentáció eszközeiként való használata központi szerephez jutott benne. Az öltözék és annak színei nem pusztán a megkülönböztetett társadalmi pozíció elérésének és kifejezésre juttatásának, s ezzel a társadalmi különbségek jelölésének az eszközei, hanem – mint Georg Simmel „a divat társadalmi karakterét” illetően megmutatta – azok a jelek és eszközök is, melyekhez gyakran hathatós segítséget nyújtanak egy adott környezetben található társadalmi csoportok kollektív identitásának kiformálásában. „A divat, mint mondtam, az osztályok elkülönülésének terméke, s úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény, mint elsősorban a becsület, amelynek kettős funkciója az, hogy bizonyos kört összetartsa, s egyúttal másoktól elhatároljon. [...] a becsület a maga jellegét [...] abból meríti, hogy az egyéni becsület egyben az egyén társadalmi csoportjának, rendjének (*Stand*) becsületét jelenti és őrizi meg. Hasonlóképpen a divat is egyfelől az azonos helyzetben lévőkhez való csatlakozást, az általa (a divat által) jellemzett kör egységét jelenti, s éppen ezáltal egyúttal azt is, hogy e csoport elhatárolja magát az alacsonyabb helyzetben levőktől – éppen a divat jellemzi az utóbbiakat úgy, hogy nem tartoznak a felső körökhöz. Össze kell kapcsolnunk, de meg is kell különböztetnünk az itt elválaszthatatlanul összefonódó két alapfunkciót... (Simmel 1973: 476).

Simmel itt a ruházatról leolvasható, a csoportot egyszerre meghatározó, de társadalmilag meg is különböztető elemet hangsúlyozza. Az öltözködés és a divat jelentése tehát a társadalmi elkülönülés átfogóbb rendszeréből származik; Pierre Bourdieu elsősorban ezen átfogóbb rendszer vizsgálatának szentelte munkásságát (Bourdieu 1979), ám mégsem tulajdonít semmiféle jelentőséget a becsületnek, e döntő fontosságú elemnek. A burzsoá és a népi kultúrát összehasonlítván egymással, az „egyszerű emberek” ruházatkodási magatartását valamiféle „realizmussal” jellemzi, amely – ellentétben a felsőbb osztályok esztétikán és reprezentáción alapuló ruházatkodási kultúrájával – a ruházatnak úgymond kevésbé a jelentéshordozó és szimbolikus aspektusához, hanem sokkal inkább gyakorlati és funkcionális jellegéhez kötődik.² Vizsgálódásunk, mely a helyi „megbecsüléskultúrát” veszi szemügyre, ezzel szemben azt mutatja, hogy *minden* társadalmi csoport és *minden* egyén olyan társadalmi kifejezésmóddal kapcsolja össze a ruházatot, melynek – túllépve

² „A népi osztályok a ruházatot realista, vagy ha jobban tetszik, funkcionális módon használják fel” (Bourdieu 1979: 223).

a ruházat pusztá funkcióján – sokkal inkább a becsület áll a középpontjában, mitőbb, az „illendőség” és a „megbecsülés” erkölcsi dimenzióját is átfogja.

A „megbecsüléskultúra” (a kultúra, melynek középpontjában az *Ansehen*³ áll) olyan kultúra volt, melyben a becsületet meg lehetett szerezni a tiszteletreméltósággal, de el is lehetett azt veszíteni. A „becsület” és a „divat” a „tartás” formájában (ahogyan az akkori szóhasználat fogalmazott) szoros összefüggésben állott egymással. Ez az összefüggés persze bizonyos fokig továbbél a 19. és a 20. század során, a mulékony, „modern” „divatok” társadalmi gyakorlatában, ám ekkor már halovány visszfényéről van szó csupán. A becsület összetartó és elhatároló tulajdonságai – melyeket Simmel a divatra is alkalmaz, ám anélkül, hogy tulajdonképeni mozgása középponti elemének tekintené őket – Laichingen „megbecsüléskultúrájában” még az észlelés és a cselekvés kölcsönös egymásra hatása által kijelölt közös egészbe tartoztak.

Ez a becsület és a külső megjelenítése között fennálló összefüggés intézmények, normák és magatartásmódok olyan együttesén nyugodott, melyet tipikusnak kell tekintenünk „a civilizációs folyamat” (Norbert Elias) azon átmeneti szakaszában, amely az Ancien Régime végét sajátosan jellemezte. Nem „a látszatok kultúrája”,⁴ nem a rafinált, frivol, barokk kultúra (melynek meghatározó eleme a társadalmi mivolt és a társadalmi megjelenés dialektikája) szolgált modellként e sváb, protestáns helyiségben. Mivel Laichingen távolról sem emlékeztetett a korabeli értelemben vett nagyvárosokra, s mivel a tér szűkössége határozta meg a társadalomban uralkodó, egyetlen szempillantással áttekinthető feltételeket, s mivel ezek olyan társadalmi ellenőrzéssel párosultak, melyek nem engedélyeztek semmilyen eltérést a társadalmi megjelenésben, ezért inkább a rendek közötti különbségeken és megkülönböztetéseken alapuló „illő magatartás” fogalmazódott meg követelményként. A külső látszat kultúrája itt egészen különleges szerepet játszott: a személyiség mélységének, illetve elismertségének és társadalmi fontosságának hierarchiája rajzolódott ki segítségével. Annak a keresztény „udvariasságnak” a normái és magatartásmódjai, amely Roger Chartier megállapítása szerint az Ancien Régime-korabeli Fran-

3 A korabeli terminológiát illetően lásd Adelung (1774: 330) „Ansehnlichkeit” szócikkét. A szó (melyet itt *tiszteletreméltóságnak* fordítunk) szorosan összekapcsolódik az *Ansehen* szóval (amit *megbecsülésként* fordítunk), s a szótár meghatározása szerint az *Ansehnlichkeit* „a megbecsülés oka, nevezetesen kettős értelemben, az elismerésből és a tiszteletből, azaz a hatalomból és a becsületből fakadóé”. Lásd még Heynatz 1795: ez a szótár pedig inkább a (ruhába öltözött) emberi test külső jellegzeteségeinek észlelésével hozza összefüggésbe az „Ansehen”-t, miközben az „Ansehnlichkeit”-hoz kapcsolódik a „becsület” [*bonneur*] és a megkülönböztetett társadalmi helyzet jelentése, jóllehet ez a jelentés ugyanúgy adódik az „Ansehen” szóból is, ha általánosan elfogadott értelmében vesszük. „[Az Ansehen] azonban a testi megjelenés sajátos kiválóságát jelöli, illetve a sors forgandóságából adódó olyan külső körülményeket, mint a hatalmat és a becsületet” (Heynatz 1795: 183). Campe (1807) művében az „Ansehen” olyan szóként bukkan föl, amely egyaránt jelent autoritást és megkülönböztetett társadalmi helyzetet. „Továbbá olyan külső helyzet, mely elismerten fölülmúlja mások helyzetét. *Ein Mann von Ansehen. In großem, geringen Ansehen stehen.*” (178).

4 Daniel Roche inspiráló munkájában (Roche 1989) körvonalazza a 18. századi udvari Párizs, a főváros Párizs öltözködési kultúrája tanulmányozásának megközelítésmódjait és meghatározó problémaköreit; az öltözködési kultúra fejlődését a könyv fogalomhasználatával élve helyesen jellemezhetnénk úgy, hogy igen korán fölváltotta a „látszat” kifinomult kultúrája a „megbecsüléskultúrát”.

ciaország központi fontosságú képze volt, szintúgy jelen voltak e sváb településen. „Az illő magatartás, az arckifejezés, a megfelelő viselkedés a templomban, az étkezőasztalnál, játék közben és a társadalomban, sőt az öltözék is (ez „valamiképpen a test teste, és valamilyen képzetet nyújt a lelki tulajdonságokról”, írja Erasmus), nem csupán engedelmességek a társadalmi kapcsolatokhoz szükséges követelményeknek, [...] hanem erkölcsi érték is tapad hozzájuk” (Chartier 1986: 17).

Egy helyi „megbecsüléskultúra” előfeltételeit, változásait és tartós alakzatait szándékozunk tehát a ruházat példáján keresztül megvizsgálni, amennyire a gyér helyi források lehetővé teszik ezt számunkra.⁵ Nem fogalmazzuk meg előzetesen a társadalmi megkülönböztettség valamiféle általánosabb „ideáltípusát”, egy ideáltípust a maga változásaiban és feltételezett, de nem igazolt érvényességében. Martin Dinges (1992: 49–76) ezt az utat választotta, s vizsgálódása igen érdekes, de túlságosan is normatív megnyilatkozásokra támaszkodik a „megkülönböztettség” azon „modelljének” kialakításában, mely az udvari társadalomban jellemző ruházatkódás alapján fölvázolható. Bennünket inkább a helyi társadalomban megfigyelhető, a ruhaviseléshez kötődő magatartásmód, illetve e társadalom értékei érdekelnek. Olyan, helyi és átfogóbb „normalizációs kísérletekkel” mélyen összekötődő, ruhaviseléshez kapcsolódó magatartásmóddal találkozunk itt, mely sokféle módon fogadta az e kísérletekben testet öltött követelményeket, melyek rá akarták erőszakolni magukat: elismerte, elutasította őket, kihívást intézett ellenük, újítással vagy pedig újraértelmezéssel felelt rájuk.

Hogy Laichingen társadalmát mennyire a „megbecsüléskultúra” jellemezte még a 19. század elején is, mennyire a megbecsülés és a becsület döntött itt a megfelelő ruházatkódás kérdése ügyében, azt jól szemléltethetjük egy konfliktussal. 1804. augusztus 31-én Michael Goesele kádárt kilenc órai elzárásra ítélték, mert munkásöltözékében, ujjasban és bőrkötényben merészelt belépni a nyilvános terembe azon az évente egyszer megtartott rendezvényen, amelyen a dézsma beszédését licitálásra bocsátották, ahelyett, hogy ünnepi, vasárnapi öltözéket vett volna magára.⁶ Goesele csak a számos polgár egyike volt, akik munkásöltözékben jártak-keltek a terem előtt, s most megpróbálták együttesen bebocsátást nyerni erre a hivatalos rendez-

⁵ Elsődleges forrásként a házasságkötéskor és a halálzáskor felvett leltárakban („Inventuren”, illetve „Teilungen”) található, a férfi és a női ruhákat részletesen felsoroló jegyzékeket választottam, az 1747 és 1820 közötti időszakban. E források Laichingen városi levéltárában találhatóak. Mindösszesen 1478, 1748 és 1820 között házasságkötés vagy haláleset alkalmából készített leltárt dolgoztam föl. Ezeket az éveket tekintve a vagyona vonatkozó többi információn kívül nem állapítottunk meg mást, mint az egyes egyének öltözékének összértékét. A különböző ruházatok részletes vizsgálatát, megadva a szövetükre, a színükre és (becsült) értékükre vonatkozó információt, csak bizonyos időszakokra végeztük el (1747–1751, 1766–1770, 1798–1800, 1818–1820). A kutatásunk szempontjából szükséges vizsgálódások a házasságkötéskor készített leltárakban szereplő ruhavagyonra vonatkozó információkat veszik alapul. Ellentétben a kutatói gyakorlattal, illetve azokkal az előzetes kutatási hipotézisekkel, melyek – mint például Daniel Roche tanulmányaiban is láthatjuk – az elhalálozás után készített leltárak vizsgálatára szorítkoztak, megállapíthatjuk, hogy a házasságkötéskor felvett leltárak teljesebb és pontosabb forrást jelentenek a ruházatra fordított kiadások és a ruházattal való ellátottság tanulmányozásához.

⁶ Laichingen Város Levéltára (a továbbiakban: LVL), 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1804. augusztus 31., 116. skk.

vényre akkor, amikor – s ez a 17. századtól kezdve így volt – a tized beszédének a joga nem a földesurat, hanem az arra legtöbbet licitálót illette meg. Az e gyakorlat ellen ily módon megrendezett fellépés, melynek szereplői valamiképpen a mindennapok külsőségeit öltik magukra, hogy kifejezzék ellenérzésüket a tized beszédéhez kapcsolódó gyűlölt ünnepi rítus pompájával szemben, egyébként csak egy volt a számos más aktus között. A munkásöltözék tüntető viselését hivatalos rendezvényeken már egy ideje a „nyugtalanság” tünetének tekintette Mürz bírójá, akinek feladata a későabszolútizmus követelményeinek helyi érvényesítése volt. A következőket olvashatjuk a Goesele-ügyről felvett jegyzőkönyvben: „A bíró egy ideje úgy látta, kénytelen megállapítani, hogy *nyugtalanság* (kiemelés tőlem – H. M.), ütötte fel a fejét, tudniillik, hogy a polgárok kezdenek egyszerű ujjasban megjelenni a hivatalos vitákon, s ennek következtében elrendelte, hogy a bírósági végrehajtó intézzen figyelmeztetést azokhoz a polgárokhoz, akik ujjasban mutatkoznának, s ne engedje őket belépni a terembe.”

1804. augusztus 31-én, a nyilvános rend (a ruhaviselet tekintetében) újbóli megkérdőjelezésekor, a hatóságok közbeléptek. A bírósági végrehajtó persze nem véletlenül választotta ki Goeselét a polgárok közül, akik tüntetően jártak-keltek a terem előtt. A kádárnak már volt hírneve a hatóságok és a lakosság körében is, amit más, a rendet sértő tettel vívott ki magának. Néhány kisebb, vagyon elleni bűncselekmény terhelte számláját: például ideiglenesen eltulajdonított magának egy kaszát a környék legnagyobb parasztgazdájának háza elől, hogy mint arató és napszámos pénzt vegyen fel tőle;⁷ máskor fát lopott a város erdejéből egy gazdag kocsmáros kocsiján, hogy azt nyersanyagként saját hordóihoz használja fel.⁸ A hatóságok figyelme tehát egy, a településen ismert, marginális alakra irányult, hogy az ő rossz magaviseletét látványosan elítélve, valamiképpen felkeltse a többi tüntető figyelmét, s mindenekelőtt, hogy rossz hírbe hozza őket „bűnös” cselekedeteik miatt. Goeselének azonban, csakúgy, mint korábban,⁹ ez alkalommal sem okozott gondot provokatív érvet találnia. Arra szólította fel a bíróság, hogy soha többé ne lépjen be ujjasban a terembe, ő azonban a kézművesek büszkeségének és becsületének szószólója lett, s azt felelte, hogy „még az udvari Tanács előtt is merészelne ujjasban és kötényben megjelenni”.¹⁰ A tiltásoktól és figyelmeztetésektől nem zavartatva magát, munkásöltözékben belépett a terembe, s rögtön be is börtönözték „közbotrány-okozás és vétkes engedetlenség” miatt.

7 LVL, 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1805. július 13., 64.

8 LVL, 1794–1802. évi jegyzőkönyvek, 1802. augusztus 6., 106.

9 Goesele azzal igazolja például, hogy kölcsönvette a kaszát Schmid jószágigazgató háza elől, hogy saját kaszája használaton kívül volt, a parasztnak pedig több kaszás és kasza állott rendelkezésére, mint amennyire szüksége volt (LVL, 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1805. július 13., 64.).

10 Mintha Michael Goesele összekeverné a kormányzati szervet, a „titkos tanácsot” és a stuttgarti hercegi udvart; legalábbis ezt lehetne kihámozni az „udvari tanács” megnevezés használatából, mely valamiképpen magában foglalja az összes köz- és fővárosi intézményt, illetve a lakosság előtt nem nyitott intézményeket.

Goesele (1751. november 17. – 1828. augusztus 4.) a környék egyik legszegényebb lakója volt. A bevándorolt pásztor fia¹¹ későn kötött házasságot,¹² a tárgyalt korszakban már szegény volt, végül nyomorban halt meg.¹³ Csupán néhány hónappal a fentebb leírt jelenetet megelőzően azért büntették meg, mert a hivatalos törvényi rendelkezések ellenére – noha széles körben elterjedt szokás szerint –, a szükség szorítására, az örökrészt megállapító leltár elkészülte előtt eladta éppen meghalt felesége ruháit.¹⁴ Hogy a felidézett incidenskor nem a vasárnapi öltözékét vette magára, amit pedig a hivatalos körülmények megkövetelnek, persze nem jelentette azt, hogy megvetette az ünnepnapokra vonatkozó szokást, vagy hogy egyszerűen nem volt megfelelő ruhája. Mint csaknem minden férfinak a településen, neki is volt – a három ujjasból és egy bőrkötényből álló munkásöltözékén felül – egy hosszú (barna) posztókabátja, és egy ugyanilyen minőségű és színű zubbonya.¹⁵

Azzal, hogy kihívóan munkásruhájában járt, egészen nyilvánvalóan a ruhaviselet állami szabályozása, s általában a megbecsüléskultúra ellen tiltakozott. Nem maga a különbségek és megkülönböztetések megléte és elismerése bántotta őt – neki is volt alkalmi öltözéke, ama vasárnaponként felöltött barna ruha, mely akkoriban mindenekelőtt a „befutott” kézművesek jellegzetessége volt; sokkal inkább a

11 Apja, a pásztor Johannes Goesele, Bollból települt Laichingenbe 1751 előtt, s 1794-ben bekövetkezett haláláig *Beisitzer*, vagyis olyan személy maradt, akit nem illetnek polgárjogok. Az e cikkben említett személyekkel kapcsolatos életrajzi adatok forrásául a laichingeni plébániai anyakönyvi jegyzékek adatainak átfogó feldolgozásán alapuló családrekonstrukció szolgált.

12 Először 33 és fél évesen kötött házasságot 1785. június 29-én. Felesége, Magdalena Müller ekkor már 39. évében járt. Másodszor 1804. április 24-én házasodott, az özvegy Anna Fetzert vette feleségül.

13 A házasságba bevitt vagyonról (vagyis a házasságkötéskor) készített leltár adatai szerint Michael Goesele és első felesége, Magdalena Müller vagyontárgyainak értéke összesen 165 forint 7 krajcár volt, s ezzel a negyedik, vagyis a legalsó vagyoni osztályhoz tartoztak. Szegénysége dacára a kádár számára már akkor is a ruházata volt a legfontosabb: Goesele házasságba bevitt vagyona, melynek összértéke 14 forint 8 krajcár volt, csaknem kizárólag ruhákból állt, értékük elérte a 13 forint 19 krajcárt. Felesége ezzel szemben 150 forint 59 krajcárnyi vagyont vitt a házasságba: ez teremtette meg a háztartás anyagi feltételét. A ruhákon kívül a vagyon nagy részét bútorok alkották, vagyis figyelemre méltó *portio activa* mutatkozott az ő részéről (L 989, Michael Goesele és Magdalena Müller házasságba bevitt vagyónának a leltára, 1785. augusztus 3.).

14 LVL, az 1803–1805. évi jegyzőkönyvek, 1803. december 19., 64.

15 Michael Goesele és Magdalena Müller, 1803. december 12., kiegészítő szakasz. A leltár szerint a párnak nincs sem ingatlan-, sem készpénz-vagyona az összesen 71 forint értékű javain fölül (ha nem vesszük számításba a tekintélyes összegű, 28 forintot kitevő tartozást, amiből 13 forint 36 krajcárnyi egyetlen személynél, egy ulmi fakereskedőnél halmozódott fel). Ez a 71 forint tartalmazza már azt a 24 forint 51 krajcárt, amire Goesele felesége ruháinak azonnali eladásából szert tett. Goesele saját ruhatárának becsült értéke 16 forint 24 krajcár volt. Értéke nemigen haladta meg az 1785-ben, a házasságkötésekor becsült értéket, ami 13 forint 19 krajcárra rúgott (a házasságba bevitt vagyonról készített leltár, 1785. március 8., L 989.). Csakis a takács özvegyével, Anna Schwenkkel sürgősen megkötött újabb házassága – az asszony hozománya egy háznak fele volt egy kis kerttel, 220 forint értékben – tette lehetővé, hogy Goeselének újra „fedél legyen a feje fölött”. De maga ez a házasság sem volt elegendő ahhoz, hogy kihúzza Goeselét a csávából. Az 1818. január 26-án Anna Schwenk halála miatt felvett örökségi leltár azt mutatja, hogy a házaspárnak ekkor már újra nem volt hol „lehajtania a fejét”. Vagyonuk értéke mindösszesen 25 forint volt, 69 forint adósság leszámítása után – adósságuk egyebek között a liszt szétosztását segítő helyi társaságnál keletkezett.

hivatalos állami felsőbbségnek és tekintélyelvű igényeinek szimbolikus elismerését utasította el öltözékével. Ebből a szemszögből elvi jelentőségű az a kijelentése, melyben leszögezi, hogy „még az udvari Tanács előtt is merészelne ujjasban és kötényben megjelenni”.

Valószínűleg nem olyan gesztusként kell fölfognunk Goesele tüntetését a ruházatával, illetve ahogyan ezt értelmezi, mint amely közvetlen szándéka szerint a távoli hercegi udvar vagy a titkos tanács ellen irányul. Inkább a megjelenítés aktusáról volt szó, valamint az *én* helyének kijelöléséről, az *én* megnyilatkozásáról a társadalmi rendszer egy marginális alakjának a részéről; egy olyan ember részéről, aki a város elsőgenerációs lakója volt, státusa pedig a napszámoséhoz közeli. Ez az ember szándékozott rávenni egy másik atipikus személyt, az újonnan jött, hatalmi igényekkel föllépő bírót arra, hogy vizsgálja meg a helység szokásait, sajátosságait, sőt értékrendszerét; a bírót, aki a későabszolútizmus államhatalma képviselőjének tekintette magát, és úgy is viselkedett. Goesele polgártársai érdekében, de az ő szemükben is ki akart tűnni. A középület előtt tanúsított különösen támadó jellegű magatartását, mellyel – mivel a hatóságok elszigetelték tőle – kizárta magát a többi tüntető köréből, de az általuk nyújtott védelemből is, és az előremenekülést választotta, vagyis azt, hogy magában az épületben mutakozzék „ujjasban” és „kötényben”; ezt a viselkedésmódot tehát, melyet Goesele tanúsított, először is megjelenítési aktusként értelmezhetjük. Azzal, hogy eljátszotta ezt a jelenetet, hogy követelte „az ujjas és a kötény” tiszteletreméltó öltözékként való elismerését, csak még nyilvánvalóbbá szándékozta tenni a laichingeni férfiak többségének érzését, bár ezt már kifejezte kollektív tüntetésük a ruházatukkal: véleményük szerint itt a 18. század második fele óta a kézműveskultúra kulturális szokásai és esztétikai értékei számítanak az illő és tiszteletreméltó viselkedés normájának a helyi társadalomban.¹⁶ Tehát miközben ilyen vehemensen lép fel a kézművesség értékeinek és közös szokásainak szószólójaként, a tüntető Goeselének talán egy másik, egy valamiképpen személyes cél is lebegett a szeme előtt: mint újonnan betelepült, aki újonnan szerzte, s nem örökölte polgári jogait, szükségesnek kellett tartania, hogy ellensúlyozza polgártársai szemében alacsony társadalmi státusát, s amilyen előnyösen csak lehet, beilleszkedjék a megkülönböztetés, az értékelés és a becsület helyi társadalom megszabta keretébe. Végül még egy tágabb értelemben is felfoghatjuk a kádár tiltakozását. A hercegi kormányzat képviselője előtt játszott jelenetét és a képzeletbeli „belépését az udvarba”, mely a „derék emberek”¹⁷ helyi szellemére hivatkozik, mint amely méltó e megtiszteltetésre, legalábbis értelmezhetnénk – megint csak

16 Az itt bemutatott esetet illetően szerintem részben az az érdekes, hogy miképp differenciálódik az alsóbb rétegek kollektív cselekvésének modellje, ahogyan azt Edward P. Thompson vázolja egy 1971-ben írott, alapvető cikkében, melyre a legújabb társadalomtörténet-írás is támaszkodik (Thompson 1971). Edward P. Thompson véleményem szerint túlságosan is a helyi közösségek közös értékeinek osztatlan elfogadását látta kifejeződni és megvalósulni „a tömeg... gazdasági erkölcsében”, s nem vette eléggé számításba az egyének és társadalmi csoportok vitáit, konfliktusait és különböző viselkedésmódjait, melyekben szintúgy közösen elfogadott normák és értékek fejeződhetek ki. Szintén e tárgykörben lásd.: Desan 1989: 47–71.

17 A „derék emberek” tiszteletreméltóságának mércéjéről (*Biederkeit*) mint a korszak döntően fontos pozitív képzetéről lásd: Medick 1991: 46–61.

más szempontokból – sokjelentésű jelként. Úgyszólván rövidre zárva egyfelől a bíró hatalmi igényeit, a jelenet és a képzeletbeli belépő mint egyenlően fontosat helyezte egymás mellé a helyi „megbecsüléskultúrát” és az államhatalom csúcsán – s nem csupán a helyi szószólója által – megjelenített értékeket. Másfelől azonban az is elképzelhető, hogy csak a helyi ruházatkodási szokások eredetisége jut itt büszkén kifejezésre egy olyan tendenciával szemben, mely máshonnan származó kifinomultság és etikett átvételére irányult, s amely akkoriban bukkant fel a környék előkelő társadalmában, és – mint szokás – kétségbevonta, hogy a munkásöltözék tiszteletre méltó viselet volna.

A kis eseménynek, illetve sokféle jelentésének és befogadásának ez az elemzése esetleg túlértelmezésnek volna tekinthető. Nem jelent mást, mondhatná valaki, mint marokszám vonni le következtetést az ügy dokumentumaiból, melyek azonban igencsak sovány forrásanyagot tesznek ki, hiszen egyetlen elszigetelt ügyhöz kapcsolódnak. Ahhoz, hogy tökéletesen meggyőző legyen, érvelésünket Laichingen „megbecsüléskultúrájának” és a 18–19. század folyamán végbement fejleményeinek átfogó kontextusába is bele kell illesztenünk. Ezt próbáltam meg elvégezni Laichingen társadalmának egészét szemügyre vevő vizsgálódásaimban, melyekben a házasságkötéskor, illetve az elhalálozáskor felvett leltárakat tekintettem át: ezek ugyanis jórészt megmaradtak a laichingeni háztartásokra vonatkozóan az 1747 és 1820 közötti időszakban. E leltárak a férfi és a női ruhatár olyan részletes listáját tartalmazzák, amely nem csupán a különböző ruhákat említi meg, hanem rendre megnevezi anyagukat és színüket, csakúgy, mint becsült értéküket. Bár terjedelmi korlátok miatt nem törekedhetem eredményeim kimerítő ismertetésére, de szeretnék legalább a „történelmi műhelyemből” vett példákból válogatva kifejtetni néhányat a legérdekesebb következtetéseim közül.

Laichingeni lakóinak minden foglalkozási rétegében és csoportjában a házasságba bevitt ingóságok tekintélyes részét jelentették 1747 és 1820 között a ruházatra fordított kiadások, férfiak és nők esetében egyaránt. A kimondottan háztartási költségek, vagyis az anyagi felszerelésre, az ágy- és a vászonneműre, az edényekre, a bútorra és egyéb használati tárgyakra fordított kiadások (különösen a kevésbé tehetőseknél), határozottan másodlagosakká váltak azon törekvés mögött, hogy a nyilvánosság előtt olyan ruha-„pompával” kérkedjenek, mely lehetővé tette, hogy megőrizzék az őket megillető helyet a társadalomban. Az fejeződött ki ebben, hogy e kevésbé tehetőse rétegek egy szinten állóként igyekeztek mutatkozni az érzékelhetően nagyobb vagyonnak és megbecsülésnek örvendő, illetve általában jelentősebb ruhatárral rendelkező családokkal. Erről nyilatkozott elítélően a helység lelképásztora és bírója, amikor a következő sorokat írták 1789-es keltezésű, *A helység erkölcsi, fizikai és gazdasági állapotáról készített beszámolójukban*: „A fényűzés és a gyakran haszontalan, jelesül költségesebb ruházatra fordított pazarló költségek [...] egyformán felbukkan itt, jelentős mértékben a vagyon kárára, mert mindegyikük mindig le akarja pipálni szomszédját.”¹⁸

18 1790. december 22., Laichingen lelkészi hivatalának levéltára.

Annyi biztosan állítható, hogy a régi Laichingen lakói észrevehetően több ruhát vittek hozományként a házasságba, mint amennyit valójában viseltek. Még a szegény napszámosok, a pásztorok és takácsok, illetve a feleségeik is büszkélkedtek azzal, hogy van vasárnapi és ünnepnapra való öltözetük, melyben „illően” jelenhetnek meg a templomban, a fogadóban, a vásárokon és általában a nyilvánosság színpadán, ahol sokan megfordulnak. Hogy az emberek ruhájukkal elismerést akarnak kivívni maguknak, azt mégsem kell elhamarkodottan egy kalap alá venni a luxus utáni vágyakozással, sem a divat diktálta különböző követelményeknek a társadalmi osztályok közötti különbségeken átlépő kultuszával, vagyis mindazzal, amit a lelkipásztor és a bíró 18. század vége táján megbélyegzett. A fejedelmi udvarok szülöttje, a 17. és a 18. századi kereskedelmi divat és kultúra, mely akkoriban kezdte jellemezni például „Párizs népét” (Roche 1981: 165–202, Roche 1989) bizonyosan hatott a régi Württemberg férfi és női öltözkészére is.¹⁹ A kereskedelmi divat és kultúra a sváb Jurán mint hátországon keresztül hatolt be (Bischoff-Luithlen 1982) e takácsfalu életének mindennapjaiba; e folyamatban azonban voltak törések és jellegzetes késések is. A régi Laichingen férfi és női öltözkészére még a 18. század dereka táján is teljes mértékben „a társadalmi rang” szerint szabályozott költekezési kultúra²⁰ által fölállított korlátozások voltak érvényesek. Az öltözkész a különböző rendek tekintetében megállapított állami szabályozások nyomát viselte magán; e szabályozásokat a fejedelmi kormányzat a régi Württembergben, a 18. században megpróbálta még lokálisan kikényszeríteni ruházatkodási rendeletekkel és általános rendelkezésekkel, de közvetlen adminisztratív eszközökkel is. Másfelől pedig éppen az öltözkész segítségével kezdték ekkoriban megkérdőjelezni a költekezésre és a viselkedésmódokra vonatkozó állami szabályozások követelményeit.

Württembergben az öltözkészre vonatkozó utolsó rendelkezést 1712-ben hirdették ki, egy általános rendőrségi rendelkezés keretében.²¹ Ez a költségekre és a magatartásmódokra vonatkozó hivatalos rendelkezések hosszú, 1549-ben kezdődő sorát zárta le.²² E rendelkezések végső soron azokra a különböző rendek öltözkészére vonatkozó intézkedésekre vezethetők vissza, melyeket az augsburgi parlament birodalmi

19 Arról, hogy a harmincéves háborút követő évtizedekben miképp fogadja be a stuttgarti hercegi udvar a francia divatot, lásd: Fleischhauer 1968: 64. Arra vonatkozóan, miképp terjednek el a 18. század folyamán a protestáns Württembergben a barokk ruházatkodási szokások, Angelika Bischoff-Luithlen könyve (1982) szolgál értékes útbaigazítással. Angelika Bischoff-Luithlen posztumusz műve javarészt a sváb Alpok régiójára irányítja figyelmét, az e régióban készített házassági, illetve örökségi leltár tanulmányozásán alapszik; ám ítéletei, kvantitatív megközelítés híján benyomásszerűek maradnak. Lásd még a szerzőtől 1981-es cikkét is.

20 A kézművesség és a kispolgárság „költekezési kultúrájáról” az öltözkész tekintetében lásd: Müller 1969: 2, s különösen az öltözkészről: 138.

21 A rendőrség 5. rendelkezése: 1712. december 6. Idézi: Reyscher 1842: 921. A rendelkezés részletes öltözködési előírásai azonban nem szerepelnek e 19. századi kiadványban, hanem a Stuttgarti Tartományi Levéltárban található meg, az A 21 Bü 224 jelzet alatt.

22 „A drága és a renddel ellentétes öltözködést” illető intézkedések beolvadtak a rendőrség 1549. június 30-i első rendelkezésébe (Reyscher 1841: 149–167, de különösen 151–153). Az öltözködésre vonatkozó általános rendelkezések továbbra is a rendőrség országos rendelkezéseinek részét alkották, s lényegesen nem tértek el az 1549-ben született előírásoktól.

rendőrségének egy 1530-ban kiadott rendelete rögzített.²³ Az 1712. esztendővel mindazonáltal nem értek véget a próbálkozások, melyek annak kikényszerítését célozták, hogy legyen valamilyen „rend az öltözködés területén”. E próbálkozások a 18. század folyamán is folytatódtak, az azonban igaz, hogy többé nem általános, hanem specifikus rendelkezések formájában bukkantak föl, nevezetesen a gyász-, illetve a templomi viseletet, valamint a szolgálati ruhákat és a hivatalos egyenruhákat érintő intézkedéseként. A ruhaviseletre vonatkozó általános rendelkezéseknek, a 16. századtól egészen a 18. századig (ahogy azt 1549-től megfigyelhetjük), két közös céljuk volt: küzdeni a „hanyag viselet”, s ugyanakkor a „pazarló öltözék” ellen is.²⁴ A társadalmi fegyelem kikényszerítésére irányuló akarat itt kereskedelmi célokkal esik egybe: ha bizonyos ruhák és bizonyos szövetek viselését a társadalmi rang szerint szabályozták, ez többek között annak előmozdítása végett is történt, hogy a textiltermékek az ország területén találjanak vevőre. Mindenekelőtt tilos volt az alsóbb osztályoknak külföldön gyártott szövetet viselni. A 16. és a 18. század között ehhez jött még egy megkülönböztetés, nevezetesen a falusi népesség, „a szántóföldek művelői, munkásai, napszámosai” és „a közönséges városi polgárok”, vagyis a kézművesek és a kiskereskedők között. A közönséges polgárokkal és a parasztokkal egyaránt szemben álltak a magasabb társadalmi rangot élvező meghatározott „előkelőségek”. Az idegen textilmű viseletének tilalma a szegény falusiak körében volt a legszigorúbb. A városiak esetében a bársonyra és a selyemre korlátozódott a tilalom. A kereskedelmi célok előtérbe kerülését jelzi, hogy az 1712-ben született rendelkezés még a közönséges városi polgároknak is megtiltja új szövetek, azaz „a tiszta gyapot és a színes gyapotszövet” használatát, szemben a pamutbársonnyal, vagyis a gyapot és a len hagyományos keverékével, amit az országban állítottak elő. A rendelet által meghatározott 9 osztály közül csak az 1–5. osztályba soroltak (a hercegi udvarhoz tartozók) előjoga volt a „francia öltözet”,²⁵ mely a harmincéves háborút követően bukkant fel Württembergben. A barokk „francia ruha” viselésének korlátozása mindazonáltal egy olyan szándék pusztán kinyilvánítása volt, mely ekkor már hosszú ideje nem felelt meg az ország realitásainak, s ez már a 17. századi rendelkezésekből világosan kitűnik. Például az 1660-ban kelt rendőrségi rendelkezés megemlíti, hogy „az új, külföldi öltözködésmódok [...] túlzott mértékben elterjednének és kibontakoznának a fiatalok és az idősek, a gazdagok és a szegények között”.²⁶

Ha szemügyre vesszük az 1712-i rendelet szövegét, a 6–9. osztályok tekintetében is azt láthatjuk, hogy az inkább „textilrendeletként”, s nem szélesebb értelemben

23 „Römischer Kayserlicher Majestät Ordnung und Reformation guter Policey, im Heiligen Römischer Reich, zu Augspurg Anno 1530 auffgericht” (*Neue und vollständige Sammlung der Reichs-Abschiede*. II. k., különösen IX–XIII. fejezet: 336–338). Meglepő látni a csaknem szószerinti megegyezéseket a württembergi rendőrség 1549-ben hozott rendelkezéseinek megfelelő szakaszaival. A rendőrség 1530. évi birodalmi rendelkezéséről, melynek jelentőségét gyakran alábecsülik, lásd Neuhaus 1982: 167–211, különösen 204.

24 Lásd a rendőrség 1549. évi első rendelkezését (152).

25 Lásd az 1712. évi ruhaviselési rendeletnek az ötödik osztályt érintő intézkedéseit.

26 A rendőrség 1660. október 8-i harmadik rendelkezése, idézi Reyscher 1841: 430.

vett „ruházkodási rendelkezésként” fogalmazódott meg. Nem írta elő a „régii és tiszteletreméltó német ruházatot”, mint még az 1660-ban kelt rendelkezés is tette (Reyscher 1841: 430), csak azzal foglalkozott, melyik textilfajta tiltott, melyik engedélyezett a társadalom különböző „osztályai” számára. Míg a hatodik osztály, vagyis a városi, „jó társadalomhoz” tartozó férfiak és nők, jelesül a „bírótság és a tanács tagjainak szülei” és a „nagykereskedők” számára engedélyeztek maximum 100 forint értékű felselyem, gyapot és mindenekelőtt arany-, vagy ezüstékszer viseletét (az ezüstgombokat is beleértve), mindez tilos volt a „hetedik” osztályhoz tartozók, azaz a közönséges polgárok számára. Nem volt joguk a hatodik osztály tagjainak körében forgó szép szöveteket használni, amiként az arany- és ezüstékszerek viselete is tilos volt számukra, helyettük egyszerű gránát- és korall-ékszerekhez folyamodhattak. „Kizárólag az adott területen készített ruhát és harisnyát” viselhetek. A nyolcadik osztályhoz tartozó, falusi jó társadalom tekintetében, amelyet az „előljárók, a polgármesterek, a bírótság és a tanács tagjai” és a fogadósok alkottak, rendkívül homályosak voltak az intézkedések. Mindazonáltal még a közönséges városi polgárokénál is szűkebb volt a választási lehetőségük, hogy milyen ruha ékesítse őket, milyen ékszert viseljenek. Végül a kilencedik osztályhoz tartozó parasztnak, akik közé az előző rendelkezésekből kirajzolódó modell szerint a napszamosok és más „munkások” tartoztak, nem csupán az ékszerekről kellett lemondaniuk, hanem „rossz és hitvány szövetből”²⁷ készült ruhát kellett hordaniuk.

Elegendő csak a 17. századi rendelkezéseket megvizsgálnunk, hogy kitűnjék: a ruházkodási szokások tekintetében már akkor sem felelt meg a társadalmi valóság a különböző rendekre vonatkozó, az állam által megszabott normáknak. Ha igaz az, hogy mindezeket a rendelkezéseket a társadalmi valóság és a hivatalos norma közötti ellentét motiválta – hiszen egyébként nem lett volna szükséges kihirdetni őket – tévedés volna elhamarkodottan (egyedül annak alapján, hogy bizonyos esetekben nyilvánvalóan megszegték őket) arra a következtetésre jutni, hogy a bennük megfogalmazott előírások holt betűk maradtak csupán. A társadalmi hierarchia, melyet úgyszólván rögzítettek a ruházkodásra vonatkozó rendelkezések, továbbra is képes volt elismertetni magát, annak dacára, hogy bizonyos egyének vagy elszigetelt csoportok olykor megszegték a megállapított szabályokat. Még akkor sem vesztette el szükségképpen érvényességét, amikor példának okáért egyfajta „felfelé irányuló nyomást” követően egy kissé megváltozott a hagyományos társadalom hierarchiáján belül a társadalmi csoportok osztályozása, és módosultak közöttük a függőségi viszonyok. A részletben mutatkozó hiányosság bizonyos fókig a struktúra egészének megerősítését jelenthette. Mindenesetre nem egyedül a hivatalos előírások számítottak, hanem az elismerés valószínűsége és a gyakorlatba átültetés lehetősége – vagy még inkább elutasításuk és a velük szemben kifejtett ellenállás –, vagyis azon tényezők, amelyekkel ezek az előírások azon megkülönböztetések és különbségek társadalmi megvalósulása során találkozottak, melyeken a „megbecsüléskultúra” nyugodott.

²⁷ Vagyis könnyű, ványolatlan gyapjúposztóból, mely anyag használata igen elterjedt volt a korszakban.

Az állam által megállapított magatartási szabályok hatása még a 18. század derekán is megmutatkozik, példának okáért a színek szabályozásában. Így a zöld szín, melynek használata a hercegi háznak és a hercegi vadászoknak jutott osztályrészül,²⁸ ebben a korszakban sohasem bukkant föl a laichingeni férfiak ruhaviseletében.²⁹ A női ruházat legfontosabb elemében, a szoknyában viszont a zöld volt a legelismertebb szín; egy asszonynak általában több zöld szoknyája is volt. Egyébként pedig a zöld színt messze nem tekintették teljesen tabunak a férfi öltözékben. Jelesül elég gyakran fölbukkant az általában posztóból, de olykor selyemből is készített bojtos sapkában, valamint a bunda bélésében. E sapka különben a kézművesek, különösen a takácsok jellegzetes ruhadarabjának számított, olyan sajátos jelnek, mely megkülönböztette őket a parasztoktól. Szimbolikus jelentősége azonban elegendő mértékben megnövekedett ahhoz, hogy a sapka egészen a 19. század elejéig a paraszti viseletnek is eleme legyen.

A mindennapok férfiruházatának ez a – szó szoros értelmében véve – kiemelkedő eleme rávilágít egy jellegzetes magatartásmódra. Ha zöld sapkát viselt valaki, az annyit jelentett, hogy igyekezett szabadon kezelni a hercegi tilalmat, vagyis meghajolni előtte, de ugyanakkor jelképes ellenállást is kifejezni vele szemben. A szín lehető legcsekélyebb alkalmazásával a test legfontosabb részén a legnagyobb hatást lehetett elérni. Úgy nyilváníthatta ki az adott személy függetlenségét, belső ellenállását, hogy nem szükségképpen sértette meg a zöld szín felsőruházatban való alkalmazásának hercegi tilalmát.

Mindazonáltal nem kellene ezt a stratégiát a rendek közt érvényesülő, a ruhaviseletre vonatkozó rendelkezések által éppenséggel megszilárdítani kívánt hierarchia alapvető megkérdőjelezéseként értelmezni. Épp ellenkezőleg, a 18. század közepe felé továbbra is szinte kivétel nélkül tiszteletben tartották a férfi parasztok – a szegények csakúgy, mint a gazdagok – és napszámosok azt a kötelezettségüket, amely szerint vasárnap szürkébe kellett öltözniük. Megfigyelhető volt ugyanakkor, hogy a takácsok és más kézművesek egyre inkább előnyben részesítik a barna színt a vasárnapi felsőruházatban, ami vitathatatlanul azt bizonyítja, hogy ebben a hely-

28 Bischoff-Luithlen 1982: 95. A szerző megemlíti, hogy a zöld szín Christopher hercegségének időszaka (1550–1568) óta a württembergi udvar színének számított, és a parasztoknak tilos volt azt viselniük: „Württembergben aki nem tartozott az udvarhoz, egész egyszerűen nem viselte a zöld színt” (95). Reyscher más eredményre jut idézett művében a hercegi kormányzat rendeleteinek vizsgálata után. Eszerint két, az 1718. augusztus 21-én, illetve az 1723. március 29-én kelt rendelet (Reyscher 1842: 119, Reyscher 1843: 1) tiltotta volna meg a zöld színű ruha viselését – a hercegi kormányzat alkalmazásában álló erdőőrök kivételével – a vidék férfi lakói számára, beleértve a hivatalnokokat és a törvényszéki írnokokat is.

29 Csak 1766. után jelent meg ez a szín Laichingenben a házasságkötés alkalmából felvett leltárban, s eleinte csak nyilvánvalóan nem tipikus személyiségek esetében. Ilyen személyiség volt például a kereskedő Friedrich Reinhard, a Leonberghez közeli Heimsheim lelki pásztorának ugyanebben a helységben született fia (lásd a Johann Friedrich Reinhard és a vámszedő lánya, Susanna Friederike Waiblinger hozományáról felvett leltárat: L 84, 1769. január 31.), akinek gazdag ruhatárába tartozott többek között egy zöld szövetből készült hosszú kabát; ilyen személyiség volt még a laichingeni születésű szabó Christian Samler is (lásd a Christian Samler és Katharina Prinzig hozományáról készített leltárat: L 140, 1770. február 2.), akinek a kék posztóból készült ruháján és zubbonyán, vagyis a vasárnapi viseletén kívül volt egy zöld munkászubbonya is.

ségben nagyrészt betartották a társadalmi rend mint egész szabályait, megőrizték annak értékeit.

A kék szín felbukkanása és alkalmazása, különösen a férfiak körében, rendkívül beszédes jele annak az átalakulási folyamatnak, amely a 18. század második felében a helyi „megbecsüléskultúrában” végbement. Mint az 1. táblázatból világosan kitűnik, a kék szín, mely 1747 és 1751 között még alig-alig bukkant fel a férfiak felsőruházatában, 1766-tól „vasárnapi ruhájuk” kedvenc színévé vált. Igen gyorsan felváltotta a barnát, a kézművesek hagyományos színét, de még a napszámosok és a parasztok között gyakori szürkét is.

A kék szín, mely az 1750 és 1770 közti időszakban kezdte meg diadalmenetét a férfioltozékban, kétségtelenül máshol is ugyanúgy megfigyelhető korabeli divatjelenenség volt.³⁰ Ugyanakkora szerepe volt ebben az indigó-behozatal növekedésének és az új ruhafestési eljárások³¹ elterjedésének Európában, miként annak is, hogy milyen minta szolgált alapul a katonai egyenruhának. (A porosz példa nyomán egyébként Württembergben is kék lett az uniformis a 18. század vége felé [Gessler 1940: 1606–1632 különösen 1611, illetve Nixdorf – Müller 1983: 144, és Helm 1932: 26].) Ez a folyamat mintha felgyorsult volna a hétéves háború idején.³²

Nem a ragyogó kék ég színével van itt dolgunk, hanem – mint Michel Pastoureau hangsúlyozta (26) – hanem mértéktartó, rideg kékkkel, olyannal, amelyben valamilyen módon a fekete, a szürke és a fehér dominált; „erkölcsös” kékről volt itt szó fáradt, szürkéskékről, amely megfelelt a protestáns reformáció színekről alkotott elméletének (Pastoureau é. n.: 25).

A kérdésre, hogy Laichingen társadalmában miképp fejeződött ki konkrétan a színek kultúra átalakulása, a rendelkezésünkre álló összes házassági leltár gondos tanulmányozása alapján válaszolhatunk. Ezen átalakulás sajátos társadalmi szövetét és dinamikáját a helyi társadalmi és gazdasági viszonyok összességéből érthetjük meg. A színek kultúra fejlődését, illetve a kék szín egyre kedveltebbé válását ugyanis semmiképp sem értelmezhetjük a korabeli divat olyan diktátumaként, mely Laichingen helyi társadalmának *egészét* érintette volna. Mindezek inkább a férfiak felsőruházatára voltak hatással, miközben a nők továbbra is a feketéhez és a zöldhöz ragaszkodtak.³³ Ezzel szemben a kék színnek a férfiak öltözékében játszott

30 Arról, hogy körülbelül 1750-re tehető a kék szín megjelenése a férfi felsőruházatban, lásd Bell 1994: 53–67, különösen 58. A kék 18. századi divatját és elterjedését a paraszti ruházatban általánosan Heide Nixdorf és Heidi Müller (1983: 144) írja le. A kéknek mint az európai civilizáció modern folyamata szerves részének az évszázados győzelméről lásd Pastoureau é. n.: 19–27, különösen 26.

31 Lásd Haller 1950: 93, Reinhardt 1994: 14–24, különösen 17., illetve Helm 1932. Ez utóbbi tanulmányban sokkal többről van szó, mint amit a címe sejtet. A 27. oldalon a következő megállapítás olvasható: „A 18. század közepe felé, azt mondhatjuk, mindenütt uralkodó szerephez jutott az indigó, és [...] érdekes megjegyezni, hogy győzelme időben egybeesik a kék elterjedésével a paraszti ruházatban.”

32 Biedermann 1880 [1969]: 1139. „Az első változás [...] a hétéves háborúnak volt köszönhető. Ez adott ugyanis egyfajta legitimitációt az egyszerű katonai zubbonyoknak és csizmáknak, ha nem is szalonokban és előkelő társaságban, de legalábbis a mindennapi életben.”

33 Ami a férfiaknál a kék szín volt, az volt a nők körében a piros szín, a fűző és a főkötő színe. Ha igaz, hogy e szín fontossága megnőtt a 18. század második felében, ez csak annyit jelentett, hogy

egyre nagyobb szerepét egy olyan folyamat kezdetének tekinthetjük, melynek sajátos társadalmi szövete, sajátos társadalmi jelentősége van. A kék színt eleinte olyan személyiségek fogadták el, akik e paraszti társadalomban marginális személyeknek számítottak, vagy akik legalábbis nem tartoztak szorosan a laichingeni kézművesek és parasztok közé: egy tanító és egy kiskereskedő, aki csak a házassága miatt telepedett meg Laichingenben, két falusi kirurgus, egy asztalos, és – figyelem! – egy szabó (lásd az 1. táblázatot). A szabónak, a folyamat valódi „motorjának”, nemcsak egy kék ruhája és ujjasa, hanem mindenfajta egyéb kék ruhadarabja is volt.

Azt az időszakot, amikor 1766 és 1770 között behatol Laichingen „megbecsülés-kultúrájába”, az jellemzi, hogy a kéket a takácsok és a földművesek választották előszeretettel a vasárnapi öltözék színeként. Nagyon árulkodó, hogy a földművesek oly gyorsan átvették az új színt. Nyilvánvalóan igen erősen munkált bennük az akarat, hogy megszabaduljanak az alacsonyabb társadalmi helyzet stigmájától; társadalmi helyzetük – a ruházódásukra vonatkozó intézkedéseknek megfelelően – összekapcsolódott felsőruházatuk hagyományosan szürke színével, és alapanyagukkal, a könnyű, olcsón megvásárolható posztóval. Vagyis míg korábban a földműveseket, a ruhaviseletre vonatkozó rendelkezésekből adódóan külsőre össze lehetett téveszteni a közönséges napszámosokkal, a 18. század hatvanas-hetvenes éveire – valószínűleg egy az egész Württembergben végigsöprő válságnak köszönhetően – már megváltozott a helyzetük. Valójában az udvari abszolutizmus minden követelését egyre elszántabban megkérdőjelezte a vállalkozók és hivatalnokok már régóta meglévő burzsoá rétege (Medick 1990: 52–80, különösen 54). S mint vizsgálódásunkból kitűnik, ez a jelenség túlnőtt az előkelő burzsoá, illetve hivatalnoktársadalom körén, túlnőtt a reformkövetelésükön, mely az uralkodói despotizmus helyett a korporatív parlamentarizmus megvalósítását tűzte ki célul. A parasztok számára is – ha gazdaságilag nem is, de társadalmilag mindenképp – e szituáció meghozta az emancipációt. Azzal, hogy a régi, megkülönböztető szín helyett újat vettek magukra, a szó szoros értelmében „láthatóan” kiszabadultak a hagyományos korlátok közül, melyek miatt az „alsóbb” réteg bélyege volt rájuk sütve.

A második nagy csoport, amelyik áttért a kék szín használatára, a közepes nagyságú vagyonnal rendelkező vászonszövőké volt (az 1. táblázatban: „szegény takácsok”) Közülük egyesek csak egészen újonnan telepedtek le Laichingenben, bizonyos értelemben társadalmi *newcomers* voltak. Mindenesetre a kék színért lelkesedő takácsok határozottan nem tartoztak azon helyi kézművesek közé, akik gazdaságilag szilárd és virágzó háztartással büszkélkedhettek. Meghökkenítő látni, hogy abban az időszakban találkozunk a kék szín preferálásával e falusi takácsok körében, amikor a helyi uralkodó ipar – vagyis a vászonipar – növekedési válságba kerül, amikor „protoindusztriális” növekedés volt tapasztalható a környék mezőgazdasági-kézműves erőforrásai tekintetében (Medick 1996). Az ipari termelés, illetve a takácsok

az ünnepi női viselet színei között továbbra is a legrégebb óta kedvelt színek voltak az uralkodók. Az újítások inkább a kiegészítőknél mutatkoztak meg, jelesül a főkötőkön és a fátylakon – ezek ugyanis újfajta, gyapot-, illetve selyemszövetből készültek –, valamint a női ékszerek fejlődésében voltak megfigyelhetők.

1. táblázat

A férfi felsőruházat (ruha és zubbony) színei az 1747 és 1820 között készített házassági leltárak szerint³⁴

	Színek	szegény takácsok	vagyonos takácsok	gazdálkodók	más kézművesek	fogadósok	napszamosok	szabók	kirurgusok és mások	összesen
1745-1751	barna	12	9	-	2	1	-	1	1	26
	szürke	2	1	6	2	2	3	-	1	17
	kék	-	-	-	1	-	-	1	4	6
	más	-	-	-	-	-	-	1	-	1
	<i>összesen</i>	<i>14</i>	<i>10</i>	<i>6</i>	<i>5</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>3</i>	<i>6</i>	<i>50</i>
1776-1770	barna	3	11	-	1	1	-	-	-	16
	szürke	-	-	1	-	1	1	-	1	4
	kék	8	2	5	1	2	1	1	1	21
	más	5*	-	-	-	-	-	-	1**	6
	<i>összesen</i>	<i>16</i>	<i>13</i>	<i>6</i>	<i>2</i>	<i>4</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>3</i>	<i>47</i>
1798-1800	barna	2	9	1	6	2	-	1	1	21
	szürke	-	-	-	-	-	-	1	-	-
	kék	13	7	1	4	1	2	1	-	29
	más	-	-	-	-	-	-	-	3***	3
	<i>összesen</i>	<i>15</i>	<i>16</i>	<i>2</i>	<i>10</i>	<i>3</i>	<i>2</i>	<i>1</i>	<i>4</i>	<i>53</i>
1818-1820	barna	1	-	1	-	1	-	-	-	3
	szürke	-	-	-	2	-	-	-	-	2
	kék	8	6	2	14	6	2	-	-	38
	más	1*	-	-	1	1	-	-	-	3
	<i>összesen</i>	<i>10</i>	<i>6</i>	<i>3</i>	<i>17</i>	<i>8</i>	<i>2</i>	<i>-</i>	<i>-</i>	<i>46</i>

* barna ruha és kék zubbony

** zöld ruha

*** egy zöld ruha és két egyéb ruha

számának rendkívül erőteljes növekedése következtében időlegesen folyékonyá váltak a határok a megszilárdult, nemzedékről nemzedékre öröklődő ipar és a protoindusztriális termelés között. Valószínűleg ez az átmenettel járó válság fejeződött ki éppen a kék színre történt áttérésben. Ez pontosan azok között a vászon-szövők között volt megfigyelhető, akik nem tartoztak a helység „szilárd helyzetű” iparosai közé. Azzal, hogy áttértek a kék szín használatára, a „megbecsülésüket” akarták kinyilvánítani, és pedig a közösségben érvényes hagyományos választóvonalakon túllépő új divatok segítségével. Mindeközben a tiszteletreméltó kézművesség – mint csoport – hagyományosan uralkodó színei továbbra is tökéletesen elismertnek számítottak. Így példának okáért a leggazdagabb takácsok, akiknek lett volna elég anyagi eszközük ahhoz, hogy megváltoztassák öltözködési szokásaikat és új ruhákat vásároljanak maguknak, jellemző módon továbbra is ragaszkodtak a saját-

³⁴ Az 1747 és 1751, az 1766 és 1770, illetve az 1798 és 1800 közötti időszakokban az összes fellelhető, vagyis mind a 44 házassági leltárt figyelembe vettük, míg az 1818 és 1820 közötti időszakban kiválasztottunk harmincat. A táblázatban azokat a ruhákat, illetve a hozzájuk illő zubbonyokat vettük számításba, amelyeknek a színe meg volt említve. Azokat a ruhákat és zubbonyokat, amelyeknek a színére vonatkozóan nem találtunk utalást (ilyenkor rendszerint régi, értéktelen ruhadarabokról van szó) a táblázatban nem vettük figyelembe.

tosan rájuk jellemző barna színhez (lásd az 1. táblázat „vagyonos takácsok” rubrikáját). Hadd említsük meg egyébként, hogy e korszakban jelentését tekintve tökéletesen ambivalens módon volt felfogható a kék színhez kötődő „leírás”. Ezt a viszonylag sok szegény takács esetében láthatjuk, akiknek már volt kék kabátjuk-zubbonyuk, de azt még hosszú vasárnapi ruhájuk *alatt* viselték. Valamiképpen a kompromisszum emberei voltak ők, akik azzal, hogy a továbbra is a kézművesek hagyományos színeit fölmutató felsőruházatuk *alatt* viselték, egyszerre leplezték, de fel is fedték, hogy milyen értékes számukra az új szín. Az ilyesfajta viselkedés mindenesetre mutatja, hogy a tiszteletreméltó kézművesség megszilárdult jelei közül egyesek tökéletesen megőrizték egyeduralmukat ebben a korszakban.

A következő három évtizedben fölerősödött a tendencia, melynek során a kék vált a vasárnapi, illetve az ünnepnapokon használatos férfiviselet meghatározó színévé. A 18. század végén és a 19. század elején azonban azt figyelhetjük meg a takácsmesterek körében, hogy vagyonuk szerint differenciálódik, melyik színt részesítik előnyben a ruha és a zubbony tekintetében (lásd az 1. táblázatot). Ez azonban a három évtizeddel korábbi helyzethez képest sokkal kevésbé határozottan rajzolódik ki. Ettől az időponttól kezdve már nem csak a szegény takácsok részesítették határozottan előnyben a kéket: tehetős társaiknak csaknem a fele az új divat hívéül szegődött. A reprezentáció e színe egyre inkább kezdte elveszíteni a fiatal generáció szemében a néphez kötődő, ellenzéki jellegét, amellyel még három évtizeddel korábban rendelkezett. A kék valamiképpen „tiszteletreméltó” szín lett. Ám ebből adódóan vasárnapi öltözékként is egyre kevésbé utalt viselője társadalmi helyzetére és foglalkozására. Mit jelzett tehát az, hogy a kék ruha viselésével eltűntek a hivatásra és társadalmi státusra utaló sajátos megkülönböztető jegyek? A laichingeni „megbecsüléskultúra” végét jelezte volna, hogy a kék mint divatszín a település – vagy inkább a férfinépeség – minden rétegében felbukkant? A külső nem jelezte volna többé a társadalmi becsületet és helyzetet?

Szó sincs erről. Csak a társadalmi státus és foglalkozás kifejeződésének jelképei és eszközei változtak, s nem a nekik életet adó értékek, struktúrák és társadalmi gyakorlatok. Csak bizonyos vonásokat és jellegzetes fejleményeket szeretnék kiemelni az itt tárgyalt téma megvilágítása végett. A 2. táblázatból világosan kitűnik, hogy – a 18. század utolsó évtizedét leszámítva – továbbra is változatlanul szoros összefüggés volt a ruházatra fordított kiadások és a társadalmi-gazdasági helyzet között; ez kitűnik a vagyon nagyságából, illetve az ez alapján megállapított osztályokból. Szigorú értelemben véve úgy látszik, hogy csak a 18. században megfigyelhető protoindusztriális fejlődési szakasz végén következik be az a fejlemény, hogy részlegesen érvényüket veszítik azok a szokások, amelyeknek köszönhetően a „megbecsüléskultúra” továbbra is kifejtette a hatását, mégpedig a társadalmi-gazdasági hierarchia követelményei szerint. Azt legalábbis megállapíthatjuk, hogy ebben az évtizedben a jelentős ruhatárat birtoklók csoportjában kevesebb, mint 50%-ot tesznek ki a leggazdagabb emberek, legyen szó akár a férfiakról, akár a nőkről. Különösen meglepő azt látnunk, hogy a legalacsonyabb gazdasági réteghez tartozók – a

napszámosok, és mindenekelőtt a szegény takácsok – pedig a jelentős ruhatárat birtoklók között bukkannak föl.

2. táblázat

A jelentős ruhatárat birtoklók (a ruhatárat birtoklók legfelső negyede) és vagyoni státusuk 1766 és 1820 között (a négy vagyoni osztályt a házasságba vitt hozomány összege szerint képeztük)³⁵

	Férfiak	Vagyoni osztályok						
		4.	3.	2. és 1.	Nők	4.	3.	2. és 1.
1766-1779	30	16 (53%)	6 (20%)	8 (27%)	30	21 (70%)	4 (13%)	5 (17%)
1780-1789	26	16 (62%)	7 (27%)	3 (12%)	26	19 (73%)	7 (27%)	-
1790-1800	22	9 (41%)	6 (27%)	7 (32%)	22	9 (41%)	5 (23%)	8 (36%)
1809-1816	18	9 (50%)	6 (33%)	3 (17%)	18	14 (78%)	1 (6%)	3 (17%)
1817-1820	10	6 (60%)	4 (40%)	-	10	9 (90%)	1 (10%)	-

Csak ebben a korszakban vétették észre magukat olyan különleges személyiségek, mint egy napszámos hitvese, Anna Riek-Autenrieth.³⁶ A laichingeni „kis Franciaország” vagyónáról a házasságkötéskor készített leltár a selyem és tiszta gyapot főköttők és mellkendők gazdag gyűjteményéről tesz említést; olyan gazdag gyűjteményről, amilyennel csak a lelkipásztor és a leggazdagabb kereskedő lánya dicsekedhetett. Az egyik főköttő *french connection*ről tanúskodik, ez a „párizsi főköttő”, páratlan darab az akkori Laichingenben. Ha ez az elszigetelt minta még tekinthető is olyan különlegességnek, melynek nincs példaértéke, három másik „ékeség” mégiscsak Anna Riek-Autenrieth esetleges szabályszegő törekvéseire utal ruhatárának megválasztásában: nevezetesen egy gyöngyfűzér alkotta fűző, mely a francia zászló három színében játszott, egy francia *Sechserle*, illetve egy „emlékérem”: belőlük, a „párizsi főköttővel” együtt, mindenesetre nyilvánvaló a szóban forgó özvegy törekvése, hogy megkérdőjelezve a helyi „megbecsüléskultúra” szabta választóvonalakat, túllépjen rajtuk. Jóllehet Anna Riek-Autenrieth ruhatára igazából nem reprezentálhatja, hogyan öltözködtek a 18. század végi Laichingenben és Württembergben a szegény nők, ám – ha szabad Edoardo Grendi terminusához folyamodnunk – „normális kivételként”³⁷ ugyanannyira megvilágító erejű marad számunkra: arra szolgál példaként, hogy lehetséges volt áthágni a társadalmon belül húzódó határokon, s ezt a ruházat segítségével kifejezni.

Mindazonáltal ha átfogóbban és mélyrehatóbban megvizsgáljuk azoknak a ruházatra fordított kiadásait, akik bár „mélyről jöttek”, de a jelentős ruhatárral rendelkezők körébe akartak tartozni, megállapíthatjuk, hogy közülük csak egy kisebbség merészkedett el egészen odáig, hogy az új jelekhez segítségül folyamodva csakugyan kétségbe vonja a „megbecsüléskultúrát”. Többségüknek az volt a célja, hogy a tiszteletreméltóság helyben elismert jeleivel ékeskedjék. Általában a falusi arisztokrácia öltözködési stílusát utánozták a maguk eszközeivel; ám megint csak nem azért, hogy a felettük állókéval megegyező helyzetet vívjanak ki maguknak, hanem

35 Az olyan házasságkötések alkalmából fölvetett leltárak, amelyekben mindkét félnek az volt az első házassága. A 4. a legfelső (gazdagok), az 1. a legalsó vagyoni osztályt (szegények) jelenti.

36 L 1509 Johann Georg Autenrieth és Anna Riek hozományának leltára, 1799. augusztus 1.

37 Arról, miképp bukkant föl e fogalom a mikro-történelemben, és milyen termékeny módon alkalmazható, lásd Medick 1994: 40-53, különösen 46.

azért, hogy legalább kinyilvánítsák öntudatukat. Elmondhatjuk, hogy a nivelláló tendenciák ellenére, melyek bennük megmutatkoztak, ezek a megbecsülésre méltó látszatot kölcsönző díszek használatának szintjén megfigyelhető megnyilvánulások a „megbecsüléskultúra” keretén belül maradtak. A – különösen a sikeres pályát befutott – takácsok vasárnapi kék ruháján fénylő ezüstgombok, a piros közkedveltsége a nők körében, különösen a felsőruházat, elsősorban a mellkendő színeként, valamint a díszek (persze szerény mértékű) fejlődése, vagyis az a tendencia, mely valamiféle „protestáns barokk” (Bischoff-Luithlen 1982: 417–426). irányába mutat – mindez sokkal inkább jellemezte a férfiak és nők költekezési kultúrájának változásait a 18. század végi Laichingenben, mint az, ha valaki a szabályok megszegésére, a normák megkérdőjelezésére használta föl a divatot.

A hagyományos és szilárd „megbecsüléskultúra” méhében mindazonáltal a ruházatkodás stílusának megváltozása irányába mutató, mélyreható tendenciák is megmutatkoztak: egyfelől a „francia öltözéknek” mint a megbecsülésre méltó öltözet reprezentatív kifejezőjének az elvetése, másfelől pedig az a tendencia, melyet a munkásöltözék valamifajta „megnemesedéseként” szeretnék jellemezni.

Mint a 3. táblázatból kitűnik, ebben az időszakban a férfi munkásöltözékhez tartozó ruhadarabok, az ujjas és a zubbony, vágyott, értékes és tiszteletreméltó ruhadarabokká váltak. Hogy jobb minőségű szövetből készültek, hogy növekedett az áruk és egy-egy személy átlagosan többet birtokolt belőlük, azt világosan mutatja, hogy a ruházat e darabjai – melyek a 18. század közepe táján még a férfi munkásöltözék központi elemei voltak –, ha jobb minőségűek voltak, akkor a vasárnapi, a megbecsült öltözék elemeivé váltak.

Azt tehát, hogy 1804 nyarán Michael tüntetően megbecsülésre méltó viseletként hordta munkásöltözékét, a laichingeni „megbecsüléskultúra” általánosabb fejlődése kísérő tünetének tekinthetjük. Ennek folyamán a ruhák régebbi világából, a „német viseletből” származó darabok – melyeknek a 18. század elején nyilvánvalóan csekélyebb volt az értékük és amelyek kevésbé számítottak megbecsültnek – a 18. század végén és a 19. elején lassanként és részben fölváltották az uralkodó francia öltözéket. E folyamatot a „nem-szimultán modernizáció” jelenségeként jellemezhetjük. A történelmileg régebbi, ám egy időszakban viszonylag elhanyagolt ruhadarabok újra megbecsülésben részesültek, funkcionálisan és szimbolikusan megfosztván rangjuktól az egyéb, eredetileg „modern” ruhadarabokat.

Ez különösen jól megfigyelhető a takácsok munkásöltözékének egy igen fontos elemében: a vászonzubbonyban. A munkásöltözék más darabjaihoz hasonlóan ez is rendkívül felértékelődött a 18. század második felében. A 19. századtól kezdve a munkásöltözék legtöbbször kék, és hímzéssel valamint egyéb díszítőelemekkel gazdagodva a *par excellence* kék ruha lett belőle. A kék zubbony a takácsok bojtos sapkájával együtt az ünnepi öltözék rangjára emelkedett, s egészen a századunkig ez volt a munka után viselt ruha, vagyis a vasárnapi és ünnepi öltözet. Valamiképpen a kék szín győzelmének utolsó állomását jelzi az, hogy ez a munkásöltözék olyan jellé változott, amelynek segítségével büszkén kifejeződött az elsődleges helyi ipar becsülete és megbecsülése. Végül a protoindusztriális tevékenység 19. századi krízise

3. táblázat

A házassági leltárakban szereplő ruházat egyes kategóriáinak (maximális) ára (forintban megadva)³⁸

	Férfiak										Nők								
	ruha	ujjas	zubony	nadrág	ing	cipő	csizma	kalap	báronysapka	nyakkendő	főkötő	szoknya	fűző	alsószoknya	ing	cipő	kötény	selyemkendő	fátyol
1748-1751	6,1	0,3	0,5	2,6	0,8	1,1	1,6	0,8	0,3	1,7	0,4	2,7	1,2	1,1	0,6	0,8	0,5	0,4	0,4
1798-1799	7,7	1,7	3,0	4,3	1,0	1,4	2,0	1,2	1,0	3,3	1,2	2,6	1,4	1,1	0,9	1,0	0,6	0,8	0,8
1819-1820	7,0	2,0	3,5	4,9	1,0	1,2	3,2	1,0	1,3	3,0	0,7	2,7	1,2	1,4	0,8	1,0	0,4	0,8	0,5

folyamán vasárnapi viselet, az „utolsó öltözék” lett belőle, melyben valamiképp rögzült és konzerválódott a szép napokat látott helyi textilipar emléke; olyan időszakban történt ez, amikor egyre inkább veszélybe került folytonossága, mígnem a 20. században teljesen leáldozott a napja.

Ennek az öltözéknek a története – a laichingeni ruháknak és színeiknek az egész történetéhez hasonlóan – éppen a kulturális fejlődésről és a modernizációról alkotott hagyományos elképzelést kérdőjelezi meg. Ez a történet azt mutatja meg, hogy a kulturális fejlődés nem egyenes vonalon vezetett a régeből az újba, s nem is az történt, hogy az egyik ruházatkodási stílust teljes egészében egy másik váltotta föl. Sokkal inkább olyan komplex folyamatot kell látnunk benne, melynek során módosulások mennek végbe azt illetően, hogy a „megbecsüléskultúra” milyen érzéket tanúsít bizonyos kifejezőeszközök iránt, miközben mások iránt teljesen elveszíti érzékét; s eközben a modernizáció valamiképpen a tradíciók és a helyi tapasztalatok készletéből kiindulva megy végbe.

E háttér előtt Michael Goesele cikkünk elején tárgyalt tiltakozását – a zeke és a kötény tüntető, tudniillik olyan ruhadarabokként való viselését, mint amelyeknek becsületük van „a hatalom előtt” – is új fényben láthatjuk. Nem csupán a „derék emberek” helyi szellemének kifejezéseként tűnik föl előttünk, hanem a 19. század beköszöntét hirdető gesztusként is, illetve olyanként, amelyik mindenekelőtt szimbolikusan kifejezi a kézműveskultúra megnövekedett büszkeségét, melynek táplálója a „hosszú 18. század” végének protoindusztriális fejlődése volt.

Fordította: Ábrahám Zoltán

³⁸ A táblázat forrásául az 1747 és 1820 készült házassági leltárak (válogatás) szolgáltak. A számítás alapja: 41, teljes körű információt nyújtó leltár az 1741 és 1751, illetve 25 az 1798 és 1799, végül 30 az 1819–1820 közötti időszakból. Ha több darab szerepelt ugyanabban a leltárban ugyanabból a ruhafajtából, akkor közülük azt választottuk, amelynek a legnagyobb volt becsült értéke, s ezt vettük alapul a kérdéses ruhadarabok minden leltárt figyelembe vevő átlagárának kiszámításához. Ily módon minden esetben csak az új, folyó áron vásárolt és folyó áron megadott értékű ruhákkal számoltunk, s nem vettük figyelembe számításunk során a régi ruhákat, melyek becsült értéke rendkívül alacsony volt.

FORRÁSOK

- Adelung, Johann Christoph 1774: *Versuch eines vollständigen grammatisch-kritischen Wörterbuchs der hochdeutschen Mundart*. Leipzig
- Heynatz, Johann Friedrich 1795: *Versuch eines möglichst vollständigen synonymischen Wörterbuchs der deutschen Sprache*. 1. kötet. Berlin
- Campe, Johann Heinrich 1807: *Wörterbuch der deutschen Sprache*. 1. kötet. Brunswick
- Neue und vollständige Sammlung der Reichs-Abschiede*. 2. kötet. Frankfurt, 1747

Laichingen Város Levéltára (LVL) 1794–1805. évi jegyzőkönyvei

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bell, Christian 1994: Die Geschichte des Blaudrucks. Zur Geschichte des Zeugdrucks in Mitteleuropa. In: Walravens, Hartmut (hrsg.) *Ein blaues Wunder. Blaudruck in Europa und Japan*. Berlin, 53–67.
- Biedermann, Karl 1880 [1969]: *Deutschland im 18. Jahrhundert*. Leipzig
- Bischoff-Luithlen, Angelika 1981: Barock im altwürttembergischen Dorf? In: *Barock in Baden-Württemberg*. vol. 2. Karlsruhe, 417–426.
- Bischoff-Luithlen, Angelika 1982: *Der Schwabe und sein Häs*. Stuttgart
- Bourdieu, Pierre 1979: *La distinction. Critique social du jugement*. Paris
- Chartier, Roger 1986: *Civilité, in Handbuch politisch-sozialer Grundbegriffe in Frankreich 1680–1820*. fasc. 4. München
- Desan, Susanne 1989: Crowds, Community and Ritual in the Work of E. P. Thompson and Natalie Davis. In: Hunt, Lynn (ed.) *The New Cultural History*. Berkeley, 47–71.
- Dinges, MARTIN 1992: Der „feine Unterschied“. Die soziale Funktion der Kleidung in der höfischen Gesellschaft. *Zeitschrift für historische Forschung* 19. 49–76.
- Fleischhauer, Werner 1968: *Barock im Herzogtum Württemberg*. Stuttgart
- Gessler, E. A. 1940: Die Entstehung und Entwicklung der Uniform. *CIBA-Rundschau* 44. 1606–1632
- Haller, R. 1950: Zur Geschichte der Indigofarben. *CIBA-Rundschau* 93.
- Helm, Rudolf 1932: *Die bäuerlichen Männertrachten im Germanischen Nationalmuseum zu Nürnberg*. Heidelberg
- Lévi-Strauss, Claude 1983: Histoire et ethnologie. *Annales ESC* 6. 1217–1231.
- Medick, Hans 1990: Von der Bürgerherrschaft zur staatsbürgerlichen Gesellschaft. Württemberg zwischen Ancien Régime und Révolution. In: Niethammer, Hans et al.: *Bürgerliche Gesellschaft in Deutschland. Historische Einblicke. Fragen, Perspektiven*. Frankfurt, 52–80.
- Medick, Hans 1991: Biedermänner und Biederfrauen im alten Laichingen. Lebeweisen in einem schwäbischen Ort an der Schwelle zur Moderne. *Journal Geschichte* 1. 46–61.
- Medick, Hans 1994: Micro-Historie. In: Schulze, Winfried (hrsg.): *Sozialgeschichte, Alltagsgeschichte, Mikrohistorie*. Göttingen, 40–53.
- Medick, Hans 1996: *Weben und Überleben in Laichingen 1650–1900. Lokalgeschichte als Allgemeine Geschichte*. Göttingen
- Müller, Helmut 1969: *Die kleinbürgerliche Familie im 18. Jahrhundert. Verhalten und Gruppenkultur*. Berlin
- Neuhaus, Helmut 1982: Der Augsburger Reichstag des Jahres 1530. Ein Forschungsbericht. *Zeitschrift für historische Forschung* 9. 167–211.
- Nixdorf, Heide – Müller, Heidi 1983: *Weißer Westen-Rote Roben. Von den Farbordnungen des Mittelalters zum individuellen Farbgeschmack*. Berlin
- Pastoureau, Michel é.n.: *Vers une histoire de la couleur bleue, in Sublime Indigo*. Freiburg–Marseille
- Reinhardt, Carsten 1994: Die Farbe Blau: Indigo. In: Walravens, Hartmut (hrsg.) *Ein blaues Wunder. Blaudruck in Europa und Japan*. Berlin, 14–24.
- Reyscher, August Ludwig 1841: *Sammlung der württembergischen Gesetze*. vol. 12. Tübingen

-
- Reyscher, August Ludwig 1842: *Sammlung der württembergischen Gesetze. vol. 13.* Stuttgart
- Roche, Daniel 1981: *Le peuple de Paris. Essai sur la culture populaire du XVIIIe siècle.* Paris
- Roche, Daniel 1989: *La culture des apparences. Une histoire du vêtement (XVIIe-XVIIIe siècle).* Paris
- Simmel, Georg 1973: A divat. In: Georg, Simmel *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok.* Budapest
- Thompson, Edward P. 1991: The Moral Economy of the Crowd in the Eighteenth Century. In: *Uő Customs in Common.* London, 185-258.

Nemzeti divat a reformkori Pesten

A *Honderü* egy 1843-as karikatúráján¹ három alak látható: egy jól megtermett magyar öltözetű úr (Körmagyari) elbánik két csenevész frakkossal (Négyesi és Keringi).

A reformkor vitái nemcsak az országgyűlésen és a politikai lapokban, politikai irodalomban zajlottak: a bálokon, divatlapokban és általában a nyilvánosság színterein a nemzeti problematika mindenki számára érthető, érzékelhető formában jelent meg: a nyelv, a tánc és az öltözködés mutatói lettek a nemzetiesedés mértékének. Leggyakoribb jelzőjük, a róluk alkotott értékítélet szempontja az idegen-magyar ellentétpár volt. Ebben a vitában – gyanútlanul is – mindenki részt vett, aki megjelent a nyilvánosság előtt. Az öltözködés: szükségszerűség, a ruha viszont nem egyszerű tárgy, jelentése van, olvasható. Mivel minden egyes ruhadarabot egy struktúrán, az adott korszak öltözködési rendszerén belül lehet értelmezni, bármit vesz fel az ember, azzal akaratlanul kifejezi egy csoporthoz való tartozását, egy csoporttól való elhatárolódását. Az öltözködés szimbolikus szerepét mutatja, hogy a kultúrákat, nemzeteket fenyegető veszélyhelyzetben identitást kifejező funkciója megerősödik. Hogy veszélybe került egy hagyomány, ezt legjobban a tudatos hagyományörzés megjelenése jelzi.

Nem volt új jelenség a nemzeti divat: a külső megjelenés, a régi szokásokhoz való ragaszkodás már a rendi nemzethez való tartozásnak is látványos kifejezője. A reformkorban átalakulóban volt a nemzetfogalom: a rendi korszakban egy kivált-ságolt társadalmi csoport sajátította ki, most nemzeten az egész társadalmat kezdték érteni (Varga 1982: 25–40). Megváltozott tehát az a csoport, amelynek összetartozását – többek között – a nemzeti öltözködés hivatott kifejezni.

A magyar, illetve nyugat-európai táncok megszemélyesítőit ábrázoló gúnyrajz a magyar tánc reformkori elterjedését és a külföldi táncok vereségét kifigurázó írást illusztrálja, de önmagában is értelmezhető. A figurák – a szó szoros értelmében, ruhadarabok formájában – magukon viselik mindazokat a sztereotipikus vonásokat, amelyek alapján első pillantásra rá lehet ismerni a „magyarra” és a „külföldre”, ami reformkori divatlapok szóhasználatában, a divatok kontextusában nyugat-európa-it, szűkebben osztrákot és franciát, bécsit és párizsit jelentett. A magyar úr nagy bajuszt visel és paszományos szűk nadrágot, sujtásos mentét, dolmányt valamint sarkantyús csizmát. Az éppen a folyó vizébe zuhanó áldozatok hátán lebegnek a frakk sokszor kigúnyolt szárnyai, térdnadrág, harisnya, cipő egészíti ki az öltözködést.

Ez a karikatúra humoros formában foglalja össze a magyar és a nyugati öltözködési rendszerek reformkori összeütközését, amely a divatlapok tükrében hasonló

¹ *Honderü* 1843. július 8. 20.

heveséggel ment végbe, a valóságban viszont a frakk sokkal inkább megőrizte tekintélyét, mint a képen ábrázolt Keringi és Négyesi urak.

A NEMZET CSINOSODÁSA

A reformkori Magyarországon a nemzet került a gondolkodás középpontjába. A középkori rendi nemzetfogalom kibővülése nem csupán jogi kérdés, hiszen a nemzetek szellemi, kulturális közösséget is alkotnak. Újra és nem utoljára tisztázni kellett: mi a magyar, melyek azok a jellemvonások, szokások, jelek, amelyek alkalmasak a kitágított nemzet kereteinek kijelölésére, és amelyek ezen újonnan létrejövő közösség minden tagja számára egyformán elfogadhatóak. A nemzet csak akkor létezhet, ha tagjai a köztük lévő különbségeken fölülemelkedve integrálódnak. Másrészt, ezt a közösséget pontosan le kell határolni, világosan kinyilvánítani azokat a jegyeket, amelyek alapján elkülönül más csoportoktól. A nemzet összetartozását tehát mind tagjai, mind pedig a külvilág számára ki kell nyilvánítani (Löfgren 1989: 18), meg kell találni az adott társadalmat nemzetté tevő közös hagyományt. A hagyománynak nem feltétlenül kell réginek lennie, ki is lehet találni, illetve kipótolni ott, ahol a múlt hiányosnak tűnik. Már régen meglévő értékek új, nemzeti értelmezést kaphatnak, sőt az előzmények nélkül teremtett hagyományt is be lehet úgy mutatni, mint egy régi érték új életre keltését (Hofer 1996: 8).

A reformkorban hangsúlyozták a magyar kultúra eredetiségét, büszkeséget éreztek amiatt, hogy ez a nyugatitól annyira különböző kultúra fennmaradt, ezzel párhuzamosan minduntalan felhívták a figyelmet az őt fenyegető külső és belső veszélyre. A külső veszélyt a nyugati kultúra befolyásában látták, a belsőt abban, hogy ennek az idegen kultúrának piaca volt Magyarországon.

A magyar nyelv eredetét vizsgáló kutatások, a gyökerek keresése Anonymustól kezdve keletre vezették a történetírókat, tudósokat. A Kelet Európában az egzotikum, az idegenszerűség, a barbárság szinonimája (Hofer 1996: 13). A magyarok azonban olyan értéket láttak a nyugattól elkülönítő keleties vonásokban, amelyben az egységes latin-keresztény kultúrával szemben kifejezhető a magyar jellem. A *Regélő Pesti Divatlap* egyik szerzője az éppen divatozó keleties kaftánokat már csak keleties kinézetükért is többre becsülte, mint a nyugati divat szerint készült ruhadarabokat,² más szerzők a török eredetű magyar férfi ruhát „keleties pompá”³-jáért, „ünnepélyes keletiesség”-éért dicsérték.⁴ Ugyanakkor hangsúlyozták azt is, hogy ez a keleties műveltség nem alacsonyabbrendű, mint a nyugati. Sőt, mivel Magyarországon ez az eredeti, a magyarok jelleméből fakadó kultúra, nagyobb értéket képvisel, mint a nyugati, éppen ezért, ahogyan például Henszlmann Imre is kifejti művészetelméletében 1841-ben (Henszlmann 1990), semmi sem kényszerít

² *Regélő Pesti Divatlap* 1844. január 4. 13.

³ *Pesti Divatlap* 1845. január 19. 98.

⁴ *Honderü* 1846. február 10. 115.

annak utánzására, magyar nemzeti stílust kell teremteni. Az eredetiség ekkor, a romantika korszakában lett érték.

E két egyszerre jelenlevő, de ellentétes irányba ható jelenség, elkülönülés és betagozódás, vagy reformkori megfogalmazásban elágazás és összeolvadás⁵ mutatkozik meg az eredeti, magyaros öltözködési mód, illetve a kívülről érkező párizsi, nyugati divat reformkori találkozásában. A kérdés az volt, összeegyeztethető-e a két hagyomány, lehet-e egy öltözék vagy bármi más, akár az egész nemzet egyszerre magyar és európai. Keresték azt, ami elkülönít az idegenektől, ami alatt általában a más nemzeteket, máskor a magyarországi nemzetiségeket értik: „nemzeti méltóságunkat, mellyel honunkban más nemzetek felett bírhatnánk, viseleteink által legjobban kimutathatnánk”.⁶

Ezt a célt szolgálta a magyar nemzet ismertetőjegyeinek, szokásainak feltámasztása, divatba hozatala: „*társaséletünk tiszta kifolyása legyen az eredeti magyar lelkületnek, jellemnek, [...] csak így fejlődhetik az minden más idegentől függetlenné, önállóságúvá, valódi nemzetivé – mi nélkül ép, erős és nagy nemzet soha nem leszünk*”⁷ – írta a *Pesti Divatlap* 1844-ben.

Kölcsey *Nemzeti hagyományok* című tanulmányában (1826) sötét képet festett a nemzeti tradíciók állapotáról: a magyarok nem ápolták hagyományaikat, a nemzeti hőskort elfelejtették, emlékeit nem tisztelték. A reformkori divatlap-irodalom a nemzeti tradíciók eltűnése, az idegen divatok hódítása miatti panaszoktól hangos. A külhoniaskodás minden társadalmi rétegben elterjedt:⁸ „Árpád utódain csupán frakk fityegett, s nemzetiségtaposó lábaikat asszonyos cipő takará”.⁹ Ha a valóságban nem is lehet ekkora törés nyomára bukkanni, hiszen például udvari öltözetként a magyar díszruha mindvégig fennmaradt, vidéken sem tűnt el teljesen a magyar öltözék, a korszakban többen érezték úgy, veszélybe, végveszélybe kerültek ezek az ősi hagyományok és ezzel a magyar nemzeti identitás.

A harmincas évektől magyar nyelven megjelenő divatlapok rendszeresen közöltek divatképeket, ezek túlnyomó többsége azonban párizsi lapok utánnyomatai vagy másolatai voltak. A szerkesztők magyar divatképeknek is helyet adtak, ezek a legismertebb pesti szabómesterek költségén készültek, akik nem sajnálták rá a pénzt, hiszen a divatképek és a mellettük megjelenő rövid leírások remek reklámlehetőséget jelentettek számukra: üzlet és nemzeti ügy szorosán összefonódott. A lapok fizetett hirdetésként közölték a nemzeti divatképeket és a szabók rövid jelentéseit, ugyanakkor önzetlenül és lelkesen álltak az öltözködés magyarosodása mellé, rácsodálóztak a nemzeti ruha szépségére, elméleti jellegű írásokat és báli beszámolókat közöltek. A *Pesti Divatlap* egy felhívásában nemzeti divatképeket kért a nevesebb magyar szabóktól, és arra is kitért, hogy a kereskedők hirdetéseit szintén szívesen fogadja.¹⁰

⁵ *Honderü* 1845. 176, [193.]–195, [201.]–203.

⁶ Móth 1833: 33.

⁷ *Pesti Divatlap* 1844. július 1. hete, 4.

⁸ *Honderü* 1844. november 7. [369].

⁹ *Pesti Divatlap* 1846. február 12. 137.

¹⁰ *Pesti Divatlap* 1844. november 24. [123].

Magyar nemzeti öltözék alatt a reformkor előtt a nemesek ünnepi viseletét értették. A nemzetfogalom átalakulásával változott a nemzeti öltözék funkciója is: udvari díszruhából előbb egyéb ünnepélyes alkalmakkor is viselt öltözet lett, majd igyekeztek a hétköznapiakra is alkalmassá tenni, minél szélesebb körben népszerűsíteni, gazdagabban díszített változata pedig továbbra is megmaradt gálaöltözetnek. Valódi hagyományhoz tudtak tehát visszanyúlni, mégis lehet hagyományteremtésről beszélni, hiszen a reformkorban kialakított magyar ruha máshogyan nézett ki, és más szerepet töltött be, mint elődei, alkalmazkodott új tiszthez és a kor igényeihez. A korszerű nemzeti öltözéket meg kellett alkotni, felhasználva a régi korokból készen kapott elemeket, és alkalmazva azokat az újabb kor ízléséhez.

A nemzeti leltár elemei különböző forrásokból származhattak. A romantika felfedezte a paraszti kultúrát. Révai Miklós már 1782-ben felhívást tett közzé a köznépi dalok összegyűjtésére, Kölcsey a nemzeti költészet megteremtésének kiindulópontját látta a népköltészetben.¹¹ A kor felfogása szerint amit a faluban találnak, az biztosan ősi és érintetlen, a „művészet iránti ferde nézetek nálunk még csak a városokban divatosak, s az is csak addig, meddig a francia divat karját kinyújtotta”,¹² bár a nemzeti divatról szóló írásokban előbukkan olyan vélekedés is, amely szerint a (női) nemzeti öltöny „csak a pór nép által tartatik meg, mintha azok [vagyis a többi hölgy] inkább szeretnének divatbábok, mint honleányok lenni.”¹³

A magyar nemzeti öltözék elemeit mégsem a paraszti ruhadarabok között keresték, a reformkori Pesten csak jelmezbálokon vagy korteshadjáratokon öltöttek pórruhát a felsőbb körök tagjai: az 1845. év farsangján Batthyányéknál rendezett gyermekbálon például hét fiú öltözött Sobri Jóskának.¹⁴ Podmaniczky Frigyes számol be arról, hogy az 1847. évi pesti korteskedés alkalmával, az érdekegyesítés jegyében az arisztokrácia szűrt vagy gubát húzott.¹⁵ Podmaniczky több évtized távlatából visszatekintve maga is jelmezeket érezte ezt az öltözéket.¹⁶

A paraszti kultúra mellett a múlt „jobb és szebb ősi szokásai”¹⁷ képviseltek olyan értéket, amelyhez érdemes volt visszanyúlni. A nemzeti öltözék alkalmas volt arra, hogy emlékezetbe idézze a múlt dicső pillanatait. Móth Endre például olyan korszakhoz köti a magyar ruhát, amelyben annak viselése azt a nemzeti méltóságot fejezte ki, amivel a magyarok az idegenek felett bírtak.¹⁸ Kostyál Ádám szabómester saját állítása szerint tanulmányozta a nemzeti viselet történetét, metszeteket gyűjtött a régi magyar ruhákról, de azt nem lehet tudni, hogy albuma valóban régi metszeteket tartalmazott-e, vagy kortárs művészek által készített historizáló alkotásokat (Kerényi 1983: 107). Egy másik neves pesti szabó, Klasszy Vencel a 15–16. századi öltözetek gyűjteményéből közölt képeket,¹⁹ de ezeket hasonló gya-

11 Kölcsey 1997: 59.

12 Henszlmann 1990: 87.

13 *Honderü* 1847. március 31. 254.

14 *Honderü* 1845. február 1. 35.

15 Podmaniczky 1984: 232.

16 Podmaniczky 1984: 230.

17 *Pesti Divatlap* 1845. január 1. [1.]

18 Móth 1833: 33.

19 *Honderü* 1843: 12. kép

núval kell kezelni, mint szabótársa gyűjteményét. A *Pesti Divatlap* 16. századi magyar „eredeti szabású” öltönyöket ajánlott a magyar szabók figyelmébe:²⁰ a német császár koronázásán megjelent magyar követek ruházatában a keleties jelleg dominál, például kaftánt viselnek, és megfigyelhető több, magyarosnak elfogadott elem, a vitézkötéses gombolás, a prémes-tollas fejfedők.²¹ Az azonban ezekből a képekből, írásokból sem derül ki, hogy közlésük mennyiben alapult eredeti forrásokon, és hogy mennyit adott hozzá a reformkori szabók és metszetkészítők fantáziája, mennyiben elképzelt, a múltba visszavetített és mennyiben valóságos az az öltözék, amelybe 16. századi elődeiket bújtatták, és amely alapul szolgált a nemzeti öltözék reformkori változatának megtervezéséhez. Ami lényeges: szükségét érezték annak, hogy a feltámasztani kívánt magyar öltözéket ősiként, hagyományosként mutassák be. A 19. században újjászülető magyar ruha elődjét hordták „a hétvezér hölgyei, Árpádfejedelmeink, Mária királynőnk, a Bánkbánok, Csák Máték, Kontok, Hunyadyak, Zrinyiek és Rákóczyak jó vérű nejei, a Rozgonyi Cecíliák, Zrínyi Ilonák, a hőselkű egri nők...”²² Az Ellenzéki Kör báljáról 1848 februárjában tudósító szerzőben „a delnök aranyfonállal recézett, és fekete fodrokkal tarkázott fejkötőikkel Szécsi Máriák és Zrínyi Ilonák korát” idézték elő, „s a múlt szentesült alakjaiban mint jövőnk dicső napjának elősugárait üdvözlöttük őket.”²³ Amikor arról beszélnek, hogy ez az öltözék nem új találmány, csupán elfelejtették egy időre, és ellentétbe állítják az állhatatlan, szüntelenül megújuló külföldi divattal, egyrészt a magyar nemzet folytonosságát igazolják. Másrészt viszont jelképpé emelik a felújított nemzeti öltözéket, a kardos-sarkantyús katonás viseletet, egy szebb és hősiebb, cselekvő múltbéli korszak jelképévé, amikor, igaz, csupán rendi értelemben vett nemzeti egységet hozott létre a mindenkit egyformán fenyegető külső veszély.

A 16–17. századi főúri viselet, amely mintául szolgált az új nemzeti öltözék kialakításához, már anakronisztikus volt a 19. században, nem lehetett egy az egyben felhasználni. A 16. századtól megjelenő, keleti formákat őrző magyar férfiöltözet eredete a honfoglalás koráig nyúlik vissza. A törökök hatására terjedt el a 16. században, főleg Erdélyben. A nemzeti női ruha szintén a 17. századra alakult ki, alapja a nyugati eredetű reneszánsz női öltözet volt. Erdélyben és a Felvidéken általánossá vált a magyar öltözet, díszes változatát az udvarban is hordták, sőt ünnepélyes alkalmakkor az uralkodók is magukra öltötték. A 18. századra a magyar ruhának csak ez az ünnepi funkciója maradt meg, a hétköznapi ruhatárból a század közepére kiszorította a Bécsen keresztül érkező francia divat, amelynek hatását a nemzeti öltözéken is érzékeltetni lehet. 1790-ben, II. József birodalmi politikájára válaszként rövid időre ismét elővették a magyar ruhákat, majd a 19. század elején úgy tűnt, főként a városokban véglegesen átvette helyüket a nyugati divat. Ugyanakkor, bár ritkábbá vált, de tovább élt a magyar szabású udvari díszruha (F. Dózsa 1996: 155–157), és az idősebb nemzedékek tagjai közül is sokan ragaszkodtak a hagyományos magyaros öltözékhez. A megyegyűléseken, a politikai élet egyéb

²⁰ *Pesti Divatlap* 1845. január 5. 40.

²¹ *Pesti Divatlap* 1845. január 5. műmelléklet

²² *Pesti Divatlap* 1845. március 6. [297.]

²³ *Életképek* 1848. február 20. 248.

eseményein továbbra is magyar díszöltözetet viseltek. Teleki Sándor emlékiratában arról számol be, hogy 1846-ban Nagykárolyban valaki azzal hívta a megyegyűlésbe, hogy előbb öltözzék át, mire Teleki szobájába indult magyar ruhát öltetni.²⁴

A PESTI SZABÓK ÉS A NEMZETI ÖLTÖZÉK

Amint arra már az előző fejezetben is utaltam, a reformkori nemzeti öltözet megtervezésében, a hagyományos nemzeti ruha modernizálásában, hétköznapi öltözékké való alakításában nagy szerepet játszottak a pesti szabók.

A magyar öltözetet költségessé és egyben nehézé, kényelmetlenné tették az arany és ezüst csatok, hímzések, sujtások, a drága prémek, értékes szövetek. 1831-ben a *Hasznos Mulatságok* tudósítója úgy vélekedik, a pozsonyi koronázáson pompás magyar öltözékben megjelent bárók fejedelemnek is beillettek volna.²⁵ Már Kazinczy Ferenc is örömmel jegyezte meg *Pályám emlékezete* című művében (1828), hogy a magyar urak jobb belátásra tértek, és kevésbé drága anyagokból készítették öltözeteiket: „végre láttuk, hogy az arany jobban áll erszényben, mint nadrágon”.²⁶ Pirkler Adolf, a *Pesti Divatlap* szerzője is jobbnak tartotta volna, ha a drága arany sujtásokat egyszerű feketére cserélnék, alkalmazkodva a modern idők lehetőségeihez. Érveléséből kitűnik, nem kell minden áron a hagyományoshoz ragaszkodni, sőt, a múlt szokásainak kritika nélküli átvétele nevetségessé is tehet: „A sújtás kegyelete ez illúziódús időnkben is mindinkább áradozik; számtalan devalvált értékű, s egykori gazdagságát feladni nem akaró, még ma is a cifra arany sújtások csillogása közben neveteti ki önmagát.”²⁷

A reformkori szabók egyik feladata a magyar öltözék olcsóbbá tétele volt. Az arannyal, ezüsttel, prémmel dúsan díszített, drága anyagokból varrt magyar díszruha megmaradt udvari (és ünnepi) viseletnek; mellette kialakult az egyszerű szövetből, a női ruha esetében akár kartonból is készített, zsinórozott, hímzéssel díszített,²⁸ hétköznapiakra is alkalmas öltözék. A védegyeleti mozgalom hatására hamarosan a báltermekben és egyéb ünnepélyes alkalmakon is szalonképes lett ez a dísztelegebb, polgárosított magyar nemzeti viselet.

Előfordult, hogy a szabómesterek ideiglenesen letették az ollót, és tollat ragadtak a nemzeti öltözék ügyéért vagy saját érdekük védelmében. Ez a két dolog szorosán összefüggött: a nemzeti viselet divatba jöttével megkezdődött a verseny a megrendelőkért.

1830-tól Kostyál Ádám és Klasszy Vencel is rendszeresen közölt képeket munkáiról. A *Hasznos Mulatságok* Klasszynak tulajdonította az elsőséget, őt dicsérte a

24 Teleki 1958: 57.

25 *Hasznos Mulatságok* 1831. július 2. 8.

26 Kazinczy 1979: 229.

27 *Pesti Divatlap* 1845. szeptember 18. 772.

28 *Tudományos Gyűjtemény* 1829. V. [128.]

nemzeti divat feltámasztásáért.²⁹ Kostyál természetesen rögtön válaszolt a *Tudományos Gyűjtemény* hasábjain.³⁰ A szabók vitájának csak egyik kiváltója volt az elsőség kérdése. Fontosabb az a probléma, amelyre Klasszy tett célzást: ellenfele a német szabó céh mestere volt, így a magyar ruhák készítésében kontárnak számított. Kostyál szerint „nem a név, hanem a mesternek ügyessége által készülvén a köntös, itt csak az fog ítéletet hozhatni, kinek alkalmatossága volt”³¹ összehasonlítani a két mester munkáját. Vagyis számára már egyáltalán nem voltak irányadóak a céhes előírások: a mestert szerinte nem céhes tagsága, hanem kizárólag szaktudása teszi alkalmassá egy feladat elvégzésére. Kostyál aláírásában is polgári férfi szabónak nevezi magát, nem tesz említést arról, hogy ő a német szabó céh tagja. A céhes statisztikák már nem fedték a valóságot, német szabók és céhen kívüliek is varrtak magyar ruhát – ez lehet az egyik válasz arra a kérdésre, hogy a nemzeti divat elterjedésével, a magyaros öltözék körüli hírveréssel és Pest lakosságának növekedésével párhuzamosan miért nem nőtt jelentősen a magyar szabók létszáma. Míg Pest lakossága 1840-re elérte a százezer főt, az 1803-ban 31 mestert számláló magyar szabó céh taglétszáma 25-re csökkent, a paszományosok 1803-ban hatan, 1840-ben öten voltak. Mellettük több, mint kétszáz német szabó tevékenykedett 1840-ben.³² Természetesen figyelembe kell venni azt is, hogy a céhek nehezen engedtek maguk közé új tagokat, hogy nem piaci viszonyok alapján működtek, tehát a kereslet növekedése nem feltétlenül vonta maga után a kínálat növelését. A magyar szabók számának stagnálását azzal is lehet magyarázni, hogy az új divat nem terjedt el olyan széles körben, mint ahogyan erre a divatlapok lelkes cikkeiből következtetni lehetne, ezek inkább egy viszonylag szűk és nehezen lehatárolható csoportnak a nemzeti hagyományok feltámasztására irányuló vágyát és erőfeszítéseit tükrözik.

NYUGATI ÉS MAGYAR RUHA HÁZASSÁGA

Hogy nincs kész, általánosan magyarnak elfogadott öltözék, kitűnik a divatlapokban folyó vitákból. A Nemzeti Kör 1845. évi bálján többek között azért nem tették kötelezővé a nemzeti öltözékben való megjelenést, mivel az akkoriban divatozó nadrágot, rövid atillát, magas tetejű kalapot, turi süveget, főkötőket és vállakat a szervezők nem ismerték el magyarnak, már csak azért sem, mert az utóbbiak jobban elterjedtek Németországban, mint Magyarországon.³³ Vahot Imre ebben a vitában éppen az ellenkezőjét állítja: szerinte a régi magyarok is hordtak rövid dolmányt, bő nadrágot.³⁴

Nemzeti öltözék helyett inkább nemzetinek, magyarosnak elfogadott elemekről lehet beszélni, egy olyan nemzeti kelléktárról, amelyből válogatva egy ruhát ma-

²⁹ *Hasznos Multságok* 1831. 51. 408.

³⁰ *Tudományos Gyűjtemény* 1831. VII.

³¹ *Tudományos Gyűjtemény* 1831. VII.

³² Bácskai Vera szóbeli közlése alapján.

³³ *Honderü* 1845. február 6. 106.

³⁴ *Pesti Divatlap* 1845. február, 196.

gyarossá tehettek. A magyar férfiöltözék esetében ilyen a sarkantyú, ami a magyar tánchoz elengedhetetlen volt, a csizma, a szűk nadrág, a sujtás, zsinórok, arany- ezüst csattok, prémes szegély, kard, nemzeti színek. A női viseletnek az arany- ezüst zsinóros selyem vagy bársony magyar derék, a kötény, fehér ingváll, bő szoknya, magyar fejkötő vagy pártta mellett a jellegzetes gombolás, a paszományok, a kettős ujjak, prémek adtak magyaros jelleget.

A barokktól örökölt magyar ruha nem hasonlított a kor nyugati öltözékeire, nem volt divatos, hozzá kellett szabni az újabb igényekhez, amelyet nem kis részben befolyásolt a nyugati divat. Megfelelhet-e a magyar ruha a modern kor elvárásainak? Meg kell-e tartani a nemzeti öltözetet? A divatlapok szerzői úgy tartották, a magyar öltözéken lehet változtatni, nem szigorú forma,³⁵ csupán egy „szabó-Kazinczyra”³⁶ van szükség, aki korszerűvé, kényelmessé alakítja. Még a nemzeti divat ügyének szélsőségesen lelkes felkarolója, Vahot Imre sem várta el, hogy a hajdani kényelmetlen ruhadarabok, a szűk szijas magyar nadrág, a rázs-rokolya, a rókaprém- mente ismét divatba jöjjenek.³⁷

A pesti szabók a párizsi, bécsi divat és a magyarosnak tartott elemek felhasználásával alakították ki a magyar viseletet a harmincas évektől kezdődően. A nyugati öltözékeket tették magyarossá a nemzetinek elfogadott formák, valamint néhány díszítőelem, kiegészítő felhasználásával, így létrehozva egy magyar divatot, amely alkalmas volt a nemzethez tartozás kifejezésére, de mégsem ütött el annyira a nyugati öltözködéstől, hogy viselőjének teljesen el kellett volna szakadnia az európai divattól. A rövid dolmányok, menték meghosszabodtak, így közelítettek a korabeli európai szalonkabáthoz, frakkhoz. A *Honművész* 1835-ben pesti divatképet közölt, amelyek bizonyították, hogy a francia ízlés és a nemzeti szabás nem zárják ki egymást. A női ruhán az éppen divatos csipkés-fodros ujjak és gallér ellenében magyarosan berakott derék képviseli a nemzeti jelleget.³⁸ Kostyál Ádám divatképein jól megfér a zsinóros posztódolmány és a sarkantyú a Bristol-nadrággal és a mellénnyel.³⁹ Egy nemzeti divatképen a divatos szabású női ruhát nemzeti színű zsinór, masnik és bojtok díszítik, a hölgy hajába piros-fehér-zöld szalagot illesztett a rajzoló.⁴⁰ Használták a nemzeti szalag díszítést szegélyként vagy a derékra illesztve, masnit is kötöttek belőle.⁴¹ Az 1837. évi jogászbálban három testvér fehér, apró rózsabimbókkal hímzett tüllruhában jelent meg, így a nemzeti színeket viselték.⁴² Máshol egy egyszerű férfi kalapot övez nemzetiszín szalag.⁴³ Egy másik divatképen a hímzéssel, paszománnyal, zsinórokkal cifrázott kabát alatt nyugati szabású ruhát visel a modell.⁴⁴ Klasszy Vencel szabómester egy divatképe belföldi kelméből varrt,

35 *Pesti Divatlap* 1844. december, 200.

36 *Pesti Divatlap* 1847. október 29. 1384.

37 *Pesti Divatlap* 1844. október 10. 96.

38 *Honművész* 1835. június 18. 332.

39 *Honművész* 1835. szeptember 13. 596.

40 *Életképek* 1844. 3. füzet

41 *Honderü* 1845. január 18. 54.

42 *Honművész* 1837. január 18. 47.

43 *Rajzolatok* 1837. május 7. 296.

44 *Honderü* 1846. december 8.

magyaros szabású zubbonyhoz fekete zsinóros, bő, nyugati szabású kockás nadrágot és cipőt társít.⁴⁵ Ugyanígy Nekula polgári férfiszabó képen csak a gombolás, illetve a hímzés magyaros, a cipő, a mellény, a csíkos bő nadrág, a széles karimájú kalap a párizsi divatot követi.⁴⁶ Egy másik képen a hölgyek divatos, nyugati szabású ruhájuk felett magyaros díszítésű kabátot viselnek.⁴⁷ Hatosy István férfiszabó kard helyett sétapálcát adott nyugati szabású nadrágba és magyaros mentébe, atil-lába öltöztetett modellje kezébe.⁴⁸

A nyugati és a magyar ruházat találkozásának, a kettő közötti ingadozásnak ironikus bemutatása a farsangi multságokon, illetve a karikatúrákban megjelenő úgynevezett félmagyar öltözet, amelynek egyik fele a nemzeti, a másik pedig a nyugati divat alapján készült. Ilyen öltözékről közölt képet Klasszy Vencel 1843-ban: az ábrázolt férfi magyar oldalán kék színű, ezüsttel díszített mentét, szűk nadrágot, csizmát, tollas süveget visel, nyugati fele pedig zöld frakkot, fekete nadrágot és cipőt.⁴⁹

Nyugat és kelet kompromisszuma volt a reformkorban kialakult magyar nemzeti öltözet, ahol, bármennyire is igyekeztek hangsúlyozni ennek ellenkezőjét a divatlapok, a nyugat a domináns. A nemzeti divatot követő hölgy vagy úr nem járt volna úgy Párizsban, mint Montesquieu perzsái.

IPARVÉDELEM ÉS DIVAT – A VÉDEGYLET DIVATOT CSINÁL

1844 után a divatlapokban leggyakrabban előforduló szó kétségtelenül a „honi”. A divatlapok megteltek olyan bálokról szóló tudósításokkal, ahol a honi kelme, sőt karton, a magyar szabású öltönyök játszották a fő szerepet a nemzeti táncok és honi társalgási nyelv mellett. Ennél többet csak azokról a bálokról beszéltek, amelyek nem eléggé nemzetiek, ahol a honi még nem divat. Egy korabeli bécsi vicc szerint azért nem indult meg időben a jégzajlás a Dunán, mert a nyugat felől érkező jég nem honi.⁵⁰ A nemzeti divatot és a hazai ipart már korábban is népszerűsítették a divatlapok, csak egy példát kiragadva, 1841-ben Kostyál magyar szabású öltözékeihez eperjesi vásznat és magyar tollakat ajánlott a külföldiek helyett,⁵¹ 1844-től azonban a honi portéka nemzeti üggyé vált.

Az iparvédelem eszköz volt az önálló nemzeti fejlődés elősegítésére. A Védegyelet pedig először fogta össze az ellenzékot, minden társadalmi rétegből akadtak támogatói az arisztokratáktól az egyszerű polgárokig (Gerő 1993: 36–37). Iparmű és védegyelet divateszme lett és divatot csinált. Ugyanakkor sem a kézmű-, sem a gyár-

45 *Pesti Divatlap* 1845. március, 16. kép

46 *Pesti Divatlap* 1845. május 29. 11. kép

47 *Pesti Divatlap* 1845. október 9. 20. kép

48 *Pesti Divatlap* 1845. november, 20. kép

49 *Honderü* 1843. február, 11. kép

50 *Pesti Divatlap* 1845. március 30. 410.

51 *Honművész* 1841. június 27. 408.

ipar nem volt még felkészülve a kereslet ilyen mértékű kielégítésére: „míg ennekelőtte a magyarműnek [...] idegen név palástja alá kellett búnia, hogy vevőre számolhasson, most már attól tartunk, hogy külföldi posztó veszen magára magyar nevet, hogy a magyarnál elkelhessen.”⁵² Előfordult, hogy külföldi gyártású „nemzeti” posztót, „isten áldd meg a magyart” feliratú kelmét, hamisított védegyleti kartont árultak hazaiként.⁵³

Az iparműkiállításokon minden évben szép számmal jelentek meg a ruházati ipar mesterei által készített termékek. Az évente megrendezett ipari seregszemle azt hivatott bizonyítani, hogy a magyar termékek megállják a helyüket a nyugatiakkal szemben, és minden olyan árut meg lehet találni közöttük, amire egy divatos dámának vagy úrnak szüksége lehet. A luxus elleni fellépés a magyar ipar erősödésével alábbhagyott; immár azzal érveltek, hogy a honi gyártmányok tökéletesen kiszoríthatják a külföldieket (Molnár 1976: 30): „...űzzétek ki fejecskéitekből azon nevetséges előítéletet, mintha magyar készítmények nem lehetnének fényűzési cikkeikre felhasználhatók”⁵⁴ – így szólt az iparműkiállításról tudósító újságíró 1843-ban az előkelő magyar hölgyekhez. 1846-ban az *Életképek* már egyenesen úgy látta, a kiállításon minden fellelhető, ami divatos lesz, mindenféle divatos és fényes honi kelmét kapni lehet, nem kell tehát külföldre sóvárogni.⁵⁵

Ideális esetben a nemzeti öltözék egyúttal hazai anyagból, hazai mesterek által készített öltözéket is jelentett, így az öltözködés terén a nemzetiesedés támogatása kétszeres haszonnal kecsegtetett: egyrészt terjedtek a nemzetinek elfogadott formák, szabások, színek, a nemzethez tartozás a megjelenésben is kifejeződhetett. Másrészt aki nemzeti öltözetet viselt, a magyarországi ipart is támogatta. A védegyleti mozgalomban ez a két elem szorosán összekapcsolódott: „Viseljünk hát magyar ruhát, magyar kelméből; e részben is emeljük a kedves hon javát, s feleljünk meg nemzetiségünk kívánatainak emberül.”⁵⁶ – így írt Vahot 1844-ben.

A külföldi divat követése ellentétben állt az iparvédelem eszméjével. Az *Életképek* 1845-ben arról panaszkodik, hogy a csipke divatja, mivel azt hazai iparosok nem állítják elő a kívánatos mennyiségben és minőségben, lehetőséget ad a külföldi cikkek vásárlására, hiszen a védegyleti fogadalom csak azokra a termékekre vonatkozik, amelyeket Magyarországon is be lehet szerezni.⁵⁷ Ugyanakkor az eszme azt követelné, hogy a hölgyek és urak a magyar piac kínálata szerint alakítsák ruhatárukat, és ne kapjanak föl olyan divatot, amelynek kellékeit itthon nem lehet megtalálni. A honi ipar felvirágoztatásáért a hölgyek tehették a legtöbbet.⁵⁸ A korszak hősnője a külföldi áruk kínálta luxusról lemondó honleány; valódi áldozat ez, hiszen Koch és Valero a külföldinél gyengébb minőségű honi selymeiben nem szokás

52 Kossuth 1843: 43–44.

53 *Pesti Divatlap* 1845. március 16. 353.

54 *Honderü* 1843. szeptember 9. 312.

55 *Életképek* 1846. augusztus 1. 160–161.

56 *Pesti Divatlap* 1844. október 10. 96.

57 *Életképek* 1845. január 25. 128.

58 *Honderü* 1844. november 7. 369.

táncolni.⁵⁹ Egy a hazai ipart védő hölgy egy főúri estélyen lilaszín honi selyemben jelent meg, amely „oly tömött és oly különös értékű nem volt is mint külhoni társaié, annál nemesbbé tette hordozója áldozatát”.⁶⁰ Vahot jóslata szerint az 1845. évi védegyeleti bálon lesznek, akik „büszke honleányi érzettel”⁶¹ viselik majd az egyszerű kartont. Jövendölése valóra vált, az *Életképek* egyik szerzője 1845-ben beszámolt egy egyszerű kékfestő ruhában, fehér derékkal és zsinórzattal, hajában fehér virággal bálozó hölgyről.⁶² Ugyanezen a bálon két leány minden frakkos férfinak kosarat adott.⁶³ A sajtó nagyrabecsülte ezeket az önfeláldozó hölgyeket, de valójában a nemzeti ipar termékeinek viselését kötelességnek tartották: „uraink és asszonyaink külhoniaskodása nemzeti bűn; és annál menthetlenebb, mennél érdekesebb, mennél dicsőbb glóriában állnak előttünk a honi műiparnak [...] eredményei”.⁶⁴ A honi ipar helyzetét reálisan felmérő *Honderü* azonban belátta, még nincs itt az ideje annak, hogy valamely rendezvényen kötelezővé tegyék a magyarországi kelmékből varrt ruhák viselését: ebben az esetben ugyanis üresen kongának a tánctermekek. Az ok kitalálását már az olvasóra bízta: gondolhatunk arra is, hogy a bálozók nem szívesen mutatkoznának a magyar ipar silányabb minőségű termékeiben.

A honi divat textiljei között a kékfestőnek jutott a főszerep. Az igénytelenség, egyszerűség jegyében („az egyszerű karton ruha *kék* színe fennen hirdeti hölgyeink honleányi *hűségét*, s égi kék színével a fényűzés ördögét megriasztani igyekszik”)⁶⁵ előkelő hölgyek is gyakran öltöztek kék kartonból készült ruhákba, még táncmulatságokra is, és divatba jött a szintén kék karton védegyeleti nyakkendő.⁶⁶ A védegyeleti mozgalom nem hagyta érintetlenül a kékfestő formakincsét: jelmondatok, jelszavak, nemzeti jelképek hordozóivá váltak a kékfestő ruhát viselők (Domokos 1981: 68): „honi divat”, „honi ipar”, „egyetértés” feliratú anyagok készültek, Kosuth, Széchényi és más politikusok képével díszített kendők népszerűsítették az iparvédő mozgalmat. (Domokos 1981: 36)

A nemzeti öltözéket nem a Védegyelet hozta divatba, de a védegyeleti bálók sokat tettek annak terjesztéséért. Az 1844. évi bál adott alkalmat a *Pesti Divatlap*nak és a *Honderü*nek (illetve szerkesztőiknek), hogy egy vita keretében kifejtsék álláspontjait a védegyeleti mozgalomról. A *Honderü* egy cikkében farsangi tréfának nevezte a védegyeleti bál ötletét. A *Pesti Divatlap* válaszában⁶⁷ azzal vádolta a rivális divatlapot, hogy az csak divatból lelkesedik a Védegyeletért, míg számukra a mozgalom és a bál többet jelent holmi haszontalan divateszménél: a tervezett nemzeti mulatság nemes és komoly szándékú. Az *Életképek* szerint mindegy, hogy őszinte lelkesedés-

59 *Honderü*. 1844. november 7. 371.

60 *Honderü* 1846. február 24. 155.

61 *Pesti Divatlap* 1844. december 15. [171.]

62 *Életképek* 1845. január 25. 128.

63 *Pesti Divatlap* 1845. január 26. 130.

64 *Honderü* 1843. szeptember 16. 351.

65 *Pesti Divatlap* 1845. január 12. 2.

66 *Pesti Divatlap* 1845. március 16. 357.

67 *Pesti Divatlap* 1844. december 15. [171.]

nek vagy pusztán divathóbortnak köszönhető-e a társasélet magyarosodása, lényeg maga az örvendetes változás, amely utat nyit „visszamagyarosodásunk” felé.⁶⁸

ZEKE ÉS FRAKK

A zeke és a frakk híveinek szópárbaja az 1842. évi báli idényben zajlott a *Társalkodó* és a *Regélő Pesti Divatlap* hasábjain.

A *Regélő Pesti Divatlapban* 1842. januárjában jelent meg Tóth Gáspár szabómester divatképe, egy nemzeti táncvigalmi öltözet.⁶⁹ Az ismertetés szerint az egyszerű fekete zsinórzattal díszített bőujjú rövid zeke könnyű anyaga, kényelmes szabása, eredeti szépsége miatt minden alkalomra megfelelő, a bő ujj alól kilátszó inget nemzetiszínű selyemből készült karperecekkel lehet összefogni.

Alig néhány nap elteltével megkezdődött Zeke és Frakk urak disputája. Az egyik tábor a zekét, vagyis a magyar ruhát, a másik a frakkot, az európai divat szerint készült öltözetet látta szívesen.

A „frakkos-cipős párt” gyakorlatiasan gondolkodott: szerintük a zekében nem lehet táncolni, mert a bő ujj alól kilátszódik a bepiszkolódott ing, pongyolasága miatt nem való bálba. A *Divatlap* szerint éppen ezért a budai fiatal „hivatalosok” multságára be sem engedték volna a zekében érkezőt, de a rendezők azt visszautasítják, hogy a magyar ruha ki lett volna tiltva a rendezvényről.⁷⁰ Egyébként is: „ha komédia a magyart frakkban táncolni, ugyanaz a keringőt magyarban – így: mindenkinek két ruhával kellene bálba járnia.”⁷¹ Az a lehetőség is felmerült, hogy a zeke divatját a nagy haszon reményében pesti szabómesterek erőltették a bálozókra.⁷² A frakkot pártolók a viseletet csupán külsőségnek tartották, amelynek a kényelmi, higiéniai szempontokon túl egyetlen funkciója a választékos ízlés kifejezése, a hazafiságnak pedig felül kell emelkednie a külsőségeken.⁷³

Az ellentábor a nemzetiség mellett a kényelmet, tisztaságot tartotta a legfontosabbnak, ezen felül a magyar ruha szépségével is felülmúlja a frakkot; úgy látják, a „félmagyar” frakkosok csak azért ellenkeznek, mert nem gondolnak a tiszta fehérneműre.⁷⁴ Különösebb indoklást általában nem tartanak szükségesnek: egyszerűen a frakk és a cipő nem illik a magyar tánchoz.

A *Pesti Divatlap* 1845-ben nemzetietlennek írta le a Nemzeti Kör által rendezett bált. A rendezők tényekkel válaszoltak: az ezerhatszáz vendég közül mintegy nyolcvan nem tudtak magyarul; a hölgyek több mint fele magyar ruhába öltözött, a férfiak között is sokan, egy rendezvény nemzeti jellege különben sem mérhető a

68 *Életképek* 1845. február 1. 159.

69 *Regélő Pesti Divatlap* 1842. január 22. 36. kép

70 *Regélő Pesti Divatlap* 1842. január 26. 69.

71 *Társalkodó* 1842. január 26. 31.

72 *Regélő Pesti Divatlap* 1842. január 26. 63.

73 *Társalkodó* 1842. január 26. 30.

74 *Regélő* 1842. február 2. 80.

kontyok és főkötők számával.⁷⁵ A *Honderü* is hozzászólt a vitához:⁷⁶ a Nemzeti Kör azért nem tette kötelezővé a magyar ruhában való megjelenést, mert nem a külsőségek tartják fenn a nemzetiséget. Példaként említi az angolokat és franciákat, akiknek nincs nemzeti öltönyük, mégis van nemzetük, amelynek létét a nyelv és a műveltség biztosítja, nem pedig a külsőségek. A magyar nemzet esetében is ez a követendő példa, a nyelv, a kultúra ápolása az elsődleges, mert ezek nélkül nincs nemzet, akkor sem, ha „nadrágainkra tenyérszerű széles paszomántot varratnánk, s topánainkra arasznyi sarkantyúkat köttetnénk.”⁷⁷

NEMZETI ÖLTÖZÉK, NEMZETI DIVAT

A reformkori nemzeti divat tudatos terjesztésének az egyesítés, az egységes nemzet megteremtése volt a célja. Ez a mozgalom már nem kizárólag a nemesi rendé volt: mindazok csatlakozhattak hozzá, akik megengedhették maguknak, hogy divatot kövessenek. Sőt, az egyszerűségnek mint a magyar nemzet egyik legfőbb jellegzettségének a jegyében divatba hozott kartonból, kékfestőből készült női ruhák, amelyekben a hölgyek „nem fényesen, nem pazar pompával” jelennek meg, hanem egyszerűen, „mint oly komoly és szegény nemzethez illik, mint a mienk”,⁷⁸ a kevésbé tehetősek számára is elérhetőek voltak.

A magyaros öltözék elterjedését divatjelenségként mutatja be a *Honderü* egy nemzeti szellemű bárról szóló írása: a bál legyen nyitánya a magyar öltözködési divatnak, amelynek a főrangúak adják majd a mintát. A kezdeti egyformaságot kiküszöböli az ízlésesen öltözködő előkelő nők által nyújtott példa és a divat folytonos fejlődési menete.⁷⁹ Vagyis a nemzeti öltözködés nem egy állandó és változatlan rendszer, hanem maga is a divat törvényeinek hatálya alá tartozik, ki van téve a divat diktálta állandó alakulásnak, változásnak, amelynek legfőbb mozgatója egy csoport elkülönülési vágya, valamint más csoportok felzárkózási szándéka (Simmel 1973: 476). Elég a divat kényszerítő erejére építeni, nincs szükség külső beavatkozásra, erőltetésre, amelynek eredménye a *Honderü* szerint a túlzó, szélsőséges *Pesti Divatlap* által gerjesztett és kifejezetten káros „magyar bálöltönyi divatkórság”.⁸⁰

Ennek alapján feloldható egy látszólagos ellentmondás. A mérsékelt nemzeti divatot egyébként támogató *Honderü* a Nemzeti Kör 1845-ben rendezett mulatsága kapcsán többek között azzal védte a szervezők engedékenységét (nem kötötték a belépést honi textilből készített magyar szabású ruha viseléséhez), hogy nem akartak senkit sem kizárni a bárból, örültek, hogy a nemzet különböző társadalmi csoportjai együtt mulathattak. Két gyökeresen eltérő felfogás áll egymással szemben, bár a végcél ugyanaz volt. A *Pesti Divatlap* képviselte irány a nemzeti egység megte-

75 *Pesti Divatlap* 1845. február, 181.

76 *Honderü* 1845. február 6. 105-107.

77 *Honderü* 1845. február 6. 106.

78 *Pesti Divatlap* 1844. november 24. [123.]

79 *Honderü* 1845. január 18. 54.

80 *Honderü* 1845. február 6. 106.

remtését a magyar nemzetiség türelmetlen terjesztésével képzelel el. A *Honderü* elitéli ezt a módszert, mivel így éppen a várttal ellentétes hatást érik el; kizárják például a nem magyarokat, lehetetlenné teszik a közeledést a különböző nemzetiségű és társadalmi helyzetű csoportok között. Például a pozsonyi országgyűlési ifjúság által tervezett bál nemzeti szelleme, a magyar nyelv és öltözék kötelezővé tétele kizárja a pozsonyi német polgárok részvételét.⁸¹ A Pesti Kör 1846-ban rendezett báljának meghívója („A társalgási nyelv és öltözet szabásában és kellemében magyar”⁸²) azt sugallja, hogy aki nem magyar, az inkább maradjon otthon. Pedig a *Honderü* szerint éppen olyan alkalmakra, nemzeti mulatságokra lenne szükség, amelyek elősegítik az előítéletek eloszlatását, a minden szempontból heterogén társadalom csoportjainak békés egyesülését. A divatlapokat olvasva úgy tűnik, a *Honderü* aggodalma jogos. A harmincas évek báljai sokkal inkább megfeleltek ennek a követelménynek, a báli tudósítók gyakran fedeznek fel a bálokban mulatók között jellegzetes öltözetükről is felismerhető nem magyarokat, például lengyel zsidókat, török kereskedőket.⁸³ E mérsékeltbb felfogás szerint az összeolvadás, és nem az összeolvasztás a nemzet egyesítésének módja. Ez nem jelentette azonban azt, hogy lemondtak volna a nemzeti öltözék, tánc és nyelv egységesítő erejéről. A reformkori nemzeti divat éppen divatjelenség-volta miatt volt alkalmas egy másfajta, nemzeti egyéniség megőrzésére, megfogalmazására, a nemzeti érzés kifejezésére, tárgyiasítására. Tehát megmaradt a divat követésének elkülönítő szerepe, de a választóvonal áthelyeződött. Ez a divat másként divat, mint a többi, elméletben legalábbis egy egész nemzetre érvényes betagozó és elkülönítő hatása. A divat funkciói közül a nemzeti vált szinte kizárólagossá.

Az új divat nagy áldozatokkal járt az arisztokraták részéről, le kellett mondaniuk az elegánsabb külföldi szövetből, párizsi mintára és gyakran külföldön készült öltözékekről. Az egyszerűség kultuszának gyakorlati oka is volt: a kevésbé különleges textilekből, árukból nagyobb volt a hazai gyárak kínálata. Ezzel párhuzamosan megmaradt a régi toposz, a luxus ostromozása is. Nem erkölcsi okokra hivatkoztak, a fényűzést elsősorban azért ítélték el, mert kellékeit külföldről kellett beszerezni. A *Pesti Divatlap* „ház- és hazaszegényítő” fényűzésről beszélt,⁸⁴ ami bűn az olyan országokban, ahol az ipar fejlődése éppenhogy elkezdődött.⁸⁵

Sokan fájalták, hogy az utcán, a hétköznapokban nem vált általánossá a nemzeti viselet. A reformkorban és később sem lett a nemzeti öltözék általánosan elterjedt, ezt mutatják a báli beszámolókból évenként visszatérő panaszok is. A pesti városi táncteremben 1833 farsangján tartott vigalomban a „magyar öltözet látatlan színű volt”.⁸⁶ A polgárság alsóbb rétegeit vonzó rendezvényekről szóló tudósítások állandóan hiányolták ezek nemzetiességét. Az 1848. évi lövészbálban „nagyítóüveg alatt

81 *Honderü* 1848. január 15. 31.

82 *Honderü* 1846. február 10. 115.

83 *Honművész* 1833. június 6. 153.

84 *Pesti Divatlap* 1845. január 1. [1.]

85 *Pesti Divatlap* 1845. szeptember 18. 770.

86 *Hasznos Mulatságok* 1833. I. 34.

kell nézni a lányokat, ha őket mint honleányokat és nemzetiségünk zászlóhímzőit tekintjük.”⁸⁷

A védegyleti mozgalom sem ért el teljes sikert. 1844 után azonban megsokszorozott figyelemmel fordultak a viselet nemzetiessége felé, így, bár a magyaros öltözködés ekkorra divattá vált, a bálók idegenszerűsége, a magyar ruhák hiánya felett érzett elkeseredettség is egyre gyakrabban fogalmazódott meg a divatlapok báli beszámolóiban. Így kesergett Szilágyi Sándor az 1847. évi báli szezon után: „egy bálban *csak* két honi köntöst láttam, s a magyar társaságnak csak egy harmada nem pirult honi nyelven szólni.”⁸⁸

Kevés forrás tartalmaz adatot arra nézve, hogy az ünnepélyes alkalmaktól eltekintve meggyökeresedett-e a magyar divat a mindennapi életben is. Az 1830-as évek első felében járt Magyarországon Le Baron d’Haussez, aki a pesti utcákat járva szembetűnőnek találta a nemzeti viselet elterjedtségét.⁸⁹ Csak prémes kalpagos, rövid, övvel összeszorított „redingote”-ban járó, görbe karddal felövezett, aranyos díszítésű testre feszülő nadrágos, kurta csizmás urakat lát, akiket öltözkük pompája miatt ránézésre mágnásnak gondolna. Más források azonban nem erősítik meg a francia báró útleírásából elének táruló képet.

Klasszy Vince 1831-es hirdetésében nem is ejtett szót hétköznapiakra készült magyar ruhákról: férfi magyar öltözet alatt a gálaruhákat, egyenruhákat, libériákat értette.⁹⁰ A *Pesti Divatlap* egy 1847-ben megjelent írása szerint a nemzeti öltözék gyűlések, temetések, nemzeti bálók kivételével nem volt divatos.⁹¹ Az *Életképek* 1845-ben olyan divatképeket kért, amelyek alapján hétköznapi viseleteket lehet varratni.⁹² Még a *Pesti Divatlap* is beismeri, hogy bár a hazai iparvédelmi mozgalom hatására sokan hajlandóak a „megvetett szép nemzeti”⁹³ ruhát minden alkalomra viselni, azért a férfiak többsége továbbra is külföldiben jár. A *Honderü* ezt természetesnek is találta: egy 1846-ban megjelent cikk⁹⁴ azzal érvelt, hogy a magyar öltözet díszöltözet, csak valódi ünnepekre való, ha minden „hétköznapi” bálnak kötelező kellékévé válik, veszít ünnepélyességéből, értékéből, vagyis a szélesebb körű elterjedés presztízisének csökkenéséhez vezet.

Kivételek azért voltak, például Petőfi Sándor, akinek 1844-ben Vahot Imre rendelt „népies magyar ruhát”.⁹⁵ Petőfi öltözéke prémes Csokonai-mentéből, sujtásos szűk magyar nadrágból, sarkantyús csizmából állt, darutollas kucsma, fokos, makrapipa egészítette ki. Vahot visszaemlékezéseiből kiderül, hogy ez az összeállítás nem lehetett mindennapos látvány Pest utcáin: a költőt az utcán kinevették ruhája miatt, hóbortosnak, betyárnak csúfolták.⁹⁶ Petőfi fél év elteltével levetette a népi-

87 *Életképek* 1848. február 13. 219.

88 *Honderü* 1847. március 30. 254.

89 Le Baron d’Haussez 1837: II. 16.

90 *Hazai és Külföldi Tudósítások* 1831. hirdetések a 11. számhoz.

91 *Pesti Divatlap* 1847. június 13. 772.

92 *Életképek* 1845. május 3. 586.

93 *Pesti Divatlap* 1845. március 13. 338.

94 *Honderü* 1846. február 10. 15.

95 Vahot 1880: II. 65.

96 Vahot 1880: II. 66.

költő-jelmezt, ezután nyugati nadrágban járt és kék dolmányban, selyem fekete atillában.⁹⁷

* * *

A *Honderü* egy tizenharmadik pontot ragasztott a tizenkettőhöz 1848. március 19-én: „Kívánjuk, hogy e divat meg ne változzék, míg a magyar név el nem töröl-
tetik a föld színéről.”⁹⁸ A reformkorban a nemzeti öltözék nem vált mindenna-
possá, mint ahogyan a későbbiekben sem, inkább egy igény megtestesítője maradt:
a kor politikai vitáihoz kapcsolódva a nemzeti egységet, a magyar nemzet létjogo-
sultságát, életképességét volt hivatva kifejezni. Az öltözködés szintjén ez azt jelen-
tette: szembe kell fordulni a külföldről származó mintákkal, fel kell hagyni azok
másolásával, meg kell tagadni magát a divatot, helyette azt kell felhasználni, ami
ittthon található, formakincsből és anyagból egyaránt. A divat tagadása pedig új di-
vatot hívott életre, amely azonban nem maradhatott érintetlen a világdivat hatásá-
tól: a reformkori magyar nemzeti divat két öltözködési rendszer, a nyugati és a
magyar találkozásából született meg. Olyan öltözék megteremtése és elterjesztése
volt a cél, amely lehetővé teszi egy csoport, a magyar nemzet elkülönülését anél-
kül, hogy ez együtt járna a nyugati értékek megtagadásával.

A nemzeti divat-mozgalomban különböző szándékok fonódtak össze elválaszt-
hatatlanul: az érdekegyesítés útján történő nemzetegyesítésre, a nem magyar ele-
mek asszimilációjára, a nemzet függetlenedésére irányuló vágy egyaránt kifejezhető
volt a nemzeti öltözéken keresztül. Szorosan idekapcsolódik a nemzeti ipar kérdé-
se is, hiszen ennek megléte a függetlenedés egyik alapfeltétele. A Védegylet igényt
teremtett a honi árukra, és nem szabad megfélemleni a kevésbé fennkölt érdekekről
sem: a magyar ruha és a magyaros kiegészítők legnevesebb előállítói úgy tehettek
szert újabb megrendelőkre és tetemes bevételre, hogy egyúttal hazafiúi kötelessé-
güknek is eleget tehettek.

A nemzeti öltözék két lehetséges forrása, a paraszti viselet beemelése, valamint a
régmúlt korok öltözködésének felelevenítése közül a reformkorban csupán ez
utóbbihoz nyúltak. Bár elismerték a paraszti öltözék ősi, hagyományt őrző jelle-
gét, szépségét, fel sem merült a gondolat, hogy arisztokraták bújjanak népviseletbe.
Igaz, a paraszti viselet táji tagoltsága nem is segítette volna elő a nemzeti egység
megvalósulását. A reformkori nemzeti öltözék alapjául a 16–17. századi főúri öltö-
zék szolgált, amely mentes volt a főként a 18. században ráerakódott külföldi hatá-
soktól. Bármennyire is leegyszerűsödött ez a főúri öltözet a reformkor idejére,
nem lett az egész, modern értelemben vett nemzet tulajdona. Csak azok a társadal-
mi rétegek hordhatták, amelyek amúgy is megengedhették maguknak a divat köve-
tését. Más kérdés, hogy például a hagyományokat az öltözködésben is megtartó
parasztság szempontjából az egész mozgalom értelmetlennek tűnhetett.

97 Vahot 1880: II. 75.

98 *Honderü* 1848. március 19. 176.

A nemzeti divat története nem zárult le 1848-cal, a magyar ruha a reformkor után is több ízben szerephez jutott, általában akkor, amikor szükségessé vált a nemzet egységének kifejezése; John Paget találó megjegyzése (1839) szerint története jelképesen mutatja be a magyar nép történetét.⁹⁹

FORRÁSOK

Életképek

Regélő

Regélő Pesti Divatlap

Pesti Divatlap

Honderü

Honművész

Rajzolatok

Hazai és Külföldi Tudósítások

Tudományos Gyűjtemény

Társalkodó

Le Baron d'Haussez 1837: *Alpes et Danube ou voyage en Suisse, Styrie, Hongrie et Transylvanie*. Bruxelles
Henszlmann Imre 1990: Párhuzam. In: *Válogatott képzőművészeti írások*. Budapest, 7-146.

Ipar címtár 1846, 1847. szerk. Szalkay Gábor és Németh János. Pest

Kazinczy Ferenc: Pályám emlékezete. In: *Kazinczy Ferenc művei I-II*. Budapest, 1979. 219-418.

Kossuth Lajos 1843: *Jelentés az első magyar iparműkiállításról*. Pest

Kölcsey Ferenc 1997: Nemzeti hagyományok. In: Kölcsey Ferenc: *Hymnus/Nemzeti hagyományok/Parainesis*. [h.n.], 47-62.

Móth Endre 1833: *Rövid értekezés a nemzetiségről*. Pest

Paget, John 1987: *Magyarország és Erdély*. Budapest

Podmaniczky Frigyes 1984: *Egy gavallér emlékei*. Budapest

Thouvenel, Édouard 1840: *La Hongrie et la Valachie*. Paris

Vachott Sándorné 1887: *Rajzok a múltból*. Budapest

Vahot Imre 1880: *Emlékiratai és Petőfi Sándor emlékezete*. Budapest

Teleki Sándor 1958: *Emlékiratai*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Domonkos Ottó 1981: *A magyarországi képfestés*. Budapest

F. Dózsa Katalin 1996: A rendi nemzettudat szimbóluma: a díszmagyar. In: Hofer Tamás (szerk.) *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Budapest, 155-166.

Gerő András 1993: *Magyar polgárosodás*. Budapest

Hofer Tamás 1988: *Bevezetés: Nemzeti kultúra és néprajzi kutatás*. In: Hofer Tamás-Niedermüller Péter (szerk.) *Nemzeti kultúrák antropológiai nézetben*. Budapest

Hofer Tamás 1996: *Bevezető: Témák és megközelítések*. In: Hofer Tamás (szerk.) *Magyarok Kelet és Nyugat közt*. Budapest. [7]-22.

Kerényi A. Mária 1983: „Pesti polgár és férfiszabó”: Kostyál Ádám. *Folia Historica* 11. 104-116.

Löfgren, Orvar 1989: A nemzeti kultúra problémái svéd és magyar példákön szemléltetve. *Janus* VI. 13-28.

Molnár László 1976: *Iparművészeti törekvések a reformkori Magyarországon*. Budapest

Simmel, Georg 1973: A divat. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 473-507.

Varga János 1982: *Helyét kereső Magyarország*. Budapest

⁹⁹ Paget 1987: 133.

Ábrahám Barna

A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicisztikájában*

Az olvasó föltehetően egyetért azzal, hogy a dualizmus korának politikatörténete elég jól földolgozott témakör, s hogy az utóbbi két évtizedben a korszak gazdaság- és társadalomtörténetének kérdései is öröndetesen nagy figyelmet kaptak. Ez utóbbi kevésbé igaz azonban a nem magyar etnikumok esetében: míg a „nemzeti mozgalmak”, azaz pártjaik, politikai sajtójuk, röpirataik valamint pénzügyintézeik hagyományosan, már a két világháború között kutatási témának számítottak (mint a politikatörténet részei), napvilágot láttak a reprezentatív szöveggyűjtemények és földolgozások, addig a családi élet, az életmód, a szabadidős tevékenységek jórészt föltáratlan területnek tekinthetők. Így viszont még politikai-emancipációs törekvések megítélése is szükségszerűen egyoldalú marad, ugyanis a nem magyar elitek a nemzetépítést egyre inkább a parlamenten, sőt az államon kívül képzeltek el: tagjaik magasabb állami hivatalba nemigen juthattak, így a szabad pályákon kényszerültek keresni boldogulásukat, s a sajátos választójog és korteskedés következtében érdemben az országos politikába sem tudtak beleszólni. Hamarosan meghirdették tehát a jelszót, miszerint a nemzet fölemelésének, egyenjogúsításának záloga az önálló nemzetgazdaság, oktatási-kulturális intézményrendszer és társadalmi nyilvánosság kiépítése. E depolitizáló nemzetstratégia következtében persze – legalábbis a normateremtő elit megnyilatkozásaiban – idővel az élet minden területe átpolitizálódott, össznemzeti dimenziót kapott, legyen szó (román példakkal élve) a nagyszebeni felső leányiskoláról, a szászvárosi iparosegyeletről vagy éppen a brassói nőegyleti bál toalettjeiről.

Tanulmányunkban azt kívánjuk fölvázolni, hogy a korabeli román társasági sajtóban – elsősorban a Iosif Vulcan szerkesztette *Familiá*ban – hogyan jelentek meg a divat, a luxusöltözködés és a népviselet kérdései, a szerzők szerint az ismertetett jelenségek mennyiben rombolták vagy erősítették a vágyott nemzeti kohéziót.

A DIVAT, A LUXUS MEGÍTÉLÉSE

Csupán rövid áttekintésre vállalkozva leszögezhetjük, hogy az aktuális polgári – s elsősorban a női – divat megítélése a *Familia* hasábjain kettős természetű: a szerkesztőnek, Vulcannak, ha meg akarta hódítani és tartani (hölgy)olvasóit, akkor részletes leírásokkal kellett szolgálnia a legújabb divatot illetően; másrészt viszont nemzetnevelő programjához híven rá kellett mutatnia, hogy a divat gyakran

* A tanulmány egy hosszabb dolgozat része, melynek megírását a Pro Renovanda Cultura Hungariae Alapítvány Dunatáji Népek Kutatása Szakalapítványának támogatása tette lehetővé.

mennyire egészségromboló, s egyben micsoda anyagi terheket jelent, nyomorba dönti a polgári családokat, mérgezi a bálók légkörét, s általában szétzilálja a társadalmi életet. Így Vulcan már a harmadik évfolyam (1867) legelső számában bejelentette, hogy több előfizető kérésére a továbbiakban divatmellékletet fog közölni, s ha nő az érdeklődés, egy új, a divat mellett más női dolgokkal is foglalkozó lapot is fog indítani (amire végülis nem került sor). Az elegáns báli és estélyi ruhák képei ugyan egy idő után elmaradtak (véltetően anyagi okokból), ám sokáig megmaradt a *Divatfutár* rovat, mely a szezonnak megfelelő anyagot hozott, télen elsősorban a báli ruhákat, nyáron pedig az utazásra, illetve a fürdőhelyekre ajánlott öltözékeket.

Egy 1889-es cikk szerzőnője szükségesnek érezte megvédeni a hazai hölgyek jogát a divatos öltözködésre: ennek legfőbb akadálya azonban, mint írta, hogy a román nők nem testre szabottan öltözködnek, hanem a varrónő vagy a ruhagyár diktál nekik. Egy 1895-ös, a női szépséget elemző elméleti cikk is úgy vélte, hogy a modern divat örültségei lerontják a nők szépségét – a régiek századokon át ugyanúgy öltöztek, ma viszont uniformizálódnak.¹ Szintén elméleti magasságokba emelkedett egy Marta nevű szerző 1890-es állásfoglalása, ahol kiállt amellett, hogy az egészséges érzékiség nem bűn, csak tudni kell, hol a határ a dekoltázs és a meztelenség között.² A mértéktartó és egyénre szabott divat tehát nem káros. Számos ruhadarab azonban anyaga vagy hibás elkészítése miatt a kortársak szemében súlyosan veszélyeztette a hölgyek egészségét: mérgezők, gyúlékonyak, a paróka súlyosan fertőz (mivel fiatalon meghalt nők hajából készül), deformálnak a szűk vagy magas sarkú cipők, a fűző pedig a légzőszervi bajok forrása.³ Az idevágó cikkek legnagyobb része ez utóbbi ellen vette föl a reménytelen küzdelmet: a moletteken amúgy sem segít, sőt még azt a kis formájukat is elvesztik, ellenben légzési nehézségeket, fejfájást, fáradékonyságot okoz, a máj, a gyomor, a vesék, a belek deformálódásához, légzési fájdalmakhoz és gyomorgörcsökhöz vezet.⁴

A *Familiában* helyet kapott szerzők többsége azonban inkább a divat anyagi-társadalmi hatására figyelmeztetett. Az 1874-es pesti román bál kapcsán a tudósító egy magyar újságíróval mondatta ki, hogy visszás dolog a megjelent hölgyek luxustoalettje; máshol szintén egy magyar úr vallotta be, hogy az a terem soha még ilyen fényűző toaletteket nem látott.⁵ Kérdés, a baj orvoslására milyen ellenszereket

1 Sofia Vlad-Rădulescu: Cum se îmbracă ea (Articol de fond pentru dame). *Familia*, XXV, Nr. 10, 5/17. Martie 1889, 116-17; Ugyanezt fejti ki, az egyes szövetfajták, mintázatok hatásának ismertetésével: Arta d'a se îmbrăca. *Familia*, XXIX, Nr. 24, 13/25. Iun. 1893, 283; Frumusețea femeii. *Familia*, XXXI, Nr. 46, 12/24. Nov. 1895, 549.

2 Marta: Rochia decoltată. *Familia*, XXVI, Nr. 4, 28. ian/9. Febr. 1890, 44.

3 B.: Haine și obiecte de toaletă vâtemătore. *Familia*, XXXII, Nr. 21, 26. Maiu/7. Iun. 1896, 246; Dr. I.S.: Perul falsu, corsetul, papucii. *Familia*, XVI, Nr. 94, 7/19. Dec. 1880, 586.

4 Letiti'a: Mésa de toaleta. O periculosa datina femeieșca. *Familia*, V, Nr. 42, 19/30. Opt. 1869, 500; Dna dr. A.F.: Hăinuțe pentru copii. *Familia*, XLII, 1906, 329; Un obiect de modă nesănătos. *Familia*, XXXI, nr. 40, 1/13. Oct. 1895, 479; Moarta din cauza corsetului. *Familia*, XXXIII, Nr. 12, 23. Martie/4. Apr. 1897, 144; Dr. Rigani: Corsetul și boalele ce el causează. Nr. 14, 6/18. Apr. 1897, 165.

5 Georgitia: Balulu roman din Budapesta. *Familia*, X, Nr. 6, 10/22. Fauru 1874, 70; Criticatorea: Reflesiuni dupa balu. *Familia*, XV, Nr. 14, 22. Fauru/6. Martiu 1879, 95.

javasoltak az aggódó kortársak? Egy, Alfons Karrról származó stratégia szerint a lányos apa adjon föl hirdetést: nem viszi bálba a leányait, hanem azt a pénzt inkább beteszi kamatozni hozománynak. Ennél realisabb megoldásként az egyszerűbb, szerényebb polgári viselet merült föl. Alkalmi kötelezettség-vállalásra került sor például 1878-ban Temesváron, mikor is az orthodox iskolák javára rendezett bál előtt a hölgyek megállapodtak abban, hogy senki sem fog luxusöltözékben megjelenni. Botránnyosan hivalkodó báljaik után a hetvenes évek végén a brassói nőegylet vezetőinek is el kellett gondolkodniuk a kivezető utat illetően, s ez hangot is kapott az 1879-es közgyűlésen.⁶ Végül Maria Cioban fiktív levélciklusát említenénk, ahol a nagyszebeni tanárnő örömet fejezte ki, hogy egyik volt növendékük abban a ruhában vett részt egy nyári mulatságon, melyet ő maga varrt negyedikes korában.⁷

A végső megoldást azonban a hozzászólók többsége a népviselet elterjesztésében látta, ami azonban korántsem csak takarékosági kérdés volt, hanem a nemzettudat, a nemzeti kohézió erősítésének egyik központi eleme.

A NÉPVISELET PRESZTÍZSE, NEMZETI SZEREPE

A közép-európai nemzeti megújulási mozgalmak közös vonásának tekinthetjük, hogy az elit az anyanyelv mellett legalább olyan jelentőséget tulajdonított a nemzetinek tekintett viseletnek, az úgymond ősoktól örökölt daraboknak. A 18. század folyamán, amikor az anyanyelvnek még a magyarság sem tulajdonított szinte semmiféle politikai vagy identitásképző szerepet, a „magyar zene és tánc”, a „magyar ételek” és hangsúlyosan a „magyar viselet” folyamatosan a gyökerek, a hagyományok megtartásának, a nemzettudat letéteményesének számított. Mivel az etnikumból kiszakadó, lassan magyarosodó szlovák, román stb. nemesség is ezekkel a külsőségekkel azonosult, a nem magyar eliteknek máshol kellett keresniük a modern nemzettudat demonstrálásának lehetőségét. Ezt a paraszti viseletben találták meg. A nemzet ébresztői, jobban mondva megalkotói, nem győzték hangsúlyozni, hogy népük viselete mennyire egyedi, idegen hatásoktól mentes, egységes és utolérhetetlen szépségű, a motívumok gazdagságával és művészi kidolgozásával minden szomszédos etnikumét felülmúlja (ami persze inkább ideológia volt, hiszen minden tájegység viselete más-más formavilágot és színvonalat képviselt, másrészt a paraszti kultúrában mindig központi szerepet játszottak az interetnikus kölcsönhatások).

⁶ Rosa Trandafir: *Despre căsătorie. Familia*, XVIII, Nr. 14, 4/16. Apr. 1882, p. 170; *Despre balulu în Timisióra. Familia*, XIV, Nr. 16, 23. Febr/7. Martiu 1878, 96; „Szó volt az új irányzatról is, melyet hölgyeink el akarnak indítani, azaz az egyszerűség szerény virágának ápolásáról minden társaságban. A román bálkon, amelyek eddig a legfényűzőbb toalettek kiállítóhelyei voltak, ezután szerény egyszerűség fog uralkodni.” M: Reuniunea femeilor române din Brasiovu. *Familia*, XV, Nr. 97, 20. Dec/1. Ian. 1879/80

⁷ Maria Cioban: *Scrisori către eleva*. Sibiu, 1900, 38-43.

A népviseletnek tulajdonított szerepet a román nemzeti hagyományok, identitás megőrzésében talán senki sem fejezte ki olyan érzékletesen, mint Elena Pop Hossu Longin, a Hunyad megyei román nőegylet elnökszónya a huszonötéves jubileumra kiadott brosúrában. Miközben megyéjét a legtisztább viselet hazájaként méltatta, általában megfogalmazta a nők értékőrző szerepét: „Vajon főként kinek az érdeme, hogy megőriztük az antik viseletet úgy, ahogy az a római Traianus-oszlopon látható? A harcosoké, akik harci erényüknek köszönhetően a világ minden pontjára eljutottak? Vagy a régi tudósoké, akik szellemi kincseiket világítótoronyként hagyták hátra az utókor számára? Nem, hölgyeim! A román Pénélopék és utódaik voltak azok, akik a háztartás tiszta templomában őrizték az erkölcsöket és a szokásokat, melyek miatt valljuk büszkén magunkat az egykori legdicsőbb nép leszármazottainak. A román parasztasszony méltán várja el tehát tőlünk, akik követjük az idők szellemét, hogy jöjjünk segítségére, és modern értelemben értékesíteni tudja munkáját.”⁸ Ugyancsak a parasztság értékőrző konzervativizmusát méltatta a szászvárosi újság egy cikke 1897-ben (bár éppen a zarándiak korcsosuló, keveredő viselete apropóján).⁹

A lap azért is fontosnak tartotta a háziipar támogatására, propagálására létrejött egyesületek munkáját, mert, mint írta, egyes honfitársak Kolozsváron például már pénzért veszik a román szötteket, melyeket azután feleségük munkájaként mutogatnak, s éppen a románokat rágalmazták majmolással, utánzással.¹⁰

A szólamokon túl azonban a kortársak tisztában voltak a paraszti viseletet érintő negatív folyamatokkal, a sajtóban ezért inkább a kritikus hangok domináltak.

AZ ELIT ÉS A NÉP KÖZÖNYE, PARASZTI CIFRÁLKODÁS

A bíráló cikkek kipellengéreztek az intelligencia azon tagjait, akik nyilvános alkalmakkor vonakodtak fölölteni a népviseletet. Ezzel a türelmetlen, bizvást mond-

⁸ Még emelkedettebb szavakkal: „A román parasztasszony nemzeti konzervativizmusunk legklasszikusabb letéteményese, népünk e vesztaszűzei megérdemlik tehát legmelegebb érdeklődésünket. Az ősi tűzhely mellett nemcsak mesés művészetet alakított ki, hanem hosszú századokon át megőrizte nekünk a szép erkölcsöket és szokásokat, megőrizte a varázslatos meséket és mondákat, miközben a fonóban fűgőn pörgött az orsó, és a bús doinákat és dalokat, míg szőtt vagy vásznát fehérítette a virágos réten. Minden, ami megkülönböztet minket más népektől, ellenállásunkat erősíti, és mindezt jó részt a román parasztasszonynak köszönhetjük, az ő alkotó és konzervatív szellemének.” Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*. In: *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei 1886-1911*. Orăștie, 1912, 7-8; működéséhez még: Valeriu Achim: Elena Pop Hossu-Longin, reprezentantă de frunte a feminismului românesc din județul Hunedoara. *Sargeția*, XIII, 1977, 429.

⁹ „A románok természetében gyökerezett és még ma is él az a jó szokás, hogy kicsúfolják és utálják azt a testvérüket, aki városi viseletben jár, a piac meg a katonaság szavait használja. Romlatlan szíve megérzi, hogy *az el akar távolodni népétől*, amiért is megvetésben lesz része.” Portul românesc. Câteva cuvinte despre schimonosirea lui în părțile Zarandului. *Rev. Orăștiei*, III, Nr. 5, 25. Ian/6. Febr. 1897, 17.

¹⁰ *Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei*. *Rev. Orăștiei*, I, Nr. 43, 21. Oct/2. Noe. 1895, 1.

hatjuk maximalista alapállással már Petru Bănăţianu egy 1866-os dél-erdélyi útleírásában találkozunk: miközben a szerző Hátszeg leírásánál boldogan örökítette meg az első román (úri) hölgyeket, akikkel életében találkozott, s akik nemcsak tisztán, „angyali módra” beszéltek románul, de ízléses nemzeti viseletet is hordtak, élt az alkalommal, hogy megrója a magyarországi és bánági nőket: „milyen kevesen vannak ezek között, akik képesek románul beszélni és öltözködni. Márpedig az a román nő, aki idegen nyelven beszél és barbár tollakkal csúfítja el magát, aligha tetszik egy román ifjúnak.”¹¹

A hozzászólók adott esetben még az anyaországot, Romániát is felelőssé tették a hazai (ausztriai) népviselet visszaszorulásáért, mint ezt egy bukovinai (putnai) hölgy 1885-ös levele jelzi. Az intelligenciának a népviselettel szembeni megvetését nevezte a baj okának, konkrét esettel támasztva ezt alá: két falujabeli asszony Romániába szegődött dajkának, s annyira elváltoztatva (szoknya, télikabát, fűző, muszlinkendő) jöttek haza, hogy nem ismerte meg őket – a bojárházban ugyanis az urak nem tűrték meg a „mokány” ruházatot.¹²

1907-es évi beszámolójában Maria Cosma, a nagyszebeni nőegylet elnökaszonya sajnálkozva mutatott rá, hogy sok élenjáró községben a tehetősebb nők már bolti ruhákat hordanak, melyek egyrészt egészségtelenek, másrészt a család anyagi romlásához vezetnek.¹³ Ezt a hagyományörző irányvonalú intelligencia egyrészt a nemzeti viselet korcsosulása vagy eltűnése miatt tartotta igen károsnak, másrészt a fölöslegesnek tekintett kiadások miatt. A Bánág vonatkozásában már 1877-ben találkozunk olyan tudósítással, mely egy kiszetői táncmulatságról azt tartotta fontosnak megjegyezni, hogy (ezen a tájon a tánc terén az ízlés torzulóban van, a luxus pedig a nép között is jelentős méreteket öltött.”¹⁴ A paraszti cifrázkodás elsősorban a viszonylag jómódú bánági vidékeken terjedt, itt tett szert Iosif Vulcan azokra az „élményekre”, melyek talán legsikeresebb, sokféle játszott színdarabja, a *Sărăcie lucie* (Cifra nyomorúság) megírására ösztökélték.¹⁵

11 Petru Banatianu: Notitie de caletoria III. *Familia*, II, Nr. 25, 14/26. Aug. 1866, 296.

12 Maria Zama-Petrescu: Decadența costumului național. *Familia*, XXI, Nr. 26, 30. Iun/12. iul. 1885, 308.

13 A folyamat megfordítását a tanult rétegektől várta: „Ezért minden tanult román szent kötelessége, hogy letérítse a népet erről a veszélyes útról. A papok és a tanítók, akik közelebbi kapcsolatban állnak vele, tanácsaikkal jelentős hatást érhetnek el, feleségüknek pedig jó példával kell elől járni, kiképzve nemzeti viseletükből minden idegen varrást, szőtestet vagy színt. A nőegyletek az elmúlt években sokat tettek ezért, de anyagi eszközök híján nem tudtak a kívánatos mértékben továbblépni.” Ezért fejezte ki reményét az elnökasszony a bankok jótékonyági kvótájával és a nagyobb községek nyújtotta ösztöndíjakkal kapcsolatban. *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu pe anul 1906/7*. Sibiu (Nagyszeben), 1907, 9.

14 Concertulu plugarilor din Chiseteu. *Familia*, XIII, Nr. 40, 2/14. Oct. 1877, 480.

15 „A sokféle román vidéken tett utazásaim során az Oravica környéki nép körében fölfigyeltem a parasztlányok és -asszonyok mértéktelenül nagy fényűzésére. Elcsodálkoztam, hogy a katrincák hátsó része bársonyból van, arany- meg ezüstszállal varrva. Sehol másutt nem láttam még ilyet. Amikor első alkalommal voltam jelen egy nedeje-táncnál, úgy éreztem, a mesék birodalmának királynői álltak össze kórusba. Végigjártam házaikat, és a szekrényekben mindenhol a legdrágább ruhákat találtam, sehol semmi egyszerű és eredeti dolog, hanem mindenhol a hallatlan luxus, az eredetiség egyre általánosabb hiánya és ezzel együtt egyre inkább az utánzás. [...] Amikor azonban

A mű elején mindjárt megjelenik a falusi nők új, az intelligencia számára elfogadhatatlan életfelfogása. Híre jön, hogy Ile Buzdugan alaposan helybenhagyta feleségét, aki a háta mögött eladta a szilvatermést, hogy bársonyt vehessen rajta a katrincájára, s így most nem lesz miből pálinkát főzni. A nők kara persze az asszony pártját fogja: ha a férfinak kerül pálinkára, akkor az asszonymak is jár ruházkodásra – jön a búcsú, új katrinca kell; egész télen dolgoztak rajta, szégyen lenne lemaradni a másik mögött! Ioța, a fuvaros képviseli a férfitábort: az asszonyok inkább a szövőszék mellett ülnének, hogy ne kelljen drága pénzen a boltban venni a vásznat! Ő sokfelé járt már a világban, de ilyen pazarlást még sehol sem látott. „Anyáink és nagyanyáink nem hordtak bársonnyal, selyemmel rakott, arannyal, ezüsttel díszített katrincát, mégis szebb volt a viseletük, mint a tiétek, s nem juttatták szegénysorba szüleiket és férjüket. [...] Te (mutat rá az egyikre) kicicomázod magadat, a gyerekeid meg meztelenül téblábolnak az utcán; te (mutat rá a másikra) bársonyos katrincában pöffeszkedsz, a házad meg évek óta nincs kimeszelve, olyan, mint egy disznóól; te rajtad (mutat rá a harmadikra) lóg az arany meg az ezüst, a férjed meg beleöszül a várakozásba; te, te, te (mutat rá sorban a többire) a táncban úgy föl vagytok ékesítve, mint valami pávák, otthon meg a küszöböt rágjátok... Rátok illik az a szólás, amit másfelé hallottam románoktól: »Cifra nyomorúság!«”¹⁶ Az ábrázolt folyamat feltehetőleg nem állt meg, mert hét évvel később ugyancsak ennek a régióknak a mentalitását tette szóvá igen kritikus hangon egy itt élő hölgy. Emilia Moise faluja, Márktelke állapotait ismertette, a szerkesztő megjegyzése szerint azonban a leírás sok más bánási falura is ráillik.¹⁷

Néhány évvel korábban a Revista Orăștiei már idézett cikke a zarándiakat pellengezte ki: nyolc-tíz éve még érintetlen, tiszta viseletük mára vészesen elkorcsosult. A cikk szerzője szerint ez nyolc okból káros: a korcsosuló (székelyesedő) öltözkéssel a románok egyik alapvető sajátosságuktól válnak meg; ha ma elhagyják a viseletet, holnap már a vallást és a nyelvet, mert megszokják, hogy az idegenek szokásai jobbak, azok jelentik az emelkedést; a bolti ruhák, a selyemkendők koldusbotra

elmondták nekem, hogy a nagy luxus miatt a nép kezd elszegényedni, és hogy némely asszonyoknak, akik tánckor arannyal kivart bársonyos katrincában jelennek meg, otthon alig van már mit enniük, akkor földühödtem, és azt mondtam magamnak, hogy ez egy olyan baj, ami ellen teljes erővel küzdeni kell. Már akkor elhatároztam, hogy írok egy népszínművet, melyben nevetségessé teszem a falusi nők fényűzését, ami nyílt színen csillog, otthon azonban csak szükségét és romlást okoz, igazi cifra nyomorúság, ahogy ezt a szólást munkám címévé is tettem.” Iosif Vulcan: O séră in Arad. *Familia*, XXX, Nr. 24, 12/24. Iun. 1894, 285.

16 Iosif Vulcan: *Sărăcie lucie. Comedie populară cu cântece intr'un act*. Oradea-mare, 1894, 6-7.

17 „Mindenekelőtt meg kell jegyezmem, hogy az itteni román nők teljesen elhagyják festői román viseletüket, és blúzt meg zsakettet hordanak, melyet valami német szabónő varr, ők pedig a zsidó boltjában veszik meg. Falunkban őshonos németek nincsenek, van viszont vagy tíz jövevény család, akik a maguk fajtája között már nem tudtak megélni, így aztán a mi asszonyaink tartják el őket. A nyomorult paraszt egész héten kint dolgozik a mezőn, a felesége meg három-négy nappal vasárnap vagy valamely ünnep előtt küldi a fehéreneműket a német nőhöz, hogy mossá, keményítse és vasalja ki őket, ami nyolc-tíz liter búzába kerül. A németnek egy öl földje sincs, se háza, de egész évben megvan a kenyere, míg a románnak a házával és a nyolc-tíz hold földjével tavasszal már váltóra zsák lisztet kell vennie a németektől vagy a zsidóktól.” Emilia Moise: De la sate. *Familia*, XXXVII, Nr. 39, 30. Sept/13. Oct. 1901, 464.

juttatják a családot, hiszen egy kendőt a zsidó tíz-tizenöt forintért ad; a románok pénzükkel az idegen kereskedőt „hizlalják”, s ráadásul asszonyok az alatt az idő alatt, amíg vásznat szőhettek vagy a férjük ingére virágokat hímezhettek volna, inkább pletykálkodnak, lustálkodnak; a divatolás versengést indít el az asszonyok között: amit a másik megvett, az neki is kell, ezért adósságokat csinál vagy titokban eladja a tejet, libát, szalonnát a gyerekek szája előtt, csak hogy le ne maradjon; a nők kevesebb figyelmet fordítanak a tisztaságra, azt hiszik, a gyári ruha kevésbé piszkolódik, ezért ritkábban váltanak; a bolti öltözék eltorzítja, elfedi a román nő szép alakját, bohócot, majmot csinál belőlük; végül pedig a viseletváltással a nemzeti táncokról is áttérnek a csárdásra és más idegen táncokra.¹⁸

A kérdés tárgyalását olyan, általánosabb vonatkozású idézettel zárnánk, mely általában rávilágíthat a paraszti mentalitás bírált elemére. A gazdasági kérdésekben igen járatos Ioan I. Lăpădatu négyfalui előadásáról van szó, ahol a szónok igen kemény szavakkal mutatott rá, hogy a község lecsúszó lakosai vagy szegényükben elvándorolnak, bagóért szolgálnak, vagy leplezni próbálják valós helyzetüket: „Szegény lett volna számunkra, hogy az idegenek, vagy akár a mieink rájöjjenek, nem állunk már úgy, mint azelőtt. Pusztá formákkal próbáltuk elhomályosítani a világ szemét. De ezek nem tarthattak sokáig, ennek a hamis fedőrétegnek szét kellett hasadnia, és teljes mezítelenségében megmutatkozott valós állapotunk: a nyomor és a szegénység.” Bünt követnek el tehát az asszonyok gyermekeikkel s az Úristennel szemben „rút és káros fényűzésükkel”, mely annyira befészkelte magát a nép körében, hogy „ma már nem tudod megállapítani, ki juhász- vagy számadó feleség és ki egy úrasszony. Sőt az előbbieket gyakran fényűzőbb módon öltözködnek az utóbbiaknál.”¹⁹

NEMZETI BÁL ÉS NÉPVISELET

A *Familia* és általában a kor vezető intelligenciájának egyik központi törekvése volt, hogy a román elitet legalább annak saját táncos összejövetelein és báljain népviseletbe bújtassa; ki kell azonban mondanunk, hogy erőfeszítésük viszonylag kevés sikerrel járt: a román polgári rétegek számára a magyar és német elit francia illetve német szabású viselete volt a norma, a család erejétől függően a párizsi, a bécsi, de legalább a pesti divatot igyekeztek követni, ambíciójuk csúcsát pedig éppen az jelentette, hogy toalettjükkel esetleg lekörözzék a megjelent idegen hölgyeket, illetve méltó helyet kapjanak a helyi lap másnapi tudósításában. Az öntudatos elit ezt természetesen igen nehezményezte, számos alkalommal rámutatott e jelenség pusztító anyagi és erkölcsi következményeire, a nemzeti kohéziót és szolidaritást romboló hatásaira.

18 Portul românesc. Câteva cuvinte despre schimonosirea lui în părțile Zarandului II. *Rev. Orăștiei*, III, Nr. 6, 1/13. Febr. 1897, 22.

19 Ioan I. Lăpădat: *Românii Seceleni. Causele decadenței lor economice și mijlocele de îndreptare*. Brașov, 1899, 9-10.

Így az 1874-es szászsebesi bálról közölt, amúgy is igen kritikus tudósítás fölpanaszolta, hogy a néhány népviseletes résztvevő marginalizálódott. A brassói román nőegylet 1878. évi báljáról szóló tudósítás elismerte ugyan, hogy az igen elegáns közönség hölgyei mind szépek voltak, ám hangsúlyozta, hogy az urakra a legmélyebb benyomást Z. Ciurcu kisasszony tette, aki egyedül jelent meg román nemzeti viseletben. Egyes hölgyek toalettje 6-700 forint értékű volt, amit esetleg több ezer forint értékű csillogó díszek és ékszerek egészítettek ki, ám az igazi eleganciát egyszerűségében is az az egy népviselet képviselte. Egy ugyanekkor született tudósítás a budapesti román tanulóifjúság által szervezett hangversenyről és táncmulatságról azt róttta föl, hogy a sok elegáns francia toalett között csak egyetlen népviselet akadt – egy romániai leány jelent meg pitești viseletben. A szerző reményét fejezte ki, hogy a merész hajadon arra készíti a pesti román hölgyeket, hogy a jövőben gyakrabban jelenjenek meg népviseletben, annál is inkább, mert tavaly a legarisztokratikusabb bálon két magyar grófnő szintén népviseletben jelent meg, megnyitva az utat a pesti előkelő szalonokba. Egy 1891-es aradi „nemzeti” bálon mindössze két hölgy vállalta a népviseletet, a tudósító rezignáltan vallotta be, hogy Aradon az nincs szokásban, amit a következő év is alátámasztott; a jelentés próbálta meggyőzni a román hölgyeket, higgyék el, semmi sem áll olyan jól nekik, mint a festői román viselet. Egy évvel később azután a tudósító már nem tudta magába fojtani az évek során felgyülemlett ellenérzéseit: „Teljességgel megmagyarázhatatlan, hogy hölgyeink a maguk fejlett esztétikai érzékével nem képesek megérteni, milyen jól megy barnás arcukhoz a nemzeti viselet, és micsoda előnyöket veszítenek el azáltal, hogy divatöltözékekkel cserélik föl, melyek sokszor és idén különösen nem elégitik ki az igazi esztétikai szépség kívánalmait. Minden férfi egyöntetű véleménye, hogy egy nemzeti viseletbe öltözött román nő összehasonlíthatatlanul szebb, mint ha a legelegánsabb és legdrágább divatos toalettet ölti magára.” Remélhető tehát, hogy az aradi hölgyek elgondolkodnak ezen, s jövőre abban az öltözékben jelennek meg, melyet egy költőné királyné [Carmen Sylvia] is büszkén visel. Végül arra is volt példa, hogy a szervezők megszólták a paraszti résztvevők viseletét, mint az 1880-as temesvári román bálon. A tudósító meg is róttta őket ezért, emlékeztetve őket, hogy nagyszüleik, szüleik, s talán ők maguk is ezt hordták valaha.²⁰

Természetesen volt azért pozitív példa is: a zernyesti nőegylet által szervezett első bálon minden hölgy tiszta népviseletben jelent meg. Azt, hogy ez nem a helyi hagyomány természetes követése volt, mutatja, hogy az elnökasszony Szeben vidéki parasztasszonynak öltözött (bár az autenticitást illetőleg némi kétségünk támadhat, a hölgy ugyanis selyemvirágokkal ékesített tüllinget viselt), egy másik tag romániai, szubkárpati viseletet öltött (szintén selyemvirágokkal), ketten pedig Szászsebes,

²⁰ Despre balulu romanu. *Familia*, X, Nr. 8, 24. Fauru/8. Martiu 1874, 95; Un óspe: Balulu reuniunii femeiloru romane din Brasiovu. *Familia*, XIV, Nr. 9, 29. Ian/10. Febr. 1878, 55.; Concertul din Budapesta. *Familia*, XXII, Nr. 13, 30. Martie/11. Apr. 1886, 152; Concertul și balul din Arad. *Familia*, XXVII, Nr. 8, 24. Febr/8. Martie 1891, p. 91; Ungureanul: Balul român din Arad. *Familia*, XXVIII, Nr. 5, 2/14. Febr. 1892, 55; Străinul: Balul român din Arad. *Familia*, XXIX, Nr. 7, 14/26. Febr. 1893, 81; Emilia Lungu: Balul din Timisióra. *Familia*, XVI, Nr. 18, 2/14. Mart. 1880, 109.

illetve Gyulafehérvár környéki ruhában jelentek meg. 1883 telén azután magán a brassói nőegylet bálján is mindenki népviseletben jelent meg a tudósító nagy öröme, akinek már csak a múltra vonatkozólag kellett kijelentenie, hogy hivalkodó fényűzés jellemezte az egyesület báljait. Az 1886-os aradi román bál kapcsán a *Familia* ismételten leszögezte, hogy ez a legmegfelelőbb báli ruha a román hölgyek számára, olyannyira, hogy időként már más nemzetbeliek is magukra öltik. Az 1890-ben Dicsőszentmártonban, a helyi görögkatolikus egyház javára rendezett bálon is rengeteg hölgy jelent meg népviseletben, ami (dicséretére és tiszteletére szolgál a Küküllő megyei hölgyeknek, akik a német és a francia elé helyezik ősi viseletüket.”²¹

A báli hölgykoszorú készségét némiképp prózaibb módon igyekezett serkenteni az a névtelenségben maradt adományozó, aki 1889-től kezdve élete végéig minden évben két aranyforint jutalmat utalt ki az ASTRA-közgyűlés bálján föltűnő legszébb népviselet birtokosának.²²

Egyes türelmetlenebb, igényesebb kortársak azonban a bálozó úrhölgyek népi külsejével sem elégedtek meg, ha azt külsőségesnek, őszintétlennek érezték, mint Spinu Ghimnescu 1885-ös írásában, melyben fölrótta a román hölgyeknek, hogy szégyenlik, elvetik anyanyelvüket.²³

KIÁLLÍTÁSOK, NÉPVISELETI ALBUM

A dualizmuskori román szerzők büszkén rámutattak, ha a román viselet a külföld figyelmét is fölkelte. Iosif Vulcan az 1867-es párizsi világkiállításról jelentve örömmel közölte, hogy a Románia pavilonjában kiállított darabok micsoda sikert arattak, s értékes díjakat kaptak. Ha úgy tetszik, szintén külföldi elismerést hozott az 1873-as bécsi világkiállítás, melyen a *Familia* szerkesztőjének (némiképp az intelligenciának is szóló) szavai szerint egyedül a román parasztasszonyok hirdették a hazai romanizmust, képviselték ezt a „történelmét vérrel író, de a civilizációra, a kultúrára fogékony népet”. Ez is csak úgy volt lehetséges, hogy Xantus János az előző évben bejárta a Bánság és Erdély egyes részeit, s az ott összegyűjtött kincseket állította ki nagy sikerrel előbb Pesten, hogy utána vigye a császárvárosba. Pesten

21 Unu martoru: Balul din Zernesci. *Familia*, XVI, Nr. 17, 28. Febr/11. Martiu 1880, 102; Dela Braşov. *Familia*, XIX, Nr. 4, 23. Ian/4. Febr. 1883, 45; Zorilă: Balul din Arad. *Familia*, XXII, Nr. 8, 23. Febr/7. Martie 1886, 95; Inteligenta noastră din Dicio-Sân-Martin şi giur. *Familia*, XXVI, Nr. 30, 29. Iul/10. Aug. 1890, 362.

22 Premiul pentru cel mai frumos costum naţional. *Familia*, XXV, Nr. 24, 11/23. Iuniu 1889, 288; Premiul pentru un costum femeesc. *Familia*, XXVIII, Nr. 17, 26. Apr/8. Maiu 1892, 199.

23 „Legtöbbjük nacionalizmusa csak abban nyilvánul meg, hogy a bálókra népviseletet öltenek, mert az a divat, utána viszont ebben a viseletben idegen nyelven társalognak.” Spinu Ghimnescu: Salónele române. *Familia*, XXI, Nr. 3, 20. Ian/1. Febr. 1885, 32.

elegáns közönség tekintette meg, a királyné elkért két naszódi inget, József főherceg felesége is rendelt egy teljes bánsági öltözetet.²⁴

Az 1881-es nagyszzebeni nemzeti kiállítás szervezői az előző év végén közzétett társadalmi fölhívásukban, melyben kiállítandó tárgyak beküldését kérték a közönségtől, igyekeztek oldani az intelligencia elkülönülését, serkenteni gyűjtőkedvét.²⁵ A népviselet bemutatásában, értékesítésében és végül előállításában különösen aktív volt a Hunyad megyei román nőegylet, amely többek között jó néhány kiállítást szervezett vagy vett részt azokon. Elena Pop Hossu Longin elnökösszony a következő szavakkal foglalta össze e rendezvények célját és értelmét: „Ezeknek a kiállításoknak kettős célja volt: hogy megmutassák a román közönségnek a mi szerény falvainkban fölhalmozott rendkívüli művészi gazdagságot, és ezáltal erősítsék hitét népünk erényeiben és életerejében, másrészt pedig, hogy fölkeltsek a román parasztasszonyban a jogos büszkeséget, és tudatára ébresszék a maga hozzáértésének, hogy meggyőzzék arról, munkája nem hiábavaló, keze munkája nem megvetés tárgya, hanem drága kincs, melyhez áhitattal ragaszkodnia, azt szeretnie kell.”²⁶

A viseletéhez ragaszkodó parasztságnak mint a nemzeti lét zálogának az eszméje indította arra Ioan Selagianut, hogy 1867-ben fölhívást tegyen közzé a Familia hasábjain egy átfogó, Ausztria (azaz az egész Birodalom) összrománságát megörökítő album összeállítására.²⁷

A NÉPVISELET MINT A KÖLTEKEZÉS, A DIVATOLÁS ELLENSZERE

A parasztság viselete – illetve gyakorlatilag annak stilizált formája – nemcsak a nemzettudat, az etnikai összetartozás jelképe volt a kortársak számára, hanem egyben a legjobb eszköz arra, hogy megtörjék a polgári családok számára egyre súlyosabb terhet jelentő divat, a követési kényszer uralmát. Egy hölgy 1882-ben a *Familiában* ezt a kövekezőképpen fejtette ki: „Úgy gondolom, hogy a luxus leküzdésére az a legmegfelelőbb eszköz, ha nemzeti viseletet készítünk magunknak. Az legalábbis állandó, és mindenhol megjelenhetünk benne, nem kényszerülünk arra, hogy mindig új toalettet csináltassunk. Szébb is, mert nemzeti, és olcsóbb, mert bármikor fölvehetem, sőt talán jobban is áll nekem, mint az uszály. [...] Bele kellene gondolnunk, hogy férjünknek, szüleinknek nem nagyon van arra pénzük, hogy eleget tegyenek a divatlapok összes örültségeinek. Ne legyünk követelőzők, elégedjünk meg azzal, amit a tisztas munká gyümölcse biztosít számunkra.”²⁸

24 Iosifu Vulcanu: Conversare cu cetitoriele. *Familia*, III, Nr. 32, 8/20. Aug, 1867, p. 385; Iosifu Vulcanu: Artea tieranceloru romane la espositiunea de Viena. *Familia*, IX, Nr. 9, 4/16. Martiu 1873, 104; Espositiunea universală de Viena. *Familia*, IX, Nr. 22, 3/15. Iuniu 1873, 259.

25 Apelu cătra poporulu românesc, în cauz'a espositiunii naționale. *Familia*, XVI, Nr. 98, 21. Dec/2. Ian. 1880, 610.

26 Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*, 23.

27 Ioane Selagianu: Poporulu Romanu si portulu lui. *Familia*, III, Nr. 15, 9/21. Apr. 1867, 176-77.

28 Eufrosina Sânzian: Ceva despre lucu. *Familia*, XVIII, Nr. 10, 7/19. Martie 1882, 117.

A szászvárosi újság 1897-ben már a nép anyagi romlását vetítette előre, s paradox módon az intelligenciától várta el, hogy járjon elő jó példával, társas összejövetelein a hölgyek népviseletben jelenjenek meg! Hozott is egy pozitív esetet: a Brád melletti Ormingya község a papné példájára testületileg fölöltötte a Szászváros környéki viseletet (azaz itt sem spontán folyamatról, a helyi hagyomány folytatásáról volt szó). A tett értékét legföljebb az csökkenti, hogy a nép a „jelmez” alá változatlanul fölvette a korábbi ruházatot, mert számára ez a réteges öltözködés volt a gazdagság jele.²⁹

A NÉPVISELET FORGALMAZÁSA ÉS GYÁRTÁSA

Az ügy iránt elkötelezett elit szemében azonban a paraszti viselet nemcsak takarékoskodást tehetett lehetővé az intelligencia számára, hanem az ügyes kezű parasztlányokat, -asszonyokat is szép mellékjövedelemhez juttathatta, a kérdés tehát a nép anyagi megerősítésének, a háziipar fejlesztésének (sokszor csak újraélesztésének) átfogó programjába illeszkedett. A mintát egyrészt a hasonló magyar vagy szlovák kezdeményezések jelentették: Vulcan 1904-ben arról adott hírt, hogy Nicolau Iancu, a Temes megyei közigazgatás románügyi referense a bánági román kézimunkákból gyűjteményt készül összeállítani Izabella főhercegnő számára, aki a bécsi és pozsonyi háziipari központ alá tartozó fiókot készül létesíteni Temesvárott – ez állandó jövedelemlehetőséget fog biztosítani a román asszonyok számára. A főhercegnő figyelmét a szlovák népművészet már a nyolcvanas években fölkelte: audiencián fogadta Pechány Adolfot, és fölkerlte Pozsonyban egy, a háziipart támogató, alkotásait értékesítő egyesület alapítására, amely rendszeres jövedelmet biztosíthatna a Pozsony, Trencsén, Nyitra megyei szegény nép számára.³⁰ A másik ösztönző erőt a nyolcvanas években az anyaországban megindult pozitív folyamatok jelenthették. A *Familia* 1882 végén jelentette olvasóinak, hogy Romániában erősödik a népi szőttesek, hímzések divatja, úri házaknál már bútorhuzatként is alkalmazzák; az ezt követni akaró honi hölgyek számára pedig elárulta, hogy a kézimunkák forgalmazására szakosodott Teodora Mihăilescu Bukarestben, a Calea Victoriei 200. alatt raktárt rendezett be különböző huzatokból és egész viseletekből. Jó másfél évtized múlva Vulcan arról számolt be, hogy a bukaresti Furnica egyesület az előző évben több mint százezer lej értékben adott el kézimunkákat, népviseleti darabokat, csak Londonban majdnem tizenkilencezer lej értékben. Szintén ide kapcsolódó hír volt, hogy a bukaresti Elena Doamna leánynevelő intézet 1901-ben úgy döntött, a háziipari részleg neveltjei által készített népviselet lesz

²⁹ Portul românesc. Câteva cuvinte despre schimonosirea lui în părțile Zarandului. *Rev. Orăștiei*, III, Nr. 6, 1/13. Febr. 1897, 22.

³⁰ Lucruri de mână femești din Banat. *Familia*, XL, Nr. 44, 31. Oct/13. Nov. 1904, 527; Juraj Podhradský: Dr. Adolf Pechány 1859-1942. *Slovenské noviny*, 21. júna 1942, p. 3

a tanítóképzősök kötelező egyenruhája, s várhatóan Jászvásáron is ilyen döntés fog születni.³¹

A hazai román intelligencia különböző díjakkal is próbálta a falusi lányokat, asszonyokat munkára, önfejlesztésre serkenteni, mint például a belényesi ASTRA-fiókszervezet, mely 1901-es közgyűlésén húsz koronás pályadíjat szavazott meg a körzetbeli nők által beküldeni kért kézimunkák közül a legszebb, legrománosabb darab jutalmazására – evégett a falusi intelligencia közvetítését kérték.³²

Mivel a hazai román darabok is keresettek voltak, a Hunyad megyei román nőegylet 1897-ben érkezettnek látta az időt, hogy bekapcsolódjon ezek értékesítésébe. Elena Pop Hossu Longin elnökösszony a maga megyéjét, úgymond „a román Erdély legklasszikusabb vidékét” tartotta a háziipari fejlődés lehetséges fészke. Az 1886-ban megalakult megyei nőegylet egyik fő célja tehát a paraszti kézimunka támogatása volt.³³ A most tárgyalandó kezdeményezés előtörténete azt, hogy Albert főherceg jószágkormányzója Erdélyben járván történetesen az elnökösszony szüleinél szállt meg, s fölfigyelve a sok művészi kézimunkára, közvetített egy bécsi kézimunka-nagykereskedés felé. Az egyesület Bizottsága vállalta a darabok összegyűjtését, és Bécsbe szállítását, ezért össznemzeti felhívásában felkérte a papnékat, tanítónékat és a falvak vezető asszonyait, hogy értesítsék erről a lehetőségről a falu legjobb szövőit, hímzőit. Az árat maga a készítő szabhatta meg, a Bizottság annyit várt el, hogy a darabok tiszta motívumokat tartalmazzanak idegenszerű, tarka díszítések nélkül, és hogy a szoros határidőre érkezzenek meg, mivel akkor biztos a siker, ha karácsony illetve újév előtt már a piacon vannak. A Bizottság hangsúlyozta, hogy az akció nemcsak jövedelemforrás lehet, hanem a nemzet presztízsét is emeli. A föl hívás visszhangra talált, december elejéig 230 kézimunka érkezett, melyet Elena Pop Hossu-Longin személyesen vitt el Bécsbe. Némi zavart csak az okozott, hogy sok asszony mindjárt a pénzt is követelte, s ezért az egyesületnek tudatosítania kellett, hogy ő nem a vevő, csak a közvetítő. Az egyesület néhány évvel később hasonló, ezúttal filantróp kezdeményezéssel lépett elő: Victoria Erdélyi alnökösszony vezetésével Szászvároson bizottság alakult azzal a céllal, hogy a tűzvész által sújtott Vajdej falu asszonyait kézimunkadarabok készítésére ösztönözze; ezeket az ASTRA és a Színházi Alap Társulat közgyűlése alatt szándékozták árulni. Ennek érdekében az elnökösszony a következő évben levélben fordult a Szilágy megyei román nőegylet elnökösszonyához, s föl kérte, hogy a Hunyad megyei egyesület javára árulják majd a tárgyakat a szilágysomlyói Színházi Alap-közgyűlésen.³⁴ Hasonló szerepet vállalt a népi textília-kiállítások szervezésében a nagyszebeni román

31 Costume națională. *Familia*, XVIII, Nr. 52, 26. Dec/7. Ian. 1882/3, p. 631; Costume românești la Londra. *Familia*, XXXIV, Nr. 3, 18/30. Ian. 1898, 36; Confectionare de costume națională. *Familia*, XXXVII, Nr. 49, 9/22. Dec. 1901, 586.

32 Premiu pentru lucru de mână femeesc. *Familia*, XXXVIII, Nr. 16, 21. Apr/4. Maiu 1902, 191.

33 Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*, 2-3.

34 Un lucru frumos. *Rev. Orăștiei*, III, nr. 44, 25. Oct/6. Nov. 1897, 179-80; Din bucuriile noastre. De-ale Reuniunii femeilor. *Rev. Orăștiei*, III, nr. 50, 6/18. Dec. 1897, 204.; Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei. *Familia*, XXXVI, Nr. 49, 3/16. Dec. 1900, 586; Expoziție la Șimleu. Cu ocaziunea adunării fondului teatral. *Familia*, XXXVII, Nr. 26, 1/14. Iul. 1901, 309.

nőegylet, mely az 1905-ös itteni nemzeti kiállításon is nagy erővel vonult föl, s elnökasszonya, Maria Cosma szervezte meg az 1906-os nagy bukaresti (I. Károly trónralépése negyvenedeik évfordulójára rendezett) jubileumi kiállítás erdélyi pavilonjának a háziipari részlegét.³⁵ Hosszabb távon kívánta viszont a háziipart támogatni a Szeben megyei román mezőgazdasági egyesület, amikor D. P. Barcianu alelnök 1898-ban általános felhívást tett közzé: a Bizottság ki akarja aknázni a román gazdákat, de főleg az asszonyok szorgalmát, fantázia-gazdagságát, tehetségét, amely szőttéseikben, varrottasaikban, kötéseikben megjelenik, hogy tisztességes jövedelemforrássá válhassanak. Arra kérte tehát a gazdákat és az asszonyokat, hogy az általuk készíteni szokott darabokból küldjenek egyet-egyét (vagy legalább mintarészt), hogy a Bizottság tanulmányozhassa, hogyan lehetne jobban, olcsóbban, nagyobb mennyiségben gyártani őket. A legjobb és legszebb darabokról rajzot, fényképet kívánt készíteni, könyvet összeállítani, hogy így is segítse értékesítésüket – mindehhez a papok, a tanítók segítségét kérte. Hangsúlyozta azonban, hogy csak ősi, örökölt technikával készült tárgyakat kér, melyek idegen, gyári hatásoktól mentesek. Kellő számú darab esetén az egyesület külön háziipari múzeumot kívánt létrehozni.³⁶

Nemcsak a népviselet-vásárlás hálózata kezdett kialakulni, hanem a nemzeti bálokból fakadó új szükségletek a kölcsönzés lehetőségét is kialakították: Ion Lăzăroiu szászvárosi ruhakereskedő olyan hirdetést tett közzé a helyi újságban, hogy olcsón vállalja a közkedvelt nemzeti tánchoz szükséges călușer-jelmezek készítését és kölcsönzését.³⁷

Inkább csak egyéni véleményként, de az a nézet is jelentkezett azonban, hogy kifejezetten káros az a lehetőség, hogy készen lehet népviseletet rendelni: Maria S. Danila 1886-ban a *Gazeta de Transilvania* lapjain nyílt levelet intézett a román hölgyekhez, s ezt az „elharapózott rossz szokást” három okból is elvetette: egyrészt az illető hölgy kiállítja magáról a bizonyítványt, hogy nem képes megszőni, előállítani a ruházatot; másrészt a kész népviselet elég drága, nem a helyi viselet és nem olyan tartós, mint a sajátkezű munka; harmadrészt pedig rossz példa a parasztlányok, -asszonyok számára, akik maguk is követni akarják majd ezt a „luxust”.³⁸

A korszak végére azután az erdélyi román nőtársadalom eljutott a gyártás megszervezéséig. A nagyszebeni román nőegylet 1905-ben gazdasági – kézimunka – iskolát alapított, a következő évek során pedig tanműhelyt is fölállított szövőszékekkel és más eszközökkel; ez egyrészt hasznos képzettséget, majdani jövedelemforrást adott növendékei kezébe, másrészt hozzájárult az eredeti román stílus ápolásához, gazdagításához. A gyakorlati vezetést az egyesületi iskola egy volt ösztöndíjasa látta el, egy másik hölgy pedig az elméleti oktatást végezte – mindketten – 800 korona fizetésért és teljes ellátásért. A háziipari iskolába az 1906/7-es tanévre huszonketten iratkoztak be. Maria Cosma elnökasszony az 1907-es közgyűlésen örömmel jelentette be, hogy már alig győzik a sok rendelést szőnyegekre, függönyökre,

35 *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu pe anul 1906/7*, p. 8

36 Pentru industria de casă. Apelul Reuniunii române de agricultură din comitatul Sibiiului. *Rev. Orăștiei*, IV, Nr. 13, 28. Martie/9. Apr. 1898, 50; Nr. 14, 4/16. Apr., 56.

37 *Rev. Orăștiei*, I, Nr. 52, 23. Dec/4. Ian. 1895, p. 4

38 Costumul național. *Familia*, XXII, Nr. 28, 20. Iul/1. Aug. 1886, 340.

bútorhuzatokra, templomi díszek brokátjaira. Elmondta, hogy főleg a papság támogatására számítanak: küldjenek tehetséges tanítványokat és tőlük rendeljék meg azokat a templomi textíliákat, melyeket eddig idegenek szállítottak. Ezenkívül a román bankoktól – azok jótékonyági kvótájától – remélt támogatást, valamint a nagyobb községektől, remélve, hogy azok ösztöndíjakat létesítenek falubeli leányok ideküldésére azzal a föltétellel, hogy a tanfolyam befejezése után otthon hasonló háziipari iskolát alapítanak. Maria Cosma az anyagi haszon mellett nem kevésbé hangsúlyozta munkájuk erkölcsi hozadékát: „A komoly munka során önbizalmat nyerünk, nem szorulunk majd senki támogatására és könyörületére. Van elég erőnk, csak használjuk bölcsen és méltósággal. Akkor nem fognak minket minden alkalommal tudatlan és rendszereteket nem ismerő népnek bélyegezni.”³⁹

A Hunyad megyei nőegylet közgyűlése már 1902-en arról döntött, hogy az értékesíthető mennyiség növelése érdekében el kell kezdeni az első román háziipari (kézimunka) műhely szervezését. Régi terv volt, hiszen a Bizottság már 1897-ben föl hívta a román hölgyeket, ösztönözzék arra a parasztasszonyokat, hogy adományozzanak bármilyen kis darabokat mintaként a leendő műhely számára; a kérést a közgyűlési döntés után, 1903 tavaszán megismételték. A műhely 1907-ben kezdte el működését Szászvároson Victoria Erdélyi alelnökasszony felügyelete és a nagy szaktudású Tiberia P. Barceanu vezetése alatt, a mintákat Demetriu Comşa, Cornescu asszony és Minerva Comşa albumából vették. Általában tizenöt-húsz főnek adott munkát, 1911-ben hét szövőszéken folyt a munka. Négy év alatt összesen hatvan szövőnő kereste itt a kenyerét, akik több, mint tizennégyezer korona bért vettek föl. Termékei az osztrák és a magyar piac mellett nagyobb mennyiségben eljutottak Romániába, Franciaországba és az Egyesült Államokba.⁴⁰ Elena Pop Hossu-Longin abban látta a műhely jelentőségét, hogy sikerült „népszerűsíteni” a nemzeti viseletet, fölélesztve az elhalt nemzeti érzést a romanizmus legszélő határaiig. A szép szelistyei, tölgyesi, hátszegi, szászvárosi, pedurényi viseletek hölgyeink kedvelt ékességei, miáltal a román összejövetelek alkalmával a teremben a napkeleti mesék káprázatos képei elevenednek meg.” Máshol az elnökasszony a műhelyt az egyesület huszonöt évi működése sarokkövének nevezte.⁴¹ A nemzeti viselet gyártása, hazai és külföldi forgalmazása valóban a román elit gazdasági-társadalmi törekvéseinek, nemzetépítő programjának szerves alkotóeleme, egyszerre „testközeli” és nemzetstratégiai szintű tevékenysége volt.

³⁹ *Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu*, 9–13.

⁴⁰ Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei. *Familia*, XXXVIII, Nr. 44, 3/16. Nov. 1902, 527; Un lucru frumos. *Rev. Orăștiei*, III, Nr. 45, 1/13. Noe. 1897, 184; Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei. *Familia*, XXXIX, Nr. 10, 9/22. Martie 1903, 118; Elena Pop Hossu Longin: *Reuniunea femeilor române din județul Hunedoarei*, 45, 62, 68; Ion Iliescu – Tiberiu Istrate: *Orăștie. 750 de ani*. Deva, 1974, p. 150

⁴¹ idézi Valeriu Achim: i.m., 428.

FORRÁSOK

Anuarul Reuniunii Femeilor Române din Sibiu pe anul 1906/7

Familia

Reuniunea femeilor române din comitatul Hunedoarei 1886-1911. Orăștie, 1912

Rev. Orăștiei

Slovenské noviny

Cioban, Maria 1900: *Scrisori către elevi. Sibiu*

Iliescu, Ion-Istrate, Tiberiu 1974: *Orăștie. 750 de ani. Deva*

Lăpădat, Ioan I. 1899: *Românii Seceleni. Causele decadenței lor economice și mijlocele de îndreptare. Brașov*

Divatosan és jól öltözötten*

A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége
Magyarországon az 1970-es és 1980-as években

A 20. század második felében¹ a magyarországi városi divat és az öltözködés többszörös átalakuláson ment keresztül. Ezek háttérben a nemzetközi divattrendek mellett számos belső tényező is meghúzódik. A változásokra több szempontból is egyfajta hullámvázis volt jellemző. A II. világháború befejeződését követően, a rekonstrukciós időszakban apró módosulásokkal, de lényegében a két háború közötti időszak öltözködési kultúrája s az ehhez kapcsolódó szokások érvényesültek. A divatinformációk áramlása nem ütközött lényeges akadályokba, miként az európai divat naprakész követése sem. Az ötvenes évek első fele ezzel szöges ellentétben a „kényszerpuritán” normák felülről vezérelt terjesztésének és a nemzetközi elszigetelődésnek, illetve az átorientálódás kísérletének a jegyében telt. 1956–57 fordulójától – legalábbis a divat és a városi öltözködés területén – meglehetősen határozott és később sem visszafordított átrendeződés kezdődött. Ennek lényege, hogy az öltözködéssel és a ruházkodással kapcsolatos kérdések csak akkor váltak politikai kérdéssé, ha a lakossági ellátásban áruhiány keletkezett vagy valamilyen új jelenséget – például a hosszú haj, vagy a „vadnyugati nadrág”² viseletet – a „szocialista erkölccsel és a szocialista közösségi normákkal” összeegyeztethetetlennek ítélték. Ebben a hatvanas évek végéig tartó hosszú évtizedben a divathoz, az öltözködéshez és a ruházkodáshoz kapcsolódó intézményrendszer kiszélesedett, működését a fogyasztói igények és a tervgazdasági elvárások közötti egyensúlyozás jellemezte. A gyakorlatban ez azt jelentette, hogy már nem a terv(utasítás) megkérdőjelezhetetlensége, de még nem a vásárló feltétlen kiszolgálásának elve érvényesült. A ruházati kereskedelem működését továbbra is a kereslet túlsúlya jellemezte, a kínálat bővült, de a változó mértékű áruhiány ekkoriban is gyakori volt. Csökkent azok száma és aránya a magyar társadalmon belül, akiknek a ruházati alapellátottsága is hiányos volt. Ez az időszak hozta magával hagyományos falusi viselet tömeges elhagyását és a városi öltözködési minták széleskörű térnyerését a magyar falvakban. A következő,

* Részlet egy – az NKFP és az OTKA T037399. sz. pályázatának támogatásával – készülő, a hétköznapi élet változásait feldolgozó monográfiából. Jelen tanulmány első részét lásd Valuch 2002a.

1 A korszak öltözködés- és divattörténetéhez lásd F. Dózsa 1991 és Valuch 2002b.

2 A Magyarországon éppen megjelenő farmernadrágot Kádár János illetve ezzel az elnevezéssel a KISZ 1967-es kongresszusán. „Vannak egyes nyugati divatok, amelyek bizonyos mértékig nálunk is hatottak, [...] és ezek egyike a cinizmus és a közöny a közéleti kérdésekkel szemben. Nyugaton ez párosul a vadnyugati-nadrág viselettel meg a hosszú hajjal, a borotválkozás elhagyásával. [...] A vadnyugati nadrágokkal meg a szakállal meg a hajviselettel nem akarok foglalkozni. [...] A mi itt fontos, az az, hogy a párt, az ifjúsági szövetség nem divattervező cég és nem fodrászipari ktsz, és nem is kell az ilyesmivel foglalkoznia.” (Kádár János felszólalása a KISZ VII. kongresszusán (1967), In: Kádár 1968: 224.)

a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó periódust az öltözködés – és az ehhez kapcsolódó szokások – leegyszerűsödése, a társadalmi pozíció kifejezésére alkalmas jelfunkció átalakulása, a nemzetközi divattrendek gyakorlatilag naprakész követése és az 1968 után kialakuló kvázi piaci viszonyok közé történő integrálási kísérlete, a kínálati piac lassú kialakulása jellemezte. Ebben a hetvenes évek közepétől egyre nagyobb szerepet játszott az ismét megerősödő magánszektor is. A korábban gyakori általános áruhiányt a kurrens cikkek (a hetvenes évek elején például a farmer) hol átmeneti, hol tartósabb hiánya váltotta fel. Ezzel egyidejűleg a minőségi szempontok váltak meghatározóvá a ruházati cikkek keresletében. A viselt ruha minősége ismét egyre „láthatóbban” függött a jövedelemtől, a társadalmi különbségek legerőteljesebben a státuszszimbólumnak tekintett ruhadarabok birtoklásában jutottak kifejezésre. A divatos ruhadarabok gyakran a presztízsfogyasztás tárgyai lettek. Mindezt az értékrend és a közgondolkodás átalakulása kísérte. A viselt ruha ebben az 1968 utáni mintegy másfél évtizedben ismét a személyes helyzet egyik megjelenítőjévé is vált. Hiszen a ruha éppen megmutathatósága révén alkalmas volt arra, hogy az egyes ember vagy család a szűkebb-tágabb társadalmi környezetével tudassa – nem maradt le hozzájuk képest, ő is fogyasztó. S erre a hetvenes évek magyar átlagpolgára rendszerint és általában büszke volt. Egyfajta általános társadalmi elvárás, érték lett a jól öltözöttség, a divatos megjelenés. Az öltözködés gyakorlatilag teljesen kikerült a politikai kérdések köréből, legfeljebb az életszínvonnallal kapcsolatos állásfoglalások, kereskedelempolitikai előterjesztések, helyzetjelentések részeként nyert említést.

A nyolcvanas évek közepétől kezdődő és napjainkig húzódó ötödik periódust, pedig szinte minden vonatkozásban a piac-konformmá válás, a divatstílusok gyors követése és keveredése, valamint a (tömeg)fogyasztás általános felértékelődése jellemezte. Az öltözködés terén a jövedelmi különbségek még láthatóbbá váltak, az elátatlanok, a hiányos ruházatúak száma és aránya a társadalmon belül ismét növekedett, elsősorban a rendszerváltozást kísérő társadalmi átrendeződések következtében. S ugyancsak szembeötlő a változás az egyes foglalkozásokkal kapcsolatos öltözködési előírások, elvárások terén is.

A következőkben a hatvanas évek végétől a nyolcvanas évek közepéig tartó, bő másfél évtized magyarországi városi divat- és öltözködéstörténetének fontosabb jellegzetességeit kíséreljük meg áttekinteni, elsősorban az öltözködési kultúra módosulásaira, a fogyasztói-tudat megerősödésére, a ruházati ellátottság színvonalának és minőségének változásaira³ és az intézményrendszer fokozatos piacosodására

3 Munkánk során forrásként elsősorban a női magazinokra, a divatlapokra, az öltözködéssel (is) foglalkozó tanácsadó kiadványokra, a ruházati kereskedelemmel és a fogyasztás változásaival kapcsolatos kormányzati elemzésekre, valamint háztartásstatisztikákra támaszkodtunk. A falusi öltözködés történetének áttekintésétől itt terjedelmi okok miatt el kellett tekintenünk. (Természetesen azt sem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy ebben az időszakban tovább mérséklődött a különbség a városiak és a falusiak öltözködési szokásai között.) Ugyancsak terjedelmi okok miatt jelen tanulmányban nem vizsgáljuk a „nem látható ruhadarabokat”, nem térünk ki külön a gyermekek öltöztetésére és ruházatára, a hajviseletre, az öltözködés kiegészítő darabjaira, valamint a témához szorosan kapcsolódó testi higiénéjével kapcsolatos kérdésekre sem.

koncentrálva. Az egyes társadalmi rétegek és csoportok öltözködési különbségeinek részletes elemzésére, főként a statisztikai adatgyűjtés sajátosságai⁴ miatt, nem volt lehetőségünk, elemzésünk már csak emiatt sem lehet teljes körű.

FOGYASZTÁS ÉS RUHÁZKODÁS

A hatvanas-hetvenes évek fordulója számos vonatkozásban korszakhatárnak tekinthető a magyarországi - városi - öltözködés történetében. A televíziózás gyors terjedése, a turizmus tömegessé válása,⁵ az ország bezártságának fokozatos megszűnése, az életritmus gyorsabbá válása, a vásárlási lehetőségek bővülése, fokozatos szemléleti változásokat hozott az öltözködéssel, a divattal kapcsolatos közvélekedésben, társadalmi elvárásokban és igényekben egyaránt. Az öltözködés kérdése lényegében véglegesen magánüggé vált. Ha valami vitakérdéssé lett, annak a háttérben elsősorban a generációs különbségek, a szokások és a hagyományok eltérő értelmezése húzódott meg. „A divat nem közügy, de nem is magánügy, inkább azt mondhatnánk, hogy közüggé emelt magánügy és magánüggé alacsonyított közügy. Rendkívüli hatóerejét egy kettős paradoxonnak köszönheti. Egyrészt lehetővé teszi, hogy egyéni hajlamainkat, ízlésünket követve kiemelkedhessünk a többi ember közül - és éppen ezáltal velük egyenrangúnak érezhessük magunkat. Másrészt lehetővé teszi azt is, hogy a divatnak, mint teljességgel külső erőnek engedelmessé váljünk, szuverén egyéni döntésként, autonóm ízlésbeli válaszként éljük meg azt, amit kívülről, készen kapunk.” (Erős Ferenc 1981: 39-40) Az életnek ezen a területén az egyes ember egyre inkább úgy érezhette, önállóan döntheti el mit, mikor és hogyan visel, legfeljebb a saját társadalmi környezete által megfogalmazott elvárásoknak igyekezett megfelelni, s egyre ritkábban ütközött külső korlátokba. Ezt mutatta az is, hogy a politikai dokumentumok immár nem az áruhiány, hanem az életszínvonal kapcsán foglalkoztak a ruházkodással. „A párt XI. kongresszusának irányelvei megállapítják, hogy hazánkban az emberek jobban élnek, öltözködnek, mint bármikor történelmünk folyamán. Őszintén örülhetünk, hogy olyan magas fórum, mint a Központi Bizottság fontosnak tartja az emberek ruházkodását. Az öltözködés beletartozik az életszínvonal normáiba, ha nem is a legfontosabb alkotóeleme, ám nem is lebecsülendő tartozéka életünk minőségének.”⁶ Ennek

4 A KSH által évenként összegyűjtött és közzétett háztartásstatisztikák adatai, csak az akkor használatos nagy társadalmi rétegekre - munkások, alkalmazottak és/vagy szellemi foglalkozásúak, szövetkezeti parasztok - vonatkoztak, részletesebb bontást rendszerint nem tartalmaztak. Esetenként még a településtípus illetve a foglalkozási viszony - aktív keresők, inaktívak - szerint tettek különbséget.

5 A külföldre utazó magyarok száma 1960-ban 299 ezer, 1965-ben 893 ezer, 1970-ben 1 millió, 1975-ben 3,5 millió, 1980-ban pedig már 5,2 millió fő volt. A beutazó külföldiek száma 1960-ban még nem érte el a negyedmilliót, 1970-ben már meghaladta a 3,5 milliót, 1980-ra pedig megközelítette a 9,5 milliót. (Magyar Statisztikai Évkönyv 1970: 375; Magyar Statisztikai Évkönyv 1980: 343.) Ezek a számok még akkor is igen magasak, ha figyelembe vesszük, hogy a többszörös ki- és beutazásokat együtt tartalmazzák.

6 Németi 1975: 2-3.

megfelelően például az V. ötéves terv előírta, hogy „a ruházati cikkek kínálata mozdítsa elő az öltözködési kultúra fejlődését, tegye lehetővé a korszerű, könnyen kezelhető anyagokból készült termékek szélesebb körű elterjedését, lényegbevágóan javuljon a gyerekek és a fiatalok öltözködését szolgáló cikkek kínálata.”⁷

A kádári konszolidációval együtt járt a létbiztonság élményének viszonylag széleskörű megtapasztalása. Az általában javuló életkörülmények, élethelyzetek rendszerint a fogyasztási igényszinteket is emelték, amit a különböző felmérések és kereskedelem-politikai dokumentumok is jeleztek. Más kérdés, hogy a jövedelemszintek változása és a ruházati termékek árváltozása nem volt mindig szinkronban, s arról sem szabad elfeledkezni, hogy az átlagos jövedelmű családok számára komoly anyagi megterhelést jelentett a fontosabb ruhadarabok (pl. télikabát) beszerzése vagy cseréje. Miként az iskoláskorú gyermek ruhatárának a tanévkezdésre történő felújítása, kiegészítése is erősen igénybe vette az átlagos magyar családi költségvetést. Egy iskolaköpeny, egy pár cipő, egy nadrág, egy pulóver, egy póló, egy ing/blúz, egy dzseki beszerzése minimálisan 1500–2500 Ft-nyi kiadást jelentett 1980-ban, miközben az egy keresőre jutó bruttó havi átlagjövedelem 4098 Ft volt.

Persze itt is megfigyelhetők a végletek, hiszen amíg a szegényebb családok számára a hiányos ruházat pótlása jelentette a legnagyobb gondot, addig a jómódú családok esetében a választékhiány, a luxuscikkek beszerezhetetlensége jelentett problémát. Ezt általában – élve a turizmus kínálta lehetőségekkel – külföldi beszerzések révén próbálták meg orvosolni. Budapestről Bécsbe járni és bevásárolni, akinek ezt a foglalkozása, a beosztása és a jövedelmi helyzete megengedte, már a hetvenes években is sikkesnek, divatosnak számított. Ehhez hasonló módon, ha valaki adott arra, hogy elegánsan és a legújabb divat szerint öltözzön, akkor vagy a budapesti belváros üzleteiben vásárolt, vagy az egyedi szabóságokban, ruhakészítőknél varratott ruhát magának. 1970-ben többek között a Luxus-modellház a Felszabadulás terén (ma Ferenciek tere), a Grácia a Martinelli téren, az Elegant a Lenin körúton (ma Erzsébet körút), Dáma a Petőfi Sándor utcában, valamint a Váci utcai Ádám-Éva, illetve a Különlegességi Ruhaszalon tartozott az ismert budapesti divatáruüzletek közé. A *Nők Lapjában* egyre gyakrabban megjelenő hirdetések szerint a Vörösmarty téren működő Luxus-Áruházban 1970-ben 7–900 Ft-os áron forgalmazták az egyedi női ruha-modelleket, ami szintén nem elsősorban az átlagos keresetűek bevásárlásának a helyszíne volt. (Ekkor az egy főre jutó havi bruttó átlagjövedelem 1568 Ft volt, egy átlagos kivitelezésű, konfekcionált női ruha, pedig 325 Ft-ba került.)⁸ Luxuscikkek vásárlására egy viszonylag szűk rétegnek volt módja, miként a valutás boltokban történő vásárlás lehetősége is korlátozott volt. A többséget azonban elsősorban az érdekelte, biztosan meg tudja-e venni a ruházati boltokban azt, amire – feltétlenül – szüksége van.

Az 1968-as gazdasági reformot követő évtized Magyarországot szokás a fogyasztói szocializmus modelljével is jellemezni (Dessewffy 1997). Ebből annyi mindenképpen helytálló, hogy a fogyasztásorientált magatartás a hetvenes években gya-

7 Az V. ötéves tervtörvény 47. és 3. bekezdés. Idézi: *A ruházati áruforgalom alakulása 1976-1977. években.*

8 *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1970: 402.

korlatilag folyamatosan erősödött. S ezt az sem igazán befolyásolta, hogy az évtized végére a gazdasági válságjelenségek már érzékelhetők voltak. A kis lépések lehetőségei – „ma ezt, holnap már azt is megvehetem magamnak” – folyamatosan erősítették a fogyasztói tudatot.

A gazdasági tervek készítése során már 1965-től arra számítottak, hogy a ruházati termékek iránti kereslet emelkedni fog, már csak azért is, mert a társadalom különböző csoportjai – lényegében jövedelmi helyzetüktől függetlenül – az ötvenes években és a hatvanas évek első felében is elhalasztották vásárlásaikat, s általában csak a ruhatárak legelhasználtabb darabjainak pótlására került sor. A kínálat és a termékválaszték bővítését már a III. ötéves terv időszakától kezdve a ruházati ipar és a kereskedelem „kötelező” feladatává tették, igazodva a „divat és a korszerűség követelményeihez”. Ennek megvalósítása érdekében előírták, hogy „tovább kell javítani a konfekcionált felsőruházati termékekből az ellátás színvonalát, a konfekciót vásárlók körének bővítése érdekében, meg kell oldani a méretezéssel kapcsolatos problémákat, [...] gondoskodni kell a gyermek és serdülőkorúak megfelelő ellátásáról, de emellett biztosítani kell a leginkább öltözködni óhajtó junior korosztály igényeinek színvonalas kielégítését”. A részleges szemléletváltozást jelezte az is, hogy legalább a tervezés szintjén már a jövedelmi különbségeket is igyekeztek figyelembe venni. „A ruházati ellátásban zömmel a közép árfekvésű cikkek biztosítását jelöltük meg feladatul. Emellett azonban célkitűzéseink között szerepelt az alacsonyabb jövedelmű fogyasztók keresletének megfelelő, olcsó cikkek volumenének és arányának növelése, megfelelő választékban való termeltetése. A nagyobb jövedelemmel rendelkezők különleges igényeinek kielégítésére a drágább, luxus-cikkek választékának növelését terveztük.”⁹ Ettől kezdődően a ruházati ellátással kapcsolatos különböző dokumentumokban állandó követelményként szerepelt a minőség javítása, a fogyasztók tájékoztatása a divatról, a ruházati kereskedelmi propaganda és reklám eszközeinek minél szélesebb körű alkalmazása, „a modern, divatos, korszerű öltözködési kultúra követelményeinek” kielégítése.

A KSH az életszínvonal 1960 és 1980 közötti változásait elemező összefoglalása megállapította: „a hetvenes évek közepéig elért életszínvonal-szintet úgy lehet minősíteni, hogy a lakosság túlnyomó többségét illetően megvalósult alapvető szükségleteik kielégítése.”¹⁰ A ruházati ellátást és ellátottságot ugyanitt kielégítőnek minősítették.

A ruházati kereskedelemmel és az áruforgalommal foglalkozó elemzések szerint a hetvenes évek végén a legmagasabb jövedelmi kategóriába tartozók kivételével a ruházati kiadások részaránya az összes kiadáson belül kismértékben csökkent. A ruházati telítettség azonban csak szintén a legnagyobb jövedelemmel rendelkezőkre volt jellemző. A ruházati ellátással és fogyasztással foglalkozó egykorú elemzés megállapításai szerint az alapvető cikkek vonatkozásában a ruházati ellátatlanság valóban mérséklődött ugyan, de „az egyes cikkek vásárlási gyakorisága igen alacsony, nem biztosítja kellő mértékben a fizikai kopásból eredő cserélődési lehetőséget, nem

⁹ *A ruházati áruforgalom a III. ötéves terv időszakában*: 15-18.

¹⁰ *Életszínvonal 1960-1980*: 129.

is beszélve az erkölcsi, a divatváltozással kapcsolatos avulásról”.¹¹ A társadalmi csoportok közötti különbségeket vizsgálva rámutattak arra, hogy „a ruházatkódás relatíve legelmaradottabb a paraszti háztartásoknál és általában a községekben élőkénél, valamint az idősebb korosztályoknál, majdnem minden társadalmi rétegben.”¹²

A ruházati kiadások fogyasztáson belüli aránya, általában csökkenése, többek között a fogyasztás szerkezetének átalakulásával – például a motorizációs kiadások gyors növekedésével –, másrészt a fogyasztói magatartás változásával magyarázható. „Gátolta a vásárlás növekedését a ruházati cikkek árainak gyors emelkedése, gátolták az ellátás hiányosságai, amelyeket a hazai ipar rugalmatlansága mellett, az importkorlátozás és a növekvő export-érdekeltség is fokozott. Mérsékelte a ruházatkódási kiadásokat, hogy a lakosság – lévén kielégítő ruhatára – e téren tudott takarékoskodni (amire jövedelmének a korábbiaknál lassúbb növekedése is készítette),”¹³ különösen a hetvenes évek utolsó harmadában.

1. táblázat

Néhány ruházati termék fogyasztói átlagára 1968 és 1987 között (Ft)

	1968. év	1978. év	1987. év
Karton ruhaanyag 80 cm széles (m)	31,20	30,20	54,40
Kevert fésűs gyapjúszövet 140 cm széles (m)	247,00	283,00	324,00
Férfiöltöny fésűs gyapjúszövetből (db)	1260,00	2680,00	3460,00
Férfi télikabát kártolt gyapjúszövetből (db)	1200,00	1800,00	3410,00
Női télikabát (db)	836,00	1890,00	3140,00
Férfi zokni (pár)	13,80	26,10	43,80
Női harisnya, szintetikus (pár)	35,10	28,20	24,80

(Forrás: *Magyarország népessége és gazdasága - múlt és jelen.* 1996: 209.)

A ruházati cikkek áremelkedése a hetvenes évek első felében viszonylag mérsékelt volt, majd az évtized közepétől egyre nagyobb mértékű volt a drágulás. 1970-ben a ruházati termékek fogyasztói árindexe a tíz évvel korábbihoz viszonyítva még csak 98,4 volt, 1975-re 113,9-re, 1980-ra már 150,5-re 1985-re pedig már 220,2-re növekedett. Vagyis az öltözködéshez szükséges termékek árai a hetvenes években másfélszeresére, a nyolcvanas évek közepére, pedig több mint a kétszeresére emelkedtek.

A ruházati kiadásokat a legkevésbé a szellemi foglalkozásúak növelték, a legnagyobb mértékben pedig a szövetkezeti parasztság e célú kiadásai növekedtek. Általános tendencia volt a hetvenes években, hogy a különböző társadalmi csoportokhoz tartozók öltözködéssel kapcsolatos kiadásainak különbségei kis mértékben mérséklődtek. Az átlagosnál jóval dinamikusabb volt a kiadások növekedése a gyermekkorúak körében, különösen a 11-14 éves korosztályok tagjai között. A felnőtt generációk esetében – ahogyan ez a korábbi időszakokban is megfigyelhető

11 Versztovsek - Enyedi 1978: 61.

12 Versztovsek - Enyedi 1978: 160.

13 *Életszínvonal 1960-1980*: 135.

volt – a fiatal és középkorú nők ruházatkódásra fordított kiadásai nagyobb mértékben emelkedtek, mint a férfiaké. „Így a nők ruházatkódására fordított összegek a korábbinál nagyobb mértékben haladják meg a férfiakét. Ez elsősorban a szellemi foglalkozásúakra és a munkások háztartásaira vonatkozik és legkevésbé a parasztságra, ahol – a fiatalabb korosztályok kivételével – a nők ruházatkódásra nem fordítanak sokkal többet, mint a férfiak.”¹⁴

2. táblázat

Az egy főre jutó évi átlagos ruházati kiadás változása 1960 és 1985 között. (Ft)

	1960. év	1970. év	1980. év	1985. év
Városi munkásosztály háztartásai	1483	2312	3286	4474
Községi munkásosztály háztartásai	1359	1980	3078	4272
Szellemi foglalkozásúak háztartásai	2024	2929	3893	5507
Szövetkezeti paraszti háztartások	1244	1991	2998	3995
Kettős jövedelműek háztartásai	1509	2465	3406	4442

(Forrás: *Háztartásstatisztika* 1985: 20–24.)

A hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján kibontakozó gazdasági válság a ruházati fogyasztás mérséklődésében is egyértelműen éreztette hatását. „A ruházati forgalom (1982-ben – V. T.) a tervezettnél jobban csökkent és ez a termékek többségére jellemző volt, amit a kínálat 1982. évi helyzete nem indokolt. Az ellátás színvonal az év során valamelyest romlott ugyan, de a megkérdezett boltvezetők a kínálatot mindvégig kedvezőbbnek ítélték az előző évinél. A ruházati kereslet mérséklődésében szerepet játszott a fogyasztói árszínvonal vártnál nagyobb növekedése, valamint a magánszektor nem központi árualapokból bonyolított eladásainak dinamikus növekedése.”¹⁵

A háztartásstatisztikai adatok szerint 1975-ben a férfiak öltönyt háromévente, nadrágot vagy zakót külön-külön évente, téli és átmeneti kabátot ötévente, ballon vagy esőkabátot tíz-tizenöt évenként, felsőruhát, kabátszövetet ötévenként, felső kötött árut évente, inget 7–8 havonta, cipőt, szandált 8 havonta, fehérneműt évente 3-szor vásároltak. A nők kosztümöt egy és egynegyed-két évenként, szoknyát, blúzt háromnegyed évente-évente téli és átmeneti kabátot négyévente, ballon és vagy esőkabátot 12–15 évenként, egyéb felsőruhát, kötöttáru évente egyszer, fehérneműt negyedévente, cipőt, szandált félévente, harisnyát, zoknit két-háromhavonta (egy-egy darabot) vásároltak. Nehéz pontosan meghatározni, miként változott a személyes ruhatárak összetétele, hiszen ezzel kapcsolatos dokumentumok nem állnak rendelkezésre. A különböző ruhadarabok kiskereskedelmi forgalmának folyamatos emelkedése arra enged következtetni, hogy a személyes ruhatárak is folyamatosan bővültek. A hetvenes évek közepén egy ruházatkódással foglalkozó kiadvány szerzője úgy vélte: a gyerekek minimális ruhatárának 8 alsónadrágot, bugyit, 4–6 trikót, kombinét, 4 pizsamát, 6 zoknit, 4 harisnyanadrágot, 4 inget vagy könnyű blúzt, 2 meleg inget vagy blúzt, 2 kötött kabátot vagy pulóvert, 2 anorákot, 3 ruhát és/vagy nadrágot, 2–3 pár utcai és két pár otthoni cipőt vagy papucsot kellett tartalmaznia.

¹⁴ *Háztartásstatisztika* 1980: 247.

¹⁵ *Belkereskedelem* 1982: 7.

Felnőttek esetében a minimális ruhatár a következő darabokból állt: 4-4 alsónadrág vagy bugyi, 4-4 trikó vagy kombiné, 1-2 alsószoknya, 2-3 melltartó, 1-2 harisnyatartó, 3-3 pizsama vagy hálóing, 6 pár zokni és/vagy 4 pár harisnya, 3-3 ing vagy blúz, 3-3 pulóver, 2-2 kardigán vagy kötött kabát, 2 szoknya, kötényruha, 1 ruha, a férfiaknak 2 a nőknek 1 nadrág, 1-1 rövidnadrág, 1-2 öltöny vagy kosztüm, 1-1 kabát, 1-1 esőkabát, 1-1 sportkabát, 1-1 fürdőnadrág vagy fürdőruha, 1-1 köntös vagy pongyola, a nők esetében 2 háziruha és 1 kötény. A lábbeli minimumot mindkét nem esetében 2-3 párban határozták meg.¹⁶

A fogyasztásban a hetvenes években belső átrendeződés ment végbe. Az alacsonyabb minőségű termékek kereslete folyamatosan csökkent, a magasabb minőségűeké ugyanakkor ezzel párhuzamosan növekedett.¹⁷ Bizonyos értelemben a fogyasztás tömegesedése az a jelenség, ami meghatározta a magyarországi öltözködés és divat hetvenes és nyolcvanas évekbeli történetét. Miután az alapvető cikkek hiánya már nem a társadalom egészére, hanem egyes, rendszerint csökkenő létszámú társadalmi csoportokra volt jellemző, a fogyasztás, a vásárlás új szerepet és jelentést is kapott a hétköznapi cselekvések között. Ezzel párhuzamosan a beszerzendő termékekkel szemben támasztott vásárlói követelmények, az öltözködés minőségével kapcsolatos igényszintek folyamatosan emelkedtek. Az 1976-77-es esztendő ruházati áruforgalmát áttekintő belső elemzés szerint „a lakosság igényessége a ruházati cikkek iránt fokozottan növekedett. Ezt az igényességet (minőség, fazon, divatosság vonatkozásában) – döntően a hazai termelési adottságok, és az import növelésének korlátai miatt – a kereskedelem csak lassabban és részben tudta követni.”¹⁸ Az aktuális divatcikkek és egyes szezonális termékek hiánya miatt, érthető módon időről-időre működésbe léptek a hiánygazdaság viszonyai között kialakult fogyasztói reflexek. A családok többsége rendszerint már a tanévkezdés előtt számba vette, mire lesz szüksége a következő időszakban. „Az eddigi évek tanúsága szerint a szülők ez idő tájt rohamozzák meg a ruhaboltokat, s ők tudják, miért teszik. Nyilván van némi szomorú tapasztalatuk, hogy olykor kamaszöltönyből, bakfiskabátból siralmas a választék, nincs elég kötöttáru, kevés a kord nadrág, gyerekcipőből és iskolaköpenyből, pedig néha komoly méretgondok vannak.”¹⁹

ELLÁTÁS, KERESKEDELEM, ÁRUHÁZAK

A divat lényegében önálló iparággá vált a hetvenes-nyolcvanas években Magyarországon. A trendek előrejelzése, a várható igények felmérése, a divat formálása továbbra is a Magyar Divatintézet feladata maradt. „Az intézet több nemzetközi szervezet tagja. A szervezetek nemzetközi tanácskozásain előre közlik a divatszíneket, az új textilkonstruksiókat és a divat főirányait. Mi divatszakemberek folyamatosan látogatunk külföldi divatbemutatókat, és együttműködésünk alapján megkapunk

¹⁶ Pataki 1976: 29, 47.

¹⁷ Valló Tamás et al. 1980: 15.

¹⁸ *A ruházati áruforgalom alakulása 1976-1977. években*: 4.

¹⁹ *Ez a divat* 1980. 8. 2.

minden olyan információt, ami lehetőséget ad arra, hogy a várható divattal lépést tarthassunk. Az információkat itthon ismertetjük, hogy a hazai ipar is felkészülhessen, és színben, fazonban, az anyagok karakterében nagyjából megfeleljünk a külföldi irányvonalaknak. Az európai divat lényegében egységes, sőt világdivatról beszélhetünk. [...] Hogy a magyar divat tudja-e követni a nemzetközi divatot? A divattervezők igen, az ipar azonban nem. Számtalan összetevője van a lassúságnak. Az alapanyagiparral kezdődik, folytatódik a konfekcióiparral, illetve a megrendelésekkel. Egy-két évtizeddel ezelőtt szárnyra kapott olyan elképzelés, hogy a magyar vevőkörnek önálló divatot kell tervezni, de ma már nyilvánvaló, hogy nem lehet eltérni a főbb irányoktól.”²⁰ Fokozatosan erősödött a piaci orientáció a terület ipari és kereskedelmi ágai között. A termelők és a kereskedők egyaránt törekedtek arra, hogy a nyugat-európai termékekkel is versenyképes magyar divattermékeket, „márkákat” állítsanak elő és forgalmazzanak. Ezeknek a törekvéseknek a sikerét közvetett módon az is mutatta, hogy számos magyar termék komoly valutának számított a Kelet-Közép-Európai „zsebimportban”, a hetvenes-nyolcvanas évek szocialista országokon belüli bevásárló-turizmusában. A fokozott kereslet kielégítését szolgálta többek között az is, hogy a hetvenes évek második felében megkezdődött a hazai farmergyártás (Trapper farmer). „A tett erőfeszítések eredményeként különösen sokat javult a farmerruházati ellátás: 1976. évben kb. 1 millió darabot (ebből 200 ezer db. importból), 1977-ben már 2,5 millió darabot (1,3 millió db. importból) értékesített a kereskedelem. Ennek ellenére a leginkább keresett márkás farmerok iránti igényeket még így sem lehetett maradéktalanul kielégíteni...”²¹ A világszerte ismert márkákkal szemben célzott akciókkal igyekeztek népszerűsíteni a hazai termékeket. Az új kereskedelmi formák és módszerek terjesztésében kezdeményező szerepet játszó Skála-Coop szövetkezet áruházaiában 1980. március 14-28-a között „Trapper-heteket” rendezett. A divatlap beharangozó cikke szerint „a Levi’s, a Wrangler, a Lee után nem kell már bemutatni a Trapper márkát. Debütálása óta alig telt el egy-két év, mégis szép karriert futott be. [...] a Trapper farmer semmivel sem rosszabb, mint ismertebb márkatársai, sőt erősebb azoknál, s ráadásul még olcsóbb is, nem is kevéssel! Bőr-emblémáját sem érheti rossz szó: ízléses, modern, jópofa, ahogyan effajta holmihoz illik, az anyag „kéksége” ugyancsak kitűnő, vagyis szépen fakul...”²² Az év során több mint negyedmillió Trapper farmert – hosszú-nadrágot, szoknyát, ruhát – értékesítettek a kizárólagos kereskedési joggal rendelkező Skála-Coop hálózatban.

Ugyancsak egyre fontosabbá vált a világcégekkel való együttműködés kialakítása. A magyar kereskedelmi és ruhaipari cégek igyekeztek megszerezni az egyes termékek gyártási jogát. Így kezdődött meg a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján több világmárka – Levis, Lee Cooper – előállítására. A Levi Strauss cég hazai partnere például a Május 1. Ruhagyár volt.²³ A kereskedelemben ezt a törekvést jelezte többek

20 Surányi 1981: 194 (Majmolás vagy tervezés? Interjú Mészáros Éva ruhatervezővel.)

21 *A ruházati áruforgalom alakulása 1976-1977. években*: 6.

22 *Ez a divat* 1980. 3. 11.

23 *Ez a divat* 1980. 7. 2.

között, hogy 1982 októberében megállapodás született a világszerte ismert Pierre Cardin cég és a Hungarotext között a Pierre Cardin márkanévvvel ellátott termékek magyarországi gyártásáról és forgalmazásáról, s egy évvel később, 1983-ban már meg is nyílt a Tanács körúton (ma Károly körút) az első márkatermékeket forgalmazó butik. Az állami kereskedelem számára azonban továbbra is nehézségeket okozott az öltözködéssel és az ápoltsággal kapcsolatos fogyasztói igények kielégítése, annak ellenére, hogy a bolthálózat és választékuk is folyamatosan színesebbé vált. Megjelentek az exkluzív ruházati cikket forgalmazó boltok, mint például az S-modell. 1983-ban nyitotta meg kapuit a Fontana Divatház, ami választékos kínálata mellett igen magas árai révén vált közismertté.

A vidékiek számára a hatvanas és a hetvenes években a fővárosi Rákóczi út áruházai jelentették az elegáns bevásárló helyeket. A megyeszékhelyek nagy részén a hetvenes évek végéig továbbra is a Centrum Áruházak voltak a legfontosabb és legnagyobb alapterületű ruházati boltok. Ezt az „egyeduralmat” fokozatosan megtörték a megyei nagyvárosokban felépített „modern és korszerű nagyáruházak” (például a Nyírfa és a Kelet Áruházak Nyíregyházán, vagy az Unió Áruház Debrecenben), amelyek általában jelentős mértékben hozzájárultak az új fogyasztói magatartásformák kialakulásához és elterjedéséhez, a vásárlási szokások fokozatos átalakulásához. A kereskedelmi hálózat átalakításával a „kvázi fogyasztói társadalom” elvárásainak, igényeinek próbáltak megfelelni. 1976-ban nyitották meg Budapesten a Skála Budapest Nagyáruházat, ami akkor a legnagyobb alapterületű és forgalmú áruház volt Magyarországon.

Az ellátásban és a választékban mutatkozó hiányt az egyre jobban megerősödő magánszektor is enyhítette. 1965-ben még csak 565-en, 1970-ben már 823-an rendelkeztek ruházati magánkereskedelmi engedéllyel, 1975-ben 1083-an voltak, 1980-ban 1565 magánkereskedő tevékenykedett a ruhás szakmában három évvel később, 1983-ban már 4069-en, 1987-ben, pedig már 6236-an voltak. Az átrendeződést az is mutatja, hogy 1984-ben a ruházati cikkek kiskereskedelmének már az egynegyede a magánkereskedelem keretei között bonyolódott.²⁴ „A magánkereskedelem dinamikus térhódítását a divat szakmában elsősorban az indokolta, hogy e téren a megfelelő színvonalú kereskedelmi ellátáshoz nélkülözhetetlen a gyorsan változó piachoz való rugalmas alkalmazkodás. Ez a szocialista szektor helyenként igen merev szervezeti keretei között és a mérsékeltérdekeltség miatt kevésbé valósítható meg. A magánkereskedelem üzletei a lakosság differenciált igényeihez igazodnak...”²⁵ A kialakuló termelési láncok, ha szükséges volt, a lehető legrövidebb időn belül váltottak a divatszínek és a fazonok között. A modern tömegkommunikáció ízlést és divatot befolyásoló hatását felismerve gyártották az ismert személyiségek, figurák képeivel díszített ruhákat. A nyolcvanas évek elejére bontakozott ki a „butik-kultusz”, ami lényegében az érvényes divatáramlatok naprakész követését tette lehetővé azok számára, akik a korabeli állami kereskedelemben forgalmazott ruházati termékek

24 *Belkereskedelmi Évkönyv* 1978: 145. *Magyar Statisztikai Évkönyv* 1988: 233. Egy évtizeddel korábban ez az arány még tíz százalék körül volt.

25 Mester – Rajnai 1986: 145.

árainak többszörösét is hajlandók – és képesek – voltak kifizetni egy-egy „menő cuccért”. Természetesen a butikdivat is létrehozta a maga teljes termelési és kereskedelmi rendszerét. Mire az állami kereskedelem képes volt a mutatkozó divatigények kielégítésére, addigra a magánkereskedők, a korabeli kifejezéssel élve „butikosok” már learatták az új divatjelenséggel együtt járó gazdasági előnyöket. A nyolcvanas években meglehetősen széleskörűvé váló magyar bevásárló-turizmus is alakította a divatot és az öltözködést. Az itthon nehezen vagy egyáltalán nem beszerezhető ruhadarabok „zsebimport” keretében kerültek be az országba. Viselőik általában büszkék voltak arra, hogy ezeket a drága és ritka ruhadarabokat viselhetik. Egy-egy márkás holmi birtoklása státuszszimbólum jellegűt öltött. Az olasz bőrdzseki, a török bőrkabát, a legújabb divat szerint készített, Bécsben vásárolt női bunda mind ezek sorába tartozott.

A fogyasztás jelentőségének felértékelődése az öltözködés kultúrát, a divatot, az öltözködéssel kapcsolatos szokások, elvárások és normák átalakulását egyaránt jelentős mértékben befolyásolta, s nemcsak a fiatal generációk ruházódását alakította át, hanem szélesebb társadalmi csoportokra is hatott, hozzájárult az előítéletek oldódásához, az újítások iránti befogadó készség növekedéséhez. Az is a kor öltözködésének egyik jellegzetessége, hogy a társadalmi különbségek elsősorban a viselt ruha minőségében, fazonjában, színösszeállításában az aktuális divatirányzattól való távolságban voltak elsősorban tetten érhetőek.

AZ ÖLTÖZKÖDÉS ÉS A DIVAT VÁLTOZÁSAI ÁLTALÁBAN

Milyen változások történtek az öltözködésben a hatvanas-hetvenes évek fordulóján? Elsőként a két korszakjelző ruhadarabot, a miniszoknyát és a farmernadrágot kell megemlíteni. Előbb mindkettő heves reakciókat váltott ki a korabeli közvélekedésben, majd ehhez képest meglehetősen gyorsan elfogadottá vált. A hatvanas évek második felében kibontakozó miniszoknya divatját az egészen fiatal korosztályok tagjaitól a középkorúakon át az éltesebbekig, meglehetősen széles körben követték. (Ehhez kapcsolódóan, kiegészítő darabként vált közzükségleti cikké a női harisnyanadrág.) A miniszoknyát a hetvenes évek elején a forrónadrág (rövid női sort) divatja követte. Mindkettő alaposan átformálta a női test nyilvánosságával kapcsolatos hagyományokat és szokásokat. Majd az évtizedfordulón lényegében ellentétes irányú fordulat következett be, a mini mellett megjelentek a maxi és a midi viselet darabjai is. A hetvenes évek magyarországi divatját többek között a különböző irányzatok egymás mellettsége, a sokszínűség jellemezte. A nők ruhatarában a mini és a midi, a Chanel-kosztüm és a farmernadrág egyaránt megtalálható volt. S fokozatosan növekedett a népies, az egykori falusi viselet elemeit felhasználó ruhák népszerűsége is. Miként az is egyre fontosabbá vált, hogy a viselt ruhadarab valamilyen ismert márkához tartozzon. A férfiak öltözködésében a zakók, kabátok hossza és fazonja gyakorlatilag évente változott. „Erre az időszakra esik például a „hagyományos” ballon kabát teljes kihalása és az orkán betörése, majd

közsükségleti cikké válása, végül lassú, de visszavonhatatlan kihalása, és a ballon visszatérése, de alapanyagban és fazonban a régitől alapvetően eltérő kivitelben.”²⁶ Az évtized elején – némileg – átalakult a fiatalabb korosztályok öltözködése. A divat és az öltözködés kérdés fontosságának a felértékelődését jelezte az is, hogy 1970 júniusában Ifjúsági Divatbizottság alakult azzal a céllal, hogy elősegítse „az ifjúság korszerű, praktikus és kulturált öltözködését”. A divatlap beszámolója szerint „érdekes, hogy a mini a ruhák közül is eltűnt. Pedig a tizenévesek, ha szívesen is hordanak maxit vagy midit, a miniről – főleg nyáron nem mondanak le. Nagy részük nem szívesen visel fodrokat, csipkéket, masnikat.”²⁷

Sajátos módon a farmer utáni vágyódás a divatsajtóban ekkor még nem jelent meg markánsan, holott a nyugat-európai öltözködési szokásokhoz képest némi fáziskéséssel ugyan, de ez volt a másik korjelző ruhadarab, ami jelentősen átalakította az öltözködési szokásokat. A „farmerjelenség” Magyarországon a hatvanas-hetvenes évek fordulóján bontakozott ki, az önként vállalt „egyformaság” az „öltönynyakkendő” hagyomány elutasítása mellett, a markáns generációs életszemléleti különbséget, az erősödő fogyasztói orientációt is kifejezte. Az farmervásárlók igényei kezdetben nehezen voltak kielégíthetők, ami fokozta az egyes darabok értékét, javította viselőjének közösségi presztízsét. Ez a helyzet a hetvenes évek második felében kezdett megváltozni. A hetvenes-nyolcvanas évek fordulójára azonban a farmerruházat Magyarországon is elveszítette egyediségét, presztízserőjét, s az általános divat egyik elemeként épült be immár nemcsak a fiatal generációk, hanem a valamennyi korosztály ruházatkódásába.

A divatkövetésben és az öltözködésben elsősorban a korosztályok közötti különbségek váltak meghatározóvá a hetvenes évek folyamán, ami a sajtóban és a különféle tanácsadó kiadványokban is egyre markánsabban jelent meg. A fiatal korosztályok tagjai szüleikkel, az iskolával, általában az idősebbekkel gyakran keveredtek vitába hagyományokat figyelmen kívül hagyó, a divatváltozásokat gyorsan elsajátító és nem utolsó sorban a másságot is határozottan kifejezni akaró viseletükkel és viselkedésükkel. „A konzervatívan öltözködő szülők nem sok örömmel nézik ‘topis’ lányukat vagy fiúkat.”²⁸ A generációs különbségek az évtized folyamán tovább erősödtek. Amíg 1971-ben farmerban és hosszú hajjal tilos volt belépni a Budai Ifjúsági Park területére, addig öt-tíz évvel később már az lett volna a mulatságos, ha valaki öltönyben és nyakkendőben akart volna részt venni egy rock koncerten. A hatvanas évek végén megbotránkozást keltő hippiviseletet, egy évtizeddel később többek között a „digók” a „csövesek” a „punkok” öltözködési – és életmód – divatja követte. Ez az ideológia súlyának jelentős csökkenésével éppúgy összefügg, mint a hetvenes évek folyamán kibontakozó „fogyasztói igények és gondolkodásmód” értékrendet és közgondolkodást is alakító hatásával. A beat- és a rockzene térhódításával együtt járó szubkulturális divatjelenségek – a farmernadrág, a hosszú hajviselet – elfogadása hosszabb időt vett igénybe. A másság ilyen és ehhez hasonló

²⁶ *A ruházati áruforgalom alakulása a III. ötéves terv időszakában*: 22.

²⁷ *Ez a divat* 1971. 4. 14.

²⁸ Faragó 1977: 9.

módon történő kifejezése iránt a politika és a társadalom is a hetvenes évek folyamán vált egyre toleránsabbá. Az öltözködéssel és a divattal foglalkozó szakemberek közül a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján sokan úgy vélték, hogy „napjainkban az öltözködés inspiratív elemei nem a divatszalonokból érkeznek, sokkal inkább a fiatalok szubkultúrájából és az öltözködés periférikusabb rétegeiből. Popfesztiválok, sportklubok musicalek és egzotikus vidékek öltözetei, rendfokozatuktól megfosztott egyenruhák és a legkülönbözőbb munkaruhafajták azok az öltözékek, amelyekből a jelen, a mai divat merít.”²⁹ Voltak időszakokat és divatokat jelző ruhadarabok, mint például a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján az igen szűk szabású, cső fazonú farmernadrág, a „baboskendő”, vagy a „szimatszatyor”, ami a Magyar Néphadseregben rendszeresített gázálarc táskából változott át a tizenéves korosztályok ruházatának közkedvelt kiegészítőjévé. Egyes ifjúsági rétegek öltözködése az azonos csoporthoz való tartozást, valamint gyakran a generációs életszemlélet fontosabb elemeit megjelenítő rockzenekarokhoz (a Beatrice együttes rajongói hordták például a csöves farmert és a baboskendőt) való kötődést is kifejezte.

Mindeközben az öltözködés rendje, a hagyományos értelemben vett divat a hétköznapi életben továbbra is elsősorban „női kérdés” volt, a férfiak öltözködésére sokkal kevesebb figyelmet fordítottak a korabeli divatsajtóban. A lapok és a különböző kiadványok általános és részletes tanácsokkal próbálták segíteni az eligazodást a gyorsan változó divatjelenségek között. A javaslatok már nem a „dolgozó nőknek” szóltak, bár elvétve még ilyen is akadt, hanem időseknek, fiataloknak, középkorúaknak, soványaknak vagy éppen teltebbeknek. A fiatalok számára a „jó ízlés határain belül” gyakorlatilag minden ruhatípus és fazon viselete megengedett volt. A középkorúak számára már a konszolidáltabb kivitelű, egyszerűségében divatos ruhák voltak ajánlottak. Ezzel egyidejűleg a nőikkel kapcsolatos társadalmi vélekedés is átalakult, egyfajta természetes emancipálódás ment végbe. Miközben a hagyományos szerepfelfogások is továbbéltek. „Kötelező” nőideál egyre kevésbé volt. A dolgozó nő ideológikus és mitizált képe is elhomályosult, hiszen a női szerephez egyre szorosabban és magától értetődőbb módon tartozott hozzá a kereső tevékenység.

A praktikum és az elegáns egyszerűség elve a divattervezők gondolkodását is befolyásolta. Egy részük ekkortájt úgy gondolta, hogy munkáját a célszerűségi követelményeknek kell alárendelni. „Mi nem divatbemutatókra tervezünk. A divatbemutatóknak nincs igazi funkciója, mert nincs társadalmi alapjuk. Olyan dolgokat kényszerítenek az emberekre, amikre igen kevés nőnek van szüksége. A divatbemutatókat látogató sznob közönségen kívül van egy másik, sokkal szélesebb réteg is, idetartoznak, akik kevés pénzből szeretnének szépen öltözködni és ebben várnak segítséget. Mi abból indulunk ki, hogy mi az igény. Például az ember, ha reggel elmegy dolgozni, akkor este – ha nincs ideje átöltözni – esetleg ugyanabban a ruhában szeretne színházba menni. Ezért egészen apró változtatásokkal különböző célokra megfelelő holmikra van szükség.”³⁰ Hangsúlyozták az öltözködés összhangjának, a

29 Szilvitzky 1982: 15.

30 Surányi 1981: 198. (Majmolás vagy tervezés? Interjú Koppány Gizellával)

korhoz és alkathoz illő ruhadarabok kiválasztásának fontosságát. „Korántsem biztos, hogy a manökenek ruhája nekünk is előnyös, nekünk is illik. [...] Gondoljunk a kilóinkra, éveinkre, családunkra. [...] Családban élünk, a többiek ruhájával is összhangot kell teremtenünk. Nem éppen kifogástalan látvány a szolidan öltözött férfi és a hacacárás asszony. De ez fordítva is érvényes, és vonatkozik az ifjúságra is.”³¹ Ugyancsak lényeges szempont volt, hogy az éppen viselt ruha illeszkedjen az egyéniséghez, szabásában, színében egyaránt. „Ruházkodásunkban némelykor elhanyagoljuk egyéniségünket, és valamilyen újdonságot »egy az egyben« átveszünk valahonnan. Például: érthető, ha egy amerikai lány hazája felségjeleit rávarrja a pulóverére. [...] Ám ha ugyanazt az amerikai csillagos lobogót egy magyar lány varrja díszítőül a blúzára, az meglehetősen visszatetsző. Tudjuk: ezzel nem tagadja meg szocialista országunkhoz tartozását, csupán utánoz, magyarul: majmol. Mindez szerencsére (a külföldi divat kopírozása) nem jellemző általános ízlésünkre. Tervezőink többnyire szép modellekkel segítik külsőnk csinosítását. Még azt kellene jobban megtanulnunk, hogy egyéniségünkkel, formánkkal jobban összhangban legyen ruhatárunk is.”³² Bár az idősebb városi nők számára egyre kevésbé volt kötelező a sötét, vagy sötét tónusú ruha viselete – sőt nem számított feltűnőnek, ha az ötven vagy hatvan év feletti hölgyek színes, tarka ruhát hordtak –, de a tanácsadók ajánlatosnak és illendőnek tartották, hogy ebben az esetben a ruha inkább pasztell árnyalatú legyen, ne pedig túlságosan rikító színű. A divattal foglalkozók többsége úgy vélte: a reális önértékelés és a kellő józanság megóvja az egyes embert a divat túlzásaitól. Hiszen „a túlzás, bármilyen is a divat, mindig rossz. Emlékezzünk csak vissza – de tárgyilagosan – a miniszoknyára. Bizony követték ezt a bolondos divatot azok is, akiknek sem a kora, sem a testsúlya nem volt már ‘mini’. A karikatúristák éveken keresztül szórakoztak és szórakoztattak a mini-divat kigúnyolásával. Óvakodjunk tehát a túlzásoktól.”³³

A hagyományos értelemben divatosan öltözködő nők számára – a divattudósítások szerint – 1970–71 fordulóján az „új divat legfrappánsabb kérdése: a szoknya hossza. A budapesti őszi-téli bemutatók után végül is kialakult az új hosszúság, amely mindenképpen takarja a térdet. Alig van már mini, s kevés a kifejezetten maxi. De a midinek is többféle változata van. [...] a normális szoknya hossza a földtől 40 centiméterre végződik. [...] A hivatalos midi a földtől 35 centiméterre végződik [...] tweedből készül és az új divatnak megfelelően, elől végiggombolódik.”³⁴ Néhány évvel később általános tanácsként fogalmazódott meg, hogy korosztálytól lényegében függetlenül a legelőnyösebb a térdközépig érő, esetleg a térdet is takaró szoknyahossz. Az ennél rövidebb szoknya viseletét elsősorban harminc év alatti generációk tagjai számára ajánlották, ha kellően csinos testalkatúak voltak.

A hetvenes évek második felében továbbra is a kosztüm számított a női ruhatár legfontosabb és legcélszerűbb darabjának. Jól kihasználható viselet, mindenkor

31 Faragó 1977: 8.

32 Németi 1975: 2–3.

33 Faragó 1977: 9.

34 *Ez a divat* 1970–71 Tél (különszám) 19.

elegáns, a divat változásait is jól tűri, kevésbé függ az életkori és testi adottságoktól. Anyaga egyaránt lehet flanel, tweed, trevira, kötött, jersey, selyem, bársony, santung, vászon. A változó időket jelezte, hogy már nemcsak a klasszikus vagy a kiskosztüm volt elfogadható, hanem a nadrág vagy a nadrágszoknyás kosztüm is. Gyorsan és széles körben terjedő divatként regisztrálták a hetvenes évek közepén az ingruhát, elsősorban azért, mert megfelelő szabás alkalmazása révén egyaránt divatos viselet lehet a kamaszlánynak éppen úgy, mint a nagymamának. Előnyei között említették azt is, hogy jól kihasználható, házi viselet, hétköznapi utcai vagy éppen alkalmi ruha is lehet attól függően milyen anyagból készült. „A magyar nők többsége jól öltözött. Sok leleménnyel formálják az anyagot, ruháik színesek, vidámak és többségük szerényen, mégis finoman elegáns. A divat irányítóit arra kérjük, még az eddigieknél is jobban vegyék számításba, hogy a keresőképes korú nők 70 százaléka dolgozik. [...] Szeretnénk [...] a szakemberek figyelmét felhívni arra, hogy a divattervezők gondoljanak a különböző szakmájú, foglalkozású nők életkörülményeire, a munkában, otthon és a különböző szórakozóhelyeken, összejöveteleken hordható ruháira. Félreértések elkerülése végett: isten őrizzen attól, hogy más színházi ruhákat tervezzenek a baromfigondozóknak és a művezetőknak! Hiszen büszkék vagyunk rá, ha a koncerten külseje alapján nem tudjuk megkülönböztetni a tanárnőt a kereskedelmi alkalmazottól. E jelenséget erősíteni szeretnénk.”³⁵ A foglalkozási ágak és csoportok szerinti különbségek, néhány – hagyományosan egyenruhát viselő – szakma kivételével valóban csökkentek ebben az időben.

A hetvenes és a nyolcvanas években, a városokban élők öltözködését a divathulámok egyre nagyobb mértékben befolyásolták, az újítások iránti befogadó készség növekedett. „Megszínesedett, vidámabb, változatosabb lett az ötvenes évek óta a férfiak öltözéke is. Élénkebbek, nagyobbak lettek a kockák, harsogóbbak a csíkok. A pötty és a virág már nemcsak nyakkendőkön, díszszembkendőkön virít. A színes, mintás tarka ingek és zubbonyok polgárjogot nyertek a férfiak mindennapi ruhatárában.”³⁶ A férfiak és a nők esetében egyaránt megfigyelhető a sportosabb ruhák viseletének térhódítása. „A [...] sokféle változatban megjelenő overall például nevében is (over all) jelzi a kényelmi, védő jelleget. A munkaruhákra visszavezethető öltözékfajták, s a különböző farmer típusú öltözetek érzékenyen fejezik ki a mai életforma és az öltözék viszonyában rejlő használati szabadságot, amelynek velejárója a fesztelen mesterkéeltség nélküli viselkedés. Ide sorolható a használt ruhák viselésének divatja is, amely szinte beépült a divat organizált rendszerébe.”³⁷ Az alapanyagokat tekintve a hetvenes évek első fele a jersey térhódítása jegyében telt, az itthon nem vagy csak nehézkesen és viszonylag drágán beszerezhető ruhaanyag a jugoszláviai bevásárló turizmus kedvelt cikke volt.

A hetvenes évek férfi divatjában viszonylag kevés változás volt. Hétköznapi viseletre a fiatalabb korosztályokhoz tartozók számára a sportosabb farmernadrág, ing, mellény vagy a farmer és pulóver viseletet, az idősebbek számára az öltönyök

35 Németi 1975: 2-3.

36 Pataki 1976: 62.

37 Szilvitzky 1982: 15.

különböző típusait ajánlották, köztük a korszak egyik divatos cikkét a klasszikus, mellényes öltönyt. Új ruhadarabként ebben az időszakban jelent meg az ingpulóver, a selyemgarbó, a magas nyakú pulóver, a férfingek között az egyszínűek mellett tért hódítottak a kockás, csíkos mintázatúak. A kalapviselet ellenben folyamatosan vesztett népszerűségéből, elsősorban a középkorúak és az idősek körében maradt többé-kevésbé nélkülözhetetlen ruhadarab.

Fokozatosan előtérbe került az öltözködéssel szemben támasztott elvárásokban a sokféle alkalmazhatóság, az egészséges viselet igénye is. „A mai nőnek feltétlenül egészségi szempontokat kell figyelembe vennie divatos öltözködésének kialakításában. Ennek eldöntésében nincs magára hagyva, hiszen divatlapok sokasága, a divatbemutatók, az újságok divatrovatai, a könyvek jól tájékoztatják. Az újfajta anyagok, a divat, az öltözködési szokások, a ruha formájának megváltozását vonták maguk után. A könnyen kezelhető, műszálás és gyúrtelenített, impregnált, vízlepergető és szennytaszító kikészítésű, kötszövött és hurkolt kelmék elterjedése mind nagymértékben befolyásolta a divatot. A nők tömeges munkába állása, a második műszak nehézségei, az urbanizált életforma, a kisebb lakások, a közlekedési eszközök zsúfoltsága, a szennyezettebb környezet a gyakori szórakozási lehetőségek, a hétfégi programok – mind-mind egészségügyi és társadalmi követelményeket támasztanak a ruházattal szemben.”³⁸

A nyolcvanas években a női divat színei között népszerűek voltak a mély árnyalatok és az ellentétes színek, főként a fekete és a fehér. A szabásban és a fazonban a lezserségé és a kényelemé lett a főszerep, hangsúlyosak a vállak, egyenes a ruhák vonalvezetése, lazán, könnyedén követik a test vonalát, a szoknyák hossza ismét növekedett. „Oly színes a női öltözködés palettája, hogy talán erre még nem is volt példa. Négy-öt gyakran még több stílus él együtt, a variációknak se szeri, se száma.”³⁹ A divatot követő férfiak öltözködésében a klasszikus, szolidan elegáns formák és ruhadarabok váltak népszerűvé. A korábban divatos „pufajkák, a vattakabátok, a sportszerelések helyett a jólöltözöttség, az ápoltság a fő. [...] Igen divatos a csíkos blézer és a vastag halszállás, vagy tweed szövetből készült sportzakó. [...] A férfiak sportos öltözködését – a dzsekik, mellények és pulóverek kavalkádját – a divattervezők elsősorban valóban sporthoz, szabadidős programokhoz ajánlják.”⁴⁰

A divatlap szerint a nyolcvanas évek elején ismét változtak a fiatalok öltözködési szokásai. „Valami van a levegőben, amiről arra lehet következtetni, hogy ismét egyre divatosabb lesz az ápoltság, a választékos megjelenés. [...] a toprongy, a gyúrt, foltozott gönc, az ápolatlanság kezd divatjamúltnak válni. [...] Néhány éve még [...] olykor a hajmosásra, a szappan és a dezodor használatára is tapintatos, ám szívós erőszakkal kellett rábeszélni a megátalkodott hippi-palántákat, akik többnyire makacsul esküdtek rá, hogy akkor igazi a szerelés, ha a merevre koszolt farmer úgy megáll az ágy mellett, hogy reggel, akár páros lábbal beleugorhat a gazdája! Legyen

38 Uresch 1978: 17.

39 *Ez a divat* 1985. 2. 2.

40 *Ez a divat* 1985. 9. 15.

az fiú vagy lány. Mert az is az öregek pukkasztásához tartozott, hogy – legalábbis hátulról – mindkét nem képviselőit össze lehessen téveszteni. Ma már más szelek fújnak. A lányok [...] észrevették: a virágos szoknyák az üde blúzok olykor mintha előnyösebben hatnának a vastag, térdig nyúlt pulóvereknél. Alakul a fiúk gusztusa is. Egyre többen értik meg: nem kell okvetlenül nyakkendőben feszengeni, lezser, sportos darabokat is lehet viselni, amelyek uram bocsá' tiszták s vasaltak is. [...] A mai – skatulyából – kilépő ember titka a tisztaság, a jól ápoltság, a korszerű ruhadarabok kényelmes eleganciája.”⁴¹ A mindennapokban azonban ez a beharangozott változás csak viszonylag lassan érvényesült.

A nyolcvanas évek elejének férfi öltönydivatjában az előző években divatos karcsúsított szabásvonal vesztett népszerűségéből, s a férfias vonalak váltak uralkodóvá. „Divat [...] a széles váll, és mindazok, akiket a természet nem látott el eredendően jelentős muszklikkal, deltákkal – most jókora válltömések és optikailag szélesítő vállpiék segítségével ölthetnek díjbirkózó formákat. [...] A fazon keskeny: általában 6,5-7 cm. [...] A pantallók derékban kissé bővebbek, és lefelé keskenyednek: aljbőségük 24-26 cm. Az anyagok finom mintázatúak, és ismét divat a kisléptékű kockás és a pepita szövet. A ruha stílusához különben alkalmazkodnak a kiegészítők is. Keskeny a divatos ingnyak, és ugyancsak keskeny a divatos nyakkendő is.”⁴² A nők körében a karcsúságot fokozottabban kifejező keskeny sziluett terjedt el és vált uralkodó szépségkarakterre. Ez a divat lényegében a nosztalgia jegyében született, hiszen ötletei, fazonjai az 1940-50-es évek formajegyeire épültek. A testközeli formákat kifejező divat jellegzetességei: „a fejfedőtől kezdve a kisformájú kalapok, az egyenes, széles, tömött vállforma, laza, enyhén bővített felsőrész. A derékvonalat keskeny vagy széles öv hangsúlyozza. A szoknyák egyenes hatásúak, finomkodó részletekkel, a térdet megközelítő, vagy néhány centivel meghaladó hosszúsággal. Keskeny a nadrágforma, a csípőn kissé bővítve. Rendkívül magasak, vékonysarkúak, a sportosabb összeállításokhoz pedig finom vonalúak és lapos sarkúak a cipők. [...] Az alapanyagok közül tavasszal a finom szövetek viszik el a pálmát, a nyári szezonban, pedig a pamut, a len, a batiszt, a muszlin, a puplin, a szatén és a pamutkrepp. [...] A sportos stílus jegyében készült holmik jellegzetes darabjai a blúzok, a tunikaszerű hosszú ing, a lefelé keskenyedő nadrág. Új a sort, a bermuda és a halásznadrág, a laza, bő esésű pólók, a fényes esőkabátok. [...] Az avantgard jellegű öltözékek foglalják magukban az új divat szélsőségesebb változatai, túlzásait. Jellemzői a túlszélesített váll, kontrasztos színbetoldással, merész hasíték a szoknyán.”⁴³

A nyolcvanas évek sajtója részletesen tudósított minden fontosabb hazai divat-eseményről, időről-időre szemlézték a fontosabb nyugat-európai divatlapokat s gyakorlatilag naprakészen követték a londoni és párizsi divat változásait. A korábbi évekre jellemző óvatosságnak, visszafogott kommentálásnak vagy fáziskésésnek lényegében már nyoma sem volt. „Amíg a manekenek az Intercontinental bálter-

41 *Ez a divat* 1980. 2. 2.

42 *Ez a divat* 1980. 3. 48.

43 *Ez a divat évkönyv* 1980. 168-169.

mében 33 vállalat és szövetkezet termékeit vonultatták föl, a szakemberekből és egyszerű vásárlókból álló közönség előtt, öröm volt látni, hogy a hazai divatirányzatok talán még sohasem követték ilyen gyorsan a világdivat anyagait, színeit, sziluettjeit, mint most. A finom juhmappák, a puha gyapjú kelmék, a lágy esésű selymek; a szürkék, a rózsaszínek, a jeges, világos tonikszínek, a pávakékek, mélyzöldek a tüzes gesztenyével, égetett széniával, bíborvörössel összehangolt tónusai – azok a széles kerekre tömött vállak, a hosszú szoknyák, a túl bő, túl nagy, lezser formák, a túl széles övek, a szellemes, színes gyapjúharisnyák, az okosan tekert turbánok, sálak egyes rész megoldásai – akár a párizsi dobogókon is tapsot arathattak volna.”⁴⁴ Az természetesen már más kérdés, hogy a naprakész divatkövetés elsősorban szűk társadalmi csoportokra volt jellemző. A társadalom tagjainak többsége számára az ápoltságot kifejező öltözködés volt a lényeges.

Nehéz pontosan meghatározni milyen hatása volt a különböző divattal és öltözködéssel kapcsolatos kiadványoknak, divatlapoknak, magazinoknak. A korszak legnépszerűbb – praktikus tanácsokat, divatötleteket is rendszeresen közlő – hetilapja a *Nők Lapja* volt a maga milliós példányszámával. Ugyancsak a tájékozódás fontos eszköze volt az *Ez a divat*, s nem lehet lebecsülni az alkalmi kiadványok, valamint a külföldi utazások során gyűjtött élmények szerepét sem. A háztartási, divat és öltözködési tanácsadó könyvek is több tízezres, nemritkán százezret meghaladó példányszámban jelentek meg, vagyis feltételezhetően elég széles társadalmi körhöz jutottak el. Nyilvánvalóan nem minden ötlet és tanács valósult meg maradéktalanul a hétköznapokban, az azonban joggal feltételezhető, hogy ezek a kiadványok hatottak a közízlésre, elősegítették egy-egy divatjelenség kibontakozását, elterjesztését, elterjedését, jelentősen befolyásolták az öltözködés- és viselkedéskultúrát is. Az is bizonyosra vehető ugyanakkor, hogy a lapokban megjelenő divatos öltözködés igénye nem esett minden tekintetben egybe a hétköznapok gyakorlatával.

ÖLTÖZKÖDÉS ÜNNEPEKEN ÉS HÉTKÖZNAPOKON

Az ünnepek és az alkalmak öltözködési rendje a városokban is viszonylag keveset változott. Az azonban kétségtelenül igaz, hogy a fiatal generációk tagjai ezeket a hagyományos öltözködési és viselkedési szabályokat kevésbé érezték kötelezőnek önmagukra nézve, mint a középkorúak vagy az idősebbek. Ennek következtében a társadalmi elvárások is módosultak. Az ünnepélyes öltözködésnek két meghatározó eleme volt és maradt is: jelezze az egyéni és közösségi kapcsolódást az ünnepi alkalomhoz, és ennek jelentéstartalma társadalmilag ismert és elfogadott legyen. Az alkalmi öltözködés a szokásokhoz és az események jellegével kapcsolatos társadalmi „közmegegyezéshez” igazodott. Magyarországon az 1970-es és 1980-as években a hagyománytisztelet által előírt viselkedési és öltözködési szabályok úgy módosultak, hogy a korábban megszokott kötelező érvényesség ajánlássá szelídült.

⁴⁴ *Ez a divat* 1985. 9. 15.

Mi számított továbbra is olyan alkalomnak, amit az öltözködésben, külső megjelenésben is kifejezésre kellett juttatni? Idesorolódott a szélesebb család részvételével zajló vasárnapi ebéd, az ünnepi alkalmak – karácsony, húsvét, születésnap – családi és baráti összejövetelei, a színház- és operalátogatás, az esküvő, a ballagás, a vállalati rendezvény, a fogadás, a bál. Az általános elvárások szerint mindegyik alkalomnak meg kellett adni a jelentőségét a viselt ruhában is. Az alkalmi ruha esetében lényeges követelmény volt, hogy anyagában, fazonjában, színében feleljen meg az esemény jellegének. Ebben az esetben az átlagosnál fontosabb volt, hogy a kiegészítők – táskák, ékszerek, cipők – is harmonizáljanak a ruhával, aminek anyaga télen bársony, lurex, brokát vagy nehéz selyem, nyáron pedig könnyebb pamut vagy selyem lehetett. „A kis fekete ruha sok alkalomra megfelel, ünnepélyes hatása miatt bármilyen időszakban, bárhová felvehető. Élénk színű kiegészítőkkal komorsága feloldható. [...] A vendégváró otthoni öltözék ne legyen túl elegáns, mert udvariatlanság ‘túlöltözni’ vendégeinket. Az sem helyes, azonban, ha szedett-vedett ruhában, tréningruhában várjuk, és nem tiszteljük meg őket. [...] A színházi ruha sokféle formában elképzelhető, de farmerban, pulóverben ne menjünk ilyen helyre. Egy rendes délutáni ruha bármilyen színházi alkalomra megfelelő, ha nem divatjamúlt a hossza. [...] Az estélyi ruha – csak a késő esti órákban megfelelő alkalmi öltözék, rendezvényekre, szilveszteri alkalomra, Operába, éjszakai szórakozó helyekre. A divatos merész kivágást, a meztelen hátat azonban nem mindenki engedheti meg magának! Idősebb hölgyek – s típusuk szerint – a középkorúak is óvakodjanak még a meztelen felsőkar mutogatásától is. A túlságosan mély dekoltázs ebben a korban nem előnyös, felhívja a figyelmet a már nem egészen feszes bőrre.”⁴⁵ A divat tanácsok időről időre a viselkedéskultúrával kapcsolatos elvárásokat is megpróbálták közvetíteni. Hivatalos eseményekre, ünnepélyes alkalmakra a komplé, és a kosztüm viselete volt ajánlott a hölgyek számára. A ruhák színe legyen összhangban az alkalom komolyságával, ne legyen feltűnő mintázatú, szabásában, pedig az egyszerűség és az elegancia domináljon.

Az élet fordulópontjaihoz kötődő szokások viszonylag csekély mértékben változtak, hiszen ezek jelentőségét a külső megjelenésükkel is igyekeztek hangsúlyozni az érintettek. „Az esküvői szertartás megkülönböztető öltözéket igényel. [...] A házasságkötés rítusához számos jel, jelképes tárgy is hozzájárult: menyasszonyi koszorú, jegykendő, jegyajándékok, gyűrűk, díszek, amelyek mind a menyasszony vagy a vőlegény lakodalmi ruháját, külsejét díszítették. Az esküvői öltözék napjainkig (1982 – V. T.) megőrizte más egyéb ruháktól eltérő emblématikus jellegét. Felöltése kiemelt alkalmat jelez, amikor a sötét öltönyös vőlegény és a fehér ruhás menyasszony együttesében az egymáshoz tartozás ünnepélyes jele érvényesül.”⁴⁶

A házasságot kötő ifjú párok esetében is mérséklődött valamelyest a hagyományokból fakadó „előírások” jelentősége, változtak a korábbi szokások és érvényre jutottak a divathullámok. A férfiak számára már egyre inkább megengedhető volt, hogy a „nagy eseményen” ne kizárólag sötét (fekete, sötétkék, sötétszürke) öltönyben

45 Uresch 1978: 118-119.

46 Szilvitzky 1982: 21.

jelenjenek meg. A színek között elfogadottá váltak a világos árnyalatok, az öltönyök szabásában pedig a sportosabb fazonok is, az alkalomhoz illő elegáns megjelenés azonban továbbra is fontos maradt. A gyakorlatban a hosszú ruhát viselő menyasszonyt vőlegénye többnyire sötét öltönyben vagy szmokingban kísérte az anyakönyvvezető elé. A házasulandó ifjú hölgyek nagy része szintén ragaszkodott a hagyományokhoz, vagyis a fátyolos, hosszú, fehér ruhához. „A menyasszonyi ruha első szabálya, hogy „illedelmes” legyen. Ne legyen sem ujjatlan, sem kivágott, és bárhogyan alakul is a divat, ne legyen túl rövid sem. Amint a divat változik, úgy változott meg a menyasszonyi ruha színe is. A hagyományos fehér mellett gyakori az égszínkék, a vízzöld és a púderrózsaszín is.”⁴⁷ Az idősebb vagy a második, harmadik házasságukat kötő nők számára már inkább az alkalomhoz illő elegáns kosztümöt javasolták a divattanácsadók. Az alkalomhoz illő viselet felöltése természetes módon az esemény minden résztvevője számára íratlan szabályként érvényben maradt.

Az ünnepi, alkalmi öltözködéssel kapcsolatos kérdések időről-időre napirendre kerültek az újságok hasábjain is, főként illemtani, illetve a viselkedéskultúrával kapcsolatos problémaként. Az *Ez a divat* munkatársa 1975 elején felháborodással idézte fel emlékeit egy színházi bemutatóról, ahol két fiatalember a közönség megbotránkozásától kísérve hétköznapi öltözékben és küllemmel jelent meg. „Hajuk, szakálluk víz és szappan után kiáltott, műrongyos nadráguk úgyszintén. [...] a lakásában mindenki úgy él, ahogy akar, magánügye. Ám a színházat azért nevezik középületnek, mert a közé, oda az emberek kultúrával feltöltődni mennek. Senkinek sincs hozzá joga, hogy gondozatlan külsejével rontsa a másik ember élményét, és arra kényszerítse, hogy Shakespeare mondatai helyett, a mosdatlanság áporodott levegőjére figyeljen.”⁴⁸ Tény, hogy a színházlátogatás korábban természetesnek tekintett öltözködési elvárásai a fiatalabb generációk körében egyre kevésbé tűntek kötelezőnek és feltétlenül betartandóknak. Ez ismétlődő jelleggel vitákat keltett, kisebb-nagyobb nézeteltéréseket okozott. Az idősebb generációk tagjai közül sokan érezték úgy, hogy az alkalom és a viselt ruha egymástól nem választható el. S ez a szemlélet tükröződött a *Nők Lapja* egyik 1980-as írásában is. „Tanuljunk meg ünnepelni! A titok nem is megfeythetetlen. Bár ma már nem olyan szigorú a mindennapi élet etikettje, mint a megelőző századokban, azért mégis ma is sarkalatos kérdés tudni, mikor mit viseljen az ember! A színháznak, a hangversenynek adjuk meg a módját! Még a fiatalok is! A farmer, a szerelőnadrág, a trikó, a lezser pulóver kellemes viselet, magam is kedvelője vagyok, ám bele kell törődni, hogy nem az említett alkalmakra való.”⁴⁹ A korabeli közvélekedés általában elfogadta azt, hogy „vannak az év során olyan események is, amelyeket a kifejezetten alkalmi öltözékekkel lehet emlékezetessé tenni. Már hagyományosak a különféle bálók, ahol azért illően „bedobja magát az ember”, itt helyénvaló a hosszú ruha is. Előrebocsátjuk, nem törvényszerű, hogy az estélyi, alkalmi öltözék egy vagyonba kerüljön!

47 Faragó 1977: 19.

48 Németi 1975: 2-3.

49 *Ez a divat* 1980. 12. 2.

Aki ügyes, akár maga is elkészítheti. [...] Megfigyelhető, hogy a „nagy ruhák”, a túlzott elegancia – egy-két kiemeltebb premiértől eltekintve – ma már a színházakban sem divat. Hasznos azonban az alapruhatárban egy-egy finom szövetből vagy angóra jerseyből készült csinos ruha (például a most ismét nagyon divatos kámszanyakkal) vagy egy jól szabott, hangsúlyozott vállú kiskosztüm, esetleg az örökzöld ingruha egy mai változata az, amely egy csapásra megoldja a gondjainkat. Az említett öltözetek bármelyike megfelel színházba, különféle ünnepségekre, rendezvényekre, vendégségbe vagy vendégváráshoz. Az idei őszi-téli szezon nagy slágere újra a kis fekete ruha, kosztüm, nadrágos kosztüm, amely különböző kiegészítővel, blúzokkal, övekkkel sokféleképpen variálható”⁵⁰

Az ünnepi alkalmak között nagymértékben emelkedett a ballagás jelentősége, kis túlzással egyfajta felnötté avatási ünnepévé vált. Ennek természetesen a külsőségekben, a vendéglátásban, a viselt ruha minőségében is kifejezésre kellett jutnia. Az érettségi előtt álló fiúk jó minőségű anyagból, egyforma színű és szabású öltönyt készítettek, a lányok az iskolai szokások figyelembe vételével rendszerint szintén új ruhadarabokat varrattak. Az ünnepi öltözék számukra többnyire a sötét színű, hosszú szoknyát és a gyakran az iskola emblémáját is tartalmazó fehér blúzt, matróz-blúzt vagy az elegáns szabású kosztümet jelentette. A jeles esemény gyakran egyfajta fogyasztói versengéssé vált: ki tud jobb anyagot szerezni és elegánsabb megjelenést biztosítani az érettségiző fiataloknak. A divatlap szerzője 1980 tavaszán óvott a túlzásoktól. „Nehéz eldönteni, hogy a manapság divatos ballagásra, bankettre szánt egyenpompá iránti vágy hol, hogyan kezdődött. Tény, hogy egyes fővárosi iskolák valósággal rivalizálnak egymással [...] mindez még nem teszi szükségessé, hogy az új holmi okvetlenül a legdrágább nyugati anyagból, s a legborosabb belvárosi szabóságban készüljön [...] Májusban-júniusban már remélhető a jó idő, csinos és változatos megjelenést kínál az igen divatos karton, a flokon. [...] Ami a fiúkat illeti: ha már elodázhatatlan az új öltöny, a francia bársony és az angol szövet helyett kiválóan megteszi a tűkord, vagy a hazai kártolt anyag is.”⁵¹ Az ünnep szertartásrendjéhez azonban az új ruha készíttetése és viselete elválaszthatatlanul hozzátartozott, szokássá vált.

A fiatalok hétfégi szórakozásának lényegében nem volt általános öltözködési szokásrendje, ki-ki az általa elegánsabbnak tartott, a hétköznapi öltözékétől általában elütő ruhadarabjait öltötte fel. „A fiatalabb korosztály – érdekes módon – a saját kedvenc szórakozásához, minden különösebb jó tanács nélkül is megtalálja a legmegfelelőbb öltözködést. Aki benéz egy diszkóba, tapasztalhatja: a fényes overalokat, a tapadó, bőrszerű nadrágokat, a vállpánt nélküli vagy éppen makaróni pántos trikót, a felsliccelt, szűk szoknyát szinte egyenruhaként viselik. Csakúgy, mint a beatkoncerteken a kinyúlt pulóvert és a farmerszerelést. A baboskendőről nem is beszélve.”⁵²

50 *Ez a divat* 1980. 12. 2.

51 *Ez a divat* 1980. 4. 2.

52 *Ez a divat* 1980. 12. 2.

Az otthoni öltözködésre a hetvenes évek végén egyre kevésbé vonatkoztak általánosnak tekinthető viselkedési szabályok vagy elvárások. Abban természetesen nem volt érdemi változás, hogy az utcán és a munkában viselt ruha, valamint az otthoni öltözködésben használt ruhadarabok nem voltak azonosak. Sőt, továbbra is hangsúlyos volt az utcai és az otthoni viselet közötti különbség. A férfiak esetében a néhány évtizeddel korábban még általánosnak tekinthető háziköntöst, házikabátot korra és foglalkozásra való tekintet nélkül kiszorította a tréningruha. A nők számára a különböző házimunkákhoz továbbra is előszeretettel ajánlották a kötényt, a csinos otthoni ruha vagy esetleg az úgynevezett otthonka viseletét. Az otthoni viselet függött a lakóhelytől, az otthon végzett tevékenység jellegétől. „Már nem korszerű az az álláspont, hogy otthonra minden ócska, agyonhasznált ruha megfelel, hiszen azt kevesen látják. Aki látja, az is „csak” családtag, s legfeljebb gyorsan felöltözünk, ha le kell szaladnunk az üzletbe valamiért. [...] Fontos, hogy a családtagok egymás előtt se mutatkozzanak elhanyagoltan, lomposan. Ha napközben váratlanul vendég érkezik, ne kelljen kapkodnunk rendesebb szoknyához vagy nadrághoz, s ha az, aki csönget, csak a megszokott postásunk, vagy a díjbeszedő, akkor se nyissunk ajtót borzasan, szedett-vedett holminkban, ápolatlanul! Az se helyes, ha az egész napot pongyolában töltjük, de semmi esetre se legyünk fürdőköpenyben!”⁵³ Az otthoni ruha legyen egyszerű és kényelmes, anyaga télen flanel, barhent, vékony kordbársony, nyáron pedig jól szellőző, jó nedvszívó képességű, könnyű vászon, karton. A nők számára javasolták, hogy a házimunka közben viseljenek kötényt és kendőt.

A dolgozó nőekkel szemben ekkoriban már nem a puritán megjelenés, hanem a célszerű és divatos viselet igénye fogalmazódott meg. „A munkahelyén legyen mindenki a lehetőségekhez képest csinos (de nem zöld vagy ezüst szemhéjjal kikészített). Legyen divatos, de nem kirakatbábu. A jól ápoltság és a jólöltözöttség jó közérzetet ad. De [...] és ez a legfontosabb: nem kell mindennap más-más ruha. A környezet is fontos, kísérjük figyelemmel hogyan öltöznek a többiek. A munkahely ugyanis nem divatbemutató.”⁵⁴ A divattanácsadó szerint a gyárakban dolgozó nők öltözködését elsősorban a végzett munka jellege határozta meg, a divat szempontjait ennek figyelembevételével, korlátozottan lehetett érvényesíteni. „A túl bőszárú nadrág vagy a bő szabású ujjak és szoknya balesetet idézhet elő, ezért az ujjakat feltűrve vagy csuklónál begombolva, a nadrágszárakat összefogva viseljük. Ha szoknyát hordunk, az inkább egyenes szabású, hasítékkal ellátott legyen, s minden esetben térden alul érjen. [...] Általában véve a legideálisabb, ha tetőtől talpig átöltözünk – a fehérműt is beleértve – jó közérzetünk és egészségünk érdekében.”⁵⁵ A javasolt készlet munkaruhából legalább két váltás volt. A nagyobb vállalatok általában biztosították a munkaruhát dolgozóik számára, ám ennek a minősége gyakran hagyott kívánnivalót maga után. Kisebb üzemekben, szövetkezetekben azonban ez a szociális juttatás nem minden esetben volt elérhető, az ott dolgozók általában

53 Uresch 1978: 76–77.

54 Faragó 1977: 42.

55 Uresch 1978: 82–85.

elhasználtabb otthoni ruhájukat viselték munka közben. Az irodákban dolgozók, a szellemi munkát végzők utcai és munkahelyi viselete gyakorlatilag azonos volt. A munkahelytől és a végzett munka jellegétől függően várták el a munkaköpeny viseletét. A szociális ellátás részeként viszonylag széles körben, változó összegű ruhapénzzel támogatták a munkavállalókat.

ÖSSZEGRZÉS HELYETT

A nyolcvanas évektől Budapest egyik legelegánsabb bevásárló negyedének – Váci utca – üzleteiben jelentős és folyamatos volt a forgalom emelkedése. Az ország – akkor még – egyetlen Adidas márkaboltja előtt kígyózó sorokat látva keveseknek jutottak eszébe a nyolcvanas évek végének általában romló életkörülményei. A női magazinok (*Nők Lapja, Ez a divat, Képes Újság*) a hetvenes évektől lényegében már „napra készen” közvetítették a legújabb divatjelenségeket, informálták olvasóközönségüket az öltözködésben várható változásokról. Általánosan elfogadottá vált, hogy az a divatos, ami az egyéneknek tetszik, amit szívesen hord, mert számára az kényelmes és jól érzi magát benne. Az öltözködés, a viselt ruha társadalmi pozíciót jelző szerepe az ötvenes-hatvanas években a század első feléhez viszonyítva jelentősen mérséklődött.

Két tartós tendencia érvényesült: a ruházat egyszerűsödése, ami elsősorban a viselkedéskultúra öltözködéssel kapcsolatos szabályváltozásainak volt a következménye, másfelől pedig a sokszínűség a divatban, a divatkövetésben, a viselt ruha minőségében. Sajátos módon a sokszínűség az öltözködés egységesülésének egyik lehetséges útjává is vált a hetvenes-nyolcvanas évek Magyarországon. A divatnak, a megszerezhetőség követelményének megfelelni akarás szintén jelentősen megváltoztatta az öltözködési szokásokat. A kínálat és a választék bővülésével az igényszintek is folyamatosan emelkedtek. A ruházat alkalmas volt arra is, hogy kifejezze viselőjének életkörülményeit, ennél fogva a fogyasztói szokásokat elsajátító késő kádár-kori magyar társadalom tagjainak jelentős része arra törekedett, hogy ezt a saját, de még inkább a gyermekei mindennapi megjelenésében kifejezésre juttassa. Kifejezze azt, hogy legalább a társadalmi átlagnak tekintett – alapcikkben hiányt nem szenvedő – életkörülmények között él. Ezzel a saját fogyasztói azonosságtudatát is erősítette. Mindez többek között annak is köszönhető, hogy a társadalmi és gazdasági élet más területeihez viszonyítva, e téren a piaci gondolkodásmód és a piac szempontjai, ha nem is akadálytalanul és zökkenőmentesen, de – a társadalmi és gazdasági élet más területeihez képest – viszonylag korán és gyorsan érvényre jutottak.

FORRÁSOK

- Belkereskedelmi Évkönyv* 1978. Budapest, KSH. 1979.
- Belkereskedelem* 1982. Budapest, KSH. 1983. március (Szolgálati használatra. 502-71/1983. Készült: 170 példányban.)
- Ez a divat* 1970, 1971, 1980, 1985.
- Ez a divat évkönyv* 1980.
- Életszínvonal 1960-1980.* /Statisztikai Időszaki Közlemények 488. kötet/ Budapest, KSH. 1981.
- Faragó Ilona 1977: *Az öltözködés ábécéje*. Budapest, Minerva
- Háztartásstatistika* 1980. In: Homoki Éva (szerk.) *Emlékkötet. Fejezetek a magyar háztartásstatistika történetéből*. Budapest, KSH. 2000.
- Háztartásstatistika* 1985. Budapest, KSH. 1986
- Kádár János 1968: *Hazafiság és internacionalizmus*. Budapest
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1970. Budapest, KSH. 1971.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1980. Budapest, KSH. 1981.
- Magyar Statisztikai Évkönyv* 1988. Budapest, KSH. 1989.
- Magyarország népessége és gazdasága - múlt és jelen*. 1996: Budapest, KSH.
- Mester Tibor - Rajnai Péter 1986: A magánkereskedelem szerepe, gondjai a „tetőtől-talpig” kínálat biztosításában. In: Móricz Éva - Vartusné Benkő Judit - Csaba Gáborné (szerk.) *Öltözködés-divat-ápoltság „tetőtől-talpig”*. Hajdúszoboszló, Szervezési és Vezetési Tudományos Társaság, 143-147.
- Németi Irén 1975: Változó életünk és a divat. *Ez a divat* 1. 2-3.
- Pataki Mária 1976: *A család ruhatára*. Budapest, Minerva Családi Könyvek
- A ruházi áruforgalom a III. ötéves terv időszakában*. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztálya. Összeállította: Tóth Lenke - Vajnai Júlia. Budapest, 1971. június
- A ruházi áruforgalom alakulása 1976-1977. években*. Budapest, 1978. augusztus. Belkereskedelmi Minisztérium Ruházati Kereskedelmi Főosztálya. Összeállította: Peremiczky György (Hivatali használatra)
- Surányi Vera 1981: Majmolás vagy tervezés? Interjú Mészáros Éva ruhatervezővel. Interjú Koppány Gizellával. In: Horgas Béla - Levendel Júlia (szerk.) *Ez most a divat*. Budapest, Gondolat, 196-201.
- Szilvitzy Margit 1982: *A farmertől az ünneplőig*. Budapest
- Uresch Zsuzsa 1978: *A korszerű divat*. Budapest, MNOT-Kossuth Könyvkiadó
- Valló Tamás et al. 1980: *A lakosság fogyasztása és a kiskereskedelmi forgalom kapcsolatrendszerének fejlődésének főbb vonásai*. In: A Belkereskedelmi Kutató Intézet Évkönyve 1975-1979. Budapest, BKI. 11-17.
- Versztovsek Radmilla - Enyedi József 1978: *A fogyasztás társadalmi osztályok, rétegek szerinti differenciálódása Magyarországon*. Budapest, BKI.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Desseffy Tibor 1997: A fogyasztás kísértete. In: Uő. *Kedélyes labirintus*. Budapest, Új Mandátum, 94-114.
- Erős Ferenc 1981: Viselet és viselkedés. In: Horgas Béla - Levendel Júlia (szerk.) *Ez most a divat*. Budapest, Gondolat, 37-43.
- F. Dózsa Katalin 1991: Magyar Divattörténet 1945-1959 I-II. *História* 4. 11-13, 5-6. 22-25.
- Valuch Tibor 2002a: „Kész ruhát vesz már a nép, olcsó, tartós, mindig szép!” A divat és a városi öltözködés változásai Magyarországon az 1940-es évektől az 1960-as évek végéig. In: Ablonczy Balázs - Bertényi Iván - Hatos Pál - Kiss Réka (szerk.) *Hagyomány, közösség, művelődés. Tanulmányok a hatvanéves Kósa László tiszteletére*. Budapest, 430-440.
- Valuch Tibor 2002b: A lódentől a miniszoknyáig. Az öltözködés és a divat Magyarországon az 1950-es és az 1960-as években. In: Rainer M. János - Standeisky Éva (szerk.) *Magyarország a jelenkorban. /1956-os Intézeti Évkönyv IX./* Budapest, 1956-os Intézet (megjelenés előtt)

Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt*

1. Nem hiszem, hogy minden történeti problémának előnyére válik, ha a mikroanalízis szintjén közelítik meg. Tény, hogy az elmúlt években a mikrotörténelem körül zajló vita tudatosította a kutatókban, hogy egy megfigyelési lépték kiválasztása nem más, mint az elemzés egyik eszköze, amely önmagában nem semleges, valamint, hogy a jelenségek léptéke nem következik a valóságból. A lépték nem egy eleve adott tény, hanem egy stratégiai választás eredménye, ami hatással van magának a kutatásnak a jelentésére is: amit látunk, az egyben az is, amit láttatni fogunk. Átfogó képet kapni (és nyújtani) egy problémáról elkerülhetetlenül csak leegyszerűsítések árán lehetséges, amelyek valódi optikai és értelmezési illúziókat eredményezhetnek, illúziókat, amik öntudatlanul – sőt a legkevésbé védhető esetekben akár tudatosan – tévesek.

A történész munkája két olyan jellegzetességgel bír, amely ritkán alkotja önálló elméleti érdeklődés tárgyát, noha súlyos problémákat vet fel. Az első a múltbeli tényekkel kapcsolatos. Ezekről feltételezzük, hogy következményeiket ismerjük. Ebből az következik, hogy a jelenségek leírásakor és magyarázatakor felhasznált okozati láncolatokat nem érvényteleníti az ok-okozati viszony hiánya – ellentétben egy laboratóriumi kísérlettel – azokban az esetekben, amikor a megadott okok nem járnak a logikusan elvárt következményekkel. Az időben később következő könnyűszerrel lehet a korábbi következményének tekinteni, amennyiben összekapcsolásuk nem tűnik túl abszurdnak. Úgy is mondhatjuk, hogy a két tény között konstruált kapcsolat voluntarista jellegű: a történész hozza létre a józan ész és a valószínűség szabályai szerint, nem pedig egy bizonyítás révén, amely esetleg érvényteleníthetné a konstrukciót. Bármilyen legyen is a kiválasztott ok, a következmények nem változnak. A helyzet olyan, mint egy nyomozás, ahol a bűn elkövetője kezdettől ismert.

A második jellegzetesség a kutatási eredmények közzétételének világos és egyszerű előadásmódjára vonatkozó elvárás, illetve a vizsgált realitás komplexitása között fennálló ambivalens kapcsolatból ered. A történész munkája egymást követő és kapcsolódó fázisokból áll, ezek azonban olyan technikáknak és logikáknak engedelmessé válnak, melyeknek koherenciája nem magától értetődő: a kutatás és az eredmények írásba foglalása alkalmazkodik a megvalósítás ritmusához, a munkamódszerekhez, és különböző gyakorlati célokat követ. A történészek örökösen a le-

* Köszönet Albert O. Hirschmannak, Jacques Revelnek és Nicola Rossinak e tanulmány kritikus elolvasásáért, melyet J. Revel fordított franciára az olasz eredetiből. (A fordítás alapjául szolgáló tanulmány: *Comportements, ressources, procès: avant la „révolution” de la consommation*. In: Jacques Revel (dir.): *Jeux d'échelles. La micro-analyse à l'expérience*. Seuil-Gallimard, 1996, 187–207.

hető legrealistább leírásra törekszenek – ez magyarázza azt a szokásukat, hogy visszatérnek ugyanazokhoz a témákhoz, melyeknek mindig lehetséges új értelmezést adni, amennyiben az összetettebb, realistább, közelebb áll a tényekhez. Ez azonban elentmondásban áll azzal a kapcsolattal, amit a szerző az olvasójával létesít: a szerzőnek helyzetéből eredően olyan retorikához kell folyamodnia, ami segít az olvasónak a megértésben, tehát egyszerűsítene kell, elhagynia a fölösleges részleteket, néhány száz oldalban összefoglalnia a kutatás hosszú munkáját.

E kérdés fontosságának kiemelésével nem szándékozom az eredményközlés formájában kizárólag a retorikának a szerepét hangsúlyozni, tekintve, hogy a megfigyelés léptéke a kutatás megkezdésétől fogva meghatározott. Ez jelentős következményekkel jár. Az olvasó hozzájuthat az információkhoz a térbeli és időbeli perspektívákat kitágító szintéziseken keresztül, ez azonban a dolgokat meghamisító leegyszerűsítés kockázatával járhat. Vagy éppen ellenkezőleg, aprólékos megfigyeléseken alapuló általánosítások révén megismerheti egy probléma összetettségét, amikor is a mikroszkóp nagyítása láthatóvá teszi a kérdésben érintett összetevők sokaságát. Véleményem szerint a „mikro”/ „makro” vita jó részét ebben a perspektívában kell értelmezni. A komplexitás aprólékos vizsgálatára eső saját választásom is annak a megállapításnak a következménye, hogy a történelemtudományban és a társadalomtudományban bevett általánosító eljárások nem csak elégtelenségükről tettek tanúbizonyságot – ami végül is nem olyan szörnyűség –, hanem ideológiai, sőt politikai következményekkel járó súlyos leegyszerűsítésekért is felelősek egyúttal. Jó példa erre a német revizionista történetírás által az összehasonlító módszerre hivatkozva kínált téves analógiák esete. Ennyi elég is erről a kérdéstről. Egy jóval semlegesebb általánosítás példájával kívánok foglalkozni, amely egyszerre önkényes és ambivalens módon járult hozzá a társadalomtörténet egyik alapvető problémájának, a fogyasztásnak a túlzott leegyszerűsítéséhez.

2. Fernand Braudel szilárd alapokon építette fel a koraújkor mediterrán világról alkotott globális képét, egyúttal pedig egy sor olyan kiindulási pontot kínált, amelyektől elindulva meg lehetett kísérelni egy az egész világra kiterjedő összehasonlítást (Braudel 1949). *A Földközi-tenger és a mediterrán világ* után azonban egyes nagy bátorsággal megkísérelt szintézisei a fejlődési folyamatoknak erősen funkcionalista vízióját nyújtották. Példának okáért az anyagi kultúra összetevői elterjedésének és továbbadásának lassú átalakulását úgy vizsgálja, mint a konfliktusokat jóformán nélkülöző jelenségeket. Ennek következtében az általuk kiváltott, hosszú távon érvényesülő változásokat túlzottan mechanikus fogalmakkal írja le. Különösen az *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus* három kötete (Braudel 1979, különösen a 2–4. fejezetek) rejt – az értelmezések és információk lenyűgöző mennyisége mögött – egy számomra túl leegyszerűsített felfogást a társadalmi valóságról (ilyen például a gazdagok és szegények közötti ellentét alkalmazása) és a kulturális diffúzió jelenségeinek túl mechanikus elképzelését akár országokról, akár társadalmi rétegekről vagy csoportokról legyen szó.

Ezek a hozzáértőknél szélesebb közönséget célzó kötetek azt sugallják, hogy a társadalom összetettsége végső soron vajmi keveset számít a világ lassú átalakulásaihoz

viszonyítva. Ez volt lényegében Braudel filozófiája, és ez magyarázza vonzódását a történelemhez: „Igen, átadni magunkat a merev szerkezetű, »szűk« időből való ki-lépés örömeinek, hiszen azzal csak a múlt felszínét, nem pedig realitását ragadhat-ja meg a történész.” (Braudel 1970: 18) Ugyanakkor, még ha az ekként bemutatott világ valóságos is, még ha az anyagi kultúra átalakulásainak lassúsága meg is felel annak, ahogyan „az idő, a valóságban, telik” (Braudel 1970: 19), nem kevésbé igaz, hogy a mindennapi magatartások apró változásai révén konstruálódik a társadal-mi komplexitás, a lokális különbözőségek, amelyekből feloldhatatlanul különböző történetek sokasága ered. Ezek a történetek fejezik ki az ember alkalmazkodási és értelmi képességeit. Nem állítom szembe mereven a mikro- és a makrotörténelmet, úgy vélem azonban, hogy a léptékváltás a jelenségek megfigyelése során lényeges heurisztikai eszközt jelent. Példának okáért az anyagi kultúra minket foglalkoztató vizsgálata során, ahogyan az a fogyasztás történetén keresztül megragadható.

Különösen *A mindennapi élet struktúrái* című kötetben tűnik nekem Braudel ol-vasata kevésbé meggyőzőnek, amikor az átadás (transzmisszió), az elterjedés (diffú-zió), az innováció és az evolúció fogalmait részesíti előnyben, ahelyett, hogy defi-niálni próbálná a társadalmi és kulturális átalakulások változó konfigurációit. Ahogyan igyekszem majd bemutatni, ez az egyik terület, ahol a társadalomtudománnyoknak a legtöbb gondot okozta a statisztikai adatsorok, egyéni viselkedések, objektíven mérhető átalakulások és az egyéni stratégiák, vágyak együttes elemzése. A továbbiakban azt próbálom érzékeltetni, hogy a lépték módosítása sűrűbb és gaz-dagabb olvasatot tesz lehetővé, mint egy hosszú időtartamú, totalizáló megközelítés és az egész világra kiterjedő összehasonlítás szándéka, amely a monoton folyama-tosság kimutatása és a radikális törések, változások számbavétele között ingadozik.

3. Az alábbiakban az Ancien Régime társadalmának fogyasztására összpontosítom a figyelmet. Széleskörűen dokumentált témáról van szó, aminek feldolgozása azonban nem csak a történészek részéről volt ellentmondásos és bizonytalan, ha-nem a közgazdászok, szociológusok és antropológusok részéről is. Számos érv szól amellet, hogy tanulmányozzuk a fogyasztást, a fogyasztók magatartását és azt, amit a fogyasztás „forradalmának” neveznek. A történészek a hetvenes évek eleje óta egyre több figyelmet szentelnek a kérdésnek. A közgazdászokat ez jóval régeb-ben foglalkoztatja, azóta, hogy Keynes elemzésének középpontjába a fogyasztási függvény szerepének nehéz problémáját állította. E megállapítások után helyénva-ló feltenni a kérdést, hogy miért volt ekkora sikere a témának anélkül, hogy meg-győző, szisztematikus eredményeket produkált volna e felbuzdulás; ráadásul, miért hordoz ilyen jelentős ideológiai és politikai terhet, amely főleg a marxista történé-szeknek a termelést előtérbe helyező megközelítésével szembeállítva jelentkezik. Három problémával kell mindenekelőtt foglalkoznunk: 1) a termelés, elosztás és fogyasztás közötti kapcsolattal; 2) azzal az állítással, hogy a fogyasztás csak az ipari forradalom kezdetével vált dinamikus gazdasági realitássá, tekintsük akár oknak, akár okozatnak; 3) azzal a ténnyel, hogy a fogyasztás (vagy a konzumerizmus,*

* E franciául természetesen hangzó kifejezést azért tartottam meg terminus technicusként, mert a szerző az industrializációhoz hasonlatos kulcsfogalomként használja, lásd később a 'pro-tokonzumerizmus' kifejezést (A Ford. megjegyzése).

vagy a modern materializmus) „forradalmáról” beszélve implicit módon elfogadjuk egy integrált társadalom képét. E három kérdéskör tárgyalása során igyekszem érzékeltetni alapvető bizonytalanságukat, ambivalens jellegüket, ami az érintett társadalmak nagyon ideologikus értelmezéséhez vezet. Végül e jelenségek új olvasatára teszek kísérletet a 16–18. századi Velence családi költségvetéseiről szóló, folyamatban lévő munkám rendelkezésre álló eredményei alapján.

4. Induljunk ki tehát a termelés, elosztás és fogyasztás közötti kapcsolatból. Az a meggyőződés, hogy a társadalom nemcsak gazdasági dimenziójában, hanem politikai szinten is a termelési viszonyok függvényében strukturálódik, azt eredményezte, hogy a termelésnek rendelődött alá a jövedelmek elosztása és a fogyasztás. Véleményem szerint mindez egyrészt nem kötelező előfeltétele az osztálykategóriákkal dolgozó marxista elemzésnek, másrészt pedig széleskörűen felhasználták a funkcionalista elméletek is. Tény, hogy e felfogás eléggé hatásos volt ahhoz, hogy a történészek hosszú időn át ne érdeklődjenek a fogyasztói magatartás iránt, amelyet *de facto* a termelés változatainak, gazdasági és pszichológiai következményének tekintettek. Ezt a leegyszerűsítő képletet megkérdőjelezte a „kommunista” gazdaságok válsága, a történészek pedig érdeklődni kezdtek az elosztás problémái iránt. Tették ezt alapvetően kétféleképpen. Az egyik módszer a jövedelemelosztás történelmi perspektívában való elemzése volt. Fontos és termékeny vita bontakozott ki az úgynevezett Kuznets-törvény és a hasonló nevű függvény körül (Kuznets 1955: 1–28; vö. Brenner – Kaelble – Thomas 1991). E szerint a gazdasági növekedés modern szakaszában a jövedelemegyenlőtlenségeket kifejező görbe egy fordított U formáját követné; az egyenlőtlenség látványosan növekedett volna az iparosítás első szakaszában, majd erőteljesen csökkent a 20. század első felében.

Annak az elismerésével kell kezdenünk, hogy alig rendelkezünk számításokkal a 18. századot megelőző időszakra vonatkozóan. A szükséges adatmennyiség hiánya, a koraújkori vagyonok és jövedelmek szintjéről szóló információink nagyon hézagos volta azt eredményezte, hogy az elemzések a 19–20. századra korlátozódtak, és csak néhány mérési kísérlettel rendelkezünk a 17. és 18. századra vonatkozóan (mint például Gregory King becslési próbálkozásai). Az iparosodott Európára és ennek változásaira fordított figyelem eltorzította nézőpontunkat. Mindez a hosszú időtartam perspektívájával párosulva azt eredményezte, hogy figyelmen kívül maradt úgy a szervezetek és a munkakonfliktusok szerepe, mint a politikai és fiskális választások fontossága. Egy ilyen sémában csupán azok a gazdasági erők számítanak, amelyek hatására a mezőgazdaság által dominált rendszer iparivá alakul, vagy a „hagyományos” demográfiai rend helyébe egy másik, „újnak” minősített rendszer lép. Ezek az erők működnének a rövidtávú cselekvések és politikai döntések mögött is. Azonban sem Kuznets, sem az általa inspirált történészek nem voltak abban a helyzetben, hogy bizonyíthatták volna egy ilyen fejlődés elkerülhetetlen jellegét. A hosszú időtartam gazdasági hipotézisének alapjául szolgáló dokumentáció túlzott bizonytalansága ráadásul elvette a kedvet a politikai cselekvés okozta, rövid távon jelentkező változások tanulmányozásától, valamint a jövedelemegyenlőtlenségek nemzeti különbségeinek összehasonlító vizsgálatától. Ez alól csak a

legutóbbi időszak vizsgálata jelent kivételt. Pedig a fogyasztók magatartását ezek a rövid távú változások más módon befolyásolják, mint a hosszú időtartam folyamatai.¹

Ennélfogva a jövedelmek eloszlásáról szóló történelmi vita az ipari forradalom időszakára korlátozódott, és még az a néhány kísérlet is illeszkedett ehhez a teleologikus perspektívához, amely távolabb akart hatolni a múltban. Mint látni fogjuk, ez a történészek által a fogyasztásról produkált általános felfogás lényegi vonatkoztatási pontja: a tömegfogyasztás szintén forradalom volt, amelynek a kialakulása a kereskedelmi tevékenység intenzívebbé válásához lenne köthető. Ezek szerint nem létezett volna tömegfogyasztás az ipari forradalom előtt? Ezzel szemben én úgy gondolom, hogy a jövedelemegyenlőtlenségek változásának módja mindenki számára döntő tényező, aki meg kívánja érteni a középkori és koraújkorai társadalmak szociális dinamikáját. Olyan mutatókra van tehát szükségünk, amelyek lehetővé teszik ennek az egyenlőtlenségnek a mérését, ráadásul nem csak gazdagok és szegények közötti statikus ellentétet keresztül, hanem egy dinamikus perspektívában: a jövedelemszintek relatív és változó eltérésének szemszögéből, ahogyan azt a társadalmi szereplők érzékelték.

5. A második probléma inkább a fogyasztással kapcsolatos, semmint a jövedelemelosztással, hacsak nem abban az értelemben, hogy a jövedelemelosztásnak a hatásai kimutathatók a fogyasztás gazdasági, társadalmi és kulturális formáiban. Problémánk lényegét érintjük ezzel. Csak paradox eredményeket kaphatunk, amennyiben egy olyan elképzelésből indulunk ki, ami általánosítja a szociális versengést egy osztályok vagy vagyoni szint szerint differenciált, de azonos fogyasztási kultúrával rendelkező társadalmon belül. Viszonylag új keletű jelenség, hogy az elit fogyasztási szokásai fokozatosan egyre népesebb csoportokra kiterjedve általánossá válnak, ugyanakkor félrevezető lenne, ha ennek a folyamatnak megpróbálnánk konkrétan megjelölni a kezdetét, példának okáért a 18. századot. Célravezetőbb figyelembe venni és tanulmányozni azt a hosszú periódust, ami előkészítette ezt a változást. Szükséges azt is egyértelműen jelezni, hogy a fogyasztási stratégiák (beleértve az alsóbb osztályokéit is) egy komplex kultúra termékei, ami nem szűkíthető le a létfenntartás, a választás nélküli szükségszerűség logikájára. Ellenkező esetben azt kockáztatjuk, hogy mindennemű kontextuson kívül értelmezzük a fogyasztás formáit.

Valójában két elképzelés dominál a történészek által a fogyasztás történetéről adott különböző értelmezésekből kihámozható közös olvasatban. Az első szerint a 18. század előtt az alsóbb osztályok fogyasztása majdnem tökéletesen a létfenntartás korlátainak lett volna alárendelve, ennélfogva nem sok értelme van választási lehe-

¹ Keynes már hangsúlyozta a fogyasztás és a jövedelem közötti kapcsolat egyéni és pszichológiai alapjait, Kuznets pedig már 1942-től megfigyelte, hogy e kapcsolat erőteljesebben érvényesül hosszú távon, mint a háborút közvetlenül megelőző időszak esetében (Kuznets 1942). A közgazdászok között ezek után kibontakozó vitában kiemelték a fogyasztás relatív rugalmatlanságát a jövedelemcsökkenés időszakasaiban. Ennek magyarázatát a megtakarítások nagyobb mobilitásában keresték, abban, hogy ezeket a stratégiai szempontú és inkább hosszabb távra szóló felhasználás jellemezte, szemben a fogyasztás elért szintjének időszakosan irreverzibilis jellegével.

tőségekről beszélni, sem a fogyasztási stratégiákhoz kapcsolódó szimbolikus jelentésekről vagy a családi jövedelemgazdálkodásban rejlő alternatívákhoz kapcsolódó presztízs és hierarchikus rend hatásairól, melyek számunkra nehezen észrevehetőek. Ebből következik, hogy az alsóbb osztályok esetében a figyelem teljes egészében a létfenntartáshoz szükséges minimális szint biztosítására terelődött, míg az arisztokrácia dúskáló fogyasztási formáinak szentelt tanulmányok száma viszont folyamatosan növekedett. A másik elterjedt elképzelés szerint csupán a vagyon és a jövedelem merev hierarchiája fékezte, illetve gátolta az imitációt a különböző társadalmi csoportok között. A viselkedési modellek kontinuitását feltételezik ezáltal, mintha az egész társadalom a felső osztályok presztízsfogyasztásához kívánt volna alkalmazkodni, amennyiben ez lehetséges lett volna. A költségeket szabályozó törvényeket is ennek megfelelően úgy értelmezték, mint a társadalmi különbségek védelmére hivatott akadályokat, figyelmen kívül hagyva, hogy egyúttal az arisztokrata fogyasztás, luxus és pazarlás korlátozását is szolgálták (Owen Hughes 1983; 1984: 92-111).

Egy ilyen olvasat a fogyasztás jelenségeinek túlzottan leegyszerűsített materialista felfogását eredményezi, amelyet olykor még a jelenkor valóságának kevésbé kifinomult elemzéseiben is vizionálhatunk. Egy ilyen felfogás egyszerre lenne felületes és hibás. A *Consumption and the World of Goods* című tanulmánykötethez írt bevezetőjükben (Brewer - Porter 1994: 1) Brewer és Porter megerősítik, hogy ahogyan azt Közép- és Kelet-Európa közelmúltbeli eseményei megmutatták, a mai világban egy rendszer életrevalóságának döntő próbája az a képessége, hogy a kifejezés legkonkrétabb értelmében „javakat osszon el” (Brewer - Porter 1994: 2). Egy ilyen kijelentés csak megdöbbentő történelmi elvakultság eredménye lehet szerintem. A kommunista rendszerek bukását bizonyosan nem abban kell keresni, hogy képtelenek voltak biztosítani a fogyasztás egy bizonyos mennyiségi szintjét, hanem abban, hogy nem tudták garantálni a fogyasztás minőségét, a jövedelemelosztás nagyobb egyenlőségét, a termelési eszközök társadalmi kontrollját. Újból láthatjuk, ahogyan egy ideologikus torzítás az okok és okozatok összekeveréséhez vezet a termelés, elosztás és fogyasztás közötti kapcsolat és a magatartások neoklasszikus olvasatából kiindulva, amit a mennyiségi maximalizálás hipotézise határoz meg. Ilyen hipotézisekből kiindulva a történelmi elemzés a science-fiction világába csúszik: egy adott pillanatban - az ipari forradalom korában - az embereket hirtelen megszállta volna a szerzés szenvedélye, éppen akkor, amikor a múlt technikai korlátai alól is felszabadultak.

Ugyanez az értelmezési háló egy másik érvet is kínál, amennyiben a fogyasztásból meghatározható kezdőpontú forradalmat csinál, ami egy „happy event”. Ez ismét Brewer és Porter kifejezése, de más történészek is felhasználták. N. McKendrick így például a fogyasztói társadalom „születéséről” beszél, amit ő a kereskedelmi forgalom erősödéséhez köt a 18. századi Angliában (McKendrick 1982: 1-8; ld. még Thirsk 1978). Ezzel szemben én szükségesnek tartom annak a folyamatnak a feltérképezését, ami ehhez a kvantitatív fordulathoz vezetett. Ilyen értelemben, analógiásan, beszélhetnénk egy hosszú akkumulációs fázisról vagy protokonzumeriz-

musról, amely alatt nemcsak a forgalomnövekedést kiváltó termelőerők fejlődtek, hanem éppen annyira a fogyasztással kapcsolatos kulturális formák és az erőforrások felhasználásának társadalmi reprezentációi (vö. például Visceglia 1991: 211–241). Abból a hipotézisből kiindulva, hogy a fogyasztás kultúrája elválaszthatatlan attól a valóságtól, aminek időbeli átalakulásait megérteni törekszünk, egy szigorúan kvantitatív modell helyébe egy kvalitatív modellt szükséges felállítanunk. Nem igaz, hogy egyetlen, az elitekre és a tömegekre egyaránt jellemző fogyasztási modell létezett, aminek az érvényesülését egyes egyedül a gazdasági és a technológiai haladás határozta volna meg. Ellenkezőleg, azt kell megértenünk, hogyan egységsült apránként ez a modell.

Vegyünk egy példát. A munkásosztály forradalmi beállítódása véget érésének megértéséhez Európában (de a megjegyzés érvényes egyúttal az arisztokráciával versengő polgárságra is) döntő fontosságúnak tűnik számomra az a pillanat, amikor lemond saját fogyasztási modellje érvényesítéséről, és programként fogalmazza meg a polgári fogyasztási modell elérhetőségének és a benne való részvétel lehetőségének a követelését. Ezt a pillanatot, Vittoria Foa alapján, az 1917-es orosz forradalom, az olasz *biennio rosso* és az 1926-os angliai általános sztrájk kudarca közötti időszakra tehetjük (Foa 1985). A kapitalista világban a két világháború között kezdett egységes modellnek engedelmessé válni a fogyasztás. Meg kell hát ismételni: a fogyasztás forradalmáról mint örvendetes eseményről kialakított kép lehetetlenné teszi a fogyasztók magatartása mögött rejlő kulturális folyamat megértését.

6. A harmadik kérdés, amivel foglalkoznunk kell, a diffúzionista hipotézis, mely szerint a fogyasztás társadalmi elterjedését a társadalmi ranglétra mentén fentről lefelé való leereszkedésként kell elképzelni. E hipotézis elválaszthatatlan attól a meggyőződéstől, hogy egy társadalom onnantól kezdve készen áll a fogyasztásra, amint az anyagi feltételek adottá válnak hozzá, ugyanúgy, ahogy hosszú ideig tartotta magát az a meggyőződés, hogy bármely társadalmi szereplő kész munkavállalói viszonyba lépni vagy megjelenni a piacon, amint erre alkalma nyílik.²

Ezzel szemben a magatartások ilyenén egyformasága éppúgy nem magától értendő, mint a társadalmi imitáció szabálya. Szükséges, hogy a társadalmi szereplőknek okuk legyen imitálni. A középkori és koraújkorai társadalmak nemcsak a vagyoni szint vagy a státusokat meghatározó jogi korlátozások szerint rétegződtek. A különböző kultúrák, túlélési stratégiák és fogyasztási formák éppúgy megalapozták tagozódásukat. Ne úgy képzeljük el a polgárságot, amint éppen az arisztokrata modellre ácsingózik, a munkásokat, amint a polgári modellre, a koldusokat a bérből és fizetésből élők modelljére stb. – kivétel természetesen az az eset, ha nem óhajtjuk megérteni a társadalmi mobilitás jelenségét.

7. A fogyasztás tanulmányozásának elsődleges fontosságát abban látom, hogy a társadalmi rétegződést bonyolító kulturális összetevők figyelembe vételére készítet minket. Napjaink társadalmi szétaprózottságának legalább az az előnye megvan, hogy megkerülhetlenné teszi a társadalmi szolidaritások kialakulási módjain való

² Olyan leegyszerűsítésről van szó, ami élénk vitát váltott ki. Vö. például Kula 1972: 224–261; Arrighi 1969: 89–161.

gondolkodást. Az elosztás mechanizmusai széttördelek a termelés által létrehozott társadalmi egyöntetűséget. A generációk közötti kapcsolatokról, életstílusból, kulturális és etnikai hovatartozásból, a családi tradíciókból is erednek szolidaritási formák, amelyek nem alkalmazkodnak a termelési viszonyokon alapulókhöz. Ebből a perspektívából nézve döntő fontosságú a fogyasztási modellek tanulmányozása: általa érthetjük meg, milyen társadalmi színtereken játszik szerepet a vágy, az imitáció, a szolidaritás és a konfliktus. Egy testületekre tagolódó társadalomban a konfliktusok és szolidaritások gyakran egyenlők között jelentkeznek. Ők egy adott szegmensen belül rivalizáltak, amit a fogyasztási formák rendezett, hierarchizált és szimbolikus értékekkel mélyen átítatott jelenléte jellemzett. Ez egyúttal más testületekkel és rendekkel szemben érvényesülő szolidaritást is eredményezett. Nagyon ritkán gondolkodtak és cselekedtek az emberek a teljes társadalmi szerkezet átalakításának fogalmi szerint. A módosulások lassúak voltak, és gyakran – anélkül, hogy ez tudatosodott volna – e töredezett társadalmon belüli mikrováltozások sokasága okozta őket. Visszanyúlva egy korábbi képhez, úgy mondhatjuk, hogy egy koldus inkább a koldusok királya kívánt lenni, semmint egy szegény boltos.

Annak tehát, aki a társadalmi rétegződés formáit kívánja jellemezni, a fogyasztás tanulmányozása nem úgy jelenik meg, mint a termelési viszonyok vizsgálatának alternatívája. Nem az új fogyasztási cikkek megjelenése számít ebben, és egyáltalán nem hiszek az olyan megközelítésekben, mint például Weatherillé,³ amelyek egyes termékek, mint a tea vagy a cukor, fokozatos elterjedésének végigkövetését ajánlják. A lényeg az elkülönült fogyasztási szférák egyidejű létezése, amikben az új fűszerek és növények megjelenése lehet, hogy csak nagyon korlátozott jelentőséggel bírt: annak a cukros teának, amit a kétkezi munkások étkezésük kiegészítéseként ittak, biztosan nem ugyanaz volt a jelentősége, mint annak, amit ugyanakkor az arisztokrata szalonokban kortyoltak.

8. Pozitivisták és neoklasszikus megközelítésen alapul a hibás elképzelés az egységes fogyasztású társadalomról. Gondoljunk az Engel-törvényre, amit egy meghatározott társadalom, a 19. század vége társadalmának tanulmányozása alapján állítottak fel, később azonban jóval általánosabb módon alkalmazták a koraújkori világ történetének különböző pillanataira. E törvény szerint a jövedelmek növekedésével a táplálkozásra és lakásra fordított kiadások relatív részesedése csökken, a ruházatra és háztartási eszközökre fordítottak változatlanok maradnak, míg az oktatásra, egészségre és szórakozásra szánt jövedelmek aránya növekszik (Stigler 1954, ld. még Sahota 1978). A későbbi kutatások rámutattak, hogy még a legújabb korszakokra is csupán az összefüggés első felére, a táplálkozásra és a lakásra vonatkozó állítások bizonyosak (Houthakker 1957). A történészek azonban alig érdeklődtek a probléma iránt. Nem törekedtek e változás kronológiájának pontos megállapítására, sem annak eldöntésére, hogy az összefüggés ugyanúgy érvényes e egy jogilag elkülönült rendekre tagolódó társadalomra, mint egy olyanra, ahol a társadalmi korlátok tényszerűen léteznek ugyan, de nincsenek explicit módon intézményesítve.

³ Weatherill 1988. Lásd még Shamma's fontos munkáját (Shamma's 1990) ami azonban helyenként a diffúzionista hipotézis nyomait mutatja.

Velencei adataim a kérdés újrafogalmazására készítetnek: a fogyasztásra fordított költségek hogyan alakulnak a jövedelem függvényében a társadalom kulturálisan homogén szegmensein belül? Hogyan alakult át ez a struktúra az idők folyamán? Nézzük a családi költségvetésekről készített korábbi kutatásokat! E 19. században induló és a 20. században – az Engel-törvénnyel összefüggésben – megsokszorozódott tanulmányokat széles körben úgy állították be, és úgy tekintették, mint egy Keynes-i összefüggés empirikus igazolását. Ennek központi gondolata, hogy a fogyasztás a jövedelemtől függ és, hogy a fogyasztási határhajlandóság pozitív, de 1-nél kisebb; a fogyasztási határhajlandóság pedig alacsonyabb az átlagos hajlandóságnál (ha a határérték alacsonyabb az átlagos értéknél, akkor ez utóbbi csökkenő, ami annyit tesz, hogy a jövedelem növekedésével az átlagos fogyasztási hajlandóság csökkenő tendenciát mutat). A legalacsonyabb jövedelmű családok a jövedelem nagyobb részét szokták elkölteni, míg a magasabb jövedelemmel rendelkezők relatíve kevesebbet költenek. Vagy másképp fogalmazva: az átlagos fogyasztás nő a jövedelmek növekedésével, de e növekedés mértékénél kisebb arányban; a fogyasztási határhajlandóság pozitív, 1-nél kisebb, és csökken a jövedelem növekedésével.

Hogyan állapítsuk meg ennek a hipotézisnek a helyességét? Kettős nehézséggel állunk szemben. Először is, a hipotézis igaz lehet az átlagokat nézve, de tévedhet a konkrét családi költségvetések esetében: valójában igen nagy a magatartások szórása az átlag körül. A második nehézség abból fakad, hogy Keynes elemzése a fogyasztás általános funkciójára vonatkozik, egyúttal pedig az összesített jövedelemváltozásokra, agregált értékekre tehát, nem pedig az egyéni fogyasztói magatartásokra. A családi költségvetések viszont azt mutatják meg, hogyan változott a fogyasztás a különböző jövedelemtípusok esetében, nem pedig az összesített jövedelem alakulását. Történészként szükségesnek tartom a családi jövedelmek más családi jövedelmekhez viszonyított relatív változásának figyelembevételét. Ahogyan arra Duesenberry utal (Duesenberry 1949), ez az, ami hozzájárul a fogyasztók magatartásának meghatározásához: a fogyasztói magatartások változása nem az abszolút jövedelem változásának, hanem inkább a relatív jövedelem alakulásának a következménye, vagyis a más családok bevételeihez való viszonyé. Ez a kutatási stratégia nemcsak azért fontos, mert szociológiai és pszichológiai faktorok beemelésére készített a magatartások tanulmányozásakor, hanem azért is, mert el kell így gondolkodnunk azon társadalmi szféra méretéről és jellegéről is, amelyen belül a jövedelmek említett konfrontációja lejátszódik. A társadalom egészéről van-e szó vagy csupán egyik szegmenséről, amelyet egy elkülöníthető, közös kulturális modell megléte határoz meg, s amely képes a versengés és a szolidaritás viszonyrendszerébe állítani a társadalmi szereplőket?

9. Valójában, az ilyen szofisztikált modellek gyakran visszavezethetőek egy empirikus megállapításra: a gazdasági teóriák keretein belül nem könnyű a fogyasztói magatartásokra vonatkozó adatok értelmezése. A fogyasztás és a jövedelem közötti kapcsolat jóval bonyolultabb, mint azt a keynesianusok gondolták (Akley 1961: 313; Hirschman 1982: 25–44). A fogyasztás növekedése a 20. században összetett problémákat okozott, amelyek általában összefüggésben vannak egy Keynes által

említett alapvető pszichológiai törvényszerűséggel. A probléma lényegére Kuznets hívta fel a figyelmet: a jövedelem és a fogyasztás közötti kapcsolat erősebb hosszú, mint rövid távon, vagyis a fogyasztási határhajlandóság gyengébb a második esetben, mint az előbbiben. Ez a viselkedésbeli eltérés a rugalmasabb jövedelem és a rugalmatlanabb fogyasztás között fontos problémákat vet fel, amelyeket érdemes áttekinteni egy Ancien Régime-beli társadalom kapcsán, különösen, ha hipotézisnek megfelelően elfogadjuk az elkülönült fogyasztói szférák létezését. Minden ilyen szféra esetében mérlegre tehetnénk a jelenségek értelmezéséhez rendelkezésre álló különféle magyarázatokat. 1949-ben Modigliani megállapította, hogy a jövedelmek növekedésével nő a fogyasztás is, és az elért szint hajlamos irreverzibilissé válni; a jövedelmek csökkenése esetén a fogyasztás stabil marad, vagy csak jóval kisebb mértékben esik vissza (Modigliani 1980–89). Duesenberry ezzel szemben azt a hipotézist állította fel, hogy a fogyasztói preferenciák egymástól függenek, ennek következményeként pedig az összesített fogyasztás változásait a relatív és nem az abszolút jövedelmek határozzák meg. Ez okozza szerinte az összesített fogyasztás irreverzibilissé válását, ugyanis az imitáció szerepe már akkor is érvényesül, ha csupán egy csoportnak nő a jövedelme, a többinek pedig nem (Duesenberry 1949). 1954-ben ismét Modigliani javasolt, Brumberggel közösen, egy újabb elemet a magyarázathoz: e szerint az egyének hajlamosak kiegyenlíteni fogyasztásukat egész életüket tekintve, még ha életciklusok középső részében jövedelmük inkább növekszik, később pedig csökken is (Modigliani – Brumberg 1954). Az átlagos fogyasztási hajlandóság e szerint relatíve alacsonyabb (a jövedelemnél pedig kisebb) lenne az első esetben, míg erősödne a másodikban, egészen odáig, hogy meghaladja a bevételeket. E jelenség magyarázatot adna a fogyasztás relatív rugalmatlanságára a jövedelmváltozásokkal szemben úgy növekedés, mint csökkenés esetén. Végül Friedman, 1957-ben, megkülönböztette a jövedelem állandó részét, amely meghatározná a fogyasztást, egy esetleges résztől: elmélete szerint a jövedelemcsökkenéseket általában átmenetinek tekintenék az emberek, és nem befolyásolnák azonnal a fogyasztás szintjét (Friedman 1957).

Magától értetődik, hogy az Ancien Régime társadalmi esetében nem könnyű elbírálni e különböző hipotéziseket, mint ahogy nem egyszerű a jövedelemszintek, változásaik, a fogyasztás alakulásának a mérése sem egy hézagoss forrásbázis alapján, akár a teljes vizsgált időegység, akár az életciklus vonatkozásában. Tény azonban, hogy ezeket a kérdéseket még csak fel sem tették, s hogy éppúgy alapvetők a társadalomtörténész, mint a közgazdász számára.

10. Amennyiben e két látásmód, a történész és a közgazdász látásmódjának metszéspontján helyezkedünk el, akkor viszonylag koherens képhez juthatunk a kiábrándító leegyszerűsítések hosszú sorozata után. Amíg egyöntetű és homogén realitásként próbálják kezelni, addig mind egyiknek, mind másoknak nehéz és ellentmondásos problémákat vet fel a fogyasztás, midőn történelmi fejlődését igyekeznek megragadni. Gyümölcsöző tehát visszahelyezni a fogyasztást a kulturális modellek és a társadalmi gyakorlatok bonyolult pluralitásába. Továbbmenve, a fogyasztás alapvető szerepet játszik a társadalmi rendek és csoportok közötti határok megerősítésében.

Ez az, ami véleményem szerint arra készíthet minket, hogy feladva a fogyasztás forradalma által élesen elválasztott két fázis dichotómiájának hipotézisét, megváltoztassuk megfigyelési pozíciónkat. Érdemesebb abból kiindulni, hogy a fogyasztói gyakorlatok, a családi jövedelemgazdálkodás módozatai, valamint a javakhoz és árucikkekhez való kapcsolatok fokozatos egységesülése egy hosszú, mindmáig befejezetlen folyamat – már amennyiben valaha is be kell fejeződnie. Fontos tehát megtalálni a fogyasztási formák és a társadalmi szerkezet tagolódása közötti kapcsolatot: a viselkedéseket meghatározó logikáknak ugyanis nemcsak az eltérő kontextusokban van más és más vonzereje, hanem egy adott társadalmon belüli különböző társadalmi miliókben is. A dolgok a jelentések sokaságával vannak felruházva (vö. Douglas – Isherwood 1979), és a választásokat, lehetőségeket és elvárásokat irányító szubjektív elemek hozzájárulnak a javak társadalmi értékelésének differenciálásához a különböző társadalmi és kulturális szférák szerint (Sen 1985; 1987, ld. még Hirschman 1982).

E problémák illusztrálásához felhasználok a 15–18. századi velencei családi költségvetésekről folytatott kutatásom néhány eredményét. Egyelőre inkább feltevésekről és hipotézisekről van szó, mint szilárd eredményekről. Véleményem szerint azonban elég meggyőzőek ahhoz, hogy bemutassam itt őket. Szokatlan forrás alkotja a vizsgálat tárgyát. Megszokott dolog családi számadásokra bukkanni, melyek az esetek többségében arisztokrata családokra vonatkoznak, akik levelesházukban megőrizték számadáskönyveiket. Velencében ezzel szemben egy különleges, hihetetlenül gazdag és koherens forrássorozattal találkozunk: néhány száz, társadalmi tekintetben elég tág merítésű kimutatással, amit egy városi hivatalnok (a *giudice di petizion*) gyűjtött össze és ellenőrzött. Az ő feladata volt, egyebek mellett, a gyermekek, jogilag alkalmatlan (például örült) vagy távollevő személyek vagyonával gazdálkodó megbízottak bemutatott számadásainak ellenőrzése. A számadáskönyvek gyakran napi információkat nyújtanak a különböző kiadásokról, amit étkezésre, öltözködésre, tartós fogyasztási cikkek beszerzésére, a lakóhely bérlésére vagy fenntartására, oktatásra és szakmai képesítés megszerzésére vagy szórakozásra fordítottak, hogy a beruházásokat, a boltok gazdálkodását, az üzletmenetet, általánosságban a gazdasági tevékenységet ne is említsük.

Máris a fogyasztás és a kiadások közötti megkülönböztetésbe ütközünk. A korábbi korban számos fogyasztási cikkhez nem kereskedelmi tranzakció, hanem önellátás útján jutottak, például természetben való fizetség, adomány vagy a kölcsönös együttműködés formái révén. Minél nagyobb volt ezeknek a tényezőknek a szerepe, annál nagyobb a forrásainkban megállapítható eltérés a bennük rögzített kiadások és a valós fogyasztás között. Ki kell emelnünk, hogy ez éppúgy érvényes városban, mint vidéken. Továbbá fontos következményei voltak egy olyan társadalomban, ahol a kereskedelmi forgalom egyre intenzívebbé vált. A kereskedelmi cikkek részesedése növekedésének azonban nincs egyértelmű hatása abban az értelemben, hogy általános javulást jelentene: általában arról tanúskodik, hogy a javak szélesebb skálájából kell választani; együtt jár a gyengébb minőségű termékek megjelenésével is, amelyek a korábban nem kereskedelmi úton megszerzett, jobb minőségű termé-

kek helyébe léphetnek. Ismét fontos, hogy ne vonjunk le mechanikusan pozitív következtetést az elérhető erőforrások megsokszorozódásából és többszínűvé válásából, ugyanis a meghatározóak a különböző társadalmi miliókben jellemző adaptációs formák voltak.

Jellemző példát nyújt erre a kukorica elterjedése Velence népi táplálkozásában (Fassina 1982; Levi 1979). Az új növénykultúra tömeges elterjedése kétség kívül a paraszti táplálkozás lehetőségeinek kvantitatív növekedését eredményezte. Másrészt azonban a földbérleti szerződések fokozatos átalakulása miatt a parasztok eltek a szokásos gabonamennyiségük egy részétől, amely inentől a tulajdonosoknál maradó, következésképpen a piaci forgalomba kerülő mennyiséget növelte. A népesség jelentős hányadának táplálkozási rendszere inentől egy olyan gabonafélén alapult, amely nélkülözött számos létfontosságú vitamint (ez a pellagra elterjedésével járt).

Másik példánk lehet a tea és a cukor fogyasztásának a kenyér kárára történő angliai elterjedése. Jelzi egyrészt az életminőség javulását, amit az új termékek gyors elterjedése fémjelez, másrészt az is tény, hogy a 18. században úgy Angliában, mint Velencében több, a társadalmi ranglétra alján elhelyezkedő csoport táplálkozási rendszere leromlott mind változatosság, mind minőség tekintetében, a táplálkozásra fordított költségek aránya csökkent a családi költségvetésen belül. Az új termékek olcsóbbak voltak, kalóriaértékben egyenrangúak, de szegényebbek vitaminban, mint a búza- vagy rozskenyér.

Ki kell emelnünk, hogy a jótékonykodás – gyakran élelem vagy szállás formájában – fontossága a legszegényebbek gazdálkodásában olyan szabálytalansági tényezőt jelent kiadásaik szerkezetében, amelyet az Engel-törvény szerint vizsgált jövedelemalakulás nem vesz figyelembe. A törvény csupán a népesség azon részére alkalmazható, amely olyan jövedelemmel számolhatott, amit viszonylag önállóan használhatott fel. Az alulfoglalkoztatottsággal és a munkanélküliséggel állandóan szembesülő legszegényebbek számára az élelmet és a szállást többé-kevésbé biztosították a jótékonyági intézmények, mint a kórházak vagy a *Scuole grandik*, a befolyásos velencei testvériségek. Az utcán koldulók szintén rendelkezhetek alkalomszerű jövedelmekkel, amik alkalomszerű kiadásokat eredményeztek, ezekkel kapcsolatban azonban nehéz lenne bármiféle törvény felállítása. Mindezt azért fontos megemlíteni, hogy lássuk, az Ancien Régime társadalmának legalsó szintjén a családi költségvetések valószínűleg olyan esetleges jelleggel bírnak, ami nagyban különbözik a homogénebb és kereskedelmi kapcsolatoktól jobban átjárt társadalmak fogyasztási szerkezetétől.

Térjünk ki végül az informális és alacsony összegű hitelek szerteágazó rendszerének jelenségére, amely a zálog vagy más garancia ellenében nyújtott pénzkölcsönön alapult. E rendszer meghatározó fontossága arra utal, hogy a velencei népesség viszonylag szegény rétegeinek meglehetek az okai jó minőségű, tartós cikkek megszerzésére, nem saját használatukra, hanem értékőrzőként és, hogy szorult időkben zálogba adhassák őket. Kétségtelenül ez magyarázza, hogy bőséggel találkozhatunk a velencei szegények leltáraiban és számadásaiban minőségi szövetekkel,

kelmékkal és értékes ékszerekkel, melyek kevésbé illenek életstílusuk többi részéhez. Feltételezhetjük, hogy a hozományokat is részben hasonló célokra használhatták. A kisösszegű hitelezés egyike a koraújkori századok gazdasága legkevésbé vizsgált kérdéseinek,⁴ de különféle források révén bőséges tanúvallomással rendelkezünk a zálogfedezetű mikrokölcsönök sűrű hálózatáról. Meglepő példákat is ismerünk szegény munkásokról, akik a 19. században nagyon gyakorlottaan használták fel értéktárgyaikat, hogy hitelhez jussanak. Amikor Piemontban, Biella vidékén a parasztok e korai ipari központ gyári munkásaivá váltak, megőrizték szülőfalujukban bírt töredéktelkeiket, hogy kölcsön ellenében elzálogosíthassák őket (Ramella 1984: 92–124). Bill Williams kutatásai a manchesteri zsidó munkásokról szintén kimutatták, hogy a 19. század elején a mosónők pénzük növelése érdekében a rájuk bízott ruhát pár napra elzálogosították, mielőtt visszaszolgáltatták volna őket tulajdonosaiknak (Williams 1976: 172–193). Röviden tehát, olyan társadalmakról van szó, ahol a túlélés művészete sokak számára azon a képességen alapult, hogy hogyan lehet kivédeni a konjunkturális ingadozások vagy az életciklushoz kötött kockázatok állandó fenyegetését. Ez okozza a fura felfedezéseket a szegények javainak összeírásaiban.

A felhozott példák csak a társadalmi hierarchia alján elhelyezkedő csoportokra vonatkoznak. Azt próbálták megmutatni, hogy nehéz úgy vizsgálni a fogyasztás, a vagyoni szerkezet és a kiadások logikájának a családi költségvetésekben megjelenő rendszerét, ha nem kontextualizáljuk az adott társadalomban, az egyes csoportokon és szituációkon belül.

Önmagában tehát nem alkalmazhatjuk az Engel-törvényt egy társadalom egészére. Ez nem jelenti azt, hogy teljesen el kell vetni: minden egyes társadalmi szegmens esetében meg kell vizsgálni alkalmazhatóságát. E szegmenseket pedig a társadalom olyan csoportjaiként határozzuk meg, amelyek közös életstílussal és fogyasztási stratégiával rendelkeznek. Ez idáig csupán munkahipotézis, de véleményem szerint segítségünkre lehet lényegretörőbb elemzések létrehozásában.

11. Folytassuk egy konkrét eset vizsgálatával két 1620 körül keletkezett családi kimutatás alapján. A számlakönyvek, melyeket leegyszerűsítve összefoglalnak a kimutatások, mindkét esetben több, mint tíz éven át követik nyomon külön-külön az egyes gyerekekre fordított kiadásokat. Olyan családokról van szó, ahol az apa elhalálozott, mikor még kicsik voltak a gyerekek. A számlákat az oktatásukkal és a családi örökség szakszerű kezelésével megbízott jogi képviselők vezették. Az adatokat összefoglaló 1. táblázatban vízszintesen az egyes gyerekekre fordított összes kiadást olvashatjuk, függőlegesen pedig az utolsó oszlop mindegyikük esetében összefoglalja a teljes kiadáson belüli részesedésüket, vagy másképpen fogalmazva a szakmai jövőjük biztosítására fordított beruházást.

⁴ Vö. V. Phister, P. Spufford, L. Fontaine, P. Servais, G. Béaur és G. Delille cikkeit az *Annales* „Les réseaux de crédit en Europe, XVIe-XVIIIe siècles” című tematikus összeállításában (*Annales HSS*, 49. (6), 1994, 1335–1442).

1. táblázat

*A különböző kiadástípusok aránya**

		Étkezés és szállás	Ruházat	Oktatás	Egyéb	Összesen	%**
A család	elsőszülött fiú	270 (52%)	130 (25%)	70 (14%)	50 (9%)	520	39
	második fiú	270 (60%)	60 (13%)	90 (20%)	30 (7%)	450	33
	lány	230 (60%)	90 (23%)	40 (11%)	20 (6%)	380	28
	<i>összesen</i>	<i>770 (57%)</i>	<i>280 (21%)</i>	<i>200 (15%)</i>	<i>100 (7%)</i>	<i>1350</i>	<i>100</i>
B család	elsőszülött fiú	140 (54%)	35 (13%)	70 (27%)	15 (6%)	260	27
	második fiú	120 (60%)	30 (15%)	40 (20%)	10 (5%)	200	21
	harmadik fiú	115 (64%)	30 (17%)	30 (17%)	5 (2%)	180	19
	negyedik fiú	180 (56%)	80 (25%)	40 (13%)	20 (6%)	320	33
	<i>összesen</i>	<i>555 (58%)</i>	<i>175 (18%)</i>	<i>180 (19%)</i>	<i>50 (5%)</i>	<i>960</i>	<i>100</i>

* Kerekített értékek dukátban.

** A teljes családi költségvetésnek az egyes gyerekekre fordított százalékos aránya.

Az első esetben két fiúról és egy lányról van szó. Az elsőszülött fiút kereskedőnek szánták, s arra, hogy folytassa apja egyiptomi, Alexandriával folytatott kereskedelmi tevékenységét; e városban húsz éves korában le is fog majd telepedni. A második fiút pénzügyi pályára küldték, a Velence és a bolzanói vásár közötti pénzügyi ügyletek szakértője lett. A lányra valószínűleg házasság várt, de hozománya nem jelenik meg a kimutatásban, mert esküvője a vizsgált periódusnál későbbi időpontra eshetett.

A táblázatban összefoglalt adatokból az alábbi következtetéseket vonhatjuk le:

a) jelentős különbség van a fiúkra fordított kiadások között még Velencében is, ahol pedig az örökséget egyelően osztották fel a férfi örökösök között. Hasonlóak az élelmezés költségei, amiket azért lehet külön-külön megállapítani, mert a két fiú két különböző egyházi iskolában nevelkedett. A ruházat és az oktatás esetében azonban már más a helyzet, az előbbi jóval költségesebb a későbbi kereskedő esetében, az utóbbira pedig többet kell szánni a pénzváltó esetében, aki komolyabb matematikai tanulmányokat folytat, és akinek több könyvet, abakuszt stb. kell venni. A szórakozás költségei és a zsebpénz szintén nem volt egyenlő;

b) a lány étkezésére kevesebbet költenek; a ruházatra fordított tétel köztes értéket mutat; az oktatásába történő beruházás és az általa szabadon felhasználható pénzösszeg jóval alacsonyabb szintű, mint amiben bátyjai részesültek.

Induljunk ki abból a hipotézisből, amit a ma általánosan jellemző felfogás alapján állíthatunk fel, vagyis abból a törekvésből, hogy a gyerekeknek azonos feltételeket biztosítsanak. Napjaink társadalmában megállapíthatjuk, hogy a szülők igyekeznek azonos indulási esélyeket és hasonló lehetőségeket biztosítani a gyerekeknek, ami a rájuk fordított kiadások és a humán tőkéjükbe való befektetések hasonlóságával jár. Tudjuk ugyanakkor, hogy a kérdés nemrégiben képezte alapos vita tárgyát, amit szakmai berkekben csak a „20%-80%” vitának neveznek. A fogyasztásra vagy megtakarításokra fordítható jövedelmet adó vagyonok alakulásában két alapvető forrás játszik szerepet: az életút során realizált felhalmozás és a javak egy csoportjának generációról generációra való átadása. Az elosztás elmélete hosszú ideig úgy vélte, hogy az örökölt gazdagság csupán korlátozott részét alkotja a vagyonoknak. Ennélfogva, ahogyan azt a Modigliani által 1954-ben javasolt modell tartalmazza,

a megtakarításokról és az életút során létrehozott forrásokról tételezték fel, hogy a vagyonok nagyobb részét teszik ki, mondjuk úgy 80 %-ot a fennmaradó 20%-kal szemben. 1981-ben Kotlikoff és Summer megfordították az arányt, amikor kifejtették, hogy az életciklus során felhalmozott megtakarítások csak a meglévő vagyon egy ötödéért felelősek.⁵ Ez kétségtelenül a koraújkor tekintetében is lényeges probléma. Érzésem szerint a gazdasági rendszer és a társadalmi struktúrák nagyobb merevségének még inkább növelnie kellett az egymást követő generációk között továbbadott rész relatív fontosságát. (De vajon mennyivel? Nehéz ezt felbecsülni, amikor még a jelenkori adatok esetében sem igazán sikerül a hipotézisek finomítása.) Nem csak a dokumentálhatóság megfontolásai okozzák, hogy a történészek több figyelmet fordítottak az örökösödési rendszerekre, mint az életciklus alatt realizált felhalmozásra.⁶ A kérdés ugyanakkor továbbra is nyitott, és bízhatunk benne, hogy a velencei családi számadások vizsgálatával közelebb juthatunk a válaszhoz.

Tovább kell időznünk egy sajátos problémánál, ami szintén az említett vita során merült fel. A gyerekek által felhasználható források különbsége szoros kapcsolatban áll a javak átörökítési szabályainak természetével: az osztatlan örökségre épülő rendszerek, amelyek az elsőszülöttség révén egyetlen fiúnak kedveznek, maguktól értetődően nagyobb egyenlőtlenséget teremtenek a vagyon tekintetében a gyerekek között. Egy ilyen hipotézis azonban nem vesz általában tudomást a vagyonszerkezetről annak teljes komplexitásában. Bizonyos jelek arra utalnak, hogy a vagyon személyre lebontott felhasználása nem mindig mutatja a fő örökösnek számító fiú esetében az abból való ténylegesen nagyobb részesedést. Hasonlóképpen nem bizonyos, hogy a lányoknak a hozomány révén az örökségből való kizárása mindig azal járna, hogy a hozomány kisebb értékű a fiú örökösöknek fenntartott résznél.

A vita egyik aspektusa különösen fontosnak tűnik nekem. Becker és Tomes szerint a szülők egész életük folyamán beavatkoznak gyerekeik fogyasztásának és jövedelmének kiegyenlítése érdekében (Becker – Tomes 1976). Halálukkor az örökséget használják fel arra, hogy a gyerekek jövedelemszerző képessége közötti különbséget csökkentsék: ez lenne a hatása vagy legalábbis a szándéka az örökségből való eltérő részesedésnek. Ez az esélykiegyenlítés lenne ma a legelterjedtebb gyakorlat. Anélkül, hogy jobban bele kívánnék bonyolódni a vitába, az alábbi következtetést lehet belőle levonni: hosszú időtartamban nézve úgy tűnik, hogy egy adott család férfitagjai közötti kiadásdifferenciálás stratégiájától eljutottunk egy egyenlősítő törekvésig (vagy éppen a kompenzáló szándékú megkülönböztetésig), azzal a szándékkal, hogy a gyerekeknek hasonló feltételeket biztosítsanak az életben való elinduláshoz (vagy a szülők egyenlőtleneknek találják e feltételeket és korrigálni próbálnak rajtuk).

5 Kotlikoff – Summer 1981; Modigliani válasza: Modigliani 1986; a vita az alábbi kötetben folytatódott: Kessler – Masson 1988. A tanulmányok: Modigliani 1988, valamint Kotlikoff – Summer 1988.

6 Egy példa elég az áttekintéshez: Goody – Thirsk – Thompson 1976. Érdekes megfigyeléseket tartalmaz Phelps Brown 1988.

Második következtetés: a fiúknak és a lányoknak nyújtott feltételek és lehetőségek kiegyenlítődése még hosszabb időtávon érvényesülő folyamat. Ebben az esetben nem csak egy jogi realitásról van szó, és nem úgy kell elképzelni, mintha a két nemet egyenlőképpen kezelő örökösödési rendszer általánossá válására utalna. A probléma valójában kettős természetű: egyrészt figyelembe kell venni a fogyasztási különbségeket minden egyes szektor esetében, a táplálkozástól az oktatásig, amik nagyon erősek maradtak egészen a közelmúltig; másrészt a társadalom és az értékrend nagyon lassú és távolról sem befejezett átalakulását, amely jóval többet jelent, mint a szigorú pénzügyi egyenlőséget a gyerekeknek szánt vagyonszármazékok esetében, akár az életciklus során, akár az öröklés alkalmával. Ismételten egy lassú és hosszú fejlődéssel állunk szemben, amely egy egyenlőtlenségre épülő, férfiakat és nőket érintő stratégiától egy egalitárius modellhez vezet.

A táblázatban szereplő második család szegényebb és több fiút számlál. Megerősíti a fentebb mondottakat, a fiúk közötti határozott különbséget. Az első három fiúból szerzetes lett, a harmadik köztisztviselőt is viselt, amelyet valószínűleg nem személyesen gyakorolt. Itt a negyedik fiút szánták az egyetlen örökösnek, és az ő esetében a legmagasabbak az ifjúsága idején táplálkozásra és ruházkodásra fordított költségek; az oktatásra viszont ez nem igaz. Érdekes megemlíteni a három idősebb közötti eltérést: három különböző egyházi rendbe szánták őket, ami – soruk látszólagos azonossága ellenére – a családi kapcsolatok és hagyományok szempontjából jelentős különbségtétellel járt a diverzifikációs stratégián belül. A költségek és a fogyasztás különbségeit is eredményezte attól függően, hogy elegáns ágostonos konventről, némileg kevésbé tekintélyes dominikánus rendházról vagy ferences kolostorról volt szó. A könyvekre és tanulásra fordított kiadások is nagyon eltérőek.

Ez esetben osztatlan örökséggel és szigorúan egyenlőtlen stratégiával állunk szemben. Egy közös stratégiának megfelelően minden fogyasztási tétel pontosan hierarchizált a családon belül, ahogyan az első család esetében is, csak itt az örökség osztatlan marad az egyházba belépők kizárása miatt. Itt is egy hosszú folyamat átmeneti pillanatában találjuk magunkat; e folyamat az egyéni sorsok viszonylagos kiegyenlítődéséhez vezet az örökség felosztásának kötelezettségén keresztül a jogosultak között, amit majd a Code Napoléon rögzít, a mentalitások lassú és mélyreható változása révén.

Röviden tehát egy hosszú és kulturálisan összetett folyamatról van szó, ami nem tartalmaz kitüntetett töréspontot, csak stagnáló periódusokat. A választások során vagyoni megfontolások és a családi tekintély kérdései vegyülnek bele, olyan pszichológiai szempontok, mint a legszegényebb gyerekek védelmével való törődés, kulturális és társadalmi vonások, amelyek egy világfelfogáshoz kapcsolódnak, vagy amelyek meghatározzák férfiak és nők státusát. E ponton nehezzé válik egy harmadik szempont tárgyalása, ami többször is felmerült a korábbi oldalakon: ha létezett is a családon belül a fiúk között egy egyenlősödési folyamat, valamint egy másik, lassúbb, a fiúk és a lányok között, megállapítható ugyanakkor a fogyasztási kultúra egységesülésének tendenciája is a hosszú ideig élesen elváló társadalmi

szegmensek között. Egy adott társadalmon belül az életstílusok, de a célkitűzések és az elvárások is elég differenciáltak. Mary Douglas alapján ezért beszéltem több ízben is elkülönült fogyasztási szférákról. Ne képzeljünk azonban el egy befejezett egységesülési folyamatot! A megkülönböztető jegyek sokat változtak az Ancien Régime társadalmához képest, de megőrizték jelentőségüket.⁷ Tény azonban, hogy a fogyasztások kezdenek hasonlóná válni, a társadalmi csoportok közötti jogi korlátok fokozatosan eltűntek. Ez utóbbi változás megértéséhez szükséges lenne a fogyasztás módozatainak, valamint az életstílusok és társadalmi értékek fejlődésének tanulmányozására. Létezett-e hát valóban a fogyasztás forradalmának tekinthető „örvendetes pillanat”?

Fordította: Krasznai Zoltán – Czoch Gábor

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Akley, G. 1961: *Macroeconomic Theory*. New York
- Arrighi, G. 1969: *Sviluppo economico e sovrastrutture in Africa*. Torino
- Becker, G. S. – Tomes, N. 1976: Child Endowments and the Quantity and Quality of Children. *Journal of Political Economy* 84. 143-162.
- Bourdieu, P. – Passeron, J-C. 1970: *La Reproduction. Éléments pour une théorie du système d'enseignement*. Paris
- Bourdieu, P. 1979: *La Distinction. Critique sociale du jugement*. Paris
- Braudel, F. 1949: *La Méditerranée et le Monde méditerranéen à l'époque de Philippe II*. Paris (magyarul: A Földközi-tenger és a mediterrán világ II. Fülöp korában. Budapest, 1996.)
- Braudel, F. 1970: Alimentation et catégories de l'histoire. [Bevezetés:] J-J. Hemardinquer (ed.): *Pour une histoire de l'alimentation. /Cahiers des Annales 28./* Paris
- Braudel, F. 1979: *Civilisation matérielle, économie, capitalisme, XVe-XVIIIe siècle. I. Les structures du quotidien: le possible et l'impossible*. Paris (magyarul: Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen. Budapest, 1985.)
- Brenner, Y. S. – Kaelble, H. – Thomas, M. (eds.) 1991: *Income Distribution in Historical Perspective*. Paris
- Brewer, J. – Porter, R. (eds.) 1994: *Consumption and the World of Goods*. London-New York
- Douglas, M. – Isherwood, B. 1979: *The World of Goods. Toward an Anthropology of Consumption*. New York
- Duesenberry, J. S. 1949: *Income, Saving and the Theory of Consumer Behavior*. Cambridge
- Fassina, M. 1982: L'introduzione della cultura del mais nelle campagne venete. *Società e storia* 15. 31-59.
- Foa, V. 1985: *La Gerusalemme rimandata. Domande di oggi agli Inglesi del primo Novecento*. Torino
- Friedman, M. 1957: *A Theory of the Consumption Function*. Princeton
- Goody, J. – Thirsk, J. – Thompson, E. P. (eds) 1976: *Family and Inheritance. Rural Society in Western Europe, 1200-1800*. Cambridge
- Hirschman, A. O. 1982: *Shifting Involvements. Private Interest and Public Action*. Princeton
- Houthakker, H. S. 1957: An International Comparison of Household Expenditure Patterns. Commemorating the Centenary of Engel's Law. *Econometrica* 25. 532-551.

⁷ Lehetőségem volt megvitatni e kérdéseket J-C. Passeronnal. Remélem sikerült beépítenem a mai társadalomról kialakított képemre vonatkozó kritikai megjegyzéseit, melyekben szememre veti, hogy eltúlzom ennek differenciálatlanságát. Vö. Bourdieu 1979; Bourdieu – Passeron 1970.

- Kotlikoff, L. J. - Summer, L. H. 1988: The Contribution of Intergenerational Transfers to Total Wealth: a Reply. In: D. Kessler - A. Masson (eds): *Modelling the Accumulation and Distribution of Wealth*. Oxford, 53-67.
- Kotlikoff, L. J. - Summer, L. H. 1981: The Role of Intergenerational Transfers in Aggregate Capital Accumulation. *Journal of Political Economy* 89. 706-732.
- Kula, W. 1972: *Problemi e metodi di storia economica*. Milano
- Kuznets, S. 1942: *Uses of National Income in Peace and War*. (Occasional Paper 6.) New York
- Kuznets, S. 1955: Economic Growth and Income Inequality. *American Economic Review*, 45. 1-28.
- Levi, G. 1979: Innovazione tecnica e resistenza contadina: il mais nel Piemonte del '600. *Quaderni storici* 14. 1092-1100.
- McKendrick, N. 1982: Introduction. In: McKendrick, N. - Brewer, J. - Plumb, J. H. (eds) *The Birth of a Consumer Society. The Commercialization of Eighteenth-Century England*. London, 1-8.
- Modigliani, F. - Brumberg, R. 1954: Utility Analysis and the Consumption Function: an Interpretation of Cross-Section Data. In: K. Kurihara (ed) *Post-Keynesian Economics*. 1954.
- Modigliani, F. 1980-89: *The Collected Papers of Franco Modigliani*. Eds.: Abel, A. - Johnson, S. Cambridge
- Modigliani, F. 1986: Life Cycle, Individual Thrift and the Wealth of Nations. *American Economic Review* 76. 297-313.
- Modigliani, F. 1988: Measuring the Contribution of Intergenerational Transfers to Total Wealth: Conceptual Issues and Empirical Findings. In: D. Kessler - A. Masson (eds) *Modelling the Accumulation and Distribution of Wealth*. Oxford, 21-52.
- Owen Hughes, C. D. 1983: Sumptuary Law and Social Relations in Renaissance Italy. In: J. Bossz (ed.) *Disputes and Settlements. Law and Human Relations in the West*. Cambridge
- Owen Hughes, C. D. 1984: La Moda proibita. La legislazione suntuaria nell'Italia rinascimentale. *Memoria* 11-12. 92-111.
- Phelps Brown, H. 1988: *Egalitarianism and the Generation of Inequality*. Oxford
- Ramella, F. 1984: *Terra e Telai. Sistemi di parentela e manifattura del Biellese dell'Ottocento*. Torino. 92-124.
- Sahota, G. S. 1978: Theories of Personal Income Distribution. A Survey. *Journal of Economic Literature* 16. 1-55.
- Sen, A. 1985: *Commodities and Capabilities*. Amsterdam-New York
- Sen, A. 1987: *The Standard of Living*. Cambridge
- Shammas, C. 1990: *The Pre-industrial Consumer in England and America*. Oxford
- Stigler, G. J. 1954: The Early History of Empirical Studies of Consumer Behavior. *The Journal of Political Economy* 62. 95-113.
- Thirsk, J. 1978: *Economic Policy and Projects. The Development of a Consumer Society in Early Modern England*. Oxford
- Visceglia, M. A. 1991: I consumi in Italia in età moderna. In: R. Romano (ed.) *Storia dell'economia italiana II. L'età moderna: verso la crisi*. Torino, 211-241.
- Weatherhill, L. 1988: *Consumer Behaviour and Material Culture in Britain, 1660-1760*. London-New York
- Williams, B. 1976: *The Making of Manchester Jewry, 1740-1875*. Manchester

Fogyasztási szokások és változásai a 17. századi főúri udvarokban

A kora újkori fogyasztási szokások vizsgálata számos nehézségbe ütközik. Ezek közül a legalapvetőbb a fogyasztásra vonatkozó folyamatos adatsorok hiánya. Perjés Géza (1963), aki e témáról szóló néhány munka közül az egyik legismertebbet és legvitatottabbat írta, arra a megállapításra jut: „a rendelkezésre álló hiányos statisztikai adatok alapján a XVII. századi emberek fogyasztásáról közvetlen úton képet alkotni nem lehet” (Perjés 1999: 231). Így ő közvetett úton próbálja megközelíteni a kérdést. Ez gyakorlatban azt jelenti, hogy egyrészt abból indul ki, mennyi állatot volt képes eltartani egy gazdaság és ebből mennyi mehetett saját fogyasztásra (a parasztság hús- és tejfogyasztása esetén), másrészt kiszámol egy átlagos kalória- és fehérjeszükségletet, illetve egy átlagos tápanyagszükségletet, amiből a fogyasztásra következtet (ez az alapja a parasztság gabonafogyasztásának és a hadsereg fogyasztására vonatkozó becsléseinek is). A végeredmény pusztán hipotézis.

Makkai László is úgy véli, hogy a kenyérgabona-fogyasztást lehetetlen tényleges mennyiségek alapján leírni, mivel ezek „ellentmondásos és helyi, kivételes körülmények által befolyásolt adatok”. A fogyasztás kiszámolásakor azokból a normákból indul ki, melyeket a kortársak állítottak fel egyes társadalmi rétegek számára, vagyis szegődményjegyzékben nézte meg a gabona-, kenyér- és borjárandóságot (Makkai 1979).

Konkrétabb adatokon alapul két 16. század végére vonatkozó tanulmány. Sugár István az egri vár 1594–95-ös számadáskönyvét dolgozta fel és ebben a tanulmányában ír a várban élők fogyasztásáról is (Sugár 1982). Ugyancsak egy várban, nevezetesen a Murányi várban élők fogyasztásáról ad képet Sarusi Kiss Béla (Sarusi Kiss 2001). Mindkét tanulmány egy-egy helyre és rövidebb időre koncentrál. Általános, vagyis katonai és közfogyasztással egyaránt foglalkozik N. Kiss István a 16–17. századi húsfogyasztást tárgyaló tanulmányában. Az ő példái részben a tokaji vár 16. századi számadáskönyvéből származnak (főleg a német csapatok húsellátására vonatkozó adatok az 1565–1567 közötti időszakból), illetve a szatmári vár 1660. évi élelmezési kimutatásából. Ezeket egészíti ki néhány, a kuruc katonaság ellátásával kapcsolatos adat. A közellátást Sopron (1567, 1570, 1593), Tarcál (1634–38) és Kassa (1617) húsfogyasztási adatai képviselik. A városok esetében úgy számolja ki az egy főre eső húsfogyasztást, hogy az abban az évben elfogyasztott húsmennyiséget elosztja a becsült lakosságszámmal. A katonai jellegű fogyasztás elemzésénél egyrészt előírt fejadagokról szóló forrásokat használ fel, másrészt a városoknál alkalmazott módszert követi (N. Kiss 1973).

A néprajzkutató Kisbán Eszter munkásságának középpontjában nem a fogyasztás mennyisége áll, hanem inkább az, hogy mit ettek az emberek. Kisbán Eszter írta a

Néprajzi Lexikonban a táplálkozásról szóló fejezetet és ebben foglalkozik a kora újkori táplálkozás jellemzőivel is. Ő és tanítványai (Kuti Klára, Dala Sára stb.) kiadott forrásokra támaszkodva, számos úttörő jellegű tanulmányt írtak a táplálkozástörténet témakörében.

Ez a tanulmány a főúri udvarok fogyasztását vizsgálja konkrét adatok alapján. A főúri udvarok ellátására szánt élelmiszerek jelentős részét nem vásárolták, hanem vagy saját majorságukban termelték meg, vagy a jobbágyok szolgáltatták be. Az élelmiszer bevételezésével és kiadásával foglalkozó alkalmazottak számadással tartoztak a bevételezett és kiadott mennyiségekről, melyeket a főurak – illetve egyes családoknál a politikai életben betöltött szerepük miatt elfoglalt férjek helyett a feleségek – egy része (pl. Batthyány Ádám, Rákóczi Erzsébet, Révay Judit stb.) szigorúan számon is kért rajtuk. Ennek ellenére a főúri udvarok fogyasztására vonatkozó feljegyzések hiányosak, sőt, sok udvar esetén teljesen hiányoznak. Ez két okra vezethető vissza. Egyrészt a gazdasági jellegű anyagok nagy részét, mivel a későbbi korok többnyire nem tartották őket értékesnek és fontosnak, egyszerűen az első adandó alkalommal kiselejtezték. Másodszor nagy pusztítást végeztek ezen feljegyzésekben a különböző háborúk is. Az egyes családoknak már a kora újkorban is sokszor kellett menekíteniük irataikat, és ilyenkor érthető módon a jogbiztosító és a missilis anyagot vitték leginkább magukkal, sorsára hagyva a gazdasági jellegűeket. Például az ilyen jellegű forrásokban kivételesen gazdag Batthyány levéltár anyaga még 1956-ban is jelentős károkat szenvedett. Igaz, még így is ebben a levéltárban található a leggazdagabb forrásanyag.

E tanulmány egy nagyobb lélegzetű munka, doktori disszertációm részeként terjedelmi okokból a 17. századi fogyasztási szokásoknak csak néhány jellemző vonását tárgyalja. Egyrészt a három alapvető élelmiszer (kenyér, bor, hús) korabeli fogyasztási jellemzőit, másrészt a korszakban megjelenő új ételek, italok (leves, tészta, kávé, tea, csokoládé) elterjedését próbálja nyomon követni.

FORRÁSOK

Kutatásaim során négy alapvető forrástípust: étrendeket, szakácskönyveket, praebendás listákat¹ és számadásokat használtam fel. Ez utóbbi két típusba sorolható anyagok többnyire a Batthyány levéltár anyagából származnak.

Étrendek. A korszakból eddig öt étrendet ismerünk. A legkorábbi étrend egy főúr, Thurzó Szaniszló udvarából származik 1603-ból, és egyetlen hónap (január) során elfogyasztott ételek neveit és a felhasznált alapanyagok mennyiségeit sorolja fel (a továbbiakban januári főúri étrend).² A másik négy étrend a Nádasdi levéltárból

¹ A praebenda a főúrral valamilyen szerződéses viszonyban álló (lehet az familiáris vagy sütő) természetbeni járandósága. Az udvarban és a hozzá tartozó várban élők, dolgozókról listát készítettek és mellé írták, hogy mennyi bor és mennyi cipó jár nekik.

² Thurzó Szaniszló étlapja Galgóc várában 1603 januárjából (Radvánszky 1896).

való. Ezek közül a legkorábbi Csejten (Nádasdi Pál birtoka) keletkezett és az eddig ismertek közül a leghosszabb időtartalmú: majdnem két évet ölel fel (1623. november 1-től 1625. augusztus 31-ig). A feltálat ételek mellett tartalmazza az étkezéseken résztvevők névsorát, amiből kitűnik, hogy a csejtei uradalmi alkalmazottak étrendjéről van szó.³ (Továbbiakban csejtei étrend.) Az időben következő étrend valószínűleg 1650-ből való (október 1-től december 31-ig) és Nádasdi (III.) Ferenc valamelyik rezidenciáján (talán Sárvár) étkező familiárisok és uradalmi alkalmazottak által elfogyasztott ételeket sorolja fel (ezen túl Nádasdi étrend).⁴ Ugyancsak a Nádasdiak egyik birtokáról, Kapuvárról származik egy, a többiekhez képest kissé egyhangú étrend (1661. augusztus 1. – november 19.), amelyben leginkább tehénhús szerepel valamilyen ízesítéssel, és amelyet főleg ott raboskodó török és más, keresztény rabok, valamint alkalmilag a várban dolgozó mesteremberek (molnár, pintér) és ott időnként megszálló kocsisok fogyasztottak el.⁵ (Továbbiakban kapuvári étrend.)

Szakácskönyvek. A szakácskönyvek e témában a legismertebb és leggyakrabban használt forráscsoport. A korszak ismert szakácskönyvei közül a legkorábbi az erdélyi fejedelem udvari szakácskönyve a 16. századból (továbbiakban erdélyi szakácskönyv).⁶ Ezt követi Szentbenedeki Mihálynak, Thököly Sebestyén késmárki szakácsának szakácskönyve 1601-ből (Kovács 1959) (továbbiakban késmárki szakácskönyv). A csáktornyai Zrínyi-udvar kéziratos szakácskönyve a 17. század közepe tájáról származik (továbbiakban csáktornyai szakácskönyv).⁷ Magyarországon az első ismert nyomtatott szakácskönyv a Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv (1695). A címlapon olvasható „mely most meg bővítettven” utalás azt mutatja, hogy a könyvnek nem ez volt az első kiadása. Eredetéről azonban nem sokat tudni. A benne található receptek alapján – pl. hogy aranyozzák az ételeket – főúri, fejedelmi konyha számára készült (továbbiakban kolozsvári szakácskönyv).⁸ A tanulmány elkészítésénél csupán korlátozottan használtam Max

3 Ebből az étrendből már megjelent három hónap (Benda 1996).

4 A három hónapot tartalmazó étrendből eddig egy, az októberi hónap jelent meg (Belényesi 1958). Az étrenden sem évszám, sem helymegjelölés nincs, így csak közvetett adatokkal határozható meg körülbelüli keletkezési ideje és helye. Belényesi Márta rosszul datálta az étrendet. Ennek bizonyítását és a legvalószínűbb dátum és hely magyarázatát egy megjelenés alatt álló tanulmányban fejtettem ki hosszabban.

5 MOL E 185 Gazdasági iratok. Kapuvár.

6 Az erdélyi fejedelem udvari főszakácsmestere írta a 16. század végén. Megjelent: *Szakácsstudomány* címmel (Radvánszky 1893).

7 Alcíme: *Az köz-éteknek főzéséről való rövid jegyzés.* „[N]e vélje azt, hogy úgy írtam legyen, mintha valamely fő-szakácsnak tudományából írtam volna; hanem csak az én állapotom és hivatalom szerint, amint értekezhettem szakácsoktól, s magam amint praktikálhattam főzésem által eleitől fogván, azt jegyeztem most újonnan magamnak fel, hogy el ne felelkezném róla; holott az embereknek elméje hovatovább elfogyatkozik.” Csak az a biztos, hogy 1662 októbere előtt készült. Megjelent *A csáktornyai Zrínyi-udvar XVII. századi kéziratos szakácskönyve* címmel (Király 1981).

8 *Szakácsmesterségnek könyvecskéje.* Kolozsvár, 1695. Nyomtatta Tótfalusi Kis Miklós. Megjelent: Tótfalusi Kis Miklós által kiadott kolozsvári szakácskönyv címmel. (Király 1981.)

Rumpolt szakácskönyvét, amely, mivel németből fordították, a magyar étkezési szokásokhoz kevés támpontot adhat.⁹

Praebendás listák, számadások. A tanulmányban felhasznált kiadatlan számadások, praebendás listák nagy része a Batthyány levéltárból való. Az eddig ismert egyik legteljesebb praebendás listában Batthyány Ádám udvarának napi bor-, kenyér és húsfejadagjait írták fel, több mint két évtizeden keresztül (1634–1655). Említésre méltó emellett néhány hosszabb időtartamot felölelő számadás: egyikben például 1651. augusztus 20-tól október 22-ig és december 4-től 1652. február 13-ig napról napra nyomon követhető, hogy a rohonci várban kinek mennyi húst adtak ki. Ugyancsak a rohonci vár fogyasztását tükrözi egy másik, három évet (1655. május 20-tól 1658. május 18-ig) felölelő feljegyzés arról, hogy „ő nagysága konyhájára menni tik és lúd költ el”.¹⁰ De az előbb említetteken kívül számos számadást, feljegyzést és egyéb forrást használtam fel különböző családi levéltárakból illetve kiadott forrásokból.

A KORSZAK HÁROM ALAPÉLELMISZERE: KENYÉR, BOR, HÚS

Kenyer. A kenyér, vagy más néven cipó, a főúri udvarokban a praebenda része volt. A fejadag tekintetében nem volt eltérés az udvarban praebendát kapó különböző társadalmi rétegek között: Batthyány Ádám udvarában a napi kenyéradag fejenként 2 cipó volt mindenki számára, a legelőkelőbb familiáristól a házsöprögető leányig. Ez általánosnak tűnik a korabeli Magyarországon.¹¹ Érdekes, hogy a 16. század végén az egri várban a napi fejadag 4 cipó (Sugár 1982: 503), Murányban (1542–1572) viszont csak 1 (Sarusi Kiss 2001: 241–242). Ezek az eltérések arra utalhatnak, hogy Egerben kis, Murányban pedig nagy súlyú cipókenyereket sütöttek.

A főúri udvarokban a különböző társadalmi rétegek kenyérfogyasztása a kenyér minőségében tért el: Batthyány Ádám udvarában például háromfajta cipót sütöttek: A, B és C jelűt. Az A jelű kenyér tiszta fehérkenyeret jelentett, a B az abajdócból¹² sült kenyéret, a C pedig rozskenyéret. Batthyány Ádám egyik utasításában úgy határozta meg, hogy az A jelűt saját maga számára, a B jelűt az uraim számára, a C jelűt pedig a közönséges cselédek számára süssék. A praebendás listák szerint viszont kezdetben az uraimék (mindenféle rangú), az étekgókok, inasok, deákok, zenészek és szakácsok is A jelű cipót kaptak. A csatlósoknak, kocsisoknak, a

⁹ Max Rumpolt *Ein neu Kochbuch*jának 1680-ban készült fordítása *Egy főzésről való könyv* címmel. (Rumpolt könyve németül először 1581-ben jelent meg.) A fordítás I. Apafi Mihály erdélyi fejedelem és felesége, Bornemissza Anna megbízásából készült (Lakó 1983).

¹⁰ P 1322 Föld.fam.

¹¹ Ugyanennyi szerepel Nádasdi III. Ferenc szaibersdorffi utasításában (1657) (Utasítás Svasics Luca szaibersdorffi kulcsár részére. 1657?. MOL E 185 Utasítások 68); Murány 1663-ból való, (MOL E 156 fasciculus 25. 108.); Kistapolcsány 1691-ből való (ÖStA, HHStA, Familienarchiv Erdődy, Ladula 63 fasciculus 10 No 4.) praebendás listáján.

¹² Abajdóc vagy másnéven kétszeres. A búza és rozs egyenlő arányú vagy 1:2-höz való keveréke, melynek lisztje főképpen kenyérül szolgált.

familiárisok szolgálainak pedig C jelű járt,¹³ a fraucimereknek, vagyis az udvarban élő nőknek rangjuknak¹⁴ megfelelően A, B vagy C. Később viszont csak az uraimék kaptak A jelűt és az étekgógók, inasok, muzsikások, szakácsok B jelűt.

Thököly Imre udvarában is háromféle cipókenyeret sütöttek: uraim cipóját (főrendek részére), praebenda fehér cipót és köz-, vagy feketecipót. Tehát a harmadik kenyér itt is rozskenyér volt.¹⁵ Egyes udvarokban azonban csak kétfélét, fehérkenyeret és „abrak”¹⁶ („köz-” vagy „cseléd”) cipót különböztettek meg. Murányban (1542–1572) csupán az 1550-es években (Sarusi Kiss 2001: 242), Egerben (1594–95) egyáltalán nem sütöttek rozsból készült kenyeret, az ottani praebendásoknak csupán fehérkenyeret adtak.

Nehéz meghatározni, hogy ekkoriban egy cipó mekkora súlyú lehetett, sőt egyáltalán nem biztos, hogy az országban létezett egy általánosan elterjedt cipóméret. A korabeli utasításokban nem írták le, hogy mekkora súlyú legyen egy cipó, inkább azt határozták meg, hogy mennyi lisztből mennyi cipót süssenek.

1. táblázat

Mennyi lisztből mennyi cipókenyeret kell sütni

Hely	Év	Fehér cipó (A)		Praebenda cipó (B)		Cselédnek (C)	
		liszt	kenyér	liszt	kenyér	liszt	kenyér
Szendrő	1652	1 véka	50 db	1 véka	60 db		
Szaibersdorf	1657	1 köböl	140 db	(csak egy adat)			
Ungvár	1668	1 köböl*	200 db	1 köböl*	240 db		
Apafi Mihály udvara	1681	1 véka	30–32 db	1 véka	33–34 db		
Munkács (Thököly)	1684	1 véka	40 db	1 véka	50 db	1 véka	60 db
Nagykároly	1701	1,5 véka	60 db	2 véka	100 db	1 köböl	300 db

* kassai köbölről van szó

(Források: Szendrő 1901: 120, E 185 Utasítások 68, Ungvár 1898: 148, Apafi Mihály udvara, Radvánszky hagyaték, Thököly 1894: 254, Nagykaroly 1901: 305.)

Az 1. táblázat adatai nehezen hasonlíthatók össze, mivel nem tudjuk pontosan, hogy milyen vékára vagy köbölre gondoltak. Csupán az ungvári adat esetén teszik hozzá, hogy kassai köbölről van szó. Itt kiszámítható, hogy 0,35 kg¹⁷ lisztet használtak fel egy darab A jelű, és 0,29 kg-ot egy darab B jelű cipó sütéséhez. Perjés Géza számításait¹⁸ alapul véve – ha feltesszük, hogy a B jelű cipó az általa figyelembe vett búza-rozs arányból készült – egy B jelű cipó súlya ebben az esetben 0,35 kg. Perjés Géza a kuruc hadsereg sütési gyakorlatát vizsgálva megállapította, hogy

13 Memoriale. Az kett Varnal valo prevendasokrol in Anno 1638 die 12 Maij. (P 1322 Instrukciók) No.42, pp 266–268

14 A fraucimerek közé tartoztak az úrnő társalkodónői éppúgy, mint a házsöprőgető leány.

15 Gazdasági utasítás. Munkács, 1684. június 10. Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben (Thököly 1894: 254).

16 Lásd például Munkács 1897: 514, Bethlen 1955: I/321.

17 1 kassai köböl = 93 l = 70 kg ; 200 db esetén 0,35 kg

18 „A sütéshez felhasználandó liszt mennyiségét a gyakorlat folyamán kialakult normák szerint határozták meg. A liszt, minőségétől függően különböző mennyiségű vizet vehet fel. Általában a kor gyakorlatában 100 rész liszthez 40–60 rész vizet keverték, tehát a tészta súlya 140–160 súlyrész lett, amiből a sütés folyamán 6–15% víz párolgott el, s így a kisült kenyér súlya 125–140 súlyrészt tett ki.” (Perjés 1963: 94)

„különböző mértéket használtak és sokszor ugyanazon mértéket is különbözőképp értelmezték.” Például egy kassai köből lisztből egyes források szerint 80 font, mások szerint 120, de előfordul olyan is, hogy 160 font kenyeret kellett kisütni. A pozsonyi köből pedig hol 80 (kb. 40 kg), hol 104 (kb. 52 kg), hol pedig 96 fontot (48 kg) (Perjés 1963: 95). Kapuváron egy köből búza után 70 font (35 kg) kenyérel kellett elszámolni.¹⁹ Murányban a 16. század végén 3,5 font (1,7 kg) súlyú cipókenyeret sütöttek.²⁰

Makkai László szerint a korabeli katonai fejadag 0,720 kg-os cipó (2 font tésztából sütve).²¹ Két más adatra is hivatkozik: A Batthyány-uradalmakban a béresek, katonák és uradalmi tisztviselők napi cipókenyéradagját 0,560 kg lisztből sütötték, a Rákóczi-uradalmakban pedig 0,295 kg-ból, de itt négy cipó volt a fejadag. Szerinte ez két közel azonos mennyiség (3290 illetve 3360 kalória) az egész országra általános érvényű volt. Ennek megerősítésére még egy negyedik adatot is hoz: a Rákóczi uradalmakban a béresek gabonajárandósága alapján is hasonló mennyiséget számol ki egy főre (Makkai 1979: 258).

A 2. táblázatban foglaltuk össze azokat az adatokat, amelyeket jelenleg ismerünk. Úgy véljük, összességében mindez túl kevés ahhoz, hogy általánosságokat vonjunk le belőle. Csupán annyi megállapítást tehetünk, hogy talán a 16. század végén nagyobb volt a cipókenyér fejadagja, mint a következő században, és a 17. században két cipó esetén egy cipó súlya 0,35 kg körül, négy cipó esetén csak 0,29 kg körül lehetett.

2. táblázat

	Jelű	Mennyiből	Mennyi	Megjegyzés
Eger 16. sz. vége		0,58 kg		4 db a fejadag
Murány 16. sz. vége			1,7 kg	1 db a fejadag
katonai fejadag		0,6 kg	0,72 kg	
ungvári uradalom	B	0,29 kg	0,35 kg	
Batthyány-uradalmak	B	0,56 kg	0,67 kg	
Rákóczi-uradalmak	B	0,29 kg	0,35 kg	4 db a fejadag

(Források: Sugár 1982, Sarusi Kiss 2001, Makkai 1979, Benda 1996)

Bor. A bor tekinthető a korabeli Magyarországon a legnagyobb mennyiségben fogyasztott itálnak. A borral való kereskedés – főleg „bor helyi forgalmának monopolizálása” vagyis mind a borfelvásárlás, mind a borárulás jogának kisajátítása – egyik fő jövedelmi forrása volt a földbirtokosnak (Köbli 1985: 29).

Mai fogalmaink szerint a korabeli emberek nagyon sok bort fogyasztottak. Takáts Sándor így fogalmaz a *Küzdelem a részegeskedés ellen* című írásában: „e századokban

¹⁹ Kapuvári kasznár, kulcsár és konyhasáffárságrul való generalis commissio 1686. (Kapuvár 1902: 423).

²⁰ „A 7 quartale lisztből a várban 285 darab, egyenként 3,5 font súlyú (valószínűleg magyar font) =1,715 kg kenyeret készítettek.” „1551-es elszámolása, miszerint 1173 korec lisztből 54418 db. kenyér készült. Eszerint egy kenyér majdnem 1,8 kg lisztet tartalmazott.” (Sarusi Kiss 2001: 256)

²¹ Makkai ezt 1800 kalóriának veszi. A kalóriaszámítás fontos eleme a tanulmánynak, de nem derül ki belőle, hogy mi alapján számolja ki a kalóriákat.

Sugár (1982: 503) literben adja meg. Eszerint 0,44 liter fehér lisztből készült egy cipó. Bogdán István alapján számoltam át kilogrammra (Bogdán 1987: 101).

külföldön csakúgy, mint nálunk, mód nélkül dühöngött az ivás szenvedélye” (1961: 296). Maga Bethlen Miklós így vall erről: „mert addig magyar módra ittam én is a bort, látván mástól s magától atyámtól, praeceptor, paptól, és azok között az én merő fél apostolnak tartatott mesteremtől, Keresztúri Páltól, aki részeges ember ugyan nem volt, de a jó bort minden ebéden pesdülésig innya igen szerette, mástól is emberséges embertől nem kímélte, főborokkal is élt mindenkor” (Bethlen 1955: 130). Kemény János is hasonlóan vélekedett a magyar ivási szokásokról, apjáról írva: „s az magyar rossz szokás szerént, mihelt barátit s idegen embereket kaphatott, igen eliddogált vélek, noha mindenkor az borital után betegeskedett.” (Kemény 1980: 19)

Bethlen Miklós 18 évesen fogadalmat tett, hogy nem részegeskedik többet, bort és egyéb alkoholt csak keveset iszik. Ezután ebédre és vacsorára is fél ejtel (kb. 0,75 liter) vagy három meszely (1,2 liter) bort ivott, ha barátaival vigadozott, akkor 1 ejtelt (kb. 1,5 liter). Ennél többet csak néha, „kémentelenség, egy vagy más tekintetekből” ivott (Bethlen 1955: 131). Még ezek a mennyiségek is nagynak tűnnek a mai ember számára, de a korban valóban kevésnek mondhatók.

Ennél jóval többet ivott például, a kortársak megítélése szerint is részeges Batthyány Ádám. Eleinte (1636) saját magának ebédre és vacsorára is 2-2 pint (3,2 liter) bort rendelt, feleségének 1-1 pintet (1,6 liter). 1643-ben a két étkezésre összesen már csak 3 pintet (4,8 liter) rendelt.²² Az asztalánál helyet foglaló főurak (9-10 személy) étkezésekként 14 pint (22,4 liter) bort kaptak. Egy 1642-ből származó számadásban viszont azt jegyezték fel, hogy ordinarium szerint az úr asztalánál a két étkezés alatt 30 pint (48 liter) bor fogyott naponta. Ugyanakkor például egy nap, amikor „az úr vígan volt”, ebédre 46 pint (73,6 liter), vacsorára 58 pint (92,8 liter) extra bor fogyott, csak a saját asztalánál. Természetesen nem mindennap ittak meg ilyen mennyiségű „extra” bort az úr asztalánál sem, de mindig több fogyott az ordinarium szerinti mennyiségnél. Batthyány nemcsak az asztalokra határozta meg a kiadható bormennyiséget, hanem személyekre szólóan is. Erre azért volt szükség, mert ha az illető az úr dolgában járván el, eltávozott az udvarból, akkor ezeket a mennyiségeket kellett kiadni neki. Ha az úr volt távol, akkor is. Eleinte, 1638-ig, az uraimnak praebendában napi 1 pint (1,6 liter)²³ bor járt, aztán hol 0,75 pint (1,2 liter), hol még kevesebb, csupán 0,5 pint (0,8 liter), feltehetőleg összefüggésben az előző évi borterméssel. Az udvarban élő alacsonyabb rangú embereknek ennél kevesebb borpraependa járt. Például a kocsisoknak csupán 0,5 pint (0,8 liter). Ugyanennyi volt 1660-ban a szatmári várban a német dragonyosok napi adagja (N. Kiss 1973: 103).

Forgách Ádám ebédre 20 icce (kb. 14 liter), vacsorára 12 icce (kb. 8,4 liter) bort rendelt asztalára, ám azt nem tudjuk sajnos, hogy ez hány személyre vonatkozott.²⁴ Csak összehasonlításképp jegyezzük meg, hogy az egri várban a 16. század végén 1 és

²² „1643. november 7.; Az mint disponaltam az ó és új bor kiadását arról való írásom”; P 1322 Föld. Fam.

²³ 1 pint = 2 icce = kb. 1,6 liter

²⁴ Kulcsár instrukciója. 1644. okt. 16. (Forgách 1891: 518)

2 pint (1,6 és 3,2 liter) között váltakozott az ottélók napi boradagja (Sugár 1982: 515).

A borokat több szempontból is osztályozták. Egyrészt megkülönböztettek óbort és újbort. Batthyány Ádámnál az előző évi termés mennyiségétől függött, hogy ki kaphatott az óborból és ki a gyengébbnek tartott újborból. Ha szűken volt az óbor, csak az úr és felesége, illetve a legelőkelőbb familiárisok, a fraucimerek és a diákok kaphattak belőle. Az újborokat minőségileg is felosztották. Batthyány Ádám udvarában minden évben hozzáértő emberek kóstolták meg az az évi termést, majd három kategóriába sorolták őket: korcsmai, praebendás (vagy abrakos) és a földesúr saját használatára való bor (Bán 1977: 55). A korcsmai bort árulták ki falun, a praebendás bort kapta a praebendások többsége, a harmadik, legjobb minőségű bort pedig az úr és előkelőbb familiárisai. A praebendás bort az abrakos kulcsár felügyelte, az úr borához csak a főkulcsár férhetett hozzá. Más főurak udvarában is léteztek ezek a megkülönböztetések.²⁵ Nádasdi III. Ferenc a legrosszabb minőségű borát a praebendásoknak tartotta meg és az ennél jobbat árultatta ki a kocsmákban.²⁶ Természetesen nem minden praebendás bor volt a kocsmai bornál rosszabb: familiárisainak Nádasdi is jobb fajta bort adott és a kocsisok, csatlósok és lovászok kapták a kocsmára sem való, ún. „legaljasabb” minőségű bort.²⁷

A főurakról az is tudható, hogy már kicsi gyermekkoruktól kezdve ittak bort. Nádasdi Ferenc (Nádasdi Tamás nádor fia) például már háromévesen rendszeresen ivott,²⁸ hatéves korában pedig már remekül értett a borok kiválasztásához.²⁹ A hároméves Csáky Ferkóról³⁰ írva dicsekszik azzal a nagyanyja, hogy már bort is tud kérni.³¹ Bethlen Miklós pedig így vall borivási szokásairól: „...sokszor csak akkor vettem én, mint gyermek, eszembe magamat, hogy részeg vagyok, hogy a kristály fenéke, amint ittam, kettősnek látszik. Osztán fickó koromban az atyám szolgái éjszaka is

25 Például Thurzó György írja egyik levelében: „Nem árt hogy ha az tisztartók az korcsmákra mustot hozatnak, de derekasképen bort ez után kell állandót venni Szent Márton után. Nyitra táján mondgyák hogy felette jóízű bor termett, olcsó is. Abrak-bornak jó volna ott is szerezni és venni. Az ó-borokat igen jó megkémélleni, mert ez idén nem lesznek oly jó borok mint tavaly. Itt is keves lett, mert kit az jegeseső rontott el, kit kedig az vitézlő nép hordott és ett meg szőlőjében...” 1611. október 25. Tokaj vára (Thurzó 1876: II/295).

26 Utasítás sárvári kulcsár (claviger) számára. 1660 decembere, Pottendorf; E 185 Utasítások 56. sz. 174. folio.

27 Utasítás Svasics Luca szaibersdorffi kulcsár részére. 1657?. Nádasdi levéltár (E 185) Utasítások 68.

28 Amikor a kis Ferkó kiütésektől szenvedett, orvosuk, Szegedi Kőrösi Gáspár azt tanácsolta Nádasdi Tamásnak, hogy a kisfiú tartózkodjon a borivástól: lásd Szegedi Kőrösi Gáspár levele Nádasdi Tamásnak (1558. szeptember 13.) (Nádasdi 1988: 208).

29 Miután a kis Ferkó felgyógyult egy betegségéből, orvosa arról értesíti az apát, hogy „mentes mindennemű láztól (Nádasdi Ferencz), jól eszik, ital nélkül. Nem tetszett ugyanis neki egyetlen borfajta sem, ...különböző borfajtákat hozattunk fel a pincéből. Végül, maga hozatott fel a guhari borból, amely nagyon ízlett, mégpedig vízzel keverve, és magában e dologban, a sima, kellemes tiszta bor kiválasztásában a nagyságos Ferenc felülmúlt mindnyájunkat.” Szegedi Kőrös Gáspár levele Nádasdi Tamásnak. (1561. szeptember 15. Sárvár) (Nádasdi 1988: 275).

30 Nem a későbbi országbíró Csáky István (1638–1699), hanem egy, még az ő születése előtt meghalt testvére.

31 „az »Jézust« gyakorta mondja, bort is tud kérni.” 1631. november 15. Almás Wesselényi Anna fiának, Csáky Istvánnak (Deák 1875: 102).

elvittek innya, hogy ők jobban ihassanak és bort csalhassanak engedtem.” (Bethlen 1955: I/130)

A bor mellett sört („sert”) is jelentős mennyiségben fogyasztottak, de csak olyan területeken, ahol kevés és drága volt a bor. Például a pozsonyi apáca, Csáky Anna arról számol be, hogy az elfogyott bort sörrel pótolták a zárdában.³² Az uradalom többsége rendelkezett serfőzőházakkal, sernevelőházakkal, amelyekben fellelhető volt a sörkészítés minden kelléke. A sör alapanyagát, a komlót többnyire az uradalmi komlóskertekben termelték. A sörfőzésnek az uradalmi életben való jelentőségét mutatja az is, hogy a gazdasági utasításokban is rendszeresen foglalkoztak vele. Mégis, hiába volt például Rohoncon (Batthyány Ádám rezidenciája) is serfőzőház, praebendában mindenki bort kapott és az udvar sörfogyasztásáról nincs adatunk (míg a borfogyasztásról sok számadás maradt fenn). Murányban viszont (1664) a többség sört kapott praebendájában és csupán néhány kiváltságosnak jutott bor.³³ Murányra már az előző század végén is inkább a sörfogyasztás volt a jellemző, mint a bor.³⁴ Itt a számadások között a sörfogyasztásról is maradt fenn adat. Ami a főurakat illeti, Bethlen Miklós szerette „a jó sert”, (Bethlen 1950: I/133) Nádasdi Tamás pedig Prágában járván bor mellett sört is vásárolt az asztalára.³⁵

Tehát a főurak ismerték a sört, itták is, de ahol teheték inkább bort ittak és bort adtak praebendában is.

Hús. Braudel szerint Nyugat-Európában a 16. század közepétől kezdve csökkent a húsfogyasztás. Azt is hozzáteszi azonban, hogy e jelenség nem jellemző egész Európára, és a kivételek között Angliát említi (Braudel 1985: 202). N. Kiss István a 16–17. századi magyarországi húsfogyasztásról szóló tanulmányában (N. Kiss 1973) arra a megállapításra jut, hogy „a magyarországi tömeges marhatenyésztés [...] a legtöbb európai országénál nagyobb húsfogyasztási bázist is biztosított az ország népességének” (N. Kiss 1973: 103).

Saját kutatásaim is azt támasztják alá, hogy a hús a magyar főúri udvari étkezésben az egész század folyamán fontos szerepet töltött be és uralta a magyar udvari konyhaművészetet. Ennek egyik legalapvetőbb bizonyítéka, hogy az eddig megvizsgált étrendekben jelentős túlsúlyban vannak a húsetelek. Pontosabban fogalmazva: az étrendekben feltálatl ételeknek körülbelül a fele valamilyen fűszerezett hús volt (pl. tehénhús petrezselyemmel, tormával, kukrejtrel,³⁶ tyúk tisztaborssal stb.). Ezenkívül voltak olyan húsos ételek – jóval kisebb arányban – amelyeket zöldségekkel készítettek el. Ezeket is figyelembe véve még magasabb arányszám állapítható meg (lásd 3. táblázat). A csejtei uradalmi étrendben, mivel két év időtartamú, megfigyelhetők az évszakokhoz köthető jellegzetességek is. A csejtei uradalmi

32 „bizoni nem emlitem hagi borbol illien fogiatkozot alapottal lettünk Uolna mint most. tob borunk nem Volt csak az ki ciapon allot ha nem az aldod serrel todottuk.” 1630. augusztus 30. Pozsony, Csáky Anna Wesselényi Annának (Kincses 1993: 114).

33 Murányi cseléd praebendája. 1663. július 5. (E 156 fasciculus 25 No. 5)

34 Sarusi Kiss adatai szerint a várban napi 2 pint ser járt.

35 Nádasdi 1959: 190.

36 Kukrejt – fűszeres (zsálya, tárkony, borokabogyó) mártás.

étrendben mindkét évben tavasszal (pontosabban: január végétől április végéig) volt a legalacsonyabb a húsfogyasztás.³⁷ Nem magyarázható e jelenség a negyven napos böjttel, mivel ennek nincs nyoma az étrendben, ugyanis végig csak pénteken böjtöltek. Ez időszak alatt a többi élelmiszer közül a hal és a friss zöldségek (a „melegebb” évben már februártól ettek babot) fogyasztása nőtt meg. A Nádasdi étrend hónapjai hasonló arányt mutatnak a csejteiéhez.³⁸ A januári főúri étrendben még magasabb, 58%-os a hús aránya. (A csejtei uradalmi étrendben januárban 51% és 47%.)

3. táblázat

	Fűszerezett hús	Hús zöldséggel
Csejtei étrend	45 % (35-57% között)	60% (41-79% között)
Januári főúri étrend	58%	67%
Nádasdi étrend	49% (47-49% között)	60% (57-64% között)

A korszak legnagyobb mennyiségben fogyasztott húsfajtája vitán felül a marhahús volt. Ezenkívül baromfihúst (tyúkot, ludat, illetve kappant), bányahúst és vadhúst ettek jelentős arányban. A sertéshús fogyasztása elenyésző a többihez képest, akkor is leginkább szalonnáját, illetve belsőségeit (kolbász, hurka) ették.

Az étrendekben a húsból készült ételeknek mintegy 30-40%-a volt marhahúsos.³⁹ Ami a mennyiséget illeti, a csejtei uradalmi étrendben a marhahúsos ételek elkészítéséhez többnyire (52%-ban) két librát (kb. 1 kg) használtak fel, de igen gyakran (42%-ban) három librát (kb. 1,5 kg).⁴⁰ Az egy személyre eső napi átlag 0,3 és 0,6 libra (0,15 kg és 0,30 kg) között ingadozott. Júliusban kiemelkedően magas, 0,8 libra (0,40 kg) volt.

Az egy főre eső marhahús fogyasztást jobban illusztrálják a praebendás listák. Batthyány Ádám udvarában 1622-1658 közötti időszakban egyáltalán nem változtak a húsadagok: maga számára és az asztalánál ülőknek kb. 1 libra (fél kg) marhahúst rendelt.⁴¹ Jóval kisebb adag, kb. 0,4 libra (0,2 kg) járt az „uraim” és a „fracimerek” asztalánál ülőknek, mivel itt több személyre jutott kevesebb

37 23-40% közötti. Abban az évben, amikor szokatlanul hideg tél volt, később kezdett el csökkeni az arányuk és mindvégig 35% fölött maradt, viszont még májusban is alacsony volt (35%).

38 Októberben a Nádasdi-étrend 49%, a csejtei uradalmi 51%, novemberben az előbbi 47%, az utóbbi 49%, decemberben pedig 49%, libra (fél kiló) jutott.

39 A januári főúri étrendben a marha aránya az összes húshoz képest 39% (az összes ételhez képest 23%) A csejtei uradalmi étrendben ebben a hónapban ez az arány mindkét évben ennél alacsonyabb: 28% és 27% (14% és 12% az összes ételhez képest). A Nádasdi-étrend október hónapjában 46% (20%) a marhahús, novemberében 40% (19%), decemberében 38% (18%). A csejtei étrend október hónapjában 40% (21%), novemberében 20% (17%), decemberében 23% és 54% (13% és 19%).

40 A napi adagok havi átlaga 2,5-3 libra, vagyis 1,42 kg között mozgott. (Decembertől januárig és áprilisban 2,5 libra, vagyis 1,4 kg. Augusztusban, októberben és májusban 3 libra, azaz másfél kiló.) Kivéve júliusban, amikor 5,8 libra - majdnem 3 kg -, illetve márciusban és júniusban, amikor 1 kiló alatti.

41 Batthyány Ádám udvarában elsősorban „asztalokra” határozták meg a tehénhús mennyiségét. A saját asztalára napjában 12 librát (kb. 6 kilót). Azt tudható, hogy Batthyány asztalánál 12-en foglaltak helyett, vagyis egy főre kb. 1 libra (fél kiló) jutott.

marhahús.⁴² Ugyancsak fél libra (0,25 kg) körül jutott a konyhamester asztalánál ülők (konyhamester, szakácsok, szakácslegények) számára.⁴³ Pontosabbak az adataink azokra vonatkozólag, akiknek nem a két konyha (nagy- és kiskonyha) valamelyikén főztek. Ilyenek például az uradalmi „szolgarend” magasabb tisztségviselői (tisztartó, számtartó stb.), akiknek fejenként naponta 1–2 libra (0,5 kg–1 kg) marhahús járt.⁴⁴ Azok, akiknek 2 libra járt, szolgálkával együtt kapták ezt a „kiemelt” adagot. Egy librás (fél kilós) fejadagot kaptak még „mesteremberek” (puskaágyazó, órasmester, puskacsináló, lakatgyártó stb.), az udvari orvos stb. Batthyány a praebendák alapján kiszámolta, hogy egy évben 22.750 libra (11.375 kg) marhahúsra kellene elfogynia. Természetesen ez a szám semmiképpen sem jelenti a reális fogyasztást. Batthyány ugyanis napi 102 librával (51 kg) számolt, miközben 1651–1652-ben Rohoncon átlagosan napi 113 libra (50–225 libra között)⁴⁵ hús fogyott, vagyis kb. évi 25.086 libra.⁴⁶ Mindez úgy, hogy az úr gyakran volt távol. Batthyány számításai szerint a praebendások és a vendégek számára tehát kb. 146 marhát, valóságban feltehetőleg 161 marhát kellett levágni egy évben.⁴⁷

Érdekes összehasonlítani az étrendekben a marhahús fogyasztásán belül a borjúhúsét a tehénhúséval. Csejten a borjúhús aránya mindkét év márciusában felülmúlja a tehénhúsét (88% és 60%). Abban az évben, amikor alacsonyabb a téli marhahúsfogyasztás (az 1623–24-es hideg tél évében!)⁴⁸ egész évben magasabb a borjúhús aránya, és februártól egészen augusztusig jelen van az étrendben, míg a második évben csak februártól áprilisig. Viszont mindkétszer magas (60%-os) az aránya decemberben. A januári Thurzó-féle főúri étrendben a marhahús 34%-a borjú. (Ezzel szemben Csejten januárban egyáltalán nem ettek borjút és a Nádasdi étrend egyik hónapjában sem szerepel.) Batthyány két borjút szánt egy hétre a nagy konyhára (63/év) és 16-ot egy évre a kiskonyhára.

42 Mivel csak megközelítőleg tudjuk az asztalnál ülők számát, ezért ez csak becsült adat. Mindegyik asztalra 8 libra (4 kg) jutott és kb. 20 ember ült az asztalnál. A fraucimereknél bonyolítja a helyzetet, hogy különböző rangúak voltak, ami a borpraebendájukból világosan kitetszik.

43 Itt 6 librát kapott kb. 11–12 személy. Itt is különböző rangú emberek ültek egy asztalnál.

44 Naponta 3 libra járt a tisztartónak, 2 libra (1 kiló) a porkoláboknak, 1 libra a számtartónak, a kulcsároknak, a puskacsinálónak, lakatgyártónak, a pallérnak, purkoló doktornak, uraim szakácsának, borbélynak, gombkötőnek, német madarásznak, vízégetőnek, kopjagyártónak, kőműves pallérnak. Egy hétre járt a kertésznek két szolgáljával együtt 11 libra, a sütőknek, vénaszonynak 5 libra, a mosónőknek 3 libra.

45 Amikor az úr Rohoncon volt, átlag 109 libra (kb. 220 kg) tehénhús fogyott el naponta (leginkább 99–115 között, bár előfordult 50 és 170 is), a leggyakrabban 111 libra. Az egész időszakot alapul véve, minden napot beleszámítva, 113 librás napi átlag jön ki (50–225 között), és 99 libra a legáltalánosabb. Viszonylag magas volt a napi fogyasztás, amikor Esterházy Lászlóné, Batthyány Eleonóra (Batthyány Ádám leánya) tartózkodott Rohoncon (121–126 libra), majd amikor férje is megérkezett Őrsi Zsigmond társaságában szolgálkával (172–192 libra).

46 Batthyány Ádám évi 222 húsevő nappal számolt. Ezt követtük mi is.

47 Révay Judit (Forgách Ádámné) iratai között található egy irat (P 287 No 18), melyben feljegyezték kb. egy év (1640. VIII. 2.–1641. V. 9., kivéve a böjti időszak) marhavágásait egy mézárszéken. Itt szerepel az egy-egy marhából nyert húsmennyiség, ami átlagban 155 font. Ez alapján számoltam ki ezt az értéket.

48 Az étrend két telet ölel fel. Az első (1623/24) a korabeli hiradások szerint különösen hideg volt, a másik átlagos.

A tokaji várban az 1565-67. évi, összesen 524 napos időszakban 167.836 libra húst fordítottak a német őrség élelmezésére. Ez napi 311,8 libra húsfogyasztást jelentett. N. Kiss István számításai szerint ez 1 librás (0,56 kg) napi fejadagnak felelt meg, figyelembe véve a katonák számát (N. Kiss 1973: 103). Ezenkívül 15.070 libra húst fogyasztottak a vári hajdúk és az uradalmi „famillia” (összesen 100 fő) együtt. Ez 0,28 font vagyis 0,14 kg-os fejadag. Ennél valamivel nagyobb fejadag jött ki a szatmári vár 300 német dragonyosára: 0,268 kg (havonta 4404 font). Sajnos nem derül ki, hogy N. Kiss István hány böjti napot számol egy-egy hónapra, pedig a fejadagok nagyságát torzíthatja, ha a valóságosnál kevesebb böjti napot vont le.

Batthyány Ádám udvarában a marhahús mellett a nagykonyhára (itt főztek az úrnak és a familiárisoknak) adtak még naponta 12 tyúkot, hetente 1 bárányt és másfél borjút. A kiskonyhára, ahol egy ideig a dajkáknak és gyerekeknek főztek (máskor pedig a női udvartartásnak) a napi 5 libra marhahús mellé 4 tyúk is járt. Egész évre pedig 16 borjút számoltak, ami azt jelenti, hogy majd minden hétre jutott egy harmad borjút.

A baromfi a csejtei étrendben a második leggyakrabban szereplő húsfajta.⁴⁹ Némely hónapban még a marhahús ételek arányát is felülmúlja.⁵⁰ A baromfiak közül Batthyány udvarához hasonlóan főleg tyúkot főztek. Thurzó Szaniszló asztalára januárban viszont kappant⁵¹ és ludat tálaltak. A baromfi itt is, de a Nádásdi étrendben is a második legkedveltebb húsfajta.⁵²

Ami a mennyiségeket illeti, a Thurzó-féle főúri étrendben egy hónap alatt összesen 149 kappant és 37 ludat főztek meg. Kappanból egy-egy étkezéshez leginkább 2-3-at, néha 4-et, lúdból csak 1-et. Thurzó Szaniszló kappan iránti „vonzalmát” mutatja az is, hogy mikor 1607-ben táborba szállt, ketrecekből 500 hizlalt kappant, 200 „tyúkfít” és 100 „lúdfít” készült magával vinni.⁵³

Batthyány Ádám napi 28 (vagyis évi 6216) tyúkkal és napi 2 (vagyis évi 444) lúddal kalkulált udvara számára. Amikor Batthyány az év kb. egy harmadát (108 napot) udvara népével Rohoncon töltötte, 4102 tyúk, 446 lúd fogyott.⁵⁴ Még ha nem is szorozható be hárommal ez a szám, hiszen az úr távollétében is üzemelt a konyha, és az ott maradtaknak is főztek tyúkot, feltételezhetjük, hogy az előirányzott mennyiséget a baromfi esetén is túlteljesítették. Pedig ha az úr otthon volt,

49 A húsos ételek átlagosan 21%-a (7-37%) baromfiból készült.

50 Mindkét évben (1624/1625) februárban és az első évben novemberben, decemberben és áprilisban is néhány százalékkal több ételt készítettek belőle, mint marhahúsból. A bárányhús „idényekor” viszont többnyire a harmadik helyre szorult a baromfi.

51 Kappan - fiatal korában kisherélt kakas.

52 A Thurzó étrendben a húсок 34%-a baromfi hús, a Nádásdiában októberben 51%, novemberben 36%, decemberben 42%.

53 MOL E 196 Gazdasági iratok.

54 A Batthyány-levéltárban található egy három év időtartamú (1655. május 20-tól 1658. május 18-ig) feljegyzés arról, hogy Rohoncon „ő nagysága konyhajára menni tik és lúd költ el”. E szerint az 1655/56-os gazdasági évben összesen 1445 tyúk, 189 lúd és 124 tyúkfí (csirke) fogyott el. Ez év alatt az úr kb. 30 húsevő napot tartózkodott itt, főleg július-augusztusban. A harmadik gazdasági évben (1657/58) ismét az első évhez hasonló az elfogyasztott baromfi száma: 1423 db. tyúk és 171 db. lúd. Pedig az úr 68 húsevő napot volt Rohoncon, vagyis kétszer annyit, mint az első (1655/56) évben.

napi 20–32 db. (átlag 22 db., ez egyben a legjellemzőbb is) tyúkot főztek meg, ami azt jelenti, hogy azért többnyire tartották az előirányzott napi mennyiséget.

A harmadik leggyakrabban fogyasztott hús, a bárányhús tavaszi idénycikk volt, legalábbis ekkor fogyasztották leginkább.⁵⁵ Batthyány Ádám konyhájára az 1656/57-es⁵⁶ gazdasági évben 55 bárányt, 13 kecskét és 6 juhot adtak be.⁵⁷ Bárányhúsból alaposan túlteljesítették az éves előirányzatot, mivel ott csupán 41 báránnyal számoltak. Nincs adatunk arra, hogy 1-1 báránynak mennyi lehetett az élősúlya és abból mennyi húst mértek ki. Batthyány Ádám unokájáról, Batthyány II. Ádámról tudható, hogy saját asztalára 2,5 libra bárányhúsból 1 tál étket főzetett minden ebédjére. Bárányhúst sem vacsorára, sem más asztalára nem főzetett.

Sugár István adatai szerint az egri várban a bárányhoz képest elenyésző volt a marhahús fogyasztás, legalábbis ami a tisztartót és a többi praebendást illeti. A főkapitány, Nyáry Pál és „família”-jának fogyasztásáról nincs adata, csak annyi tudható, hogy a marhahúst valószínűleg vásárolták.⁵⁸ Figyelembe kell azonban venni, hogy Eger várának jelentős báránybevétele volt dézsma címén, és a kevés levágott marha mellett a többi praebendásnak egy közeli mészárosától meg is vehették a marhahúst. Erről pedig nem maradt fenn elszámolás.⁵⁹

ÚJ ÉTELEK, ITALOK A MAGYAR TÁPLÁLKOZÁSKULTÚRÁBAN

A három alapvető élelmiszer után most essék szó azokról, amelyek a 17. század folyamán terjedtek el, vagy ekkoriban jelentek meg a magyar táplálkozáskultúrában. Ilyen a klasszikus (szűrt) főtt tészta, a leves és három élvezeti cikk: a kávé, tea és a csokoládé. Ezenkívül a főzés módjában is bekövetkezett egy változás: egyre több ételt készítettek vajjal ízesítve.

Klasszikus (szűrt) főtt tészta. A klasszikus főtt tészta feltehetőleg arab és indiai területekről⁶⁰ jutott el körülbelül a 13–14. század folyamán – esetleg még korábban –

55 A csejtei étrendben tavasz végén megnő, majd nyáron magas (10–23%), októberig jelentős arányú (10–11%) a fogyasztása, utána csekély (0–4%). A két év tendenciái hasonlóak, csupán – mint a marhahús esetén is –, egy hónapos lemaradás van a két év között: az első évben júniusban a legnagyobb (23%), a másodikban májusban (22%). Sugár István is azt állapítja meg, hogy a bárány tavaszi idénycikk volt, szerinte füstöléssel tartosították az év további hónapjaira (Sugár 1982: 518).

56 1656. május 21. és 1657. május 17. között.

57 E számadás ellentmond mind a tavaszi, mind a nyári idényjellegnek, mivel augusztustól decembe-
rig hozták a bárányok 80%-át.

58 „A húsfogyasztás minőségéről jó képet nyújt, hogy amíg szarvasmarhából a provisor és a többi praebendárius asztalára csupán 14 darabot vágtak, addig bárányból 204-et, amit még 9 kecskegida-
val toldottak meg. A bárányhús jelentőségét a főkapitányi konyhán egyértelműen mutatja, hogy Nyáry Pál „família”-ja asztalára 203 bárány került. Az itt fogyasztott marhahúsra vonatkozóan nem rendelkezünk adatokkal, mivel azt egyéb konyhai beszerzésekkel egyetemben könyvelték el az összefoglaló számadáskötetben.” (Sugár 1982: 516)

59 „Az egri várnak tehát 3324 3/4 bárány- és 164 1/4 db. kecskegida-bevétele volt dézsma címén.” (Sugár 1982: 477)

60 Az indiaiak sevikának, az arabok rishtának hívták, mindkettő cernát jelent.

Velencébe, majd a többi itáliai városállamba. A középkorban a klasszikus főtt tésztát leginkább makaróninak hívták, függetlenül attól, hogy milyen volt az alakja (Tannahill 1973: 281). A cseh főúri udvarokban már 1550 és 1650 között megjelentek néhány főúr asztalán az olasz eredetű tésztaételek (Hrdlicka 2000: 205).

A kora újkorban Magyarországon a tészták kifejezést többnyire minden tészta (tojás, liszt, tej vagy víz) felhasználásával készült ételre alkalmazták. Így a mai szóhasználatnál sült tésztáknak nevezett süteményekre (fánkra, tortára – ezek között van húsos is – bélesre, marcipánra, rétesre) és a pástétomokra (tésztába sülttől valamilyen hús vagy édesség), illetve a főtt tésztákra (gombóc vagy gombota, metélt, laska).⁶¹ Éppen ezért nehéz megállapítani, hogy ha csupán tésztáról írnak, vagy tésztából, tésztaműből készült ételt említenek, akkor valójában melyiket értik alatta.

Az biztos, hogy a sült tészták régebbiek a főtt tésztánál, és Magyarországon már a középkorban is ismerték például a bélest, fánkot vagy a sült laskát.⁶² A főtt tészták a kora újkorban jelentek meg a hazai konyhaművészetben. Közülük is eleinte inkább az ún. tésztakásák (vágott tejes étel, gombota) terjedtek el, majd a metélt főtt tészták. A két típus elkészítése között lényeges különbség van: utóbbiakat ugyanis bő lében főzték és leszűrték a levet róla, az előbbieket viszont kevés lében főzték és levükben tálalták.

A tészták közül a süteményekre és pástétomokra mindegyik említett szakácskönyvben számos recept található, hozzájuk képest a főtt tésztákéra kevesebb. A legkorábbinak tartott *Szakács tudomány* még inkább sült laska (diós laska böjtre, laska olajos lével), illetve tésztakása („böjt módon való makarónya”, „metélt tejes étel”, „vágott tejes étel”, „böjt módon való makarónya”) receptet tartalmaz. Egy szűrt főtt tészta, „szeges laska” elkészítési módját azonban már itt is megtalálhatjuk. A főtt tészta a tyúk „köretként” szerepel (Radvánszky 1893: 91, 238, 237, 246, 188). A csáktornyai szakácskönyvben is „köretként” bukkan fel a szűrt főtt tészta a „kappan laskával” (150) receptjében. Ezenkívül még egy szűrt főtt tészta található a sajttal ízesített „tésztából csinált metélt” (Király 1981: 230). A kolozsvári szakácskönyvben sem található sokkal több szűrt főtt tészta: metélt étel (Király 1981: 341), olasz makaró (Király 1981: 328), lapos tészta (Király 1981: 346). A tésztakásákat itt is főleg tejes étkek képviselik (hajtott tejes étkek [Király 1981: 339], német tejes étel [Király 1981: 352], borsó laskával [Király 1981: 382]).

A legkorábbi étrendben, a januári főúriban (1603) nincs nyoma főtt tésztának, hacsak a „kappan metélt lével” elnevezésű ételt nem tekintjük annak. A szakácskönyvekben ilyen étel, de még kifejezés sem fordul elő. A csejtei uradalmi étrendben (1623/25) csíkmákot (vagyis mákos metélt tésztát)⁶³ ettek ugyan, ám csak összesen három⁶⁴ alkalommal a két év alatt. Ennek az ételfajtának sincs nyoma a

61 A csáktornyai Zrínyi-udvar 17. századi kéziratos szakácskönyvében *Tésztából egynéhányféle étel* fejezet cím alatt szerepel többek között „Tésztából csinált metélt”, „Fánkot csinálni”, „Almatortát”, „Szilvából ostya-béles”, „Mandola-torta”, „Tolyófánk”, „Marpapánt aki akar csinálni”, „Pástétomba vadhús”, „Almafánkot csinálni”, „Rétest sütni”, „Rétes torta módjára (Mandola-torta)” (Király 1981: 228–236).

62 A 16. században a laska/laksa terminusa gyúrt, kisodort, sült tésztát jelent. Lásd Kisbán 1992: 15.

63 Csíkmák – csík jelentése metélt.

64 1623 decemberében, 1624 januárjában és márciusában.

korabeli szakácskönyvekben, feltehetőleg egyfajta főtt tészta lehetett, sőt valószínűsíthetjük, hogy szűrt tészta volt, de biztosan nem állíthatjuk. Előfordulási aránya a két év távlatában elenyésző. Számottevő arányban (az összes ételek 8%-a, 6%-a, 8%-a) először az 1650-es évekből származó Nádasdi étrendben van jelen a főtt tészta (gombóc,⁶⁵ metélt, mácsik és laska [laska]). Többnyire böjti napon ették vajjal vagy túróval, de „tik metélttel” néhány alkalommal húsevő napon is szerepel. A metélt általában szűrt főtt tésztát jelent (hús mellett mindenképpen),⁶⁶ így ez utóbbi nagy valószínűséggel szűrt főtt tészta. A mácsikok elkészítési módjai egyáltalán nem, a gombócoké⁶⁷ és a metélteké elvéve lelhetőek fel e szakácskönyvekben. A kolozsvári szakácskönyvben található „vajjas gombóc” egyfajta tésztakása. Az ugyanebben a szakácskönyvben a vajjal készült ételek között található (de nem vajjal előnévvel szereplő) makaró és olasz makaró viszont szűrt tésztaétel. Lehetséges tehát, hogy a Nádasdi étrendben a vajjas gombóc tésztakását, a vajjas metélt és vajjas mácsik pedig szűrt főtt tésztát takar. A laskáról ez nem dönthető el. Az arányokat tekintve körülbelül egyenlő arányban ettek mindkét fajtából.⁶⁸ A kapuvári étrend ételeinek majd 4%-a tészta: gombóta (gombóc)⁶⁹ és mácsik vajjal, amelyet mindig böjti napon fogyasztottak. Gombótát vajjal (tésztakását) valamivel többet ettek, mint mácsikot vajjal (szűrt főtt tésztát).

A leltárakban található tésztakészítő eszközök nem nyújtanak segítséget abban, hogy megállapítsuk, a főúri udvarok konyháin mikortól is készítettek rendszeresen szűrt (klasszikus) főtt tésztákat. Ugyanis a három tésztaféle elkészítésének módja egy bizonyos pontig azonos: a tésztát meggyúrják, majd kinyújtják egy nagy asztalon. Ezért az olyan tárgy, mint amilyen a tésztaaszakasztó asztal, nem utal a szűrt főtt tészták elkészítésére. A 17. századi leltárakban sok a tortakészítő (tortára sütni való pléh, tortakészítő forma, tortának való bádogforma stb.) és fánkkészítő (fánksütő, fánknyomtató) eszköz, viszont a szűrt főtt tészta főzéséhez nincs szükség speciális eszközre, tésztáját késsel vágják a megfelelő formára.

A szakácskönyvek és étrendek alapján megállapítható, hogy a főtt tészták a század második felében váltak gyakoribbá. Főleg az étrendekben jelentek meg nagyobb arányban. A korabeli szakácskönyvekben leginkább tésztakása receptek szerepelnek, ugyanakkor az étrendekben a kétfajta főtt tészta aránya nem tér el jelentős mértékben.

65 Gombóc - gömbölyűre alakított, lében főtt tészta. (Czuczor - Fogarasi) Szakácskönyveinkben nem szerepel a gombóc kifejezés.

66 De például a metélt tejes étel (receptje az erdélyi fejedelmi szakácskönyvben szerepel) nem az, hanem tésztakása.

67 A kolozsvári szakácskönyvben található klödör kifejezést a szakácskönyv közreadója, Kovács Sándor Iván a német Knödel alapján a gombóccal és a derelyével azonosítja (Király 1981: 460). A leírás alapján valóban a vajjas klödör vajjas gombóc, a tejes klödör pedig inkább vajjas derelye (alapja laska tészta) lehetett.

68 Ha a laskáról el tudnánk dönteni, hogy melyik fajtaéhoz tartozik, akkor természetesen változnának az arányok.

69 Gombóta - borsónyi darabokból álló étel (Czuczor - Fogarasi), Kisbán a tésztakásák közé sorolja (Kisbán 1992: 15).

Leves. A magyar főúri udvarok asztalairól a leves mint önálló étel, egészen a 17. század közepéig-végéig hiányzott. A leves hiánya az étkezésben, Európával összevetve, egyedi jelenségnek tűnik. A leves legkorábban és leginkább francia területeken terjedt el, ahol a főúri udvarokban már a 14. században is sokféle levest – főleg sűrű zöldséglevéseket (brouets) – ettek, mely szokást a középkori francia konyha egyik sajátos vonásának tartják. Olaszországban és Angliában is fogyasztottak már levest (pottage) a középkorban.⁷⁰ Német területeken, főleg böjti napokon, már a 16. században megtalálható a főúri asztalokon önálló ételként, sőt az alacsonyabb társadalmi rangúak reggelire⁷¹ is levest kaptak (Kuti 1995: 429–430). A szomszédos cseh főúri udvarokban is korábban terjedt el a leves, mint nálunk: biztos, hogy már a 16. században az első fogás ételei között szerepelt.⁷²

A leves hiánya talán azzal a magyar jellegzetességgel függhet össze, hogy minden húsos ételt bő lében (mártásban) tálaltak.⁷³ Fent említett szakácskönyveink is számos mártás receptjét közlik, többnyire különböző húsételekkel összefüggésben,⁷⁴ de például a kolozsvári szakácskönyvben önállóan is szerepelnek és a szerző mindig megjegyzi, hogy melyik ételhez ajánlja. Például a „koldus-lév” „főképpen a csikhoz és menyhalhoz illik”, a „mandola-lév”, „bot lév” (borral készült) pedig sült halhoz készült (Király 1981: 365–385).

Bár a magyar főurak és familiárisaik levest nem ettek, a szakácskönyvekből ismerhették ezt az ételfajtát. Már az erdélyi fejedelmi szakácskönyvben is szerepel a leves kifejezés a „disznófül leves kenyérre” receptjében: „önts meg az levével, mint egy levest úgy add fel” (Radvánszky 1893: 60). Máshol a leves német elnevezése fordul elő: „legyen mint egy zuppon” olvashatjuk egy beteg számára ajánlott „jó erősítő hideg levecske” receptjében. Ezt ebéd közben kellett elfogyasztania a betegnek, mivel „igen megerősíti az beteget” (Radvánszky 1893: 271). A csáktornyai szakácskönyvben külön fejezet van a „böjtnapokra való leves étek” számára. Itt számos „lév” és egyéb étel (pl. zsufa, túrós étek) szerepel, a legtöbb recept különböző boros lé vagy borlé illetve serlé elkészítését írja le. Maga a leves kifejezés csupán a „leves kenyér” elnevezésben fordul elő, illetve van egy „szilvából leves étek” is. A kolozsvári szakácskönyvben már levesek receptjeit is feljegyezték: borsóleves, lencseleves, boros leves, ser leves. Közös bennük, hogy mindegyiket „szeltre” adták

70 Legalábbis az angol királyi udvarban lásd Hammond 1995: 118. Az olasz szokásra: Mennell 1985: 121. 70. A franciákra: Crossley-Holland 1996: 141–143. A potage alatt háromféle ételt értettek: 1. egyfajta kenyérrel sűrített zöldséglevest (brouets), 2. a mai értelemben vett levest (soupe), 3. az ezek-től nagyban különböző ragut (ragout).

71 A reggeli ekkoriban még nem tekinthető főétkezésnek, csupán alkalmoszerűen fogyasztották.

72 A leves tulajdonképpen hús kifőtt leve volt, gerslivel vagy kenyérrel. Készítettek savanyú levest is, fokhagymalevest, savanyított levest, sajtlevest vagy levest rizsből. A főurak asztalán főleg vacsorára tálaltak fel öreg sörből készült levest. A 16. század végén a levesekbe parmezánt is raktak (Hrdlička 2000: 220).

73 A mártás a középkorban más európai konyhára is jellemző, de Galeotto Mátyás király étkezési szokásait jellemezve fontosnak tartja, hogy hangsúlyozza a mártások kiemelkedő szerepét étkezésünkben. „Szokásuk a magyaroknak, hogy négyszögletű asztalok mellé ülnek le enni (ez még a régi római időkből maradt fenn), és minden ételt mártásban tálalnak. A mártások váltakoznak az ételek szerint.” (Galeotto 1979: 54)

74 Különösen a fekete lé, törött lé, kaszás lé stb. voltak kedveltek.

fel, vagyis a tálba helyeztek egy szelet kenyeret, majd ráöntötték a leves étket. Látványosan az első levesek a hazai konyhaművészetben zöldséglevesek, ami tovább erősíti azt a feltételezést, hogy a bő mártással tálalt húseletek mellett eleinte nem igényelték a leves ételeket. Máshol is találkozunk azzal, hogy a levesétel először a húsmentes böjti napon jelenik meg.

A magát magyar származásúnak mondó Rumpolt, aki szakácskönyve írásakor a mainzi fejedelem szakácsa volt, könyve elején felsorol néhány menüt császárok és királyok számára. A magyar és cseh királyok számára készített böjti menüsor ebédnek első fogásai között „mondolaleves” és „borsóleves” is szerepel, a sült csuka, főtt tojás és rántott tojás között. Vacsorára is ajánl egy levesfajtát: „kaperlelevest fekete tengeriszőlővel” és „parélevessel”. Itt saláták és főtt tojások szerepelnek még. A leves a császárok és választófejedelmek böjti első fogásai között is előfordul, de ott is csak böjti napon. Úgy tűnik tehát, hogy a 16. század végén német területen a leves az előkelők asztalán böjti ételként szolgált, és a mainzi szakács a magyar királyok asztalára is ajánlja. Mivel ekkoriban a Habsburgok voltak a magyar királyok (az első kiadás 1581-es évekre tehető), az ő étkezési szokásaik nem tekinthetők magyar étkezési szokásoknak. Rumpolt egyik érdekes megjegyzése: „azt magyar nyergelt levesnek híják”, egy olyan ételre utalhatott, mely inkább egyfajta lé vagyis mártás lehetett.⁷⁵

A januári főúri étrendben leves kenyér négy alkalommal szerepel, ebből egyszer kolbásszal, nem böjti napon. A csejtei étrendben néhányszor szerepel a kendermag zuffa, amelynek receptje a csáktornyai szakácskönyvben böjtnapokra való leves étek között található. Mivel önálló ételként fordul elő, nem valószínű, hogy mártásról lenne szó, bár a suffát (zuffa, szuffa) többnyire mártásként adták fel húshoz. Ezenkívül egyszer „leves kenyért” is adtak ebédre húsevő napon (júniusban). A másik két Nádasdi étrendben egyáltalán nem szerepel a leves.

A leves említése nagyon ritka korabeli forrásokban. Nádasdi (III.) Ferenc egyik gazdasági utasításában (1657) írja le, hogy a raboknak adjanak levest, hogy „el ne dögöljenek”.⁷⁶ A Batthyány-levéltár Batthyány Ádám udvarára vonatkozó anyagában igen sok adat található a főúr és familiárisai, alkalmazottai étkezésére vonatkozólag. Étrend ugyan nem maradt fenn, de így is biztosan állítható, hogy Batthyány Ádám udvarában senki nem kapott levest. Sőt unokája, II. Ádám sem sorol fel levesételt konyhamestere számára kiadott utasításában (1692), pedig igen részletesen megadja, hogy miből hány tál étket készítsenek.⁷⁷ A böjti napra vonatkozólag annyit említ, hogy borsóból és lencséből is készítsenek önálló étket, így elméletileg lehetséges, hogy ilyenkor borsó vagy lencselevest is készítettek, de ez nem bizonyítható.

75 „Egy új darab tehénhúst és amellet mindenféle aszú- és füstölt hús. Két kappant egy lével és mindenféle sültet réá, amint következik: egy szarvas hátszípecsenyét, egy bornyúhússültet mogyorófa nyáron sülvé, egy részét disznóhúsból valót és aprómadarokat sülvé, mint egy kaponyákat egy tállra, és azt magyar nyergelt levesnek híják.” (Lakó: 1983: 59)

76 *Instructio pro egregio domino Petro Gadoczi rationista bonorum arcis nostra Leuka. 1657.* Szaberdorf. E 185 Utasítások

77 Ebédre 14 tál étket rendel, vacsorára 11-t, megadván, hogy például báránnyúsból és borjúhúsból két étket, tehénhúsból egyet stb. készítsenek (Koltai 2001: 204–209).

Koháry gróf viszont már említi versében (1681) a leves étket.⁷⁸ Sőt, 1694-ben Bercsényi Miklós és Csáky Krisztina lakodalmán már biztosan felszolgáltak levest is, ahogy arról Kőszeghy Pál beszámol versében: „Jó móddal az levest főzte s készítette, Gyenge tyúkfiat abban vegyítette...” (Dala: 1988: 18). A Csákyakról tudjuk, hogy már az 1670-es években voltak levesnek való csészék. A csészéknek ez a fajtája a század második felében jelent meg a főúri leltárakban. Korábban nem említenek leves fogyasztására szolgáló evőedényt a források. A levesnek való csészék fedelesek voltak és ekkoriban még mindenkinek saját csészéje volt, vagyis a családok nem rendelkeztek tizenkét darabos készletekkel belőlük, mint a tányérokból és evőeszközökből. A külön levesestál is csupán a következő század első felében jelent meg.⁷⁹ A levesnek való csésze eddigi ismereteink szerint legkorábban Draskovith Johanna-Mária hozományában (1652) fordul elő, majd Erdődy Éva hagyatékában (1668)⁸⁰ a mindennap használatos ezüstművei között. Az 1670–80-as években már a Csáky és Rákóczi család is rendelkezett ilyen evőedénnyel.⁸¹

A leves számára szolgáló edények hiánya természetesen nem lehet bizonyítéka leves hiányának, hiszen nem feltétlenül kellett külön edényből enni a levest, főleg, hogy tudjuk, hogy az evőedények differenciálódása fokozatosan ment végbe. A többi rendelkezésünkre álló forrással egybehangzóan azonban azt a feltételezést erősíti, hogy leves a 17. század második felében kezdett elterjedni a magyar főúri étkezésben. Nem tudjuk azonban, hogy a század végére milyen mértékben terjedt el és mely társadalmi rétegek körében. Biztosnak látszik viszont, hogy a levesevés szokása német területekről érkezik el hozzánk, ahol már korábban is ettek levest, eleinte valószínűleg csak böjti napokon. Erre utal az is, hogy eleinte néha németül nevezik meg a levest magát vagy az evőedényét.

Kávé, csokoládé, tea. „Már az étkekbennis Urak asztalánál / Az sok naymodi közt majd étlen maradnál, / Cave, Csukaladi és herbaté Bornál / Jobb volna, ha otthon jó magyar Bort innál.”⁸² Palocsay György 1704-ben keletkezett versében új módiként kárhóztatja azt a három élvezeti cikket (kávé, csokoládé, tea), amely a 17. század második felében terjedt el Nyugat-Európában. Hazai forrásaink rendkívül korlátozottak ezen élvezeti cikkek elterjedésének kezdeti időszakából, rövid összefoglalónkban valamennyi ide vonatkozó, fellelhető utalást igyekeztünk összegyűjteni.

78 „28. Ételt az asztalnok s italt az pohárnok rendelje jó karban, leves, meleg étket, s ne vétsék rendeket, legelső fogásban ettünk hogyha főttet, azután a sültet fogják másodikban.” (Koháry 2000: 68)

79 „Egy levesnek való tál” Özvegy gróf Csáky Istvánné Barkóczy Mária halálakor összeírt ingóságok lajstroma. 1740. (Csáky 1919: 810)

80 „Az mi mindennapi kin levő aprolek ezüst miven van, [...] egy levesnek való csésze fedeles...” Erdődy Éva Zsuzsanna végrendelete. 1668. (?) MOL, P 108 Repositorium 50. fasc. B No 10.

81 „Minden napi szükségre az kis azonj kezénel levő ezüst mívek: [...] 3. Egy zupponnak való ezüst csésze fedelestől...” Csáky Mária ékszereinek és ruhaneműinek jegyzéke férjhezmenésekor. 1675 augusztus 16, Órhegyalja. (Csáky 1919: 755) „egy csészéje nélkül levesnek való fődél, meg ugyan egy más nagyobb, az is csésze nélkül.” és „Egy ezüst fedél nélkül való leves csésze. [...]” Csáky István halála után Lublóvárbán és Szepesvárbán maradt ingóságok lajstroma. 1685 február 11–19. (Csáky 1919: 759 és 763) „1. Egy levesnek való ezüstcsésze nro 1.” és „1. Egy levesnek való aranyas csésze, négy körtvély forma.” (Rákóczi 1886: 776, 784)

82 Palocsay György (1704 – Nay modi) (Kisbán 1988: 152).

A kávé a 16. század végétől már szerves része volt a török társasági életnek és a nyugati-európai utazók is itt ismerkedtek meg vele. A 17. század első felében egymás után bukkant fel a különböző nyugat-európai városokban, azonban sehol sem terjedt el rögtön. Angliában előbb Oxfordban (1650), majd Londonban (1652) nyílt kávéház. A század végére már a magánszférában is elterjedt a kávéfogyasztás: az angol nemesek már 1-1,5 kg kávéat vásároltak havonta (Kisbán 1988: 153). Párizsban például már 1643-ban megismerték, de csak azután vált népszerűvé, hogy 1669-től kezdve a török nagykövet fogadásain kávéval kínálta vendégeit. A 17. század végére már 700-800 kisebb kávéház működött Párizsban. A kávé ekkoriban már német területeken is népszerűvé vált.

Magyarországon a török révén a hódoltság korában is ismerték a kávéat. Már a 16. század végén érkeztek török kávészállítmányok Budára, a 17. században pedig török kávézók is működtek a városban. Kisbán Eszter szerint azonban egészen a török kiűzéséig a magyarok nem vették át a hódítók kávéivási szokásait, később pedig nyugat-európai új szokásként kezdett elterjedni bécsi közvetítéssel és nem török hatásra (Kisbán 1988: 152). Ennek ellentmondani látszik, hogy bizonyos körökben, illetve egyes családoknál már korábban is találhatunk kávéfogyasztásra utaló eszközöket. Thököly Imrénél és híveinél már a török kiűzése előtt találkozhatunk ilyesmivel: „Egy kávé főző réz kancsó” (1678).⁸³ „Török salamias kávé főző medence korsókkal.” Nro. 1. (1683) (Thököly 1889: 7, 17); „Romlott ezüstes kávé pohár egy” (1684) (MHH XIV: XXIV. 149); „Kávéhoz való romlott pohár, ezüst fenekestől” (1684);⁸⁴ A törökkel szövetségben lévő Thököly és hívei körében feltehetőleg nem bécsi, hanem török hatásra terjedhetett el a kávéfogyasztás szokása. Csákyak a kávéfogyasztás terén is élen járhattak. Náluk a bécsi hatást valószínűsíthetjük, viszont még a török kiűzése előtt: Csáky István (1635-1699) országbíró már 1666-ban Bécsben vásárolt egy kávé ládácskát, melyben feltehetőleg kávéat szándékoztak valamilyen formában tárolni.⁸⁵ Ezt erősíti az a tény, hogy már apja is birtokolt egy „cavenak valo pohart tokostol”.⁸⁶ Az összeírás szerint a kávé pohár a fontos, személyes holmik között volt, birtokiratok, levelek és ezüst pecsétnyomója mellett, egy hintóládában (Kiss 2002). Az erdélyiek közül Bethlen Miklós maga számolt be arról, hogy néha ivott kávéat (Bethlen 1980: 514), Kemény Jánosról Gyöngyösi István állította ugyanezt (Gyöngyösi 1999).

A 18. század elejére a kávé már megszokott ital, erre utal Palocsay fent idézett verse és a leltárakban egyre gyakoribbá váló kávéfogyasztásra utaló eszközök.

A teafogyasztás Nyugat-Európaéhoz hasonlóan később terjedt el, mint a kávéfogyasztás. A teával az európaiak Indiában ismerkedhettek meg, ahol a tea élvezete nagyon elterjedt volt. Az első teaszállítmányok a 17. század elején érkeztek meg a nyugat-európai kikötőkbe, de a teafogyasztás csak az 1720-30-as években vált jelentőssé. Magyar területen feltehetőleg a század végén kezdenek el teát fogyasztani. A Bécsben

83 Serédi Benedek kolozsvári házában lévő ingóságok. EOL Radvánszky hagyaték. Nro. 31. p. 25.

84 Károlyi László ládája. (MHH XIV) XXIV. 183.

85 Csáky 1883: 584-594, 589.

86 A gróf Csáky István halála után Lublóvárbán és Szepesvárbán maradt ingóságok lajstroma. 1685 február 11-19. (Csáky 1919: 759-766, 759)

elő II. Apafi Mihály 1702-ben Frankfurtban elzálogosított ingóságai között található egy „ezüst thea edény” (Jakab 1883: 670). Csáky István javai között is található egy „herbatinak való edény”.⁸⁷

A csokoládé 1520 táján bukkant fel először Európában, méghozzá Spanyolországban. A Mexikóból érkezett ital nehezen hódította meg Európát, még a 18. században sem vált népszerűvé, igazából eleinte csak Spanyolországban hódított (Braudel 1985: 253). Ennek ellenére már a század végén is találunk fogyasztásra utaló nyomokat a hazai főnemesség körében. Nádasdi Ferenc hálósobájában egy fekete ládácskában két kis rézedény volt csokoládénak és II. Rákóczi Ferencről is tudott, hogy reggelire forró csokoládét ivott.⁸⁸ Ingóságai között is található volt erre utaló edény: „Csokoládéhoz való 3 lábas, belől aranyas, fedeles.” (Zrínyi 1879: 174)

A fenti három élvezeti cikkről biztosan állíthatjuk, hogy a 18. század kezdetén már általánossá vált fogyasztásuk a főúri udvarokban, de a 17. század végétől csupán szórványosan bukkannak fel adatok arról, hogy elterjedésük megkezdődött az országban.

* * *

A három alapélelmiszer (bor, kenyér, hús) 17. századi fogyasztását vizsgálva megállapítható, hogy a főúri udvarokban, uradalmakban élő különböző társadalmi rétegek között főleg minőségi és nem annyira mennyiségi eltérések voltak. A kenyércipóból a praebenda szerint mindenkinek azonos mennyiség járt, de a lisztartalma különböző volt. Természetesen az előkelőbb rangúaknak járt a tisztán fehér lisztből készült kenyér, az alacsonyabb rangúaknak már különböző mértékben rozsal keverték, illetve abajdócból sütötték a kenyerét. A praebendában különböző mennyiségű bor járt ugyan a különböző rangú embereknek, de az eltérés nem volt jelentős, viszont a legjobb termésű borokból csupán a magasabb rangúaknak jutott és a gyenge minőségű maradt a ranglétrán alul állóknak. A húspraebendáknál azt figyelhetjük meg, hogy marhahúsból kis mennyiségi eltéréssel majd mindegyik rétegnek jutott, viszont más húsfajtákból, mint amilyenek a különféle baromfihúsok vagy a vadhúsok, csupán a magasabb rangúaknak főztek.

A század második felében újfajta ételek terjedtek el lassan az országban. Elsősorban az ún. klasszikus főtt tészták, amely a középréteg étkezésében egyre jelentősebb szerepet kezdtek játszani és a leves, amelyet tőlünk nyugatra már korábban is fogyasztottak, főleg böjti napon. Az ún. élvezeti cikkek inkább a század végén jelentek meg a fogyasztási szokások palettáján, de elterjedtségükről adatok hiányában nem tudunk képet alkotni, noha a 18. század kezdetére fogyasztásuk már teljesen megszokottá vált.

⁸⁷ Gróf Csáky István országbiró ingóságainak lajstroma. 1700. márczius 22–23. (Csáky 1919: 783–784)

⁸⁸ A reggeli mint főétkezés e század végén terjedt el az európai főúri körökben. Reggelire általában valami meleg italt fogyasztottak. Ezt a szokást vette át II. Rákóczi Ferenc.

FORRÁSOK

- Magyar Országos Levéltár (MOL)
 Batthyány család körmendi központi igazgatósága (P 1322)
 Instrukciók
 A földesúri familiára vonatkozó iratok (Föld. Fam.)
 Magyar Kamara Archivuma
 Archivum Familiae Nádasdi (E 185)
 Archivum Familiae Thurzó (E 196)
 Archivum Familiae Wesselényi (E 199)
 Urbaria et Conscriptioes (E 156)
 Forgács család levéltára
 Jelzetes iratok (P 287)
 Eszterházy család hercegi ága (P 108)
- Evangelikus Országos Levéltár (EOL)
 Radvánszky hagyaték
- Osterréichisches Staatsarchiv (ÖstA)
 Haus-, Hof- und Staatsarchiv (HHStA)
 Familienarchiv Erdődy, Ladula 63.
- Bethlen Miklós 1955: *Önéletírása. I-II.* Windisch Éva (kiad.), Budapest
 Bethlen Miklós 1980: *Önéletírása.* In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* S. a. rend. Windisch Éva, /Magyar Remekírók/, Budapest
 Csáky 1883: Gróf Csáky István országbírónak utiköltségeinek és bevásárlásainak jegyzéke 1666-ból és 1675-ből. Közli: Deák Farkas. *Történelmi Tár* 584-594.
 Csáky 1919: *Oklevéltár Gróf Csáky család történetéhez.* I. kötet. 2. rész. Budapest
 Deák Farkas 1875: *Wesselényi Anna özv. Csáky Istvánné életrajza és levelezése.* Budapest
 Forgách 1891: Gróf Forgách Ádám utasítása galgóczi és gácsi tiszteinek 1644-1667-ig. *Történelmi Tár* 517-518; 697-699.
 Galeotto Marzio 1979: *Mátyás királynak kiváló, bölcs, tréfás mondásairól és tetteiről szóló könyv.* Budapest
 Gyöngyösi István 1999: *Porából megéledett Főnix avagy Kemény János emlékezete.* /Régi Magyar Könyvtár Források 10./ Budapest
 Jakab Elek 1883: II. Apafi Mihályné Bethlen Kata hagyatéka. *Századok*, 668-671.
 Kapuvár 1902: A kapuvári uradalom számvitele 1686-ban. Közli: Merényi Lajos. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle*, 11. 419-425.
 Kemény János 1980: *Önéletírása.* In: *Kemény János és Bethlen Miklós művei.* S.a.rend. Windisch Éva, /Magyar Remekírók/ Budapest
 Kincses Katalin 1993: „*Im küttem én orvosságot*”. *Lobkowitz Poppel Éva levelezése 1622-1644.* Budapest
 Király Erzsébet (szerk) 1981: *Szakács mesterségnek könyvecskéje.* Budapest
 Koháry István 2000: Embernek ételében mértékletesnek kel lenni, nemis jó magunkat terhelni, tobzódva dösölnünk, mivel egészségünknek, lelkünknekis olykor sérelmével vagyon leg gyakortáb, majdan inkább mindenkor nagy vig lakásunknak vége. In: *Régi Magyar Költők Tára. XVII. század.* 16. Budapest 67-72.
 Koltai András 2001: *Magyar udvari rendtartás. Utasítások és rendeletek 1617-1708.* /Milleniumi Magyar Történelem, Források/ Budapest
 Kovács József 1959: Szentbenedeki Mihály szakácskönyve 1601-ből. *Magyar Nyelv* 135-143.
 Lakó Elemér (közreadó) 1983: *Bornemisza Anna szakácskönyve 1680-ból.* Bukarest
 MHH XIV.: *Monumenta Hungariae Historica XIV.*
 Munkácsi 1897: A munkácsi udvarbíró 1646-iki utasítása. In: *Magyar Gazdaságtörténelmi Szemle* (6.) 510-520.

- Nádasdi 1950: *Kultúrtörténeti szemelvények a Nádasdiak 1549-1550-es számadásaiból. I-II.* Közli: Kumorovicz L. Bernát, M. Kállai Erzsébet. Budapest
- Nádasdi 1988: *Szerelmes Orsikám. A Nádasdyak és Szegedi Kőrös Gáspár levelezése.* Budapest
- Nagykároly 1901: Utasítás 1701-ből a nagykárolyi kulcsár részére. Közli: Kemény Lajos. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 304-309.
- Radvánszky Béla 1893: *Régi magyar szakácskönyvek.* Közli: Radvánszky Béla. Budapest.
- Radvánszky Béla 1896: *Magyar családélet és háztartás a XVI. és XVII. században. I-II.* Budapest
- Rákóczi 1886: A Rákóczi-árvák 1688-ban Munkács várában maradt és Pakakra vitt ingó értékeinek lajstromai. Közli: Thaly Kálmán. *Történelmi Tár* 769-789.
- Szendrő 1901: Utasítás a szendrői uradalom udvarbírája részére 1652-ből. Közli: Kárffy Ödön. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 114-125.
- Thököly 1894: Gazdasági viszonyok Thököly Imre fejedelem uradalmaiban 1684-ben. II. Közli: Lehoczky Tivadar. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 239-263.
- Thököly 1889: Thököly Imre fejedelem regéczi várában levő ingóságainak összeírása, 1683. okt. 20. *Történelmi Tár* 16-19.
- Thurzó György 1876: *levelei nejéhez. I-II. kötet.* Budapest
- Ungvár 1898: Utasítás 1668-ból az ungvári udvarbíró és számtartó részére. *Magyar Gazdaságtörténeti Szemle* 147-160. (nincs közlő megnevezve)
- Zrínyi 1879: Zrínyi Ilona és II. Rákóczi Ferenczféle ingóságok jegyzékei. II. *Történelmi Tár* 173-175.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bán Péter 1977: A nyugat-dunántúli Batthyány-uradalmak birtokigazgatási rendszere a XVII. század első felében. *Agrártörténeti Szemle* (21.) 24-71
- Belényesi Márta 1958: Egy 16. századi főúri étrend kultúrtörténeti tanulságai. *Néprajzi Értesítő* 133-153.
- Benda Borbála 1996: Uradalmi étrend Csejtéről 1623-1625-ből. *Történelmi Szemle* (XXXVIII) 2-3. 277-314.
- Bogdán István 1987: *Régi magyar mértékek.* Budapest
- Braudel, Fernand 1985: *Anyagi kultúra, gazdaság és kapitalizmus a XV-XVIII. század. A mindennapi élet struktúrái: a lehetséges és a lehetetlen.* Budapest
- Crossley-Holland, Nicole 1996: *Living and dining in medieval Paris. The Household of a Fourteenth-Century Knight.* Cardiff
- Dala Sára 1988: Főúri lakomák a 17. század végén. Kőszeghy Pál *Bercsényi házassága* című művének néprajzi tanulságai. In: *Terítéken. Egyetemi dolgozatok Kisbán Eszter 60. születésnapja alkalmából.* Budapest
- Hammond, P. W. 1995: *Food and feast in medieval England.*
- Hrdlicka Josef 2000: *Hodovní stůl a dvorská společnost. Strava na raní novověkých aristokratických dvorech v českých zemích (1550-1650).* České Budějovice
- Kisbán Eszter 1975: Az étkezések nap rendjének újkori átalakulása és az ebéd. *Magyar Nyelv* 177-185.
- Kisbán Eszter 1984: Korszakok és fordulópontok a táplálkozási szokások történetében Európában. *Ethnográfia* 284-299.
- Kisbán Eszter 1988: A kávé bevezetése Magyarországon. *Ethnográfia* (99) 139-147
- Kisbán Eszter 1992: A főtt tészták elterjedése Európában és Magyarországon. In: Mohay Tamás (szerk.) *Közelítések néprajzi, történeti, antropológiai tanulmányok Hofer Tamás 60. születésnapjára.* Ethnica Debrecen, 13-35
- Kisbán Eszter 1997: Táplálkozáskultúra. In: Balassa Iván (szerk.) *Magyar néprajz. Életmód.* Budapest 419-578.
- Kiss Erika 2002: *Udvári ötvösség a XVII. században a királyi Magyarországon és az Erdélyi Fejedelemségben.* Doktori disszertáció

- Kiss István, N. 1973: Húsfogyasztás (katonai és közfogyasztás) a XVI-XVII. századi Magyarországon. *Agrártörténeti Szemle* (17.) 92-114.
- Köbli József 1985: „Porosz utas” volt-e gazdaságfejlődésünk? *Medvetánc*, 2-3. 17-41.
- Kuti Klára 1995: Napi étkezések és étrendszerkezet a kora újkori közép-európai udvari rendtartásokban. *Ethnographia* (106.) 2. 429-430.
- Makkai László 1979: A magyarországi mezőgazdaság termelési és fogyasztási struktúrája a XVII. század közepén. In: Gunst Péter (szerk.) *Mezőgazdaság, agrártudomány, agrártörténet*. Budapest 253-263.
- Mennell Stephen 1985: *All manners of food. Eating and Taste in England and France from the Middle Ages to the Present*. Oxford
- Perjés Géza 1999: Mezőgazdasági termelés, népesség, hadseregélelmezés és stratégia a 17. század második felében (1650-1715). In: *Seregszemle. Hadtörténeti és művelődéstörténeti tanulmányok*. Budapest, 223-252.
- Sarussi Kiss Béla 2001: A murányi vár élelemellátása a 16.század második felében. *Studia Agriensia* 22. 237-276.
- Scully, Terence 1995: Tempering Medieval Food. In: Melitta Weiss Adamson (Ed.) *Food in the Middle Ages: a book of essays*. New York, 3-22.
- Sugár István 1982: Az egri vár gazdálkodása az 1594-95. évi számadás tükrében. *Agrártörténeti Szemle* (26.) 460-521.
- Takáts Sándor 1961: *Művelődéstörténeti tanulmányok a XVI-XVII. századból*. Budapest
- Tannahill, Reay 1973: *Food in history*. New York

Társadalmi presztízs és hierarchia

Tárolóbútor divat Kiskunhalason 1760 és 1790 között

A fogyasztói társadalom tárgyhasználatát vizsgáló szociológus Jean Baudrillart (1969, 1987) és a tradicionális paraszti közösségek lakáskultúráját kutató néprajzos K. Csilléry Klára (1952, 1985, 1997) egyaránt felhívta a figyelmet arra, hogy a tárgyak széles körének használati értéke a legtöbbször egyáltalán nem számított vagy nem volt elsődleges. A társadalomtörténet vagy a szociológia számára a tárgyak társadalmi jelentése, különösen a társadalmi megkülönböztető funkciója az igazán fontos és érdekes. Baudrillart a tárgyak elemzésével foglalkozó szociológia legfőbb feladatának a tárgyi világ társadalmi hierarchiát reprezentáló dimenziójának feltárását tartotta. Az anyagi kultúra társadalomtörténeti megközelítésének is ez az egyik legfontosabb célja. Ehhez azonban nélkülözhetetlen a tárgyi világ összetett, több szempontú, intenzív vizsgálata, ami figyelembe veszi a tárgyak mindennapi használatának (1) és térbeli elhelyezésének, a térhasználatnak (2) különbségeit is. A tanulmányban a harmadik megközelítés vagy szempont alapján készítettük el elemzésünket.

Már egy-egy tárgy vagy tárgytípus egyszerű birtoklása vagy annak hiánya is képes lehet társadalmi különbségek kifejezésére. Ez a leegyszerűsített megközelítés különösen érvényes és eredményes lehet a preindusztriális közösségeket vizsgálva, ahol a vagyon nagysága, a „vásárlóerő”, a társadalmi státus alapvetően meghatározta a tárgyak széles köréhez való hozzájutás lehetőségeit (öltözködést szabályozó rendeletek, kisközösségek elvárásai). Széles rétegek számára nem volt lehetséges például a luxus (pl. könyv, ezüst tárgyak, drága bútorok) vagy a társadalmi megkülönböztetést kifejező (pl. ruha) javak megszerzése (Grenier 2000). Így tárgyak széles köre – az egyszerűbbektől a legértékesebbekig – a társadalmi presztízs és hierarchia szimbolikus kifejezésére is szolgáltak.

Az anyagi kultúrában tükröződő társadalmi rétegződés feltárására ugyanakkor olyan tárgyféleségek alkalmasak leginkább, amelyeknek több típusa, változata is létezett, lehetővé téve mindenki számára a megfelelő, az elérhető kiválasztását. Két ilyen tárgyféleséget érdemes megemlíteni a lakáskultúrában, az ülóbútorokat és a tárolóbútorokat.

Az etnológusoknak a hagyományos – falusi-mezővárosi – közösségek vizsgálata során lehetősége volt a tárgyak és használóik viszonyát pontosan feltárni és dokumentálni. Ezeknek a vizsgálatoknak eredményei óriási mértékben segíthetik az inventáriumokkal végzett történeti elemzések céljainak és módszereinek kialakítását és az eredmények értelmezését. Különösen érdekesek ezek közül például K. Csilléry Klára megfigyelései, aki több esetben leírta a tárgyakat használók tárgyakhoz fűzött megjegyzéseit, történeteit. Például az általa 1965-ben gyűjtött és Néprajzi

Múzeumban található „almárium”, pontosabban nagyobb saroktéma, 70 holdas nagygazda tulajdonosa azt mesélte, hogy csak nagygazda helyen volt ilyen nagy téka, szegény helyen legfeljebb kisebb méretűek fordultak elő. Gazdahelyen azonban még akkor is nagyot csináltak, ha nem lett volna rá szükség, hogy mindenki lássa: nekik ez mind tele van. Más vizsgálatai alapján egyértelműen megállapítható, hogy a különféle almáriumok, állószekrények, sublótok, nagy ládák, több, tányérokka megrakott fogasok a módos házakban voltak, vagy ott voltak először (Benda 1989, K. Csilléry 1952, 1985). Ezekkel a tárgyakkal a rang, a jólét, a presztízs kifejezése volt a legfontosabb, amit a szegényebbek a 19. század folyamán csak 20–30 éves késéssel tudtak követni, miközben a gazdagok már rég újabb, nagyobb presztízsű tárgyakat állítottak a szobáikba.¹

Egy történeti kutatásban képtelenség megvalósítani hasonló mélységű és érzékenységgű elemzést, hiszen például nagyon kevés az olyan narratív írott forrás, ami részletesen tájékoztat az emberek és a tárgyak viszonyáról. Az anyagi kultúra vagy a tárgyi világ jól, és a legapróbb részleteiben is feltárható az inventáriumokban összeírt háztartások tárgyegyütteseinek segítségével. Pontosán elemezhető és meghatározható egy adott korszak tárgyainak köre, a tárgyak hierarchiája vagy hierarchiái és a kiválasztásuk mögött meghúzódó szabályszerűségek. Egy fajta tárgytípus vizsgálata során pedig a finom különbségek és a modellek keresésével sikeresen fel lehet tárni a vizsgált közösségnek a tárgyak kiválasztásában tükröződő társadalmi különbségeit vagy akár a rétegződését is. A tárgyak kiválasztása mögött dolgozó társadalmi logika feltárását a tárolóbútorok nagyon változatos rendszerének vizsgálatával kívánom megvalósítani.

A jelen tanulmány egy nagyobb kutatás részeredménye, amelyben kétszáz darab 1760 és 1850 között keletkezett inventárium² segítségével vizsgálom a kiskunhalasi társadalom tárgyhasználatát, fogyasztási szokásait, lakáskultúráját. A most következő kvantitatív, de alapvetően az egyedi eseteket figyelembe vevő vizsgálat negyvenhárom, 1760 és 1790 között keletkezett – zömében hagyatéki – leltár alapján készült.³ Az inventáriumok forráskritikájával már többször foglalkoztam (Granasztói 1996a, 1996b, 1998), de talán érdemes néhány megállapítást megismételni. Csak az általam többé-kevésbé teljesnek tekintett, vagyis a nagy hiányokkal nem rendelkező, torzságukkal a kvantitatív elemzést nem befolyásoló leltárak kerültek általában felhasználásra. Ennek megállapítása a forrás szerkezetének, összetételének részletes elemzése után történt. Mit reprezentál ez a 200 vagy 43 eset? Erre képtelenség pontosan válaszolni, de saját tapasztalatom és más kutatások alapján

1 K. Csilléry Klára (1952) tiszai megfigyelései szerint a módos gazdák még a 19. század elején is szökrönyt (ácsolt láda) adtak lányuknak hozományba, míg a szegényebbek házaló tótoktól sem tudtak bútort vásárolni. Később a módosok ládát, majd sublótot, végül ruhásszekrényt adtak a lányaiknak, amit a szegények egyre nehezebben tudták követni.

2 Bács-Kiskun Megye Levéltára Kiskunhalasi levéltár (=BKML Kh.) V.201.B. Közigazgatási iratok, 3. Árvaügyi iratok 1759–1800 (=Ái) és 4. Vegyes közigazgatási iratok 1764–1851 (=Vki)

3 A teljes vizsgálat az 1760 és 1850 között talált összes inventárium feldolgozásán alapul, aminek célja a tárolóbútorok hierarchiájának elemzésével a halasi társadalom rétegződésének, átalakulásának a feltárása.

is megállapítható, hogy a módosabb, felső rétegek mindig felül vannak reprezentálva, a tárgyakkal nem rendelkező szegény rétegek pedig egyáltalán nincsenek képviselve. Mindezek ellenére a 43 eset alkotta mintánkban minden korabeli, tárgyakkal bíró réteg képviselteti magát. Ezeknek arányairól a tanulmányban még szó fog esni. Ugyanakkor nincs értelme és lehetetlen más, nem is létező, elvileg statisztikailag reprezentatív adatsorokhoz viszonyítani. A 200, illetve jelen esetben a 43 hagyatéki leltár egy teljesen saját, önálló világot alkot, és ebben kell megtalálni a viszonyítási pontokat, a különbségeket, a hasonlóságokat, amelyek elemzése – feltételezésünk szerint – segíthet megérteni a halasi anyagi kultúrát és társadalom működésnek logikáját.

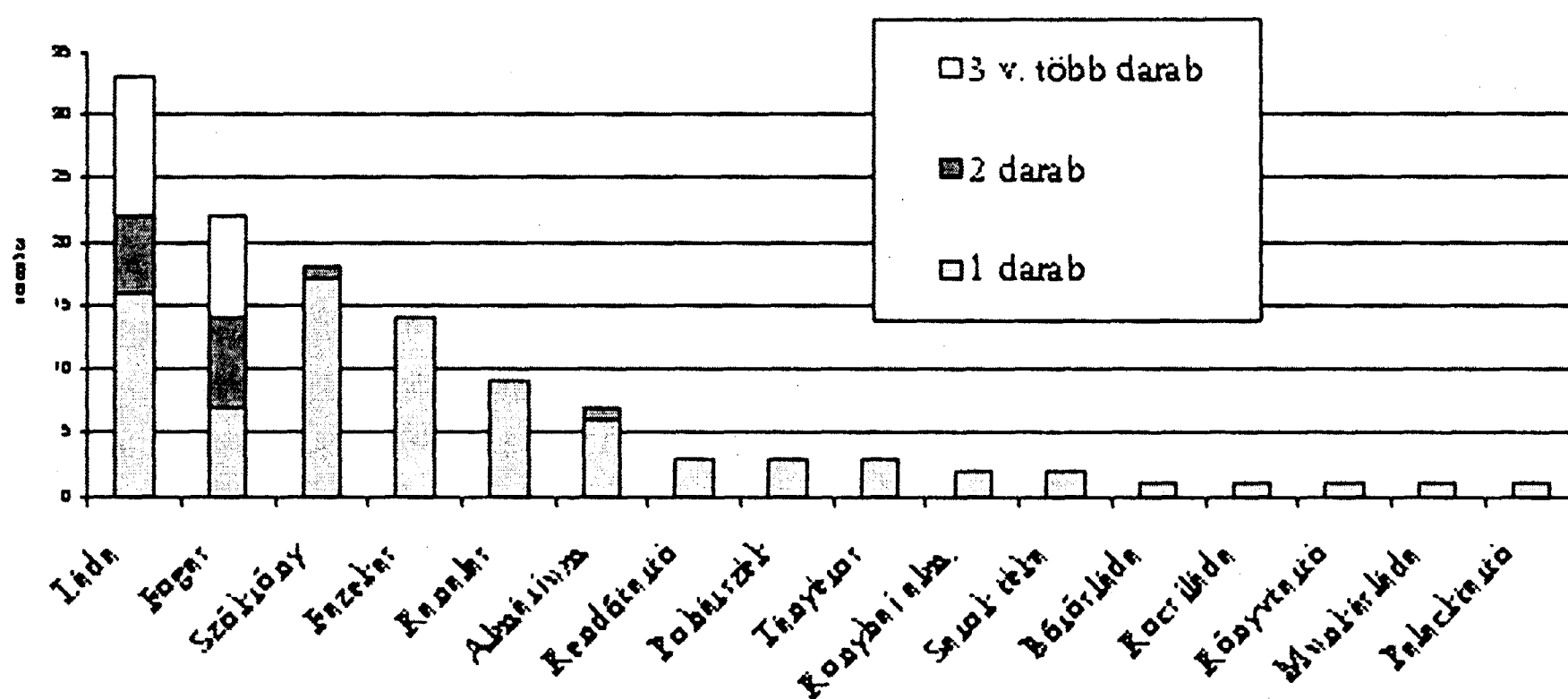
Jelen tanulmányban nincs lehetőség a bevezetőben említett hármasszempontrendszer teljeskörű megvalósítására, de a változások, a tárolóbútorok rendszere 19. századi átalakulásának a nyomon követésére sem. Célunk egy – a jászkun Redempciót (1745) követő – korszak speciális megközelítésű intenzív vizsgálata, ami reményeink szerint lehetővé teszi a halasi társadalom néhány jellegzetes vonásának megragadását is.

TÁROLÓBÚTOR TÍPUSOK, MENNYISÉGEK, ELTERJEDTSÉG

A tárolóbútorok világának társadalomtörténeti elemzéséhez nélkülözhetetlen magának a tárgytypusnak a megismerése. Pontosan tudni kell, hogy milyen bútorok álltak a korabeli házakban, milyen elterjedtséggel bírtak és hány darab fordult elő belőlük.

1.ábra

Tárolóbútorok elterjedtsége 1760 és 1790 között (n=43)

Az összes (200) inventáriumból ismert tárolóbútor típusból (23) tizenhat már előbukkan az 1760–1790 közötti időszakban. Azonban a tizenhatféle bútor jelentős része, több mint a fele, csak néhány esetben, sőt, több is csak egy-kettő, esetleg három esetben (*pohárszék, könyvtartó almárium, konyhai almárium, bőrös láda, munkás láda, puskatartó almárium*) fordult elő. A drágább és különlegesebb bútorok közül egyedül az *almárium* megnevezésű mutatott nagyobb elterjedtséget: hét eset (kb. 13%). A ritka és drága asztalosbútorok az egyik legjobb kifejezői lehetnek tehát a társadalmi különbségeknek. A kettő-háromnál több esetben, vagyis kb. 5 százaléknál gyakrabban előforduló bútorok között is csak *a láda, a fazekas* (fazéktartó polc esetleg szekrény), *a szökröny* (észak-magyarországi háziiparosok által készített és árult ácsolt láda) és a *fogas* (általában tál vagy korsótartó) számított széles körben elterjedtnek (1. ábra).

Mindezek alapján egyértelműen szegényesnek vagy egyszerű tárolóbútorokkal berendezettnek kell neveznünk a halasi szobák, konyhák és kamrák többségét. Az elterjedt bútorok szűk köre, valamint a néprajzosok tapasztalatai alapján is nagyobb figyelmet kell szentelni az egy-egy típusból előforduló darabszámoknak is. Több darab ugyanabból a bútorból fontos jelzést hordozhat, társadalmi megkülönböztető szereppel is bírhat. Csak két bútorból írtak össze gyakran egynél több, sőt három vagy még annál is több darabot: a ládából és a fogasból. A fogassal (51%) és ládával (76%) rendelkező háztartások több mint egy harmada három vagy annál is több darabtal bírt (1. ábra). Az almáriumok választása mellett a ládák és a fogasok nagyobb száma jelezte a 18. századi halasi házbelsőik közti különbségeket. A lakáskultúra történeti vizsgálatok szerint a fogasok nagy száma a 18. században még a magasabb társadalmi rétegeknél is gyakran megfigyelhető volt és használatuk a reprezentációval is szorosan összefüggött (K. Csilléry 1997: 380–385). Természetesen használatuk okait keresve nem lehet figyelmen kívül hagyni a gazdagabb vagy nagyobb családok megnövekedett tárolóbútor igényét sem.

KÖZELSÉGEK, TÁVOLSÁGOK, HIERARCHIA: A TÁROLÓBÚTOROK RENDSZERE

Az elterjedtség és a mennyiségek feltárása lehetővé tette a tárolóbútorok világának legfőbb kvantitatív jellemzőjének megismerését. Mindezek meghatározták a tárolóbútorok belső rendszerének vizsgálati módszereit is, hiszen egyértelművé vált, hogy az egyes bútortípusok mellett figyelembe kell venni azok darabszámait is.

De az elterjedtség vagy a mennyiségi jellemzők vizsgálatával nem lehet a kiválasztás, a használat szabályszerűségeit, különbségeit, vagyis a rendszerét megállapítani. Ehhez az egyéni választások összehasonlítására, rendszerezésére van szükség. Léteznek-e olyan bútorok, amelyek az átlagosnál is gyakrabban szerepelnek együtt egy házban ill. olyanok, amelyek csak nagyon ritkán? Létezik-e egyáltalán valamilyen rendszere, hierarchiája a tárolóbútoroknak?

A bútorok rendszerén az egyes típusok (például egy láda, két láda, három láda, egy sublót, egy kanalas) közötti kapcsolat-összefüggés szabályszerűségeit értjük.

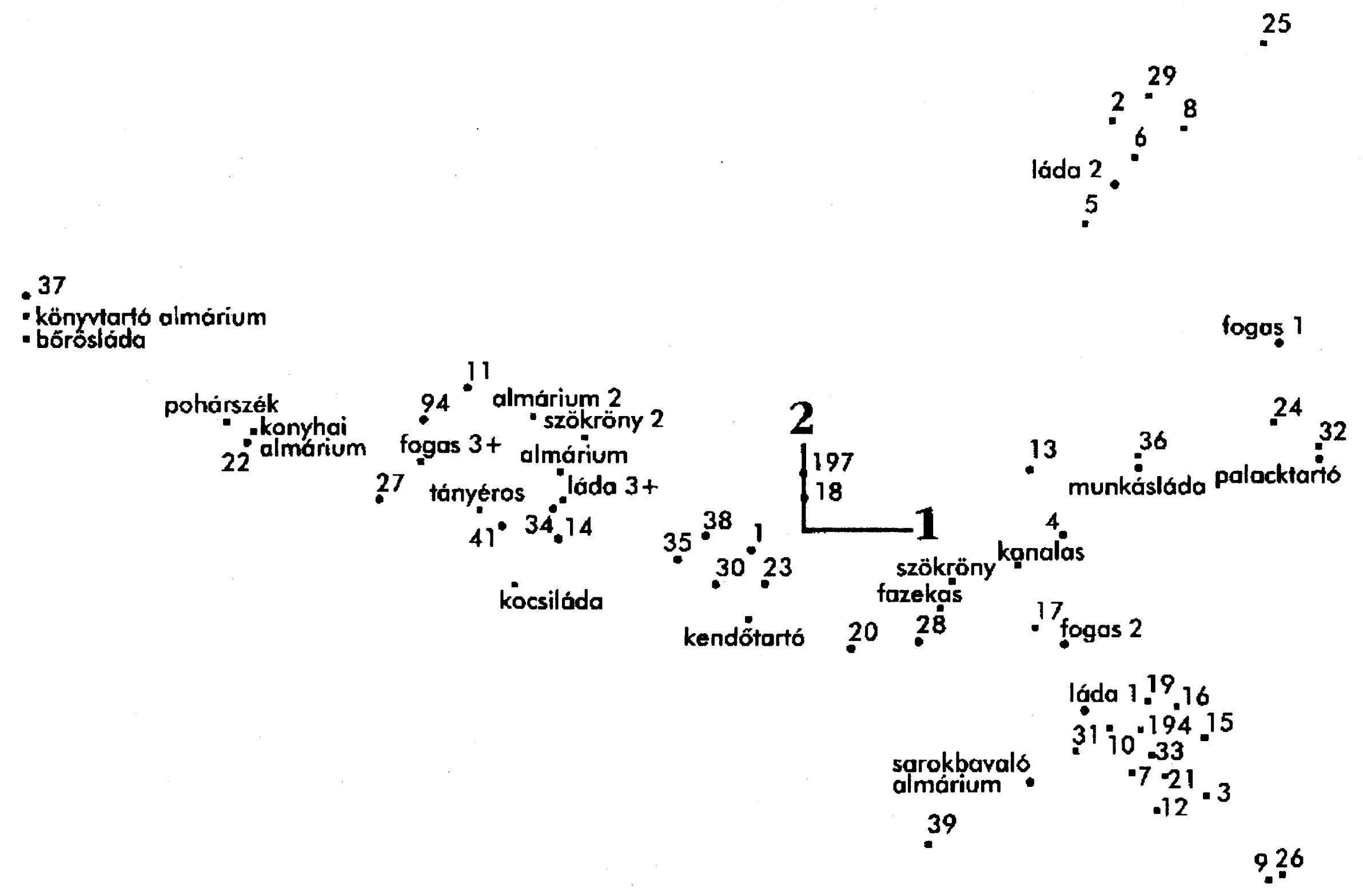
Pozitív kapcsolat akkor létezik két bútor között, ha gyakran előfordultak egyszerre egy inventáriumban, vagyis egy házban. Hasonlóan fontos, ha két bútortípus között negatív a viszony, vagyis ritkán, esetleg sohasem fordultak elő együtt egy házban. Ezekből az egyes háztartások vizsgálatán alapuló kapcsolatokról épül fel a korszak tárolóbútorainak rendszere. A pozitív kapcsolat két bútor között a térbeli ábrázolásnál közelséget, a negatív kapcsolat távolságot jelent. Ha a bútorok közötti kapcsolatokat a térben (például egy koordináta rendszerben) ábrázoljuk, felépíthetjük a tárolóbútorok kapcsolatainak rendszerét, hálózatát. Ez a rendszer a legegyszerűbb formájában egy elég egyértelmű – akár egy dimenzióban is ábrázolható – hierarchiát jelent: a tetején olyan bútorok állnak, amelyek egymással gyakran, míg a hierarchia alján elhelyezkedő bútorokkal ritkán fordulnak elő. Mivel az egyének (a tárolóbútorok tulajdonosainak) helye is megállapítható a tárolóbútorok rendszerében, következtetni lehet az adott közösség tárgy kiválasztási mechanizmusainak társadalmi és kulturális indítékaira, valamint meg lehet határozni a hasonló tárgyakat kiválasztók csoportjait is. A tárolóbútorok belső rendszerének megállapításához statisztikai módszereket alkalmaztunk. Faktoranalízis nélkül nem lehetett volna rendszerezni a sok egyén sok változójának (tárolóbútor típusok) kapcsolatait-összefüggéseit.⁴

A vizsgált periódus elemzése váratlan eredményt hozott. A faktor-, pontosabban az általunk alkalmazott korrespondencia elemzés (2.ábra) szerint a tárolóbútorok egy nagyon egyszerű rendet, egyetlen hierarchiát követve csoportosultak. Ezt bizonyítja az is, hogy az első faktor (vagy – az 1. – tengely) az összefüggések 32 százalékos magyarázatával önmagában értelmezte a tárolóbútorok világát. A hierarchia bemutatásához így megfelelőnek ítéltük az első faktorhoz tartozó faktorsúlyok és a kontribúció értékek felhasználását, hiszen a többi faktor csak véletlen összefüggésekre hívta fel a figyelmet (például a láda 1 és láda 2 ellentéte). Az egyes változók egymáshoz viszonyított helyzetét a faktorsúly értéke határozza meg, amely lehet pozitív vagy negatív is, míg a kontribúció-érték azt mutatja, hogy az adott változó (magasabb vagy alacsonyabb faktorsúly ellenére) mennyiben vesz részt, mennyire jelentős a tárolóbútorok rendszerének képzésében. Például a sok fogas alacsonyabb faktorsúlya ellenére is nagyon fontos szerepet játszik az elemzés szerint, míg például a kendőtartó szerepe jelentéktelen.

⁴ Módszerünk részletes ismertetésétől eltekintünk, hiszen már két tanulmányban is kimerítően bemutatattuk (Granasztói 1998, 2000).

2. ábra

A tárolóbútorok rendszere 1760 és 1790 között

A tárolóbútorok hierarchiája
Az első faktorhoz tartozó faktorsúlyok és a kontribúciós értékek
(ezek pontos értéke nem bír akkora jelentőséggel) alapján

Tárolóbútor	Faktorsúly	Kontribúció-érték
<i>pohárszék</i>	-1022	93
<i>konyhai almárium</i>	-1075	92
<i>3 v. több fogas</i>	-672	78
<i>könyvtartó almárium</i>	-1445	73
<i>bőrösláda</i>	-1445	73
<i>3 v. több láda</i>	-461	47
<i>almárium</i>	-447	30
<i>tányéros</i>	-559	26
<i>kocsiláda</i>	-535	17
<i>kendőtartó</i>	-107	1
<i>munkásláda</i>	616	8
<i>sarokba való almárium</i>	415	9
<i>fazekas</i>	247	15
<i>Palackos</i>	947	18
<i>szökröny</i>	274	22
<i>kanalas</i>	392	27
<i>2 fogas</i>	477	31
<i>1 láda</i>	557	68
<i>1 fogas</i>	873	87
<i>2 láda</i>	1766	186

Sajátérték = 0.421606

Megjegyzés: a több almárium és 2 szökröny típust, amelyek egy-egy esetben fordultak elő, technikai okokból nem illesztettük a többi közé, de helyüket így is meghatároztuk, ami a hierarchia tetején található.

Mindenki egy rendet, egy hierarchiát követett, hiszen nem léteztek akár csak olyan egyedi esetek sem, akik teljesen más összetételű tárolóbútor együttesekkel bírtak volna. Megállapításaink érvényességét a tárgyegyüttesek elemzésénél kívánjuk ellenőrizni (függelék).

Vizsgálataink alapján mindenképpen meg lehet különböztetni két csoportot. Ritkább és gyakoribb típusok egyaránt előfordulnak mindkettőben. Az egyik a különleges és ritka bútorok csoportja, kiegészülve néhány elterjedtebb bútor nagyobb számú sorozatával, sok darabos eseteivel. Fordítva is lehetne jellemezni ezt a csoportot: az elterjedtség alapján gerincét a három vagy annál is több esetben előforduló láda és/vagy fogas jelenti. Ezekhez kapcsolódnak az almáriumok és más ritkább bútorok különböző fajtái.

A másik csoport egyértelműen a kevés (egy vagy két darab) ládás és fogasos esetek által fémjelzett, kiegészülve a szökrönnyel, a fazekassal és a kanalassal (kanáltartó polc vagy fogas). Ez a vizsgálat tehát egyértelműen bizonyítja, hogy a többség tárolóbútor együtteseinek különbsége ebben a korban a különleges almáriumfélék, a sok láda, a sok fogas és a kevés láda, kevés fogas, esetleg más egyszerűbb típusok (szökröny, fazekas, kanalas) között húzódott.

A drágább asztalos bútorok ebbe a rendszerbe épültek bele, hiszen a sok ládával vagy fogassal (3, 4, vagy akár 7 darab is) rendelkező háztartásokban sokkal gyakrabban fordultak elő. A tárolóbútorok rendszerében a drága vagy különlegesebb asztalos bútorok (pohárszék, konyhai almárium, bőrös láda, könyvtartó, ill. két darab almárium) különböző típusai – néhány ritka esetben – már jól eltávolodva a többség tárgyi világától, egy külön csoportot is kialakítva a hierarchia csúcsát képezték (lásd 2. ábra).

A viszonylag gyakrabban előforduló, de már átmenetibb helyzetben található almárium különösen nagy figyelmet érdemel. (Átmenetibb helyzete összefügghet a megnevezés mögött meghúzódó formai és funkcionális változatosságával is). Nagyobb elterjedtsége arra hívja fel a figyelmet, hogy birtoklása többek számára elérhető és fontos fokozat lehetett a tárolóbútorok hierarchiájában. A sok fogasos esetek helye a hierarchiában megerősíti az eddigi vizsgálatok bevezetőben is említett feltételezéseit, amely szerint széles társadalmi körben a falifogas mennyisége és megrakottsága tárnyérok, korszokkal reprezentatív funkciókkal bírt. A legtöbb láda kelengyetartó bútor volt és a hozomány részeként mennyisége és/vagy nagysága szintén a társadalmi hierarchiában elfoglalt hely egyik fontos kifejezője.

A hierarchia alján, önálló csoportot alkotva fordultak elő az egy vagy két fogassal és ládával rendelkezők különböző tárgyegyüttese. Az elterjedtebb és nagyobb factorsúllyal rendelkező bútorok közül még kettő tartozott ide, a szökröny és a fazekas, bár a helyzetük már átmenetibbnek tűnik. A szökrönyök előfordultak sok ladás háztartásokban is, de még gyakrabban egy ladásban. A sok fogassal bírónál már ritkábban (két fogassal annál gyakrabban), az almáriumok társaságában pedig szinte egyáltalán nem voltak megtalálhatóak. A fazekas annál gyakoribb „társa” volt a fogasoknak, különösen a kettő, de gyakran a három fogasnak is. A ladákkal már sokkal ritkábban fordult elő, de érdekes módon akkor is inkább a három vagy több darabbal bírónál. Erre az egyik magyarázat az lehet, hogy a fazekason csak úgy, mint a tányéroson egy változó formájú és értékű bútort értettek: lehetett ez egy egyszerű polc és egy almárium jellegű bútor egyaránt. Ezt bizonyíthatja, hogy kettő sok ladás házában is fazéktartó almáriumot írtak össze. A még ritka bútornak számító, vagy ritkábban összeírt kanalas is itt a hierarchia alján helyezkedett el, sok ladás vagy fogasos házakban ritkán, kettővel bírók között gyakrabban.

A tárolóbútorok közötti kapcsolatok alapján felrajzolható hierarchiában keveredtek a szobai, kamrai és konyha bútorok. A konyha is fontos tárolóhely volt, de egyben a reprezentáció színtere is. A hierarchia azonban itt is jelen volt, aminek csúcsán a konyhai almárium majd a fazéktartó almáriumok és a konyhában gyakrabban előforduló tányértartó almáriumok következtek. Ennek ellentétét az egyszerűbb polcos-fogasos tárolóbútorok jelentették (fazekas).

BÚTOR-ÉRTÉKHIERARCHIA

A tárolóbútorok hierarchiájának vizsgálata az egyének nagy különbségeket mutató tárgy kiválasztási szokásainak rendszerezésén alapult. Mindenképpen hasznos lehet ezt a hierarchiát összehasonlítani a tárgyak értékhierarchiájával, vagyis pénzübeli értékük nagyság szerinti sorrendjével. Az értékhierarchia megrajzolásához viszonylag kevés információ állt a rendelkezésünkre az 1760 és 1790 közötti időszakból:

2. táblázat

Lsz	Tárolóbútor	Év	Érték (Ft)	Lsz	Tárolóbútor	Év	Érték (Ft)
37	Almárium	1780	30	37	élés láda	1780	0,57
27	Almárium	1786	13	39	Láda	1790	0,54
41	Pohárszék	1789	13	37	tejes láda	1780	0,48
27	Pohárszék	1786	5,10	27	kendőtartó	1786	0,49
37	Pohárszék	1780	4,36	37	puskatartó almárium	1780	0,39
41	fazéktartó almárium	1789	4,00	37	Láda	1780	0,36
37	úti láda	1780	2,33	194	Szökröny	1780	0,34
27	Konyhai almárium	1786	2,00	37	bőrös láda	1780	0,20
37	Cin edényhordó láda	1780	1,51	27	fogas, kisebb	1786	0,17
39	sarokba való almárium	1790	1,18	37	Láda	1780	0,17
27	szökröny	1786	1,00	39	kis láda	1790	0,07

A néhány eset által összeállított táblázat tükrében is egyértelmű, hogy a hierarchia tetején található pohárszék, valamint az almárium különféle változatai sokszorosába kerültek a ládáknak, fogasoknak vagy a szökrönynek. Az almárium értékének nagy ingadozása megerősíti azt a feltevést, hogy a megnevezés mögött egy nagyon változatos formájú és kidolgozottságú bútor található, amelynek elképzelhetőek drága és olcsóbb, vagyis könnyebben megfizethető változatai is. Abból a tényből, hogy a hierarchia csúcsán található bútorok sokszorosát érték a hierarchia alján elhelyezkedőknek, arra is lehet következtetni, hogy a többség számára ezek elérhetetlenek voltak és egy-egy darab birtoklásához is komoly anyagi áldozatra volt szükség, egy-egy darabnak is társadalmi megkülönböztető szerepe lehetett. Így azon házak vagy szobák elemzése lehet különösen érdekes, ahol például egy almárium bukkan fel a ládák, a fogasok és a szökröny mellett.

A ládák, fogasok, szökrönyök és a fali bútorok alacsony értéke az ajtós asztalos bútorokhoz képest magyarázhatja, illetve értelmezi a sok ládával és sok fogassal felszerelt tárgyegyütteseket is. Azok számára, akiknek elérhetetlenek voltak a drága bútorok, az olcsóbb típusok megsokszorozásával – sorozataival – vált lehetővé egyrészt az esetleges nagyobb mennyiségű textíliának vagy konyhai eszköznek tároló helyet találni, másrészt azonban és elsősorban a tárolóbútorok világában a sok ládával és sok fogassal lehetett csak a (társadalmi) különbségeket kifejezni, megmutatni. A mezővárosi társadalom házzal és tárgyakkal bíró részének java ez utóbbi körbe tartozott a 18. században.

TÁROLÓBÚTOR EGYÜTTESEK: HIERARCHIA ÉS TÍPUSOK

Az egyes tárolóbútorok közötti viszony (közelség-távolság) vizsgálata a vártnál is egyértelműbb rendszert és összefüggéseket hozott napvilágra. Ezek az összefüggések nagy ellentéteket, de ugyanakkor nagyon pozitív kapcsolatokat is jeleztek egyes tárgyak között. Ebből arra is következtettünk, hogy feltehetően léteznek jellegzetes, hasonló tárolóbútorokkal berendezett lakóterek. A tárolóbútor együttesek feltárásával a sokszor talán a valóságtól elrugaszkodottnak tűnő tárolóbútorok rendszere, hierarchiája is érthetőbbé, értelmezhetőbbé válik. Vajon az egyes bútorok egyértelmű hierarchiája mögött a lakóterek, pontosabban a tárolóbútor együttesek egyértelmű hierarchiája is meghúzódik?

A tárgyegyüttes típusok meghatározásához ugyanaz a - a faktoranalízissel végzett - vizsgálat szolgált kiindulópontként, mint amit az egyes bútortípusok elemzésénél alkalmaztunk (2. ábra). A bútorok rendszerében az egyének helyét kerestük, hiszen a hasonló anyagi kultúrával rendelkezők közel kerültek egymáshoz a grafikus ábrán, ami lehetővé tette a hasonló tárolóbútorokat választók körülhatárolását, csoportosítását és az elemzés utolsó lépéseként a kialakult csoportok társadalmi-kulturális jellemzőinek megállapítását. Célunk, különösen a tárolóbútorok jellegzetes és egyértelmű hierarchiájának megismerése után az volt, hogy megállapítsuk, mennyire alkalmas egy komoly társadalmi presztízzsel bíró tárgytypus nagy különbségeket mutató használata, vagyis a nagy különbségeket mutató választások, a halasi társadalom rétegződésének és különböző társadalmi csoportjainak a meghatározására.

A tárgyegyüttesek a vizsgált időszakban nem mutatnak túl nagy változatosságot, aminek oka az elterjedtebb bútorok kis számában, valamint a különlegesebb bútorok néhány háztartásban való koncentrálódásában kereshető. De a tárolóbútor együttesek is jól követhető hierarchiát alkotnak, amelynek tetejét, közepét és alját kb. ugyanannyian képviselik az inventáriumok alkotta mintánkban (Függelék).

Pohárszék, almáriumok: egy különálló világ – a hierarchia csúcsán

Az összeírók csak három házban találtak a 43 leltárból egy rendkívül változatos és értékes tárolóbútor együttest. Az egyik ilyen Neel János, a Kismartonból származó katolikus plébános (1780), akinek nyolcféle tárolóbútora egy 15-20 darabból álló tárgyegyüttest alkotott.⁵

⁵ BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. Sub H Fasc. 2 No 15

Neel János tárolóbútorai

almárium	ládák
bőrös láda	puskatartó almárium
cin edényhordó láda	pohárszék
fogasok	éjjeli láda cin serbedlivel
kocsi ládák	tejes láda
konyhába való almárium	„élés” ládák
könyvtartó almárium	úti láda

Gerincét ennek a berendezésnek is három fogas és rengeteg láda alkotta. Azonban ez utóbbiak többsége már nem textiliák tárolására szolgált, hanem a ládák ritka, specializálódott típusai voltak (*éjjeli láda cin serbedlivel, úti láda, bőrös láda, cin edényhordó láda*), amit bizonyíthat az összeírók kettő, láda néven összeírt tárgyhoz fűzött megjegyzése is: „közönséges”. A különlegesebb ládák közül több a konyhában vagy szobákban is lehetett, míg a többit a kamrákban használhatták. Hét darab „élés ládát”, valamint egy *tejes ládát* és két *kocsi ládát* párnáival is itt írtak össze. A különleges funkciókra specializálódott használat tehát alapvetően megkülönbözteti a plébános által használt ládák többségét az általánosabb textília-ruha tárolására szolgáló és a szobában központi helyet betöltő paraszti ládák fajtáitól. Többi bútor viszont mind különlegesnek számító drága asztalosbútor, amelyek – az inventárium keletkezési évét (!) figyelembe véve – többsége először itt fordult elő: pohárszék, könyvtartó és puskatartó almárium, konyhai almárium. Ezek értéke általában még a különlegesebb ládákénak is sokszorosa.

Hasonlóan különlegesek lehettek tárolóbútorai nemes Herpay Mihálynak, aki a Kiskun Kerület Kapitánya volt. Szobáinak berendezésére csak a legfontosabb tárgyakat felsoroló végrendeletéből (1783) lehet következtetni, ahol az egyik tétel az „almáriumok” volt (Nagy Szeder 1926, 1936: 125–129). Pontos számukat nem lehet megállapítani, de a szövegösszefüggésből az derül ki, hogy a halasi viszonyokhoz mérten egy, az almáriumokra épülő pazar szobabelsőkkel bírt tulajdonosuk: „mindenik szobában [hat volt! – G.P.] illendő módon találtatnak székek, kanapék, ágyak, nyoszolyák, almáriumok, asztalok” (Nagy Szeder 1926, 1936: 126). A *pénzes és armális tartó ládán kívül* más tárolóbútor nem kerül külön említésre a végrendeletben, ami egyértelműen arra utal, hogy az almárium Herpay számára is a tárolóbútorok hierarchiájának csúcsát jelentette, az egyik legfontosabb tárgya volt. Ezt bizonyíthatja, hogy első házasságából származó fiaira külön-külön megemlítve hagyja a lakóházában található régi almáriumot, egy íróasztallal és két zöld széssel együtt. Ez, valamint tárgyi világának más elemei (pl. hatszobás ház, íróasztal, ezüsttárgyak, három óra stb.) a plébánoséhoz hasonló, de még annál is értékesebb és különlegesebb tárolóbútor együttest sejtet.

Nemes és szenátor Szüry József (1786) tárolóbútorai szinte teljesen megegyeznek a plébánoséval (pohárszék, konyhai almárium, almárium, tányéros), bár több is van közöttük, amely a mezővárosi többség által használt egyszerűbb bútorok közül való.⁶ Tárolóbútorainak gerincét nála is a ládák (4) és a fogasok-polcok (7!) alkotják,

⁶ BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H4/14.

amelyeket kiegészít egy inkább a hierarchia alján elhelyezkedő *kendőtartó* (polc vagy fogas jellegű egyszerű bútor), egy fazéktartó deszkapolc és egy szökröny is. Az összeírásból kiderül, hogy két fogasa az asztal mellett volt, két polc pedig a kamrában. A ládák többsége viszont már nála sem számíthatott a legfontosabb szobai berendezési tárgyának, hiszen az egyik kocsiláda, egy másikban „dirib-darab” vasak voltak feltehetően a kamrában, valamint ugyanott egy eleségtartó ládát is találtak (feltehetően a szökröny mellett) az összeírók. A szobai ládák közül az egyik kicsi és „avitt”, a másik viszont textíliák után lévén összeírva azok tárolására is szolgálhatott. Ez a három eset gazdagon berendezett szobák jól elkülönülő világát képviselte.⁷

Almárium, egy fokozat a tárgyegyüttesek hierarchiája csúcsán: a mezővárosi elit

A többi házban már csak ritkán és legfeljebb egy-egy drágább asztalos vagy városias tárolóbútorral találkozunk. Ilyen például a kanalassal, fazekassal, négy fogassal és egy almáriummal rendelkező Molnár János is, aki módos redemptus gazda volt (állatvagyon: 6 ökör, 3 ló, 80 juh) és magas társadalmi státuszát jelzi szenátor-sága, valamint, hogy az összeírók őt is „uram”-nak szólították.⁸ Más forrásokból kiderül, hogy a város legfontosabb és legnagyobb státuszát jelentő tisztségét, a főbíróét is ő töltötte be az 1760-as években, (Nagy Szeder 1925, 1935, 1936: 340). De már ebben a háztartásban is az egyszerűbb tárolóbútorok uralkodnak, hasonlóan a többi almáriummal rendelkezőhöz. Kettő közülük módos redemptus nagygazda volt, akiknek 450 illetve 150 forint után járó földjeik és sok állatuk volt, sőt az egyik nemes Gáspár János, aki a város nótáriusa volt.⁹ Egy harmadik almáriummal rendelkező személy borbély, aki nem számított az összeírás alapján vagyonosnak.¹⁰ Apja nagy földdel rendelkező nemes volt, ő viszont szőlőjét „ipa urától” kapta. Almáriumának funkciójára nehéz következtetni, bár feltehetően edénytartó, sőt ha az inventárium összeírásának sorrendjéből indulunk ki, elképzelhető, hogy a mesterségéhez szükséges edények tartására is szolgált. Ezt erősítheti, hogy egyik ládájában a műszereit tárolta, míg a másikban felesége ruháit (pl. régi, „megavult” jegykötényét) és asztali textíliáit írták össze.

A ritkább és különlegesebb, a hierarchia tetején álló bútorok közül még a tányéros és a fazekas megnevezésűek almáriumos változatai találhatóak sok láda és fogas társaságában (két eset). A fazekas almárium és a fazéktartó deszkapolc vagy a

⁷ Ritka az olyan háztartás, ahol még több drága asztalos bútort írtak össze. Ilyen például egy fazekas almáriummal és pohárszékkal berendezett nagygazda ház, ahol a rendkívül részletes összeírás ellenére más tárolóbútort nem található a inventáriumban. Mind a kettő a társadalmi presztízs egyik legjobb kifejezője, amelynek becsértéke (4 illetve 30 Ft) is rendkívül magas volt. Bíró Jánost az inventáriumban uramnak szólítják, más iratokból pedig kiderül, hogy szenátor volt. (Szolnok Megyei Levéltár, Jászkun Kerület Törvényszékének ir. Polgári peres ir. C 15 Fasc. 17. No.15)

⁸ BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. O92/6.

⁹ BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2 /17.

¹⁰ BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2 /30.

tányéros almárium és a tányértartó fogas vagy polc megkülönböztetése nehéz, az összeírók nem utaltak minden esetben a bútor típusára. A rendelkezésünkre álló információkból arra lehet következtetni, hogy egy módosabb, több tárolóbútorral rendelkező réteg konyháiban viszonylag elterjedt lehetett.¹¹ Ilyen volt Gyenise Gergely két szobás és komoly gazdasági épületekkel rendelkező házának berendezése is:¹²

4. táblázat

Gyenise Gergely tárolóbútorai

kanalas	láda (4)
kendőtartó	fazéktartó almárium
fogas (2)	szökröny

Az almáriummal rendelkezők a halasi társadalom csúcsát jelölik ki. Többen uramnak szólított szenátorok közöttük, mások nemesként összeírtak vagy kideríthetően nemes származásúak. Ezen rétegek vagyoni helyzete viszont már nem tette lehetővé olyan gazdag és különleges tárgyegyüttesek létrehozását, mint amilyen a korábban elemzett nemeseké (Herpay és Szüry) vagy a katolikus plébánosé volt.

Ládák és fogasok – a többség lehetősége

Az átmenet fokozatos és észrevehetetlen az almáriumokkal már nem, de sok ládával és sok fogassal rendelkező esetek felé. A különböző fali tárolóbútorok és ládák vagy szökrönyök kombinációja több tárgyegyüttes típus létrejöttét teszi lehetővé, amelyeknek alapját a fazekas-fogas-láda-szökröny jelenti.

Ez utóbbiak között is megfigyelhető, illetve nyomon követhető a tárgyegyüttesek további egyszerűsödése. Ez egyrészt a különlegesebb vagy specializálódott drágább bútorok fokozatos eltűnését, valamint és elsősorban a ládák és fogasok számának csökkenését jelenti.

Az almáriummal nem rendelkezők között a hierarchia tetején az egyik végpont lehet egy hat fogassal, három ládával, fazekassal és egy szökrönnyel berendezett nagygazda ház. Ehhez teljesen hasonlóak Vajna Péter – négy ládával, három fogassal és egy fazekasból álló – tárolóbútorai.¹³ Tulajdonosuk redemptus nagygazda, akinek 221 forint után járó földje mellett 6 ökre, 6 tehene 3 lova és 11 növendék állata volt.¹⁴ De iparossággal foglalkozók is követték ezt a mintát, hiszen egy órás,

11 Ilyen például Szántai György tányérosa alsó almáriummal, amelyben fazekak és tányérok lehettek. A berendezés presztízsét emelte 4 fogas és három üresen talált láda is. A fogasok közül három hosszú feketére festett és feltehetően 11 kancsó és 7 tál volt rajtuk. Vagyoni- társadalmi helyzete nem volt olyan magas a redemptus gazdának. De apja nemes volt, míg ő 60 forintos földön gazdálkodó, sok állattal rendelkező középgazdasággal bírt (BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/36). Más esetben is jelezte a fazéktartó almárium tulajdonosa társadalmi presztízsét.

12 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/37.

13 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H1/4.; BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. Dd181

14 Felehetően hiányosak azok az inventáriumok, ahol csak sok ládát vagy sok fogast találtak az összeírók. Említésük azért fontos, mert ezek is mind nagygazdák, sőt a legmódosabb gazdák, akiknek több száz forint után járó földjük, több tucat állatuk volt. Közöttük is találunk még szenátort

aki tehenet tartott, valamint méhkaptárjai is voltak, négy ládával, egy kanalassal, egy fogassal és egy szökrönnyel bírt.

Nincs jelentős különbség a vagyoni helyzetben a sok ládával és plusz még egy almáriummal rendelkezők között. Az előbbi csoportba is sok nagygazda tartozott, akiknek inventáriumai a redemptusok 150 forintnál nagyobb földekkel rendelkező rétegét reprezentálták. Házaik egy nagyon hasonló és egyszerű minta alapján voltak berendezve.

Az eddig felrajzolt hierarchiába az egyéni esetek nagy többsége besorolható, a többség ugyanazokat a mintákat követte. Kisebb kivételek természetesen akadnak, olyanok, akik egy egyedibb tárgyegyüttessel és sokszor a velük párosuló különlegesebb társadalmi helyzettel rendelkeztek. Kollár István, negyvenes éveiben járó bogárnak egy szegletbe való almáriuma volt.¹⁵

5. táblázat

Kollár István tárolóbútorai

fazekas
kendőtartó
szegletbe való almárium
kanalas
fogas (2)
szökröny
láda

Társadalmi státusa nem volt magas, hiszen redempciós földdel nem bírt, csak káposzta földje és nagy szőlője volt

Fogas–láda–szökröny: tárgyegyüttes minimumok felé

A hierarchia alja felé a haladva a nagygazdáknál megfigyelt berendezés, illetve tárgyegyüttes tovább egyszerűsödik. Fokozatosan eltűnnek a speciális tárolóbútor típusok, valamint lecsökken a ládák és fogasok száma, teret adva egy-két darabból álló fazekas–fogas–láda, fogas–szökröny–láda, szökröny–láda, láda–fogas tárgyegyütteseknek.

Érdekes és az egyszerűsödést példázó jelenség a fazekasok fokozatos eltűnése. A szegényebb rétegek már csak nagyon egyszerű, esetleg összeírásra sem méltatott tárgyakat használtak a konyhai fazekak és tálak-tányérok tárolására, bemutatására, de valószínűbb hogy a padkát, a falat vagy más természetes rakodóhelyeket használták. A szegényesen berendezett házak elemzésénél végképp nehéz feltárni a tárgyegyüttesek kialakulása mögött meghúzódó okokat: társadalmi helyzet, életciklus, elszegényedés, hiányos összeírás esetei keverednek egymással.

Lóki Nagy András személyében, akinek hagyatéka hiányos osztálya maradt fent BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. C 29/14.

15 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/33.

Az egyik fokozat a fogas-szökröny-láda együttes, amely még egy módosabb réteghez köthető. Ezek közül többen a redemptusok első földváltó generációjához tartoznak, akiknek többsége idős (53, 55, 74 évesek), és főleg kiházasított gyerekeik voltak. Ezek a tények akár felbomlott, széthordott, pusztuló tárgyegyütteseket is valószínűsíthetnek. Takács István 1716-ban született, 107 forintos földdel, és sok állattal bírt, de a földek egy része már zálogban volt és a görög boltosnak is komoly összeggel tartozott.¹⁶ Házát és istállóját dűlőfélben találták az összeírók. Dubniczai György özvegye is a megbomlott háztartások jellegzetes esetét képviselhette, neki is csak fogasa, szökrönye és két ládája volt.¹⁷

Ezen a szinten, vagyis a még viszonylag több tárolóbútorral rendelkezők között is felbukkannak már kifejezetten szegényes, egyszerű tárgyegyüttesek. Járó István özvegye, Tóth Erzsébet 58 éves korában halt meg. Négyféle tárolóbútort írtak össze nála, de a tárgyakhoz¹⁸ fűzött megjegyzésekből kiderül, hogy többségük házilag készítésű és falra való polc. Szobája sarkában egy „*pococska*” volt, valamint egy összeszegezett palacktartó és egy kanalas. Többi bútora is hasonlóan egyszerű: deszkából összeszegezett asztal, kecskelábakon álló ágy. Vagyona alig volt: egy kis szőlő a hozzá tartozó káposztafölddel. Esete azért is érdekes, mert a részletes inventáriumából kiderül, hogy milyen szerkezetű vagy állapotú bútorok (is) lehettek egy-egy általános megnevezés mögött. Ennek fényében különösen fontossá válik az asztalosok és háziiparosok készítette, valamint a barkácsolt bútorok közötti különbség. Egy-két asztalos készítette láda a társadalmi különbségek kifejezője lehetett. Így például értékes tárolóbútor együttese lehetett a szökrönnyel és ládával rendelkezőknek. Közöttük található egy idős, házas gyerekekkel is rendelkező, feleségét egy évvel halála előtt elveszített 58 éves földváltó gazda (Kövesdi András).¹⁹ Helyzete jól illeszkedik az előző csoporthoz: vagyonos de szétesett háztartás. Szegény özvegyek jellegzetes példája ebben a csoportban Kozma Gergely felesége, akinek már csak egy kamrája és a benne található tárgyai képezték összes vagyonát.²⁰ A ládjában és egy „iskatulában” ruháit, fonalat tartott, míg szökrönyében tányérokat, lisztet, szalonnát, disznóhúst. Esete jól példázza a lehető legminimálisabb mennyiségű tárgyakkal rendelkezők egy jellegzetes csoportját (elszegényedett, egyedül élő özvegy).

A szegényebb vagy elszegényedett özvegyek mellett a tárolóbútor együtteseknek ezen a szintjén (láda-szökröny) a kifejezetten szegény rétegek is felbukkannak, mint például Csende János, akinek csak 40 forintos földje, adósságai és néhány állata volt.²¹

Az eddigiekhez hasonlóakat lehet elmondani egy másik tárgyegyüttes típusról, a csak fogassal és ládával rendelkezőkről. Közöttük is megtalálhatók az első generációs redemptus gazdák középrétege, mint például a 111 forintos földdel és több állattal

16 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/14.

17 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H1/15.

18 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/15.

19 BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. E43/78.

20 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/9.

21 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2/34.

rendelkező Martini András, akinek két fogasa és két ládája jól illeszkedik az eddigi berendezések akár vagyonosabb változataihoz is (főleg ha hiányos az összeírás).²² Ide sorolható a három évig özvegyen élő és 1787-ben 43 éves korában meghalt Patai Istváné is, aki düledező, egyszobás házban lakott. Ládáján és fogasán kívül szegénységét leginkább ágyszéklába igazolja (1724-ben született férjének apja még nagygazda volt).²³

A végpont, a hierarchia alja – a tárolóbútorok nem létét nem számítva (2 eset) – az egy vagy két láda és ritkán az egy szökröny. Ebben az esetben is felvethető, hogy vajon egy szegényes tárgyegyüttesről van szó vagy egy hiányos összeírásról. A korábban elemzett esetekből is kiderül, hogy léteztek és ki is maradhettek az inventáriumokból a néhány deszkából „összeiszkábált” polcos tároló tárgyak, „bútorok”. A társadalmi ranglétrán lefelé haladva egyre inkább lecsökkent az asztalosok vagy akár háziiparosok által készített (szökröny) bútorok száma. Füle János hagyatékában csak két ládát írtak össze egy paddeszkával és egy ágyszéklábal együtt.²⁴ Tulajdonosuk 1787-ben halt meg 45 évesen. Szőlőjén és káposztaföldjén kívül csak az atyafikkal közösen bírt, apjától Füle György földváltó gazdától örökölt osztatlan kevéske redempciós földjei (57 forintos) voltak. Vagyona, tárgyai az elemzett inventáriumok között – a néhány korábban bemutatottal együtt – a tárgyakkal rendelkezők minimumát képviseli

BÚTORHIERARCHIA – TÁRSADALMI HIERARCHIA?

A tárolóbútorok, vagyis egy tárgytípus hierarchiájának elemzésével a redempció kora társadalmának jellegzetes, bár alapvetően birtokos redemptus rétegei kerültek a látókörünkbe. Ezen rétegek társadalmi helyzete, egymáshoz viszonyított státusa is meghatározhatóvá vált a tárgyi hierarchia tükrében. A tárolóbútorok rendszerének egységessége, egyetlen hierarchia mentén való elhelyezkedése nem lehet független a korszak egységes és alapvetően a redempció korát reprezentáló társadalmától. A többség ebben a korban még jelentősebb földekkel rendelkezett, miközben a birtokos rétegek közel kétharmadának anyagi kultúrája – különösen a későbbi korokkal összehasonlítva – egységesen szegényes volt.

A helyi közösségbe a már vagy még nem szorosán tartozók jól elváltak tárgyaik mennyisége és gazdagsága – a hierarchia csúcsa – alapján, különösen a Kismartonból származó, korábban váci káplán Neel János, aki kívülről és fiatalon került Halasra. Összességében azonban a tárolóbútorok rendszere nagyon egységes, ami akár – mint jeleztük – a redempció korának egységes társadalmát is tükrözheti. Ebbe még a tárgyi világ gazdagságának egyfajta csúcsát jelentve a helyi közösséggel szo-

²² BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. B 6/6.

²³ BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H4/16; Csekei István özvegye 1782-ben 75 éves korában halt meg, és két ládáján és kanalasán kívül mást nem találtak az összeírók. Férjének is már csak kis földjei voltak (50 forintos), az özvegnél pedig csak a szőlőműveléshez szükséges eszközöket írtak össze.

²⁴ BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H4/18.

rosabb kapcsolatú Herpay Mihály is beletartozik. Társadalmi státusa, mint Kiskun Kerületi Kapitány, messze a legnagyobb volt Halason. Tárgyi világa, hatszobás háza már ugyanakkor a középnemesség körébe helyezte.²⁵

E réteg életéről, gondolkodásáról legjobban Péter István visszaemlékezéséből (Péter 2000) kaphatunk képet. Péter István és Herpay Mihály szoros kapcsolatot tartott a várossal, a legtekintélyesebb lakosok között tartották őket számon, hiszen Péter Istvánt már 24 éves korában szenátorra választották (bátyja pedig többször töltötte be a főbíró tisztségét). De 4–6 szobás háza, életének eseményei, életstratégiája és tisztségei (táblabíró, udvarnok) a halasi társadalmon kívül helyezték. Péter, akárcsak Herpay, kerületi és országos szinten mozgott, hiszen még Bécsbe is eljutott és a császárral is találkozott. A halasi közélet látszólag nem nagyon érdekelte, ideje sem maradt rá (gazdaságát is árendába adta). Meghatározóak lehettek anyagi kultúrájának kialakításában a megyei nemesi minták és az utazásain látottak (pl. a sok ezüst tárgy megcsodálása Bécsben). Halason csak nagyon kevés ember rendelkezett olyan tárgyakkal, amelyeket házában elhelyezett volna. Erre jó bizonyíték, hogy amikor a bátyjával való osztozkodás után megkapta az atyai házat sok tárgy hiányzott, pénze nem sok maradt, ezért nagyon szerencsésnek találta magát, hogy a meghalt katolikus plébános (Neel János) tárgyainak árverését éppen akkor tartották, mert így gyorsan pótolhatta a hiányzó darabokat (ágynemű, konyhai eszközök). A katolikus plébános háza volt tehát az, aminek használt tárgyaiból még el tudta képzelni otthona berendezését. Saját háza, szobái, tárgyai ugyanakkor mintát is adhattak a helyi módosabb nagygazda elitnek. Péter István a házában tartott nagyobb ünnepségek alkalmával a kerületi nemeseken kívül városi tisztségviselőket is meghívott.

Ezen kivételes tárgyi világot képező eseteket leszámítva jól körülhatárolható az elemzés alapján a város vezető és legnagyobb presztízzsel rendelkező nemesekből, redemptus nagygazdákból álló rétege. A helyi közösség hierarchiájának csúcsán néhány módos nemes és a városi tisztségeket is betöltő redemptus nagygazdák családjai álltak. Társadalmi helyzetüket tárgyaik megválasztásával is jól érzékelhetően kifejezték. Ilyenek voltak a drága almáriumok, a ládák és főleg a tányérokkal megpakott fogasok. A drága almárium egyértelműen csak a korábban említett szűk vezető rétegre volt jellemző.

Ezek a rétegek a legtöbb esetben egyben a város legvagyonosabb emberei is voltak. A vagyon és társadalmi státus azonban kivételes esetben nem kapcsolódott össze. Ennek a típusnak az egyik legjobb képviselője a feltehetően elszegényedett nemes Szigeti Ferenc, aki borbélyként az almáriumot nem számítva nagyon egyszerű és szegényes, kisebb gazdákhöz hasonló tárgyakkal rendelkezett (valamint a

²⁵ Szüry a helyi nemesség egyik legtekintélyesebb képviselője lehetett, akinek apja vagy nagyapja 1700-ban kapta nemeslevelét III. Károlytól, családtagjai magas tisztségeket töltöttek be a Kiskun Kerületben (kapitány, egyházvidéki gondnok). Ellenben az özvegy után összeírt vagyon (földje 100 forint) bár a nagyobb gazdákéhoz hasonlítható, ebben a korszakban egyáltalán nem tartozik a legnagyobbak közé.

fentebb idézett Szántai György). Esetük felhívja a figyelmet a nemeseknek azon törekvéseire, hogy magukat a helyi redemptus gazdáktól megkülönböztessék.²⁶

Az almáriummal nem, de sok fogassal és ládával rendelkezők szorosán illeszkedtek az előző csoporthoz. Közöttük egy városi tisztségviselőt találtunk, a többség módos, nagy földekkel rendelkező nagygazda volt. Ők a legújabb divat követésére képtelenek voltak, számukra a sok fogas és a ládák száma, mérete, külseje adott lehetőséget a reprezentálásra. De nagyszámú fogas és láda, valamint szökröny, fazekas, vagyis tárolóbútor együttesük kiválasztásával e rétegek is megakarták különböztetni magukat a szegényebb redemptus gazdáktól. Néhány gazdálkodó iparos is felbukkan ebben a két csoportban, akiknek tárgyi világa bizonyos tekintetben egyedi vonásokat tükröz, jelezve esetleg a helyi közösségtől eltérő társadalmi-kulturális állapotukat (beköltözöttek tehát nem voltak redemptusok).

A tárolóbútorok hierarchiája alapján meghatározott és a mintánk egyharmadát kitevő módos, nemes és sok esetben városi tisztségeket is betöltő rétegek jól azonosíthatóak a redempció kora társadalmának közel egyharmadát kitevő, 150 forintos földnél többel rendelkező rétegekkel (Bagi 1996:103).

Egyenletes az átmenet az előzőekben bemutatott csoporttól a kb. 100 forintos földdel bíró, sokkal egyszerűbb és szegényesebb tárolóbútor együttesel rendelkező rétegekig. Ez utóbbiaknál a láda-szökröny-fogas-fazekas együttesből csak ritkán volt megtalálható mindegyik, és a fogasok-ládák száma sem volt több egy-két darabnál. A divatdiktálást és a divatok követőinek körét, általában a divatjelenséget jól megvilágíthatják a két fogasos esetek. Ha a születési év alapján rendezzük adatainkat,²⁷ akkor kiderül, hogy a legkorábbi két fogassal rendelkezők között csak egy módos nagygazda található, a többiek, kezdettől mind a középgazdák (földnagyság 40 és 100 forint között) sokszor szegényebb rétegéhez tartoztak.²⁸ Vagyoni és főleg társadalmi helyzetük úgy tűnik nem tett lehetővé 3-4 fogast, sok ládát, 2 szobás házat stb. A fazekas megnevezésű bútor már sokkal szélesebb rétegek körében volt elterjedve az első generáció tagjai között. Az első négy legidősebb (legkorábban született) fazekas tulajdonos közül három módos, nagytekintélyű személy volt,²⁹ míg a többi fazekas a szegényebb, de a középréteghez tartozók házaiban volt megtalálható. Úgy tűnik 12-14 év alatt (születési évet alapul véve) a kevésbé módos, de nem a szegényebb középrétegek divatjává vált ez az egyszerű polcos konyhai edénytároló, amely ugyanakkor alkalmas volt az edénykészletek bemutatására is.

A kanalas divatja is nagy volt, már az első generációba tartozók között is (7 eset). Az első három legrégebben született között még találunk néhány módos középgazdát,

26 A nemesség nagy jelenléte ebben az időszakban nem felülreprezentáltságukkal függ össze. Az 1789-es népességösszeírás szerint a Kiskunság népességének 11 százalékát tették ki, míg Halason arányuk még magasabb lehetett.

27 A születési év alapján végzett elemzés alapegységének a generációt választottuk, de a jelen tanulmányban csak az első generáció (1700 és 1725 között születettek) adatait vettük figyelembe.

28 Egy fogas az első generációhoz tartozók között nagyon ritka volt (4 eset, módosak), ami talán azt jelzi, hogy a - sok - fogas divat még nem jutott túl a szegényebb középrétegeken.

29 Nem lehet azonban megállapítani, hogy a fazekas megnevezés mögött milyen bútort értettek: egyszerű polc vagy egy almárium-féleség.

de igazából szinte kezdettől, a szegényebb középrétegek ill. az annál is szegényebbek (50 forintos földnél kevesebbel bírók) vették ezt a speciális, és a reprezentálásra is alkalmas tárolóbútort. Módos házban csak elvétve írtak össze egyet-egyét. A kanalas és fazekas divatja szorosán össze is függ, hiszen ugyanazok a rétegek vásárolták mind a kettőt. Jól kivehető tehát a szegényebb és ritkábban a módosabb középgazdák bútordivatja, amelyben a luxusnak, az értékes ajtós vagy fiókos bútoroknak nyomát sem találjuk. Bútoraik többsége egy forintnál kisebb értékű lehetett, ami alól csak néhány jelentősebb láda vagy szökröny jelenthetett kivételt (például az egyik inventáriumban egy 2 forint értékű lábas ládát írtak össze). A szökrönyök használói az első generáció tagjai között egyértelműen középgazdák voltak (a kb. 100 forintos földekkel bírók). A 70-150 forintos földdel rendelkező középrétegek is jellegzetes réteget, második harmadát alkották a 18. század közepi halasi társadalomnak (Bagi 1996:103). Vagyoni helyzetük még lehetővé tette, hogy egyes tárgyak megvételével kifejezzék társadalmi rangjukat, amit bizonyítanak gyakori asztalos-háziiparos készíttette bútoraik, valamint a szobai és konyhai reprezentációs tárgyaik (fogas, fazekas).

Alattuk, sokszor velük egy szinten a szegényebb redemptusok valamint elszegényedett, felbomlott családi állapotú rétegek tárgyegyüttese találhatóak: egy szökröny és egy láda a legáltalánosabb típus. Többségük szegény redemptus gazda, akiknek földjei a 70-80 forintosnál kisebbek voltak. Sok özvegy is található ebben a csoportban, akik szintén jellegzetes csoportját alkották a kor városi társadalmának. Kevés számú tárolóbútoruk nem adott sok lehetőséget a reprezentációra, de a finom különbségek és az egyéni törekvések igazából megragadhatatlanok a „vak” hagyatéki leltárakból kinyerhető információk segítségével. Ebben az időszakban a társadalom harmadik harmadát tették ki a földnélküliek és a kisebb redemptus gazdák. Közülük természetesen csak utóbbiak képviselik magukat mintánkban, hiszen a földnélküli béres, szolgáló, pásztor elemeknek ritkán volt összeírásra méltó tárgyvilágja.

Társadalmi távolság: tekintély, megbecsültség

A hierarchia közepén és főleg alján elhelyezkedő rétegek tárgyi világa összességében, az átmeneti esetek ellenére is, nagyságrendekkel szegényesebb volt, mint a mintánk első harmada és főleg első negyede. Ez a nagy - társadalmi - különbség vagy távolság a felső, és különösen a város vezető rétegei és a közép- illetve alsóréteg között más forrásokból is kiderül. Például az 1766-os halasi zendülésről megmaradt forrás (Nagy Szeder 1923, 1925, 1926:189-203) megragadhatóvá teszi mindennapok világának egy másik szintjén a tárgyi világ alapján bemutatott viszonyt: amikor a két réteg a városi tanácsülésen szembekerült egymással. Ezt a forrást azért vonjuk be részletesen az elemzési eredményeink értelmezésébe, mert több olyan szereplő is megszólal benne, akinek ismerjük hagyatéki leltárát. Az esemé-

nyek bemutatásával az anyagi kultúrában tapasztalt különbségek értelmezéséhez és megértéséhez is közelebb juthatunk.

1766-ban 86 gazda a városházára vonult, hogy kifejezze nemtetszését a városi tanács működésével és intézkedéseivel kapcsolatban. Leginkább azt rótták fel a város vezetésének, hogy a redempció végrehajtása során tisztségeiket felhasználva vagyonosodtak meg és szereztek előnyöket a szegény „contribuensekkel” szemben. Például a földváltáskor a földeket nem igazságosan osztották szét, a megváltás pénzeiből eltűnt, valamint konkrétan meg is neveztek néhány személyre szóló, de szinte jelentéktelennek tűnő visszaélésre utaló esetet. Az egész zendülés háttérében a redempció kapcsán végbe ment társadalmi változások állhattak. A földmegváltással egyértelműen elváltak egymástól a módos rétegek, akik a megváltás összegétől függően nagy földvagyonhoz jutottak, a megváltásban csak kisebb mértékben résztvevő szegényebb rétegektől. A szegényebb és főleg a középrétegek a vagyonosok és családtagjaik nagy földvagyonának létrejöttét a városi tisztségeikből származó előnyökkel hozták összefüggésbe. A két réteg személyes találkozása és verbális összecsapása megvilágíthatja és igazolja is egyben az anyagi kultúrában is tapasztalt óriási különbségeket és távolságokat. Jól érzékelhető a város vezető rétegének és családjaiknak már az anyagi kultúrájukban (almáriumok) is megmutatkozó tekintélye, illetve presztízse, elkülönülése a többi rétegtől.

Bár a zendülők vezetői között is találunk 150 forintosnál nagyobb földdel rendelkező, de a városi vezetésbe nem tartozó nagygazdákat, a benyújtott petíció aláírói zömében közép- ill. kisebb gazdák voltak. Közöttük található pl. Kövesdi András, akinek tárolóbútorait már ismertettük, valamint Öreg Zseni János is, akinek szintén kb. 100 forintos földje volt. 1780-ból származó hiányos inventáriumában összeírt tárgyak jól kifejezik a módosabb középrétegeknél általános berendezést, tárolóbútor együttest: „egy fedél alatt lévő két szoba asztallal, padokkal, fogasokkal [...] konyhában lévő fazekassal”.³⁰

A másik, a támadott oldalról, az almárium tulajdonosok közül több személy is látóköriünkbe került már. A főbíró Molnár János például fizikailag is szembekerült a zendülőkkel, amikor kikényszeríttek egy tanácsulást, míg mások csak szópárbajok szereplőiként vagy tárgyaként kerültek említésre. A két tábor közötti társadalmi különbség minden ilyen szócsatából jól kivehető. Az idézett szöveg részleteket a városi tanács által írt jelentésből vettük, amelyek olyan eseteket idéznek – beszédes módon –, ahol feltehetően megengedhetetlen hangot ütöttek meg a zendülők, durván megsértve a szenátorok és a módos, a hierarchia tetején megtalálható rétegek tekintélyét. Például az egyik zendülő Lőki Nagy András szenátornak a következőket mondta: „Kend elülhetett a tanácsban, mert kendnek sok pénze van, nékem is adhatna belőle!” Egy másik szenátornak, akinek leltárát nem ismerjük, a következőt mondták a zendülők hangadóí: „Nem mondom ám hogy László Mihály uram, hanem csak László Mihály!” Az uram megszólítás, amely az inventáriumokban általában a nemeseket, szenátorokat, városi tisztségviselőket és esetleg módos, például földváltó gazdákat illetett meg a kikényszerített tanácsuláson állandó tárgya volt

30 BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. G 59/7.

a különféle megjegyzéseknek: „nem mondtuk ám most Tari Istvánnak³¹ [bíró] Taxoni Istvánnak [nótárius]: Uram! hanem csak te és tu hallván ezekett distriktuális hadnagy Varga János uram mondotta: „Hát csak úgy öcsém?” – felelt Kilench Mihály: „ugy bizony bátyám uram!” (Nagy Szeder 1923, 1925, 1926: 193–196)

A társadalmi megkülönböztetés egy másik látványos színtere: férfi felsőruha divat

Az 1766-os vitában, vagy inkább veszekedésben, elhangzik egy olyan szimbolikus értelmű mondat is a zendülők szájából, amiben a városi tisztségviselők feltételezett meggazdagodását, társadalmi helyzetében bekövetkezett változást a tárgyi környezetükben bekövetkezett változással fejezték ki: „Azelőtt cserzett bocskorban jártak, most már mindnyájának sarkantyús csizmája vagyon” – mondták a zendülők a városi tisztségviselőkre (Nagy Szeder 1923, 1925, 1926:194).

A sarkantyús csizma a helyi öltözködést szabályozó rendeletekben is előbukkan, viselését a nem redemptus rétegeknek megtiltották. Az arany sarkantyú a helyi módos nemeseknek is fontos rangjelzője volt. Tudva azt is, hogy az öltözködés társadalmi presztízst kifejező értéke sokkal magasabb volt (hiszen helyi rendeletekkel is szabályozták), mint például a bútoroké, talán még sem járunk messze a valóságtól, ha azt feltételezzük, hogy a sarkantyús csizma, mint a magasabb társadalmi státus, a módosság-vagyonosság kifejezője, más – rendszeresebben és nagyobb mennyiségben összeírt – tárgyakkal, akár tárolóbútorokkal is behelyettesíthető lehet. Például egy almárium hasonló módon fejezhette ki tulajdonosa módosságát, társadalmi presztízst.

De térjünk vissza a kiinduló idézethez, aminek tartalmát könnyű lenne bizonyítani, hiszen csak a sarkantyús csizmák arányát kellene kiszámolni és összehasonlítani a különböző tárolóbútor együttesekkel rendelkezők között. Sajnos kevés csizmát írtak össze az inventáriumokban, viszont valamivel gyakrabban a férfi felsőruhákat, amelyek a társadalmi különbségeket még jobban kifejezheték ebben a korban. Jó példa erre Péter Ferenc visszaemlékezése a 18. század végéről, aki egyik ellenfelének társadalmi-vagyoni helyzetét, akit helyette választottak meg Kerületi Kapitánynak, a felsőruha viseletével jellemezte: „Horváth Úr sohonnai Ember Majsai Nótárius lévén azonn Hivatalt ex. Incapacitate kéntelen volt resignalni. Azután ködmenbe járó szántó-vető Ember lévén bellőle; amidőn legelsőben a lótenyésztésnek az Institituma felállítatott, a Csődörök mellé fogadtatott meg néhai Dlis Kapitány Herpay Úr által.” (Péter 2000: 34)

Az inventáriumokban összeírt férfi felsőruha együttesek vagy azok teljes hiánya még látványosabban kifejezi az anyagi kultúrában pontosan tükröződő társadalmi

31 Nemes Tary István is a halasi társadalom vezető rétegéhez tartozott, 580 forintos földje és 2200 juha volt egy hiányos, csak a legértékesebb tárgyakat elsoroló – így a kvantitatív elemzésben nem felhasznált – inventáriumára szerint 1779-ben (BKML Kh. V.201.B. 4. Vki. Dd 79/40.). Ugyanitt néhány tárgy is felsorolásra kerül, amelyek jelezhetik anyagi kultúrájának gazdagságát: falra való acél óra, zsebbe való ezüstóra.

különbségeket. Vizsgálatukkal ellenőrizhető a tárolóbútorok elemzésével kapott kép, sőt a bizonytalanságok értelmezésére is lehetőség nyílik.

A rendelkezésünkre álló adatok egyértelműen megerősítik a tárolóbútorok elemzésénél kapott eredményeket. Az almáriummal rendelkezők felsőruhái sokkal gazdagabbak és különlegesebbek voltak a többiekénél. Ami a bútoroknál az almárium az a felsőruhák között a „december” (téli felsőruha: külseje posztó, belseje bunda) és a köpönyeg. Mind a kettő a korabeli városi-mezővárosi közösségekben a városi tisztségviselők, nemesek szinte kizárólagos ruhadarabjának számított. A mente szintén a módosság kifejezője volt, főleg a különleges módon elkészített, drága darabok, például azok, amelyeken gazdag zsinórozás vagy sok ezüstmegfogó volt található. Debrecenben is a város vezető rétegei hordták ezeket a ruhadarabokat, a 18. század végén. Zoltai Lajos (1938) szerint a debreceni polgárok mindig a kismemesi-nemesi divatot követték. Halason is egyértelműen a nemesi rétegek körében voltak leginkább elterjedve ezek a különleges ruhadarabok.

A katolikus plébános felsőruha-tárában, akárcsak a tárolóbútorai között, megtaláljuk a különleges, ritka darabok mellett, a helyi közösségben is divatos darabokat. A másik érdekes személy, a nemes borbély, akinek ruhatára alátámasztja a tárolóbútorai elemzése kapcsán mondottakat. Szegénysége ellenére nemességének, tekintélyének az almárium ugyanolyan kifejezője lehetett, mint a decembere. Zoltai adatai szerint is – a 17-18. századi Debrecenben – a decembert nemesemberhez, úrhoz illő köntösnek tartották.

Gyenise Gergely volt az egyetlen nagygazda az almárium tulajdonosok között, aki sem nemes, sem városi tisztséget nem viselt. Fazekas almáriumja jelezte módosságát, nagy vagyonát, de hozzá képest ruhatára még értékesebb és reprezentatívabb, a főbíróéval vagy a módosabb, leggazdagabb szenátorokéval vetekedett. Esete is bizonyítja, hogy az anyagi kultúra minden területe tükrözi tulajdonosa aspirációit, vagyoni-társadalmi helyzetét.³²

6. táblázat

Almáriummal rendelkezők felsőruhái

katolikus plébános (37)	Ns., szenátor (27)	Ns., főbíró (38)	Ns., nótárius (20)	szenátor (41)	Ns, borbély (36)	nagygazda (28)
december	3 mente (női is?)	2 december	2 lajbli	december	december	december
hosszú mente	7 pár ezüstmegfogó	köpönyeg	2 mente	köpönyeg	mente	köpönyeg
ujjas német köpönyeg		ujjas mandli		mente		2 lajbli
palást		mente		3 pár ezüstmegfogó		rókás mente
4 lajbli		ezüstmegfogók				

A többi nagygazda vagy módosabb középgazda felsőruhái már jóval egyszerűbbek voltak. A szenátor ruhatára, akinél csak négy fogast írtak össze, jelzi, hogy

32 BKML Kh. V.201.B. 3. Ái. H2 /37.

akár egy almárium is lehetett a feltehetően összeírásra nem került többi tárolóbútor között. Zoltai Lajos debreceni tapasztalatai itt is megerősítést nyernek, hiszen a nagygazdáknál egy-két mente számított a reprezentatív felsőruhának. Az iparosok nemcsak bútoraik, hanem felsőruháik kiválasztására is nagy hangsúlyt fektettek, amit bizonyítanak különleges mentéik (különösen igaz a feltehetően módosabb órára). A több ládával és szökrönnyel bíró módos juhász viszont már egy más világot képviseli a felsőruháknak: a ködmön egyértelműen a szegényebb paraszti rétegeknek volt a szimbóluma, mint ahogy a subát sem viselték a nemesi vagy városias rétegek.

7. táblázat

Több fogassal/ládával vagy tékával rendelkezők felsőruhái

szenátor (22)	nagygazda (1)	nagygazda (14)	gazda, juhász? (11)	órák (13)	(házi) iparos (31)
december	mente	mente	suba	guba	kék rókás mente
lajbli	mente ezüstgombokra		ködmön	3 mente	
pár csizma				lajbli	
45 pár gomb				pár csizma	

A szegényebb rétegek inventáriumában már alig írtak össze felsőruhát. Ez nyilvánvalóan összefügg azzal is, hogy nem is volt, vagy csak az volt, amiben eltemették. Idős nagy- vagy középgazdáknál még találtak az összeírók használt, rongyos mentéket, de a szegényebb rétegeknél már csak ködmön vagy szűrposztó felsőruhák fordultak elő, amelyeket a módosabb rétegek egyáltalán nem viseltek. Ők voltak a szökröny-láda együttesek képviselői.

8. táblázat

Láda-fogas-szökröny csoport felsőruhái

idős nagygazda (8)	gazda özvegye (29)	gazda (16)	gazda (21)	szegény gazda (194)
mente	2 mente (női?)	tokás, zöld,	suba	szűr dolmány
ezüstgombok nélkül	ködmön	viseletes mente	szűr dolmány	

A felsőruha viselet és főleg a tárolóbútorok vizsgálatával, a mezővárosi társadalom rétegződéséről, működéséről is fontos információk birtokába jutottunk. Speciális megközelítésünkből kifolyólag (egy tárgy típus vizsgálata) elemzési eredményeink értelmezéséhez a divatot, mint társadalmi jelenséget is segítségül hívtuk, hiszen egyértelműen megállapítható, hogy a 18. század közepén létezett egy tárolóbútor divat, aminek jól beazonosíthatóak voltak a diktálói és követői is. A divat jelenségének pontosabb értelmezése még közelebb vihet ehhez az alakuló-változó, 18. századi közösség megértéséhez, amihez legjobban Georg Simmel divatról szóló gondolatait tudtuk felhasználni: „A divat, mint mondtam az osztályok elkülönülésének a terméke, s úgy működik, mint egy sor egyéb képződmény, mint elsősorban a becsület, amelynek kettős funkciója, hogy bizonyos kört összetartsanak, s egyúttal másoktól elhatároljanak. [...] a divat is egyfelől az azonos helyzetben levőkhöz való csatlakozást az általa (a divat által) jellemzett kör egységét jelenti s éppen ezáltal egyúttal azt is, hogy e csoport elhatárolja magát az alacsonyabb helyzetben levőktől.” (Simmel

2001:182) Simmel szerint a felső rétegek, amint az alsó rétegek divatja megközelíti az övékét – átlépik a megszabott határokat – elhagyják azt, és új tartalmakat keresnek. Ugyanez a folyamat játszódik le a felső rétegek különböző csoportjai között is, és az alulról való üldözés különösen felgyorsul a pénzgazdálkodás terjedésével, hiszen a divattárgyakhoz való hozzájutáshoz a pénz pusztá birtoklása is elegendő (a divat területén így sokkal könnyebb megteremteni a felső rétegekkel való egyenlőséget). Mindezek az általános megjegyzések pontosan megfelelnek a tárolóbútorok divatjának elemzési eredményeivel. De rögtön jelezni kell, hogy a tárolóbútor divat nagyon lassan változott, és a felső rétegek divatját csak kevesen tudták követni, pontosabban: a többség csak egy-egy elemét vette át (átalakítva, egyszerűsítve). Halason a divat diktálói korszakunkban egyértelműen a módos, városi tisztségeket is betöltő nemesek voltak. Az ő tárolóbútor együtteseik mindig a mezővárosi elit előtt jártak. A felső rétegek ezen második köre a legjelentősebb családok és/vagy a városi tisztségeket is betöltő nagygazda rétegek közül került ki. A kevésbé módos rétegek követték, utánozták a felettük állók divatjait és amennyire azt anyagi helyzetük lehetővé tette, annyit, valósítottak vagy tartottak meg belőle.

A tárolóbútorok egységes és egyértelmű hierarchiája feltételezésünk szerint a redemptiót követő évtizedekben, a 19. századi nagy változások előtti halasi társadalom egységességét és egyértelmű társadalmi hierarchiáját jelzi. Az 1790 utáni időszakban jóval differenciáltabbá és összetettebbé válik a tárolóbútorok rendszere. Új és drága tárolóbútorok jelennek meg (sublót, szekrények különböző fajtái), amelyek első és fő fogyasztói a néhány helyi módos nemesen kívül már teljesen új, frissen Halasra költözött rétegek lesznek: zsidó és görög kereskedők, módos iparosok, értelmiségiek, módos katolikus, juhtartó nagygazdák.

Az egységes, a Redemptiót követő időszak társadalmi presztízsen alapuló hierarchiát tükröző 18. századi tárolóbútor együttesek a 19. század közepére egyértelműen a vagyon és gazdagság hierarchiájává váltak. Nem, vagy nem csak a város legnagyobb presztízssű, vezető rétegei szerepeltek a legdivatosabb, legkülönlegesebb tárolóbútor együtteseinek tulajdonosai között. Az anyagi kultúra, a tárolóbútor divat felemelkedő, nem helyi rétegek vagy speciális társadalmi helyzetű rétegek számára is elehetővé tette a kiemelkedést, vagyoni erejük, gazdagságuk megmutatását.

FÜGGELÉK

Tárgyegyettesek hierarchiája 1760 és 1790 között

Lsz	Társadalmi helyzet	Föld (forin- tos)	po- hár- szék	almá- riumok	tá- nyé- ros	fogas- polc	láda	ken- dő- tartó	faze- kas	szök- röny	kana- las
37	Katolikus plébános		•	•••		•••	•••••				
94	Kerületi Kapitány, nemes	215+sok		több			több				
27	nemes szenátor özvegye	100	•	••	•	•••••••	••••	•	•	•	
41	Szenátor	?	•	•							
38	Főbíró, nemes	163		•		••••			•		
20	Nemes, nótárius			•			•				
4	Szenátor özvegye	430		•		•	•		•		
36	Nemes, borbély	Szőlő		•		•	••				
34	Nemes ^x	60		•tányéros		••••	•••				
28	Gazda			•fazekas		••	••••	•		•	•
30	Gazda			•fazekas			•••				
35	Gazda					•••••••	•••		•	•	
22	Szenátor	323				••••					
14	Gazda	221				•••	•••		•		
1	Gazda	278			•	••	•••			•	
11	Juhász (?)	(52juh)					•••			••	
23	Gazda	132				•••			•	•	
13	Órás					•	•••			•	•
31	(házi)iparos	káposzta		•téka		••	•	•	•	•	•
39	(házi)iparos	?		•téka			••				
24	Gazda	káposzta		•fazekas		•					
3	Gazda	100				••	•			•	
7	Gazda	286				••	•		•		
32	Gazda özvegye	káposzta				••			•		•
5	Özvegyasszony	?				•	••			•	
6	Gazda	100				•	••				
8	Gazda	111				••	••				
29	Gazda özvegye	50					••				•
10	Gazda	67				••			•		
16	Gazda	107					•		•	•	
19	Gazda	130					•			•	•
15	Gazda	80					•				•
2	Reform. tiszteletes						••			•	
12	Özvegyasszony						•			•	
21	Gazda	110					•			•	
33	Gazda	40					•			•	
194	Gazda özvegye						•			•	
25	Gazda	57					••				
9	Gazda özvegye	60					•				
26	Gazda özvegye						•				
17	Gazda	33								•	

Megjegyzés: 197 és 18 számú sorszámú leltárban nincs tárolóbútor

FORRÁSOK

Bács-Kiskun Megye Levéltára Kiskunhalasi levéltár V.201.B. Közigazgatási iratok, 3. Árvaügyi iratok 1759-1800, 4. Vegyes közigazgatási iratok 1764-1851
Magyar Országos Levéltár, X szekció - Mikrofilmtár
Református vegyes anyakönyv (1678-1880), A 702-706
Római katolikus vegyes anyakönyv (1769-1884), A 5144-5147

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Bagi Gábor 1996: *Jászkun terület társadalma a Redempciótól a polgári forradalomig*. Szolnok
- Baudrillard, Jean 1969: La morale des objets. Fonction - signe et logique de classe. *Communications* 13. 23-50.
- Baudrillard, Jean 1987: *A tárgyak rendszere*. Budapest
- Benda Gyula 1989: A lakásfelszereltség változásai Keszthelyen 1790-1848 In: *Arany János Múzeum közleményei VI*. Nagykőrös:133-160.
- K. Csilléry Klára 1952: Vázlatok a tiszai népi lakáskultúrából. *Ethnographia* LVIII. 83-111.
- K. Csilléry Klára 1985: A lakáskultúra társadalmi rétegek szerinti differenciálódása. *Ethnographia* 2-3. 173-212.
- K. Csilléry Klára 1997: Lakáskultúra. *Magyar Néprajz* 3. Anyagi kultúra, Budapest, 327-417.
- Granasztói Péter 1996a: *Az ágyszéktől a selyemkanapéig - A kiskunhalasi lakáskultúra változása 1760 és 1850 között*. Szakdolgozat. ELTE BTK Budapest, Néprajz Tanszék
- Granasztói Péter 1996b: *Le changement de l'habitat dans un bourg de la Grande Plaine de Hongrie (problématique, méthodologie, sources critiques)* DEA szakdolgozat, EHESS, Paris
- Granasztói Péter 1998: Eltűnt mindennapok nyomában. Mezővárosi társadalom a tárgyak tükrében (Kiskunhalas 1760-1850). *Tabula* 1. (1-2.) 25-60.
- Granasztói Péter 2000: A tárgytól a tárgyak rendszeréig. Két példa a faktoranalízis alkalmazására. In: Bódy Zsombor - Mátay Mónika - Tóth Árpád (szerk.) *A mesterség iskolája. Tanulmányok Bácskai Vera 70. születésnapjára*. Budapest, 87-109.
- Grenier, Jean-Yves 2000: Fogyasztás és piac a 18. században. In: Czoch Gábor - Sonkoly Gábor (szerk.) *Társadalomtörténet másképp. A francia társadalomtörténet új útjai a kilencvenes években*. Debrecen, 183-190.
- Nagy Szeder István 1923, 1925, 1926: *Adatok Kiskunhalas város történetéhez*. Kiskunhalas
- Nagy Szeder István 1926, 1936: *Kiskunhalas város története oklevéltárral*. Kiskunhalas
- Péter Ferenc 2000: Családkönyv a nemes kiséri Péter családról. In: Szakál Aurél (szerk.) *Péter család: A nemes kiséri Péter család Kiskunhalason*. Kiskunhalas, 10-85.
- Simmel, Georg 2001: A divat. In: *Válogatott társadalomelméleti tanulmányok*. Budapest, 180-201.
- Zoltai Lajos 1938: A debreceni viselet a XVI-XVIII. században. *Ethnographia* 1-2. 75-108.

Farkas Judit

Bisztrai Farkas Ferenc és a bibliofil könyvkiadás

Adalékok a két világháború közötti magyar könyvkultúra történetéhez

„tudom, hogy mindig szükséged lesz a harcra
is, minthogy elemed a harc és az ellenállás,
ez a - körülbelül egyetlen - szerep,
ami nekünk jutott rohadt korunkban...”

Ottlik Géza¹

A 20. század első felének magyar könyvkultúrájáról jóllehet megjelentek rész-tanulmányok,² ennek ellenére a terület kutatásának eredményességét jó néhány tényező hátráltatja. A korszakban működő nagy számú (elsősorban kisebb) nyomdák és kiadók vállalkozásairól hiányos ismereteink vannak. A dokumentálható irategyüttesek egy része feltehetőleg megsemmisült vagy ismeretlen helyen lap-pang. Művelődéstörténetünk egyik érdekes, európai viszonylatban is kiemelkedő te-rületének az összegzése - a könyvkereskedelem, könyvkiadás és könyvnyomtatás történeti viszonyrendszerében - a fent említett okok miatt várat magára. A nyom-daipar rohamos ütemű technikai fejlődése és modernizálódása, a kapitalista könyv-kiadás és könyvkereskedelem, azon belül is a modern magyar könyvművészet meg-születése és a bibliofil könyvkiadás soha nem látott divatja mind a század első év-tizedeire tehető.

A könyvforgalmazási, könyvvásárlási valamint olvasási szokások nem csupán a kultúrát, hanem az adott időszak társadalmi viszonyrendszerét is jól jellemzik. A századfordulót követően,³ az ugrásszerű fejlődésnek induló nyomdaipar és könyvter-melés eredményeként a nagyvárosi tömegkultúra részévé vált az olcsó és könnyen beszerezhető könyv. A nyomdák, kiadóvállalatok, könyvkereskedések és antikváriu-mok fokozatosan növekvő száma is erre enged következtetni. Az olvasás elsősor-ban a városi szabadidőtöltésnek lett kedvelt formája.⁴ A könyvvásárlás, státustól és

1 Bisztrai Farkas Ferenc hagyatéka (BFFH). Ottlik Géza levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1939. IX. 18.

2 A Kner és a Tevan nyomda kiemelkedő tipográfus-nyomdászaival foglalkozott legteljesebben a szakirodalom. A magyarországi könyvkereskedelem és könyvforgalmazás történetének rövid össze-foglalására elsőként Kókay György (1997) vállalkozott. Hiánypótló munkájában jól használható áttekintést adott a két világháború közötti időszak könyvkultúrájáról (a bibliofil könyvekről azon-ban nem tett említést). Leginkább az 1920-as és 1930-as években foglalkoztak a művészi (bibliofil) könyvekkel (Reiter 1928). A közelmúltban Szijs Rezső (1974, 1993, 1995, 1997) vállalkozott a két világháború közötti hazai művészi könyvkiadás bemutatására.

3 Kókay György (1997: 118) szerint a századforduló Budapestjén alkalmi könyvvásárlást csak né-hány tízezren engedhettek meg maguknak. Rendszeresen pedig csupán néhány ezer ember vásá-rolt könyvet. A kor legnépszerűbb íróinak a műveiből csupán 400-600 példányt tudtak eladni. A legtöbb nyomda és könyvkereskedés Budapestre koncentrált.

4 Az arisztokrata családok körében a könyvszerzés és -gyűjtés hagyománya természetesen továbbra is megőrizte több évszázados primátusát.

vagyontól függetlenül, a társadalom széles tömegei számára is lehetővé vált. A gyakorlatban azonban a könyvek ára (minősége) és témája alakította a társadalom olvasóközönségének rétegeit és szokásait.

A szórakozás egyik legolcsóbb módja a színvonalatlan tömegkönyv olvasása volt. Az átlag olvasó választása leginkább a ponyva-, ismeretterjesztő valamint vallásos irodalomra, kalendáriumokra és bulvár sajtótermékekre esett. A tömegkiadványok térhódítása elsősorban az alacsony életszínvonallal és iskolázottsággal volt magyarázható. Magyarország gazdasági és kulturális fejletlensége a társadalom olvasási kultúrájának milyenségében is megmutatkozott.⁵

A fentieknek látszik ellentmondani az a tény, hogy a század első harmadában, különösképpen a '20-as években a modern magyar könyvművészet világszinten is kimagasló eredményeket ért el. A tipográfia, grafika valamint a magyar irodalom fejlődése egyszerre jelentkezett. Az 1900-as évek végétől az irodalmi élet fellendülése a könyvkiadásra is hatással volt. A két folyamat egyrészt párhuzamosan jelentkezett, másrészt befolyásolta egymást. Erdősi Károly (1922: 4) tanulmányában megállapítja, hogy az első világháború után alakult kiadványvállalatok többsége már az üzleti hasznot hozó szépirodalmi⁶ munkákat adja ki szívesebben a tudományos munkákkal szemben. 1920-ban Magyarország világviszonylatban a második volt az össztermeléséhez képest kiadott szépirodalmi könyvek számával.⁷ A század elején meginduló, nagyobb vállalatok kiadásában megjelenő olcsó, klasszikus irodalmi sorozatok, valamint az első világháború következtében megnövekedett olvasási kedv⁸ (Erdősi 1922: 5-6) is hozzájárult az előbbi, jó kulturális teljesítményhez. A modern könyvművészet fejlődését ugyanakkor az úgynevezett magas (modern és klasszikus) irodalom inspirálta leginkább.

Már 1910-től megjelentek bibliofil könyvismertetések a *Nyugat* című folyóiratban (Szió 1995: 179) és a *Nyugat Rt.* könyveiben csírájában megtalálhatóak voltak az egyes modern könyvművészeti törekvések. Valójában azonban a békéscsabai Tevan (Tevan Könyvtár 1913-tól) és a gyomai Kner (Monumenta Literarum 1921-től) nyomdai kiadványvállalatok nevéhez fűződtek az elsők között megjelent művészi kiállítású, könyvészeti szempontból tökéletes kiadványok, amelyekben az egyes művészeti ágak legmodernebb irányzatai (grafika, tipográfia, kötés, papír) és a hazai valamint külföldi klasszikus és modern irodalom egyszerre jelent meg. A jóval nagyobb anyagi befektetést és szellemi, illetve művészi hozzáértést igénylő könyvekkel – amelyek a könyvértő vásárlók alacsony száma és a nagy költségek miatt

5 Mind 1913-ban mind pedig 1921-ben Németország vezeti a világ könyvtermelését, Angliát, Amerikát, Franciaországot megelőzve. Ezekben az országokban egy könyvre kevesebb olvasó jutott, mint Magyarországon. (Erdősi Károly 1922: 4, Kókay 1997: 118).

6 Erdősi (1922: 7) a magyar könyvtermelés irodalmi ágak szerinti összesítésében külön választja a szépirodalmat, az ifjúsági és alkalmi irodalomtól. 1921-ben 665 szépirodalmi mű jelent meg.

7 Az évi termelés 33%-a volt szépirodalmi mű (655 db). Ez után következtek a tudományos jellegű könyvek 26%-kal. Az oktatásüggyel foglalkozó kiadványokat tekintve 16%-kal (358 db) Magyarország állt az első helyen (Erdősi 1922: 13-14).

8 Az első világháború alatt különösen a regényolvasás nőtt meg. A jelenség a háború borzalmaiból a „mindennapi életbe”, az olvasásába való ösztönös meneküléssel volt magyarázható. Az olvasás továbbra is a legolcsóbb, helyhez és időhöz nem kötött szórakozási forma maradt.

kis példányszámban készültek – az olcsó és silány minőségű tömegkönyv ellenében léptek fel, megteremtve a hazai modern művészi és bibliofil könyvkiadás tradícióját.⁹ A háború után az ő törekvéseik szellemében dolgoztak a figyelemre méltó nyomdai és tipográfiai színvonalat felvállaló kiadók és nyomdák, pl. Amicus, Táltos, Sacelláry, Rózsavölgyi és Társa vagy a Genius stb. Erre az időszakra tehető a könyvkiadási üzlet iránti kedv feléléde. Az elsősorban irodalmi könyvek kiadásával foglalkozó kiadóvállalatok közül mindegyik vállalkozott arra, hogy megjelentessen egy-egy különleges, művészi kiállítású, számozott vagy névre szóló, kis példányszámú, bőrbe vagy vászonba kötött, illetve fűzött, dedikált könyvet, amelyet már a '10-es évektől kezdve bibliofil jelzővel illettek.¹⁰ Az értékes kiadványoknak legtöbbször – művészi kiállításban egyenrangú – egyszerűbb és nagyobb számú példányait is kiadták. A '20-as évek közepére érte el csúcspontját a bibliofil divathullám.

A politikai konszolidáció évei bár a háború utáni évekhez képest a könyvkiadásban fellendülést hoztak 1924 és 1927 között, 1928-tól újra kevesebb könyv (Elekes 1938: 123) jutott el az olvasókhoz. Az 1929-es gazdasági világválság a hazai könyvkiadásban, különösen a bibliofil kiadásban éreztette drámaian a hatását. A '30-as évektől kezdve az ismert bibliofil kiadók, mint például Kner Imre cége, csupán évi egy-egy bibliofil kiadvánnyal jelentkezett.¹¹

Tanulmányunkban Bisztrai Farkas Ferenc életútjának – közel 10 évig tartó – könyvkiadói szakaszát mutatjuk be. Hagyatékának túlnyomórészt publikálatlan (Farkas: 1996, Szíj 1974) dokumentumai a fentebb jellemzett két világháború közötti időszak bibliofil és könyvművészeti törekvéseinek ismeretlen vetületeit világítják meg, érdekes könyv- és kiadástörténeti adalékokkal szolgálnak. Kulturális vállalkozásait nem gazdaságtörténeti szempontból, hanem inkább kultúrtörténeti és társadalomtörténeti vetületében kívánjuk elemezni. Többek között arra keressük a választ, hogy az életút cselekvési lehetőségeinek és alternatíváinak volt-e létjogosultsága és mennyiben illeszkedett a '30-as évek társadalmi sémáiba.

Bisztrai Farkas Ferenc élete éppúgy nem volt konvencionális, mint könyvkiadói korszaka. Rossz gazdasági feltételek mellett vágott bele a könyvkiadásba, eredetileg a bibliofil könyvek divathullámának sodrásában. A meggazdagodás lehetősége egyáltalán nem motiválta, apai örökségét áldozta a bibliofiliára, költő-, író- és művészbarátaira. Tanulmányunkban leginkább azt kívánjuk érzékeltetni, hogy a világtörténelem és gazdaság állandóan változó folyásában és sodrásában törekvései és motivációi miként és milyen módon alakultak át.

⁹ Lényegében ők is szerették volna a kiadványaikat egy szélesebb olvasóközönség előtt bemutatni, de erre az ország gazdasági és kulturális helyzete nem adott lehetőséget.

¹⁰ A „bibliofília” görög szó, a könyv szeretetét jelenti. Eredetileg azokat nevezték bibliofileknek, akik régi könyvritkaságokat, első kiadásokat gyűjtöttek. Az amatőr könyvek viszont olyan kiadványok voltak, amelyek nem kerültek forgalomba, magánszemélyeknek vagy családoknak készültek megrendelés után (Szíj 1993).

¹¹ Kner Imre a következőket írja Szabó Lőrincnek 1930. VI. 22-én: „Én is afféle félbe maradt kiadó vagyok, akinek megvoltak a maga, szándékai és programja, s beleköpött a tányérjába az úgynevezett világtörténelem.” (Kner 1969: 134). A budapesti önálló könyvkereskedők számának a csökkenése szintén azt mutatja (1925-ben 316, 1930-ban 246), hogy a világválság kihatott a könyvkiadás és kereskedelem egészére (Elekes 1938: 174).

A KÖNYVKIADÁSIG VEZETŐ ÚT

Bisztrai Farkas Ferenc¹² könyvkiadói éveinek története, magatartása és mentalitása nem térképezhető fel és nem érthető meg anélkül, hogy ne mutassuk be pályaválasztásának előzményeit és kiváltó okait. Igen vagyonos polgárcsaládjának története és saját sorsának alakulása magyarázatul szolgálhat azokra a kérdésvetésekre, amelyek az üzleti szempontokat háttérbe szorító, modern vállalkozásainak és kultúra felé fordulásának az indítóokaira és mozgatórugóira keresik a választ.

Bisztrai Farkas Ferenc 25 éves korában határozta el, hogy „nekifekszik a nyomdaiparnak” és könyvkiadásnak.¹³ Konzervatív édesapja nem ellenezte fia döntését, de meglepődött választásán, mivel a nyomdaiparnak és a könyvüzletnek nem volt hagyománya családjukban: „Nem ismerem ezt az iparágat; őszintén szólva soha nem is érdeklődtem iránta így még preokkupált véleményem sincs a dologról. Mindenesetre érdeklődjél az üzlet minden részlete iránt; mi a múltja? Hogy néz ki jelenleg?” Erdélyi viszonylatban vagyonos édesapja, Bisztrai Farkas Hermann vállalkozásai révén az erdőgazdálkodáshoz és a szesziparhoz kötődött.¹⁴ Jövedelmének egyik része a család több ezer holdnyi erdőbirtokából származott. Bevételi forrásának nagyobb hányada ugyanakkor szeszgyárak likőrkészítéséből folyt be. Az életmódját és természetét tekintve puritán édesapa nagy figyelmet fordított gyermekei taníttatására (pl. francia és német nevelőt fogadtak). A négy gyermek gazdagságban nőtt fel, de a szociális érzékenység és takarékoság fontosságát édesapjuk már fiatal korukban beléjük nevelte.

Gazdagságuk a mindennapi életükben nem volt hivalkodó. Nagy kertés házukban állandó udvaros, szakácsnő és szobalányok segédkeztek. Rövid ideig autójuk is volt.¹⁵ A szülők életében a kultúrát csupán az elegáns könyvszoba és az egész falat beborító könyvszekrény képviselte. A család kiváltságos és gondtalan békebeli életét¹⁶ először az első világháború majd az azt követő trianoni döntés árnyékolta be.¹⁷ Erdély elcsatolása alapjaiban rendítette meg a szülők régi rendhez fűződő viszonyát.

12 Bisztrai Farkas Ferenc (1903–1966) Marosvásárhelyen született. A '30-as években könyvkiadással foglalkozott, később politikus–közgazdász lett. A kultúra szeretete egész életét meghatározta és végig kísérte.

13 BFFH. 1928. VI. 23. Bisztrai Farkas Hermann levele fiának.

14 Bisztrai Farkas Hermann harisnyás székely ősei a 19. század elején a Bisztra patak mentén kivágott fát tutajjal leúszatták a Maroson, az elértéktelenedett irtásföldet pedig olcsón megszerezték. Több generáció alatt nagy kiterjedésű erdőterületet szereztek, majd bisztrai előnévvel erdőbirtokosokká lettek valószínűleg a századfordulót követő években. Édesapja fafeldolgozó telepet és szeszgyárat alapított. Marosvásárhelyen, majd Szászrégenben éltek (Györffy 1988: 1, F. Györffy 1996).

15 Az édesapa, Bisztrai Farkas Hermann, fölösleges kérdésnek tartotta a nagy szenzációt keltő autót. Szászrégenben egy szegény család arra vette rá fiúgyermekét, hogy ugorjon az autó elé, pénzbeli kárpótlás reményében. A fiúnak nem esett bántódása, de az ominózus eset után eladta a luxusnak számító járgányát (F. Györffy 1996).

16 A havasi kirándulásokat, lovaglásokat, vadászatokat, piknikeket, külföldi utazásokat a zalalövői és lontói birtokukon eltöltött nyaralások tették még változatosabbá. BFFH.

17 Hatalmas erdőbirtokaik egy részét kisajátították, a román törvények következtében a szesztermelés egyre nehezebbé vált. Lontói majd zalalövői birtokaik eladására kényszerültek. Trianon után vagyonuk jó része még megvolt (BFFH. F. Györffy 1996).

A testvérek közül leginkább Bisztrai Farkas Ferenc indulása és pályája tért el a családi hagyományoktól és a bevett társadalmi konvencióktól. Bisztrai Farkas Hermann levelei azt mutatják, hogy szeretetteljes aggódással kísérte fia jövőjének alakulását, aki viszonylag korán 13 évesen (1916-ban) elkerült a családi otthonból. A gimnázium utolsó négy osztályát Budapesten, a VI. kerületi állami főgimnáziumban fejezte be.¹⁸ Intelligenciája, műveltsége, fogékonysága és kreativitása hamar megmutatkozott. Gyermekkora óta egyik kedvenc időtöltése az olvasás volt.¹⁹

Feltehetőleg apja tanácsára iratkozott be a Királyi Magyar Tudományegyetem Közgazdasági Karára, de párhuzamosan jogi és művészettörténeti előadásokat is hallgatott. Nyolc szemesztert végzett el, diplomát azonban nem szerzett. A könyvkiadás iránti érdeklődését tanulmányai látszólag nem vetítették előre.

Bisztrai Farkas Ferenc és édesapja közötti levelezésből arra következtethetünk, hogy már az egyetemi évek elején bebizonyosodott, hogy a közgazdasági tanulmányok nem kötötték le érdeklődését.²⁰ Édesapja többször kérlelte, hogy letett vizsgáit ne hagyja veszni, és mindenképpen doktoráljon le.²¹ Jó képességű fiából mindenáron banktisztviselőt akart faragni. Úgy gondolta, hogy a bankszektorban biztos polgári egzisztenciát lehet megalapozni. Fiát jövője kedvező alakulása érdekében Ausztriába küldte, aki Grazban és Bécsben töltött egy-egy évet (1925–1927) a Cseh Légió Bank kötelékében. Hazatérése után elsősorban feltaláló öccse²² zseniális találmányai foglalkoztatták (víztisztító-berendezés, hűtőgép stb). Azok időleges sikertelenségei kétségbeeséssel töltötték el. Nem találta a világban helyét, egyszerre több munka és ötlet lehetőségének a gondolata foglalkoztatta.²³ A banktisztviselőiséget nem akarta folytatni, a bankrendszerbe nem tudott és nem is kívánt beilleszkedni. Talán éppen veleszületett gazdagságából kifolyólag a pénz nem érdekelte különösebben, azt vállalkozásaihoz is csak eszközként használta. A '20-as évek második harmadában tapasztalható értelmiségi túlkínálat, a munkahelyek hierarchikus előmeneteli rendszere

18 A Marosvásárhelyi Kollégiumba járt Bisztrai Farkas Ferenc, majd egy általunk nem ismert operáció miatt felkerült Budapestre. A Munkácsy utcai Gábor fiúinternátusban lakott. A gazdag polgárcsaládok, ha tehették gyermekeiket, gyakran küldték külföldre vagy Budapestre. Nővére például a bécsi Gunesch intézetben tanult egy ideig, öccse pedig abba a gimnáziumba került, ahova ő járt (F. Györffy 1996, BFFH.).

19 Családjában a régi, vagy bibliofil könyveknek nem volt divatja. Könyvtárszobájukban a klasszikus magyar és külföldi szerzők sorozatai, valamint a díszes albumok megtalálhatóak voltak, de azoknak nem volt különösebb művészeti értékük.

20 BFFH. Bátyja példáját követve (1921–1923 között a berlini Kereskedelmi Akadémia tanulója volt) állandóan külföldi egyetemre szeretett volna beiratkozni. A Bisztrai Farkas Ferencnek írott levelekből azonban nem lehet egyértelműen megállapítani, hova akart valójában beiratkozni és végül miért hiúsult meg a terve. 1923. XI. 7-én kelt levelében apja arról lebeszélte, hogy „a kommunista Szászországba” menjen feltehetőleg tanulás céljából.

21 BFFH. 1923. V. 23.

22 Bisztrai Farkas Pál Zürichben járt egyetemre, nagyreményű vegyészmérnökként számos találmánya volt. Egzaltált természete miatt zseniális ötleteit gyakran ellopták vagy pénz hiányában nem tudta bejezni őket.

23 Bécs után egy-egy üzletlehetőség ötletét felvetette (kötöde, textilüzlet), amelyekkel azután csak egy-két napig foglalkozott komolyabban. Saját találmányával is próbálkozott, de az (tankönyvlapozó készülék) nem hozott sikert. Később is voltak találmányai, pl. takaréksorsjegy (1929).

pályaválasztását csak nehezítette. Mindenképpen egy olyan önálló, szabad és kötöttségektől mentes egzisztenciát akart magának találni, amely érdekelődését is lekötötte. Édesapja is mielőbb – fia számára megfelelő – munkában akarta látni, féltette a megváltozott világban, amit sokszor csak egy „tülekedő dzsungelhez” hasonlított.²⁴

Vagyonos családi háttere, erdélyi származása ugyan markánsan meghatározta Bisztrai Farkas Ferenc szemléletét és kultúra felé fordulását, mégis valójában a Budapesten és külföldön szerzett tapasztalatok, impressziók hatására kezdett érdeklődni a könyvkiadási üzlet iránt. Hosszabb, testvéreinél töltött svájci, németországi és kétéves ausztriai tartózkodásai során figyelhetett fel a német könyvkultúra fejlettségére. Fiatal kora óta nagy rajongással vásárolta a klasszikus és kortárs írók, költők műveit, amelyek gyakran szép kiállításban jelentek meg, de éppúgy szerette a finom és különleges régi tárgyakat is.

Könyvkiadói teljesítményével és nagy könyvtárával a gazdag bankár családból származó székasi Sacelláry Pál²⁵ volt rá nagy hatással (Bisztrai Farkas Ilona nevű unokatestvére férjének volt a bátyja). A pesti bohémvilág és társasági élet hírhedt alakja, érdekes kultúrtörténeti tárcák és tanulmányok szerzője, az 1920-as évek elején kezdett könyvek írásával, szerkesztésével és kiadásával foglalkozni, majd saját vállalatot alapított székasi Sacelláry néven.

Székasi Sacelláry Pállal kötött barátsága több szempontból volt lényeges Bisztrai Farkas Ferenc jövőbeli pályaválasztásának alakulásában. A hét évvel idősebb barát intellektusa, szerteágazó műveltsége új dimenziókat nyitott meg előtte. Humán területek iránti fogékonysága, esztétikai érzéke, kifinomultsága, irodalmi és művészeti érdeklődése –, amelynek családjában nem adtak kibontakozási lehetőséget, – végre értelmet és megnyilatkozási lehetőséget kapott. Barátja kiadói és szerkesztői tevékenységei egy kötetlen és társadalmilag elfogadott egzisztencia reményét kínálták számára. (Elképzelhető, hogy székasi Sacelláry Pálnak abban is szerepe volt, hogy éppen a Bíró nyomdában kezdte meg Bisztrai Farkas Ferenc kiadói pályáját.

A NYOMDA- ÉS KIADÓIPARBAN

A nyomdaipar és tipográfia alapismereteivel Bíró Miklós²⁶ VII. kerületi, Rózsa utca 25. szám alatt található nyomdai műintézetében ismerkedett meg először

24 BFFH. 1928. XI. 5. Bisztrai Farkas Hermann levele Bisztrai Farkas Ferencnek.

25 Székasi Sacelláry Pál 1896-ban született és 1934-ben halt meg. Bárczy István unokahúgát vette el feleségül. A könyvkiadással felesége nagybátyja kiadóvállalatában a Rózsavölgyi cégnél ismerkedett meg, majd saját kiadóvállalatot alakított székasi Sacelláry néven (Sacelláry 1996).

26 Bíró Miklós komoly nyomdászati és tipográfiai múltat tekintett vissza. 1905 és 1908 között New Yorkban szerzett tapasztalatokat, nyomdászként dolgozott és az *Amerikai Tipográfia* című szaklap szerkesztésében is részt vállalt. A '10-es évektől „Bíró és Schwarcz” nevű könyvnyomdai műintézetében modern, művészi nyomtatványokat készítettek szép kivitelben (Magyar Nyomdászat (XXV) 1912. 12. melléklet). A húszas években önálló nyomdászati tevékenységet folytatott (MÉL 1981. 83, Magyar Grafika 1930. 5-6. 139-140.).

Bisztrai Farkas Ferenc. Bíró Miklós, a hazai nyomdászat és könyvészet egyik meghatározó alakja, 1927. február 7-én nyitotta meg saját nevét viselő kő és könyvnyomdai üzletét, amely a színvonalas művészi könyveket megjelentető officinához és kiadókhöz hasonlóan (Kner, Tevan, Amicus, Sacelláry) elsősorban minőségi nyomdai munkái miatt volt ismert a megrendelők körében (Reiter 1928). Szaktudásának és jól felszerelt nyomdájának köszönhetően számos igényes nyomtatvánnyal és kiadvánnyal²⁷ gazdagodott a '20-as évek hazai könyvkultúrája, bibliofil könyvkiadása.

1929. március 22-én Bíró Miklós kiadóvállalattal kibővített részvénytársasággá alakította üzletét és eladta részvényei felét (750 db) Bisztrai Farkas Ferencnek, aki ekkor már bő egy éve a nyomdában dolgozott a *Magyar Grafika* című szaklap szerkesztőjeként.²⁸ A szakmai körökben jól ismert nyomdász azonban hamarosan fennmaradó részvényein (750 db) is túladott. 1930. június 14-től Bisztrai Farkas Ferenc a könyvkiadói részleg vezetése mellett, a nyomdai rt. tulajdonos-igazgatói tisztét is betöltötte.²⁹

A Bíró nyomda megvételével a korábbi tulajdonos legjelentősebb vállalkozása, a *Magyar Grafika* című hazai grafikai iparok fejlesztését szolgáló folyóirat is tulajdonába ment át.³⁰ A szaklap elsők között irányította a figyelmet a modern könyvművészet sokoldalúságára és társművészetekkel való szoros kapcsolatára. A folyamatos minőséget a korszak legkiválóbb grafikusainak, tipográfusainak, reklám-, fotóművészeinek, nyomdászati és művészeti íróinak, valamint képzőművészeinek a közreműködése biztosította. A folyóirat szerkesztése közben szerezte meg Bisztrai Farkas Ferenc az alapvető tipográfiai és kiadói tapasztalatokat, amelyek széles kapcsolatrendszerre, műveltségre és tehetségre eredményeként későbbi magánkiadói tevékenységeinek teremtették meg az alapjait. A szellemi műhelyként működő officinában többek között Kner Alberttel, Csemiczky Tihamérral, Bortnyik Sándorral, Hevesy Ivánnal és Pécsi Józseffel dolgozott együtt. A *Magyar Grafika* sok más igényes folyóirathoz és szaklaphoz hasonlóan azonban már a 30-as évek elején fokozatosan veszítette el az előfizetői bázisát.³¹

27 Bíró Miklós nyomdájában készültek többek között a *Magyar Grafika*, *Pandora*, *Reklámélet*, és *Tér és forma* című folyóiratok, Valér Grant: *Agy és szív*, (1927) Genthon István: *Korb Erzsébet*, (1928) Bodrogh Pál: *Bolyongás*, (1929) Fáy Dezső: *Festő és illusztrátor*, (1929) című könyvek valamint a Magyar Szemle Társaság egy-két könyve.

28 A kutatás jelenlegi állása szerint nem tudjuk pontosan, hogy mikor került a nyomdához Bisztrai Farkas Ferenc. Feltehetőleg már 1927. második felében hallott a nyomda megalakulásáról. Szij Rezső (1974: 137) úgy tudja a hozzá írott levelek alapján (Bisztrai Farkas Ferenc 1960. IV. 7-én és 20-án), hogy már 1927-től a Bíró nyomda és a *Magyar Grafika* szerkesztője volt. A leveleket eddig még nem sikerült megtalálnunk. A BFFH. szerint azonban Bisztrai Farkas Ferenc először 1928. június 23-án értesíti édesapját arról, hogy elkezd a nyomdaiparral foglalkozni.

29 BFFH. 1930. VI. 14. Bíró Miklós és Bisztrai Farkas Ferenc közötti megállapodása.

30 A magyar nyomdászat, könyvészet és a modern grafika európai szintre emelése területén a lapnak nagy szerepe volt. A folyóiratot 1920-ban indította meg Bíró Miklós. A lapot, amelyet közel 10 év alatt európai színvonalúvá fejlesztett, 1930-ig szerkesztette és adta ki.

31 *Magyar Grafika* 1931. 3-4. 46-47. *A magyar szakirodalom iránti érdeklődés felkeltése.*

A gazdasági világválság kirobbanását követő évben, a legrosszabb üzleti pillanatban adta el Bíró Miklós az általa – alig több mint 3 évig – üzemeltetett nyomda tulajdonjogát. Az adás-vételt vélhetően azonban nem csupán a gazdaság minden területét sújtó krízis siettette, hanem a nyomda felhalmozódott adósságállománya is. Bisztrai Farkas Hermann zálogkölcsonének (38.131 Pengő 84 fillér) és Bíró Miklós tartozásának (16.277 Pengő 80 fillér) kiegyenlítése valamint három szedőgép vételárának hátralékfizetése fejében Bíró Miklós 38.131 P 16 fillérért adta el a maradék 750 darab részvényét Bisztrai Farkas Ferencnek. (A bevételek lassú beáramlását mutatja, hogy Bíró Miklós egyes, 1929. előtti kintlévőségeire is igényt tartott.) F. Györffy Anna (1996) közlése szerint később derült csak ki, hogy az adósságok és kintlévőségek nagysága eltért a megállapodásban feltüntetett összegektől.

Bisztrai Farkas Ferenc édesapja komoly tiltakozása ellenére vette meg a nyomdát. A megfontolt vállalkozó félelmei azonban nem voltak alaptalanok. A '20-as évek végére, mint ahogy korábban már említettük, egyre több kisebb nyomda és kiadóvállalat szüntette be tevékenységét. A magyarországi könyvtermelésben is lényeges visszaesés következett be 1929-ben, amit Elekes Dezső (1930: 25) elsősorban gazdasági okokra vezetett vissza. A gazdaság minden területén tetten érhető visszaesést mutatja például a legnagyobb kulturális tevékenységet kifejtő Fővárosi Könyvtár 1931. évi jelentése is: „[..]a könyvtár könyvbeszerzésre rendelkezésre álló hitelösszegei a kényszerű általános takarékoság következtében [...] katasztrofálisan csökkentek”.³² Nem meglepő tehát, hogy a különleges minőségű, átlagosnál drágább és magyarországi viszonylatban szűk rétegeket vonzó művészi kiadványok piaca beszűkült. Sokak szerint a hazai bibliofília fejlődése is ekkor torpant meg végérvényesen és nyitott teret az újfajta törekvéseknek.³³

Kner Imre 1932. november 7-én írott levele (Fülep – Kner 1990: 47) jól illusztrálja azt a mindennapos küzdelmet, amelyet a '30-as évek elején a törpe, kis és közepes méretű művészi színvonalat előállító nyomdáknak vagy kiadóknak kellett folytatniuk az életbemaradásért: „A forgalom egyre csökken, a pénz egyre nehezebben folyik be, s valósággal hihetetlen küzdelmet kell folytatni, hogy az ember a folytonosságot fenntarthassa, fizethesse a személyzetét, és eleget tehessen kötelezettségeinek. Pedig mi erősen aktívak vagyunk, s mit csinálnak akkor azok, akik már régen nem aktívak, csak kifelé nem árulják ezt el?”

A Bíró Nyomdai Kiadóvállalat Rt.-t is arra kényszerítette a rossz gazdasági helyzet és beszűkült piac, hogy az igényes könyvek helyett pénzt hozó, kevésbé munkaigényes reklám és kereskedelmi célt szolgáló aprónyomtatványokat (szórólapokat, meghívókat, plakátokat) adjon ki. Bisztrai Farkas Ferenc azonban nem tudott ellenállni annak az irodalmi kihívásnak, amivel nagytehetségű költőbarátja, Szabó Lőrinc kereste meg. Első irodalmi témájú bibliofil könyvének a következő alfejezetben tárgyalt kiadástörténete arról tanúskodik, hogy az adott korszak mo-

32 *A Fővárosi Könyvtár Évkönyve I. 1931. 1932. 7.*

33 *Magyar Grafika 1931. 3-4. 48-50. Rába Leó: A bibliofília halálára.*

dern művészeti könyvei a kiadó és alkotó (tipográfus, illusztrátor, író, költő majd később képzőművész) fáradságos összmunkájának az eredményeként születtek meg.

AZ ELSŐ MAGYAR VILLON-KÖTET (1931)

Bisztrai Farkas Ferenc életében és könyvkiadói tevékenységeiben az irodalom éppoly fontos szerepet játszott, mint a képzőművészet és művészettörténet. Első saját kiadású és irodalmi témájú bibliofil könyvét 1931 végén adta ki. Egy év múlva pedig egy újabb irodalmi válogatással jelentkezett. Mindkét ízlésesen kiállított kiadvány Szabó Lőrinc kézjegyét viseli magán. *A szegény Villon balladái* a költő fordította, a *Bibliofil Kalendáriumot* pedig ő szerkesztette. Bisztrai Farkas Ferenc magánkiadásban jelentette meg a könyveket. A bibliofil és irodalomtörténeti szempontból egyaránt szép munkákat a Bíró nyomdában nyomták.³⁴

A szegény Villon balladái című különleges könyv Bisztrai Farkas Ferenc irodalompartoló és bibliofil könyvkiadó korszakának volt az első dokumentuma. Vállalkozása több szempontból volt jelentős. Egyrészt a francia költő versei először jelentek meg önálló kötetben magyar nyelven, Szabó Lőrinc remek fordításában. Másrészt a miniatűr nagyságú kiadványból igazi bibliofil könyvritkaság lett.

Bisztrai Farkas Ferenc a Bíró nyomda révén³⁵ ismerkedett meg Szabó Lőrincel, a Nyugat második nemzedékének egyik legkiemelkedőbb alakjával. A költőt kivételes tehetségnek tartotta és bensőséges barátságuk egész életükön át tartott.³⁶ A Villon-fordítás megjelentetésében egyrészt egy mecénási, partoló gesztus, másrészt az irodalmi értékek feltárása vezérelte. Felismerte, hogy a magyar irodalomtörténet egyik hiánypótló könyve lesz a kitűnő Villon fordítás (Szabó Lőrinc ebben az időszakban már egy ideje nem jelentkezett önálló kötetrel). A megjelenés aktualitását az adta, hogy 1931-ben ünnepelték Villon születésének 500. évfordulóját.³⁷ A tenyérnyi nagyságú (9 x 13 cm) egyszerű, de finom kötet a kiadó saját tervei alapján készült. Egyetlen díszítőeleme a fedő- és címlapon található 1489-es első kiadás nyomdajegye volt. A szép kiállítású könyvekre jellemzően kis példányszámban nyomták (500 db.) a miniatűr könyveket, amelyekből bibliofilek részére külön ötven darabot készítettek merített papíron, a kiadó számozásával.

A „könyvecske” megjelenését Szabó Lőrinc nagyon izgatottan várta. Elsősorban feleségének írott levelei árulkodnak a kiadás történetének érdekes részleteiről: „[...] ebben a percben csöngettek: meghozták Kollártól a Villon-korrektúrát, az egészet;

34 Nincs tudomásunk arról, hogy a Bíró nyomdában hány munkás dolgozott. A nyomdai folyamatokat azonban felelős üzletvezető irányította. Bisztrai Farkas Ferenc a hagyaték dokumentumai szerint csak a saját kiadású munkái „szellemi”, tipográfiai valamint szervezési részével foglalkozott. Az 1932. év végén a könyvekben Helikon-Bíró nyomda szerepel (BFFH.).

35 Szabó Lőrinc folyóiratát, a *Pandorát* 1926/27-ben a Bíró nyomdában nyomták (Szabó 2001: 82).

36 Lásd Szabó Lőrinc naplóit és leveleit.

37 *A szegény Villon balladái* (1931). A kötetben összesen 11 vers található, az önálló balladák és a *Nagy Testamentum* egyes betétversei.

jókora summa anyag; s különös volt átlapozni futólag is a hosszú levonatokat: teljesen elszoktam az ilyen intim, vershez fűződő, saját személyű tennivalótól.”³⁸

Három nappal később a nyomdában készülő könyv állapotáról a következőképpen tudósított a költő: „ma voltam a nyomdában: a Villon-füzetből már négy éves könyv lett, holnap nyomják, hétfőn fűzik, kedden árulják – ha valami közbe nem jön. Az ára változatlanul 1,80. Bisztrai Farkas Ferenc, a nyomda mai tulajdonosa lett végül a kiadó, nagyon derék fiatalember. Nagyszerű papírt ad a közönségnek is, a 30 vagy 50 számozott példányt pedig hollandi merített papírra nyomja (10 P).”³⁹

Az 1931. december 14-én írott levele már azt a szélmalomharcot ábrázolta, amelyet Bisztrai Farkas Ferencnek kellett vívnia a nyomda túléléséért (másfél évvel a nyomda megvétele után): „Végezzünk gyorsan az irodalommal: a *Nyugatban* ott van a reklámbejelentés és a Villon-vers, de könyv még mindig nincs, s csak a hétvégére lesz. A nyomdatulajdonosnak annyi adóssága és baja van, hogy saját szívét sebezve is kénytelen halogatni az ingyenmunkát, a saját munkáját: a szombatra tervezett második korrektúrát csak ma végezték el a pénzt hozó egyéb munka⁴⁰ miatt, én holnap kapom meg, a revíziót már őreá bízom, s így délután esetleg mégis nyomnak. Kollár már javában adja, adogatja el a könyveket a boltokban, körlevelet intézett a bibliofil társaság tagjaihoz stb., szóval működik. Összes piaci időnk karácsony előtt már csak egy hét lesz legfeljebb. Érdeklődő minduntalan jelentkezik, a kilátások nem rosszak.”⁴¹ A fenti levélrészletből jól kitűnik az a Bisztrai Farkas Ferenc egész kiadói tevékenységére jellemző, anyagi szempontokat háttérbe szorító önzetlen magatartás, amely a magyar kultúra iránti feltétel nélküli szeretetéből és elkötelezettségéből fakadt.

Következő közös könyvüket, az 1933-as évre szóló *Bibliofil Kalendáriumot* Bisztrai Farkas Ferenc ötlete alapján Szabó Lőrinc szerkesztette és válogatta. A világirodalmi idézetekből és a *Nyugat* második nemzedékének írásaiból válogatott antológia a bibliofiliáról és az olvasásról kínált élvezetes idézeteket. Az ízlésesen kiállított, pelyhpapíron készült (12 x 13,5 cm) zsebkönyvet a korszak neves grafikusainak, művészeinek illusztrációi teszik még élvezetesebbé.

Szabó Lőrinc a reklámot éppoly fontosnak tartotta a könyvkiadásban, mint a könyv belső tartalmának és ízléses kiállításának összhangját. *Az irodalom propagandájáról* című 1932. szeptember 11-én írott cikkében⁴² azt fejtegette, hogy Magyarországon az olvasás élvezete és hasznossága miatt nem kap megfelelő reklámot. A könyvkiadás és könyvpiac fellendítését csak egy szisztematikus nevelő- és propagandaakció keretében látta megvalósíthatónak, a szerzőkkel, kiadókkal és könyvkereskedőkkel összefogva: „Kultúra és irodalom nálunk még sohse kapott igazi üzleti

38 Kabdebó 1989: 409. Kollár Miklós a Királyi Magyar Egyetemi Nyomda Könyvesboltjának volt a vezetője.

39 Kabdebó 1989: 414.

40 Szabó Lőrinc feltehetőleg a reklám- és szóróanyagokra gondolt. Mint, ahogy fentebb már említettük, a bibliofil nyomdák többsége (pl. Kner-nyomda) a kereskedelmi nyomtatványokból befolyó összegből fedezte bibliofil könyvei kiadásait.

41 Kabdebó 1989: 416.

42 *Pesti Napló* 1932. szeptember 11. 21.

reklámot. Pedig, részben, a kultúra is üzlet; üzlet annak, aki terjeszti, öröm és további üzletlehetőség annak, aki megszerzi.” A bibliofilia, a modern magyar irodalom és az olvasás élvezete az 1932-es *Bibliofil kalendáriumban* valódi reklámot kapott. A könyv kalendárium jellege és tematikája miatt egy szélesebb olvasórétegnek adott propagandát.

Két hónappal később Bisztrai Farkas Ferenc is az olvasóközönség nagyobb bevonását és kiszélesítését szorgalmazta új kiadóvállalatának legfontosabb alapelvei között. A piaci körülmények és a '20-as évek végén tapasztalható bibliofil és első kiadások körüli visszaélések valamint kiadói nyereszkekedések miatt a '30-as évek elején a modern könyvművészet egyes képviselői azt az általános nézetet vallották, hogy szép és jó minőségű, de olcsó könyveket kell az olvasók széles rétegeihez eljuttatni.

AZ ARS HUNGARICA KIADÓVÁLLALAT ÉS MŰVÉSZETI KÖNYVSOROZAT

Bisztrai Farkas Ferenc már a Bíró Miklós nyomda és kiadóvállalat megvásárlásakor eldöntötte, hogy szép kiállítású, művészeti könyveket fog kiadni. A *Magyar Grafika* szerkesztői évei voltak számára az első lépések az önálló művészeti kiadványok felé vezető úton. Képzőművészeti érdeklődése sem volt minden előzmény nélküli. Barátja, Genthon István⁴³ révén már egyetemista korában látogatatta a művészettörténeti órákat. 1928-tól feltehetőleg bécsi élményei közvetlen hatására a budapesti Királyi Magyar Tudományegyetemen művészettörténetet hallgatott. Gerevich Tibor és Hekler Antal professzorok előadásait rendszeresen hallgatta és az ő Centrál kávéházbeli asztaltársaságuknak lett állandó törzstagja Genthon Istvánnal együtt, ahol a kor ismert és jövőre művészeti írói, múzeumi gyakornokai, professzorai, irodalmárai és művészei mind megfordultak. Remek társasági ember lévén nemcsak Gerevich Tiborék csoportjának lett hamar közkedvelt alakja, hanem a többi kávéházi művész és írotársaságokba is bekapcsolódott. A '20-as évek végétől Genthon Istvánnal a Gresham palota Venezia kávézójába tették át a törzshelyüket. Ott csoportosult a '30-as évek majdani progresszív művészeti társasága, Bernáth Auréllal, Szőnyi Istvánnal, Ferenczy Bénivel, Rózsa Miklóssal, Ártinger Imrével és Pátzay Pállal az élükön. Bisztrai Farkas Ferenc az 1930-as évek folyamán ennek a társaságnak lett kiadója és aktív támogatója.

A *Magyar Grafikánál* szűkebb értelemben vett modern művészeti folyóirat, az *Új Szin* kiadása volt az első, minden üzleti hasznot nélkülöző vállalkozása, amely az úgynevezett Gresham-kör tagjaihoz kötötte. A folyóiratot a kitűnő művészeti író, Rózsa Miklós szerkesztette. Bisztrai Farkas Ferenc 1931-ben vette át a modern művészeti folyóirat kiadását, miután a Dante kiadóvállalat az első szám után felbontotta a szerkesztőbizottsággal a szerződést.⁴⁴ A kiadó és szerkesztő között létrejött megállapodás szerint Bisztrai Farkas Ferencet terhelte a folyóirat „technikai és

43 Genthon István (művészettörténész, esztéta) Bisztrai Farkas Ferenc diákkori barátja volt.

44 BFFH. 1931. január 31. Megállapodás. A szerződés felbontásának indokai nem ismertek.

szellemi előállításával, adminisztrálásával és terjesztésével járó mindennemű kiadás és kockázat”.⁴⁵ A modern festő-, ipar-, építő-, fotó-, színház- és filmművészet, valamint szobrászat bemutatását felvállaló folyóirat rövid élete és elenyésző számú előfizetői bázisa azt mutatja, hogy a rossz gazdasági helyzetben a magyar társadalomnak csak egy szűk rétege érdeklődött a modern művészet iránt. A korszakra egyébként jellemző volt, hogy az igényesebb irodalmi, művészeti és társadalomtörténeti folyóiratokat, valamint kiadványokat mecénások vagy maguk a kiadók és szerkesztők próbálták életben tartani. A vevők és megrendelők szűk köréből származó bevételek nem fedezték a kiadók költségeit. Az előfizetők toborzásának egyik bevált eszköze az volt, hogy ingyenes nyomtatványszámot és egy kísérőlevelet küldtek a kiválasztott célközönségnek. Az *Új Szin*hez csatolt levél szövegéből is az derül ki, hogy Bisztrai Farkas Ferencnek gyakorlatilag nem származott haszna a folyóirat kiadásából: „Megjegyzem, hogy ez a lap sem a művészeknek, sem a szerkesztőnek, sem a kiadónak nem jelent üzletet. Kizárólag a komoly modern művészet propagálását szolgálja és a mai nehéz időkben ezzel mindnyájunknak a legnemesebb és legönzetlenebb áldozatot hozzuk.”⁴⁶

A *Magyar Grafika* és az *Új Szin* szerkesztői és kiadói tapasztalatai után megérett Bisztrai Farkas Ferencben egy modern művészeti könyvsorozat kiadásának a gondolata. 1932-ben megalakította az Ars Hungarica kiadóvállalatot. Nem sokkal később pedig megjelentette az Ars Hungarica művészeti könyvsorozat első kötetét. Genthon István adta a sorozat egységes, hosszú távú programjának az alap gondolatát. Ennek alapján dolgozta ki Bisztrai Farkas Ferenc a kiadói tervezetet. Eredetileg 50 kötetre⁴⁷ tervezték a sorozatot, amely a magyar művészet történetét, múltjának és jelenének legjelentősebb korszakait kívánta bemutatni. Bisztrai Farkas Ferenc a propagáló szórólapon foglalta össze legteljesebben az Ars Hungarica nagyszabású célkitűzéseit:⁴⁸

„A sorozat célja: a magyar múltból és jelenből minél több művészi értéket napvilágra hozni. Kimeríthetetlen kincsestár áll előttünk s hogy célunkat megközelíthessük, hosszú esztendőök céltudatos programját kell megvalósítanunk. [...] Múltunk és jelenünk bővelkedik még fel nem tárt kultúrkinccsekben és hisszük, hogy missziót töltünk be, ha ezeket a művészetek iránt érdeklődő közönség szélesebb rétege számára is hozzáférhetővé tesszük.” A múlt művészetének „még fel nem tárt

45 BFFH. 1931. január 31. A lapbizottság és a kiadó között létrejött megállapodás sokat elárul a lap kiadásának anyagi és gyakorlati menetéről. 1931. január 31-én 480 előfizetője volt a lapnak, közülük azonban sokan Rózsa Miklós tiszteletpéldányait kapták (ingyen). 25 pengőért lehetett egy évre előfizetni a folyóiratra. A megállapodásban Bisztrai Farkas Ferenc kikötötte, hogy a folyóirat kiadását csupán 1931 végéig vállalja. Kiadói óvatossága talán azt jelzi, hogy ő maga sem fűzött nagy reményeket a szűk olvasóközönséget vonzó időszak kiadványhoz. A lap 1932-ben már feltehetőleg nem jelent meg (Voit 2000).

46 BFFH é. n. A levél írója ismeretlen. Rózsa Miklós felelős szerkesztő honoráriumként 1000 pengő értékű tiszteletpéldányt kapott. A példányokat vagy értékesítette vagy, ingyen elosztogatta.

47 Ars Hungarica Kiadóhivatal szórólapja (BFFH, Zádor – Genthon 1965: 105).

48 Az *Új Szin* folyóirathoz hasonlóan a sorozatot propagáló tervezetet postai úton jutatta el Bisztrai Farkas Ferenc a jövőbeli olvasóknak. 1933 végén Ártinger Imre, későbbi szerkesztő, hozzátett az eredeti célkitűzésekhez (BFFH új szórólap).

kultúrkinccsei”, amelyek Bisztrai Farkas Ferenc és Genthon István tervei szerint a „mábol kiindulva” következtek volna, csak két kötet erejéig valósultak meg (Fetich Nándor: *A honfoglaló magyarság művészete*, 1935, Horváth Henrik: *A magyar szobrászat kezdetei*, 1936). Az *Ars Hungarica* egyik különlegessége éppen abban áll, hogy két történeti könyv kivételével, csak kortárs magyar művészekről közölt monográfiákat. A két világháború közötti időszak legjelentősebb művészeti könyvsorozata ily módon korát messze megelőzve, úttörő feladatra vállalkozott.

Bisztrai Farkas Ferenc az impozáns méretűre tervezett sorozatból 1932 és 1936 között mindössze 11 kötetet jelentetett meg magánkiadásban. Ez a mennyiség annál is inkább előkelő teljesítménynek számított a gazdasági világválságot követő magyar gazdasági és kulturális helyzetben, mivel a magyar nyelvű és kiadású művészeti könyvek kiadása erősen visszaesett a '30-as évek közepére (Elekes 1938: 124–125). Míg 1930-ban 102 művészeti témájú könyvet adtak ki, addig 6 évvel később csak 68-at. (Elekes Dezső statisztikájából azt azonban nem tudjuk meg, hogy hány könyv foglalkozott a modern magyar képzőművészettel). A csökkenő szám- adatok tükrében az *Ars Hungarica* sem számíthatott nagy forgalomra (az eladási adatokról készített összesítéseket ez idáig nem találtuk meg).

Könyvművészeti szempontból éppoly különlegesek voltak ezek a kötetek, mint témájukat tekintve. Az 1000 példányszámban készült, vászonba kötött könyvek megjelenésüknél fogva bibliofil igényű kiadványoknak számítottak. Ugyanakkor nagyobb példányszámban jelentek meg, így a kiadó eredeti elképzelése szerint az olvasók szélesebb táborához szóltak. A vászonkötésű könyvek 6 pengőbe kerültek, ami az átlagos könyvárakhoz és az igényes külső és belső tartalomhoz képest nem számított nagy összegnek. A megrendelők utánvétellel olcsóbban, 5 pengőért vehették meg az egyes könyveket. A bibliofil gyűjtők számára azonban külön nyomtattak 50 darab, „exkluzív” példányt. Ezek a kiadványok – egész bőrkötésben, merített papíron, számozottan, a művész és a szerző aláírásával – jóval nagyobb összegbe, 25 pengőbe kerültek.⁴⁹

A kötetek terjesztését megbízott cégek végezték főbizományi rendszerben, tehát nem csupán a kiadóhoz eljuttatott megrendelő levéllel lehetett azokat előjegyezni, hanem a kötetek a könyvesboltokban is kaphatóak voltak. Ennek a rendszernek az volt a legnagyobb hátránya, hogy csak az eladott könyvek után, később fizettek, miután a magas könyvkereskedői vagy ügynöki jutalékot levonták. Bisztrai Farkas Ferenc a sorozat megszületésekor mindent maga intézett a postai úton történő előfizetők ismételt toborzásától, a sajtó- és tiszteletpéldányok szétosztásáig, a nyomdai munkák ellenőrzéséig, valamint a képekről készített klisék megrendeléséig.

1932 végén jelent meg a sorozat első két kötete: novemberben Genthon István *Bernáth Aurél* című monográfiája, decemberben pedig Ártinger Imre *Egry József* című munkája. A sorozat megjelenését kedvezően fogadták. Mind a *Nyugatban*, mind pedig a *Pesti Naplóban* elismerően nyilatkoztak az értékes képzőművészeti

49 *Ars Hungarica* Kiadóhivatal szórólapja (BFFH. é. n.).

sorozat megindulásáról.⁵⁰ A kritikusok nem csak a könyvek külső megjelenését dicsérték, hanem üdvözölték a modern művészet újfajta értelmezési lehetőségeit is.

Kiadó és szerkesztő polémiája

1934-ben a sorozatnak szokatlan módon egyszerre 5 kötete jelent meg (Fenyő Iván: *Szőnyi István* januárban, a Tolnai Károly: *Ferenczy Noémi* februárban, Farkas Zoltán: *Medgyessy Ferenc* májusban, Ártinger Imre: *Derkovits Gyula* szeptemberben és Kállai Ernő: *Czóbel Béla* októberben). Mivel az utóbbi két kötet Bisztrai Farkas Ferenc tudta és anyagi hozzájárulása nélkül került a piacra, saját szerkesztőjével konfliktusba került. A következőkben azt a levelet mutatjuk be, amely kiadó és szerkesztő magántermészetű valamint szerzőjogi polémiája miatt íródott.⁵¹ Az általunk bemutatott részletek adalékul szolgálnak az Ars Hungarica sorozat történetéhez.

A sorozat programjának kidolgozásában, mint már korábban említettük, Genthon István nagy szerepet játszott. Az első könyv megírása után azonban elfoglaltsága miatt nem tudott a vállalkozás további alakulásában részt venni így Bisztrai Farkas Ferencre hárult a sorozat összes szerkesztői teendői is. A Bíró Miklós Nyomda és Kiadóvállalat Rt. 1932. év végétől fellépő nehézségei a sorozat kiadására is kihatottak. (Az első két számot még a Bíró nyomdában nyomták. 1932–1933-ban a könyvekben már a Helikon – Bíró nyomda van feltüntetve.)

Bisztrai Farkas Ferenc nyomdája sem kerülhette el a végelszámolását, 1933 nyarán esett áldozatul a világgazdaság kedvezőtlen alakulásának. A tulajdonos egészségi állapotát teljesen felemésztették a nyomda körüli súlyos problémák. Vagyonos édesapja – aki a nyomda megvétele és a felmerülő kiadásokat finanszírozta – nem akarta tovább támogatni fia nagyvonalú, de pénzügyileg veszteséges terveit. A nyomdába fektetett pénzüsségeket nem kérte vissza. Úgy tekintette, hogy fia az elűszott pénzüsszgekkel lényegében örökségét pazarolta el a nyomdára és a könyvek kiadására. A nyomda ellehetetlenülése után Bisztrai Farkas Ferenc önérzetes módon nem kért több anyagi segítséget későbbi vállalkozásaihoz, szüleitől a legkisebb pénzüsszeget sem fogadta el.⁵²

Bisztrai Farkas Ferenc édesapja 1933. május 16-i levelében arra kérte fiát, hogy hagyjon fel a könyvkiadással és felejtse el, hogy valaha is nyomdász volt.⁵³ Bisztrai Farkas Ferenc belátta, hogy megfelelő tőke nélkül nem tudja megjelentetni az eredetileg évi négy kötetre tervezett sorozat kiadványait, így 1933-ban szüneteltette a sorozatot.⁵⁴

⁵⁰ *Nyugat* 1933. január 16. 141. *Pesti Napló* 1933. január 15. 24.

⁵¹ BFFH. 1934. XI. 12.

⁵² F. Györffy 1996.

⁵³ BFFH. 1933. V. 16.

⁵⁴ 1933-ban kényszerfelszámolást hajtottak végre. 1934-től a sorozat további kötetait a Maretich testvérek könyvnyomtató műhelyében nyomták (BFFH.).

A válságos hónapokat követően kereste meg Ártinger Imre⁵⁵ az anyagilag szorult helyzetben lévő kiadót. Felajánlotta neki, hogy minden egyes kötet megjelenésekor 6 pengős kötetenkénti áron 100 példányt megvesz és segít a tudomása szerint „holtpontra” jutott vállalkozásban. Bisztrai Farkas Ferenc elfogadta Ártinger Imre üzleti ajánlatát, „egyedüli és kizárólagos tanácsadó jogot” biztosított neki, majd felkérte a szerkesztői posztra. Bár honoráriumot nem tudott biztosítani, a képekről készült klisék tulajdonjogát átadta neki.⁵⁶ Bisztrai Farkas Ferenc a nyomda válságos időszaka után minden bizonnyal a híres szaklap, a *Magyar Grafika* eladásából is pénzhez jutott. Elképzelhető, hogy kortárs művészeti vállalkozását a folyóiratért kapott pénzüsszeg is segítette 1934-ben.⁵⁷

Az általunk taglalt 12 oldalas levél a szerkesztő ellen felhozott vádpontok ismeretése mellett az *Ars Hungarica* kiadóvállalat megalakulásának körülményeire és Bisztrai Farkas Ferenc sorozathoz fűződő érzelmi viszonyára is kitért.

Bisztrai Farkas Ferenc minden pénzügyi támogatás nélkül indította el a sorozatot, amelybe teljes „szellemi és szakmai” tudását belefektette. Az első kötet képanyagának a megrendelését Bernáth Aurél támogatta: „[...] mivel a sorozat és a könyv szívügyem volt – kedvenc tervem beteljesülése –, hogy a szokott kifejezéssel éljek »was gut und teuer« mindent beleadtam.” Nem anyagi haszonra, kiadói pozícióból származó előnyökre vagy hírnévre pályázott, amikor megindította az *Ars Hungaricát*. Egy olyan sorozatot akart életre hívni, „amilyen még nem volt, s ami maradéktalanul magyar kultúrügyet szolgál, nem pedig üzleti hasznot.” A könyvkiadásban megvalósítható legtökéletesebb művészi színvonalat akarta elérni, ezért azonban anyagi áldozatokat kellett hoznia: „[A] könyv előállítására önköltségi áron 1.350 P volt. A kötetet ki lehetett volna majdnem fele áron hozni, a kliséket nem kellett volna minden második oldalra nyomni, a műnyomó papír éppen felére redukálódott volna, nem kellett volna kézzel szedett könyvet adjak, a gépszedés félanyiba kerül, nem kellett volna famentes papírt használnak, sem a szövegrészben, sem a képekben, nem kellett volna vászonba köttessem a köteteket, a papírkötés egyharmadába kerül.”

A magánkiadású könyvekhez hasonlóan a kiadó saját neve is bekerült a könyv második és harmadik oldalaira: „Bisztrai Farkas Ferencz kiadása”. Az ő érdeme volt a sorozat tökéletes arculata is. „Tipográfiai tudásban és szeretetben is a legjavát” adta. A következőképpen emlékszik vissza a fáradságos munkára: „Tulajdon munkatársaim megmosolyogták pepecselésemet, 18-szor kisedett és megint átváltottatott címsoraimat és tükör formátumot. Én gondoltam el a szigneteket és

55 Ártinger Imre művészeti íróként már elismerést szerzett. A Magyar Jelző és Hitelbanknak volt az igazgatója (1925–37), később ügyvezető igazgatója. Rózsa Miklós leányát vette el feleségül. (Szabó 1989: 629)

56 A levél szerint Ártinger Imre már az elején kijelentette, hogy saját pénzéből nem kíván áldozni a monográfiákra. A fizetség fejében megkapott könyvekből barátainak, művészeknek, művészeti íróknak, műgyűjtőknek adott el (BFFH. 1934. XI. 12.).

57 Nem lehet tudni pontosan, hogy mennyiért és mikor adta el a folyóiratot, de utalások vannak arra vonatkozólag, hogy szándékában állt az eladás (BFFH. 1933. XII. 12.).

csiholtam ki a grafikusból, én terveztem meg a sorozat kötését.”⁵⁸ Ártinger Imrére nagyon neheztelt Bisztrai Farkas Ferenc, amiért 1934-es év sietve kiadott két utolsó könyvével megbontotta a sorozat gondosan elkészített tipográfiai „harmóniáját”, amely a korábbi 5 kötet egységét adta. A legkisebb módosítások vagy hiányosság – érthető módon – a kiadó nemtetszését váltották ki. A bibliofil szempontok alapján a *Derkovits*-könyvet egyenesen „gyalázatosnak” találta.

A *Derkovits* valamint *Czóbel* monográfiák megjelenése után törtek felszínre Bisztrai Farkas Ferencben Ártinger Imre szerkesztői magatartásával kapcsolatos, korábban tudatosan elfojtott indulatok. A szerzői jogok figyelmen kívül hagyását és a szerkesztői jogok túlzott kiterjesztését nem tudta szó nélkül hagyni. A köteteket ugyanis Ártinger Imre előzetes engedélye nélkül, a saját pénzügyi hozzájárulásával nyomtatta ki: „Legelső sorban felhívom a szíves figyelmedet arra, hogy a nevemet és egyképp az *Ars Hungarica* nevét senkinek rajtam kívül nincs joga felhasználni, ez kizárólag az én szuverén jogom. Az én nevem nem egy farsangi kölcsönfrakk, hogy akinek éppen szüksége és pénze van rá, az használatba vegye.”

A „szerkesztői jogok önhatalmú kiterjesztése” miatt írott levele végén közölte Ártinger Imrével, hogy ha ő is úgy kívánja kész közös együttműködésüknek véget vetni. Az utolsó szerkesztői „védőbeszéd” jogát azonban megadta.

Ártinger Imre a maga érveit felvonultatva magyarázatot adott jogkörének kiterjesztésére.⁵⁹ Eredendő jóhiszeműségből és segíteni akarásból tért el az eredeti tervektől. Saját védelmében a következőket hozta fel: „Teljes őszinteséggel szólván ez az egész kombináció, csak azt a célt szolgálta volna, hogy legyen egypár kötet, amelynek tiszta jövedelme föltétlenül további kötetek megjelentetésére legyen kötelezően fordítható. Lehet, hogy túlzott gyámkodási hajlamaim vannak, de ezt az elgondolást is nemcsak az A. H. hanem a te érdekedben valónak is tartottam. Ha hibáztam, barátságból vettem el a súlykot.” A szerkesztő maga is beismerte hibáit, kész volt tárgyalni a *Derkovits* és *Czóbel* kötetek sorsáról.

Egy év múlva, 1935 májusában megjelent Fettich Nándor: *A honfoglaló magyarság művészete*, majd ezt követően júliusban Nyilas-Kolb Jenő: *Farkas István* című monográfiája. A következő évben, 1936-ban szintén 2 kötet látott napvilágot, áprilisban Horváth Henrik: *A szobrászat kezdetei*, májusban pedig Körmedi András: *Kernstok Károlyról* szóló kötete, amely a színvonalas művészeti sorozat utolsó darabjának tekinthető.

1936 végére vált nyilvánvalóvá, hogy Bisztrai Farkas Ferenc nem tudta és nem akarta továbbvinni a sorozatot. Nem csupán az anyagi nehézségek miatt kényszerült arra, hogy kedves sorozatától megváljon. Ártinger Imrével való vitájának számos kardinális kérdése valójában nem oldódott meg. Ezt mutatja Bisztrai Farkas Ferenc meglehetősen kiábrándult, 1936. október 29-én írott levele: „Megvallom, kimondott idioszinkráziám van az A. H.-tól. Ha megadjátok az árát, megválok atól és építetek egy új vesszőparipát magamnak, idővel talán azt is úgy megszeretem,

58 Csemiczky Tihamér készítette a szignetet, a kötést pedig Kner Erzsébet.

59 BFFH. Ártinger Imre levele 1934. XI 13.

mint az A. H.-t szerettem, mielőtt velem szembeni magatartásokkal magát az ügyet is megutáltattatok.”⁶⁰

Bisztrai Farkas Ferenc a sorozatot végül kénytelen volt eladni 3000 pengőért Gergely Rudolfnak, a Grill-féle Könyvkereskedés Rt. tulajdonosának. Az utolsó 1938-as kiadvány, (Gombosi György: *Beck Ö. Fülöp*), amelyet már Gergely Rudolf adott ki, csak névlegesen említhető a sorozat részeként. Bár Ártinger Imre az új kiadónál (ekkor Oltványi-Ártinger) megmaradt szerkesztői posztján, a kötet nem a régi gondosan kidolgozott tipográfiával jelent meg. Bisztrai Farkas Ferenc 1936-ban egyik kedvenc álmától bár megvált, a bibliofi könyvkiadást továbbfolytatta.

KÖNYVEK A RÁDIÓBAN

A '30-as évek elején a művészi színvonalon elkészített könyv nem csupán a gazdasági és társadalmi okok miatt veszített népszerűségéből. Rába Leó (korábban említett) 1931-ben írott *A bibliofilia halálára* című cikkében⁶¹ megállapította, hogy a magyar könyvpiac válságát, „tragikus tetszhalotthoz hasonló” állapotát többek között a rádió villámgyors térhódítása is előidőzte. A Magyar Rádió irodalmi osztályának vezetőjeként mind Németh László mind az őt követő Cs. Szabó László (1935-től) felismerte, hogy a rádióban rejlő potenciális lehetőségeket a könyv, az irodalom és a kultúra népszerűsítésére is fel lehet használni. A kor legtehetségesebb íróinak, költőinek, művészettörténészeinek, történészeinek és újságíróinak adtak lehetőséget a szerkesztői és felolvasói, valamint a színvonalas műsorkészítői feladatok ellátására.

Bisztrai Farkas Ferenc is a rádiót hívta segítségül a magyar könyv, könyvkiadás valamint a kultúra propagálására. Régi jó barátja Cs. Szabó László⁶² neki is lehetőséget adott a megszólalásra.⁶³

Az első műsora 1935. február 5-én (6 óra 55 perces kezdettel) hangzott el a Magyar Rádióban *Hogyan lesz a kéziratból könyv?*⁶⁴ címmel. Bisztrai Farkas Ferenc és Rába Leó a két barát, a könyvkiadó és gazda véletlen utcai találkozását és beszélgetését megörökítő hangjátékot adták elő. A rádióhallgatók a könyvkiadás kevésbé ismert kérdéseire kaptak közérthető magyarázatokat, megtudhatták, hogy mit jelent például az első kiadás, copyright, ív, szedés és kolportázs fogalma, mi a feladata a

60 BFFH. Bisztrai Farkas Ferenc levele 1936. XI. 29. A többes szám második személy Ártinger baráti körére (feltehetőleg művészeti írók és művészek alkották) utal. A levelezésben többször felmerült az, hogy a baráti kör szívesebben látta volna Ártingert döntőpozícióban. Nyilván kiadói munkájával kapcsolatos kritikai megjegyzésüket már korábban Bisztrai Farkas Ferenc tudtára adták.

61 *Magyar Grafika* 1931. 3-4. 48-50. *A bibliofilia halálára*

62 Egy időben jártak a közgazdasági egyetemre. Jó barátság kötötte őket össze. BFFH. Cs. Szabó László levele 1966. II. 4.

63 A rádió prózai osztálya jó néhány felolvasására adott műsoridőt és a Magyar Rádió szabadfoglalkozású munkatársaként számos feladat megvalósításban részt vállalt (Rádióújság szerkesztése). Bisztrai Farkas Ferenc *A rádió törvényszéke* címmel rádiósorozatot indított meg. Különböző felolvasásokkal szerepelt.

64 BFFH. *Hogyan lesz a kéziratból könyv?*

korrektornak vagy a könyvügynöknek, és hogy lesz az asztalfiók mélyén süllyedő kéziratból könyv.

Bisztrai Farkas Ferenc és Rába Leó következő rövid hangjátéka⁶⁵ már a bibliofil könyvek szükségszerűségét vitatta meg. A *Magyarország* című lap a következőket írta a műsorról: „Bisztrai Farkas Ferenc és Rába Leó párbeszéde boncolgatta a kérdést, hogy szép vagy értékes legyen-e a könyv. A két előadó ötletesen igyekezett a teljes szakszerűséggel megtárgyalt témát a mindennapi élet könnyedségével fűszerezni. A keret, amelybe elvont vitájukat illesztették – beszélgetés két idegen úr közt egy vasúti fülkében –, megmutatta, hogy egy kissé »dramatizálni« lehet még az olyan kevésbé szórakoztató (de annál fontosabb) anyagot is, amilyen a könyvpropaganda.”⁶⁶ A szenvedélyes bibliofil és könyvmoly között kibontakozó vita azokat a dilemmákat vetette fel, amelyek már a '30-as évek elején foglalkoztatták a kiadókat: szép kiállítású legyen-e a könyv, mint egy műtárgy vagy pedig tartalmilag legyen színvonalas és értékes.

Bisztrai Farkas Ferencnek már az *Ars Hungarica* kiadói tevékenysége során szembe kellett néznie a problémával. Az olcsóbb de jó minőségű könyvek kereskedelme nem hozta meg számára a várt eredményt. A tragikus helyzetű könyvpiac kényszerítő ereje korábbi kiadói működésének az átgondolását követelte.

MAGYAR BIBLIOFILEK SZÖVETSÉGE

Bisztrai Farkas Ferenc közvetlenül az *Ars Hungarica* sorozat eladása előtt egy újabb, a nehéz gazdasági helyzethez jobban alkalmazkodó kiadói tervvel állt elő.⁶⁷ Levonta az *Ars Hungarica* sorozat tanulságait, „diagnózt” készített és megpróbálta megállapítani a művészeti könyvek „halálának” (sikertelenségének) az okát.⁶⁸ Belátta, hogy az adott időszak gazdasági és kulturális viszonyaiban (csak) egy olyan kiadóvállalat lehet életképes, amely teljesen kockázatmentesen működik, kiküszöböli a kiadás rizikóját, valamint megspórolja az ügynöknek és könyvterjesztőknek járó 50%-os jutalékot. Egy egyesületi keretek között, a német Buchgemeinschaft mintájára működő olvasó közösség vagy szövetség létrehozását tartotta a legalkalmasabbnak a kiadás kiszámíthatósága szempontjából. A tagok éves tagdíja pedig a vállalkozás anyagi fedezetét teremtette volna meg. A Könyvbarátok Szövetségével ellentétben Bisztrai Farkas Ferenc a közönséget nem drága, hanem jó minőségű és olcsó bibliofil könyvekkel akarta ellátni. Másik fontos célját a fiatal író-nemzedék megszólaltatásában jelölte ki: „Új írónak a művét egy kiadóvállalat sem

65 BFFH. *Szép könyv, vagy jó könyv?*

66 *Magyarország* 1935. VIII. 2. 9. *A könyv mint primadonna*. Az előadás igazi kultúrtörténeti anekdotákkal szolgált, Seneca és a bibliofilia régi római divatja, Fortsas gróf könyvtára, Codex Sinaiticus, Goethe-Schiller levelezés első kiadása. A hallgatók megtudhatták, hogy kik a bookhunterek és bibliománok.

67 Feltehetőleg 1936. őszén született meg az *Előterjesztés egy alakítandó kiadóvállalatra* tervezete (BFFH. autográf levél é. n.).

68 Békés Megyei Levéltár (BML) XI. 9. C/26. 434. A Kner nyomda-ív. Bisztrai Farkas Ferenc levele Kner Imrének. 1937. II. 25.

hajlandó kihozni, mert ez oly kockázattal járna, amelytől a kiadók mereven elzárkóznak. Ez azt jelenti, hogy a legújabb írógeneráció – akik épp oly tehetségesek, mint a most zeniten levő írók voltak – pályájuk kezdetén némaságra vannak kárhozthatva.”⁶⁹

Az előterjesztés, amelyet Bisztrai Farkas Ferenc „egy elkövetkezendő széles vonalú kiadói tevékenység magjaként” képzelt el, törekvéseit tekintve a Magyar Bibliofilek Szövetségének programjában és célkitűzéseiben köszönt vissza.

Bisztrai Farkas Ferenc 1937 januárjában alapította meg a Magyar Bibliofilek Szövetségét (MBSZ).⁷⁰ A Szövetség egy olyan bibliofil könyvkiadó közösség létrehozását tervezte, amely egybe fogta azokat a bibliofileket és olvasni szerető értelmiségieket, akik a szép kiállítású könyveket szívügyüknek tekintették. A szervezet legfőbb céljának tekintette a magyar könyvművészet színvonalának felemelését, a magyar könyvkultúra kiszélesítését valamint az irodalmilag értékes könyvek művészi kivitelű kiadását és terjesztését. Az alakuló közgyűlésen előterjesztett alapszabályban világosan leszögezték, hogy olyan „tömegizlés felett álló” könyveket akarnak kiadni, amelyek minősége, művészi kiállítása és előállításának költsége nem teszi lehetővé üzletszerű könyvforgalmi árusításukat.⁷¹ Az évente négyszer megjelentett kiadványok nem kerültek volna kereskedelmi könyvforgalomba, üzleti szempontokat nem képeztek, azokat kizárólag a Szövetség tagjai kaphatták volna meg, 12 Pengős éves tagdíj ellenében. Az előzetes tervek szerint a könyveket kiadóvállalat, nyomda, ügynök és könyvkereskedő kikapcsolásával postai úton kívánták eljuttatni az olvasókhoz. A szövetség könyvművészeti törekvésein túl a kiadványok szerzőinek valamint a könyvnyomtató szakmának is megjelenési lehetőséget és bemutatkozást akartak biztosítani. Az eredeti tervek szerint minden kiadványt más tipográfus, grafikus illusztrált és tervezett volna. Az egyes köteteket más-más nyomda állította volna elő.

1937. január 23-án az MBSZ megtartotta alakuló közgyűlését,⁷² elfogadták a Bisztrai Farkas Ferenc által összeállított szervezeti szabályzatot és megválasztották a tisztikar tagjait, akik az akkori könyvszakma, tudományos és művészeti közélet jeles képviselőiből kerültek ki. A szövetség ügyvezetői alelnöki tisztét (a szervezési és terjesztési munkák legjavát is ő látta el) Bisztrai Farkas Ferenc, a szövetség alapítója töltötte be.

A tisztikar megválasztásával egy időben Bisztrai Farkas Ferenc megjelentette az MBSZ első kiadványát, Cs. Szabó László *Egy gondolat bánt engemet...* című elbeszélését,⁷³ amelyet egy körlevél és egy visszaküldendő belépési formanyomtatvány kíséretében közel 1000 címre (1000 példány készült a könyvből)⁷⁴ küldtek el. Bisztrai Farkas Ferenc merész reklámfogásként a címzetek nevét előre belenyomtatta

69 BFFH. Autográf levél évszám nélkül. Az *Előterjesztés egy alakítandó kiadóvállalatra* tervezete.

70 BFFH. Az MBSZ Alapszabályai. Előterjesztve 1937. I. 23.

71 BFFH. Az MBSZ ismertetője.

72 BFFH. Az MBSZ Alapszabályai. Előterjesztve 1937. I. 23.

73 A könyv még 1936. decemberében elkészült. BFFH.

74 BFFH.

a könyvekbe, amelyeket az amatőr-bibliofil kiadványok mintájára tiszteletpéldányként küldtek szét a lehetséges, jövőbeli tagoknak.

A szövetség propaganda szándékát sokan félreértették. „Erkölcsei presszióként”⁷⁵ értelmezték a névre szóló, ingyen küldött reklámpéldányok „előfizetését”. Bisztrai Farkas Ferenc a következőket válaszolta az egyik levélírónak, aki nem kívánt a szövetségbe lépni és feltehetőleg ki akarta fizetni a könyv árát:⁷⁶ „Méltóztassék a könyv ilyen beküldését éppen úgy felfogni, mint egy prospektust, amiből vagy megrendeli az ember az árut, vagy papírkosárba dobja. Egy ismertető prospektus ígéretesei helyett kész könyvvel kívántuk dokumentálni elkövetkezendő programunkat. Tekintettel arra, hogy a könyv kifejezetten propagandisztikus célzattal küldetett el ellenértéket érte nem fogadunk el, mert kiadványunk kereskedelem tárgyát egyáltalán nem képezi.”

Medgyessy Ferenc szellemes levele tapintott rá legjobban arra a lélektani problémára, mely az ingyen küldött tiszteletpéldányok körül kibontakozott: „Én is szeretem ugyan a könyvet, de úgy vagyok vele, mint mindnyájan a nőikkel; szeretjük magunk választani meg, melyik kell és már eleve nem kell, akit ránk erőszakolnak.”⁷⁷

Az MBSZ következő illetménykötete, Szabó Lőrinc *Reggeltől estig* című verseskötete 1937 májusában készült el. Míg Cs. Szabó László elbeszélését Bisztrai Farkas Ferenc tervezte, addig a Molnár C. Pál illusztrációival díszített Szabó Lőrinc kötetet Haiman-Kner György készítette a Kner nyomdában.

Bisztrai Farkas Ferenc Cs. Szabó László egyik korábbi javaslata⁷⁸ alapján állította össze a megjelenésre váró tagilletményként szolgáló könyvek sorrendjét. Szabó Lőrinc frissen megjelent versciklusa után Szerb Antal *Utas és a holdvilág* című „kitűnő olaszországi utinaplója”,⁷⁹ valamint Márai egyik írása következett volna, de az utóbbi két kötet már nem tudott megjelenni.

Érdemes a két kötet előállításánál felmerült különféle kiadásokat megvizsgálni.⁸⁰ Az *Ars Hungarica* sorozatért kapott 3000 pengő egy része fedezte a könyvek kiadásait, a másik része pedig az egyik tagtárs előlegéből származott. Cs. Szabó László könyvét 1127 Pengőből állították elő és küldték szét. Fáy Dezső, Cs. Szabó László könyvének grafikus példaul 12 rajzért 100 pengő honoráriumot kapott, míg Cs. Szabó László ennek az összegnek majdnem a dupláját. A szedés és nyomás körülbelül 120 Pengőbe, a kötés 200 pedig Pengőbe került. Szij Rezső (1995: 252) tanulmányából kiderül, hogy egy nyomdai gépszedő órábère ekkor 1,90 Pengő, míg egy közepes tanári fizetés kb. 150–200 Pengő volt. Az előbbieket ismeretében megállapíthatjuk, hogy a negyedévi, azaz egy kötet árát fedező 3 Pengős tagilletményi díj valóban nem számított nagy összegnek. Egyébként az első két hónapban (január, február) a szövetség törzstagsága 400 főre szökkent, a befizetett tagdíjak nem fedezték a könyvek előállítását, amelyben természetesen nem volt benne a

75 BFFH. Bisztrai Farkas Ferenc levele Cs. Sebestyén Károlynak 1937. I. 27.

76 BFFH. Bisztrai Farkas Ferenc levele Cs. Sebestyén Károlynak 1937. I. 27.

77 BFFH. Medgyessy Ferenc levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1937. I. 27.

78 BFFH. Cs. Szabó László levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1936. X. 28.

79 BFFH. Cs. Szabó László levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1936. X. 28.

80 A kiadásokat BFFH. hagyaték számláiból és nyugtáiból vettük.

körlevél, belépési nyilatkozat, boríték és a postaköltség. A második kiadvány összköltsége 1370 Pengőbe került, de a köteteket nem tudták szétküldeni csak októberben, ugyanis az MBSZ működtetése szüneteltetésére kényszerült. A társaság munkáját és tevékenységét nagyban hátráltatta, hogy a Magyar Királyi Belügyminisztérium sokáig késleltette a szövetség alapszabályának jóváhagyását.

A Magyar Bibliofilek Szövetségének töredékes működése 1937. XII. 4-én tartott rendes közgyűléssel le is zárult, bár ezt akkor még a szövetség tagjai nem sejtették. Az ülés jegyzőkönyvéből⁸¹ kiderül, hogy a tagok mind anyagi, mind pedig szellemi téren színvonalasnak tartották működésüket és elégedetten zárták az évet. 1937 májusában a rendes és választmányi tagok száma majdnem elérte a hatszázat (580 fő). Decemberig 120 tag fizette be a tagilletményét és a szövetségnek nem volt külső tartozása. Számos új terv megvalósításának reményében optimistán néztek a jövőbe. Ezt támasztja alá a szövetség előterjesztése is, amely az Irodalmi, valamint Képzőművészeti Tanács felállítását javasolta. (A közgyűlés elfogadta az indítványt és Gróf Bethlen Margitot, Harsányi Zsoltot, Hunyadi Sándort, Márai Sándort, Cs. Szabó Lászlót és Szabó Lőrincet beválasztotta az Irodalmi Tanácsba. A Művészeti Tanácsba Aba-Novák Vilmos, dr. Bródy László, Buday György, Molnár C. Pál, Reiter László, Szőnyi István és Végh Gusztáv került.)

Bisztrai Farkas Ferenc hagyatékában található autográf dokumentumból kiderül, hogy az 1938-as év folyamán nem adott ki egyetlen kiadványt sem a szövetség. Az Anschluss és a hazai antiszemita hullám kedvezőtlen következményei is megnehezítették a szövetség működését. Mivel nagyon sok személy lemondott a tagságáról (Szió 1995: 251) a társaság kénytelen volt szüneteltetni tevékenységét.

Ahhoz, hogy 65 év távlatából megítéljük, hogy volt-e a kultúrmissziós tevékenységet folytató társaságnak létjogosultsága Magyarországon a '30-as évek végén, a Szövetségről alkotott kortárs véleményeket és nézeteket is össze kell vetnünk.

Fitz József örömmel fogadta a szövetség megalakulását. 1920-ban alakult már egy hasonló, de célkitűzéseiben különböző szervezet a Magyar Bibliophilek Társasága, amely azonban '30-as években már alig működött: „Vajon nem fogja ez az ifjú, erőtől duzzadó Szövetség a legyöngült régi Társaságot leteríteni? (...) De aztán úgy láttam a dolgot, hogy a Társaság erkölcsi tőkéje nincs veszélyben, a célok nem teljesen azonosak. A Társaság tagjai nem fognak kilépni, de viszont támogathatják az új Szövetséget is. Céljai nemesek, indulása kitűnő, mindenképp megérdemli, hogy melléje álljanak. Nekem, mint egyszerű köztisztviselőnek, nem áll ugyan módjában, hogy személy szerint valami nagy gyűjtő legyek, de képviselem az ország legnagyobb könyvgyűjtőjét az Orsz. Széchényi Könyvtárt.”⁸²

1937 februárjában érdekes levélváltás zajlott le Kner Imre és Bisztrai Farkas Ferenc között. A levelekben két ellentétes nézőpont és világszemlélet feszült egymásnak. Kner Imre, a bibliofil könyvnyomtatás egyik legtekintélyesebb alakja fenntartásokkal fogadta a Szövetség megalakulását. Véleménye szerint a magyarországi könyvpiacra megjelenő nagy számú könyv (2500) mellett az MBSZ-hez hasonló

81 BFFH. Jegyzőkönyv 1937. XII. 4.

82 BFFH. Fitz József levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1937. I. 21.

bibliofil igényeket feltámasztó társaságnak nem volt meg a megfelelő kulturális, társadalmi és gazdasági létalapja.⁸³ Bisztrai Farkas Ferenc Kner Imrét a következő levéllel vette rá az írásra: „Az Ön félelberöltős tevékenysége kétségtelenül hősi erőfeszítés volt, elért eredménye maradandó határhövek. Azonban ezek az elért eredmények csak akkor teljesíthetik hivatásukat, ha reális lehetőséget kapnak a további gyakorlati alkalmazásra. Véleményem szerint ezeknek az eredményeknek nem lehet a sorsuk Lauffernek a pincéjében megpenészedni, nem szabad ebbe a dicstelen sírboltba való nyugvásba belenyugodni, ki kell ásni őket és a hősi halottak stílusában újat kell alkotni, most már nem a sírboltnak, de a reális életnek [...] a könyv hivatása, hogy az olvasóhoz kerüljön s egy könyv jobban betölti hivatását akkor, ha az előállítása minőségileg kisebb nagyobb hiányokat mutat, de elkerül az olvasóhoz, mint az a könyv, amelyik kifogástalan minőségileg, de hősi halottként könyvkereskedők pincéjében nyugszik”.⁸⁴

Bisztrai Farkas Ferenc belátta, hogy Magyarországon a bibliofilia halott, nincs rá igény. A modern korral lépést tartva akarta az igényt feltámasztani, de a világtörténelem újra meghiusította terveit. 1938-ban azonban még kiadta utolsó bibliofil könyvét a legszebb magyar misztiliselet tartalmazó *Adassék e levél...* című kötetet, amely a Hungária-nyomda vállalkozásában megjelenő Hungária-könyvek sorozatban jelent meg. Az egyes korok (1528–1938), legjellemzőbb magyar nyelvű szerelmes leveleit tartalmazó könyvet Bisztrai Farkas Ferenc állította össze, a tipográfiáját Haiman-Kner Györggyel együtt készítették, a könyv bevezetőjét a jó barát, Illyés Gyula írta. A könyvet óriási szakmai ovációval fogadták. A Magyar Bibliophilek Társasága a szerelmes levélgyűjteményt az 1938-as év 5. legszebb könyve közé választotta.

* * *

Bisztrai Farkas Ferenc kiadói teljesítményeit egy modern, korát meghaladó értelmiségi fejlődésének az állomásaiként értelmezhetjük. Kerek 10 éven keresztül harcolt a bibliofil könyvkiadás megteremtéséért, és mindeközben vállalkozásai nem hoztak anyagi sikereket. Első bibliofil könyve megjelenésétől (1931) nagy utat tett meg az utolsó bibliofil „sikerkönyvéig” (1938). A klasszikus értelemben vett bibliofil könyvektől jutott el az olcsóbb, modern könyvművészeti kiadványokig. Egy személyben vállalta fel azt az önzetlen szerepet, amely a '30-as évek modern grafikai, művészeti és irodalmi törekvéseinek a megjelentetését és finanszírozását jelentette. Kiadói elképzelései mindig új formában jelentek meg (nyomdai és kiadói Rt, magánkiadás, egyszemélyes kiadóvállalat, tagokat tömörítő szövetség) célkitűzése azonban mindig a hazai könyvkultúra fellendítése maradt. Bisztrai Farkas Ferenc képviselte a '30-as évek haladó értelmiségi csoportjának azt a modern típusát, aki a megváltozott világban újfajta cselekvési lehetőségekkel lépett elő, kísérletező maga-

83 BML XI. 9. C/26. 437-438 A Kner nyomda ív. Kner Imre Bisztrai Farkas Ferencnek. 1937. II. 26.

84 BML XI. 9. C/26. 433-436 A Kner nyomda ív. Bisztrai Farkas Ferenc levele Kner Imrének. 1937. II. 25.

tartását nyíltan vállalta. Az adott időszak társadalmi gyakorlatával és kedvezőtlen piaci viszonyaival szembeni cselekvésének kiváltó okaira maga adott választ egyik Kner Imrének írott levelében:⁸⁵ „[...] én bár sokkal fiatalabb vagyok Önnél, de származásom, nevelésem révén még én is az elmúlt szép világba gyökeredzem. Ennek az elsüllyedt világnak kellemes és kényelmes berendezkedésére nosztalgiával gondolok, irigylem a szabad mozgási lehetőséget gazdasági és szellemi téren, de ez nem akadályozhat abban, hogy ne vegyem tudomásul az új világ sokkalta kevésbé rokonszenves, kötöttségekkel és kényszerorganizációkkal terhes, életrevalóságát. Ha ezt nem ismerném fel, akkor múltba néző, régi szép világot emlegető, tehetetlen embernek kellene szükségszerűen éreznem magamat, aki nem tudja helyét a mában megtalálni.” A korszak társadalmi és gazdasági viszonyaiban sokan éppen Bisztrai Farkas Ferenc modern törekvéseit találták múltba néző, „korszerűtlen” vagy idealista kezdeményezéseknek. Haladó elképzeléseit egy-néhány könyv valamint az életút feldolgozásra váró dokumentumainak a sokasága tanúsítja. Erős polgári értékrenden alapuló szemlélete, az általa képviselt eszmék melletti kiállása nemcsak könyvkiadói törekvéseit, hanem későbbi politikusi pályáját is végigkísérte.⁸⁶ A világtörténelem kiszámíthatatlan fordulataiban Bisztrai Farkas Ferencnek sem a könyvkiadói, sem a politikai pályája nem tudott kiteljesedni. Ottlik Géza baljóslatú levelében⁸⁷ jól ráérezett Bisztrai Farkas Ferenc egyik legfontosabb szerepére: „Ha sikert és nyugalmat kívánok neked, tudom, hogy mindig szükséged lesz a harcra is, minthogy elemed a harc és az ellenállás, ez a – körülbelül egyetlenszerep, ami nekünk jutott rohadt korunkban; de a jókívánságaim közé mégsem iktatom be a harc lehetőségét számodra, mert ezt nélkülem is megkapod [...]” Egy későbbi levélben⁸⁸ pedig a következőket írta: „[...] egész másként intézted az életed, mint mások s ebben sem követed a hazánkban szokásos eljárást [...]”

FORRÁSOK

Bisztrai Farkas Ferenc hagyatéka, magánkézben van
Békés Megyei Levéltár, Kner-ív XI. 9. C/26.

Magyar Grafika, 1920–1932.

Magyar Nyomdászat, 1912.

Nyugat, 1933.

Pesti Napló, 1933.

85 BML. XI. 9. C/25 433-436 A Kner nyomda ív. Bisztrai Farkas Ferenc levele Kner Imréhez 1937. II. 25.

86 Bisztrai Farkas Ferenc bibliofil kiadói korszaka a legszebb könyvnek járó elismeréssel bár formálisan lezárult, a politika és az irodalom területén további kiadói tevékenységet fejtett ki (Szabad Szó 1938–1944, Válasz 1946–47). A kultúra és művészetek támogatása egész életét meghatározta. Politikusi pályája során is sokat tett a magyar irodalomért és művészetért (Magyar Művészeti Tanács főtítkára). A Nemzeti Parasztpárt köré csoportosuló értelmiségi holdudvar egyik meghatározó egyénisége volt. 1956-ban az utolsó Nagy Imre kormány államminisztere.

87 BFFH. Ottlik Géza levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1939. IX. 18.

88 BFFH. Ottlik Géza levele Bisztrai Farkas Ferencnek 1946. VII. 20.

Interjú F. Györffy Annával (Farkas Ferencné) 1996, készítette Farkas Judit (A szerző tulajdonában)
 Interjú Sacelláry Józsefné Bisztrai Farkas Ilonával 1996, készítette Farkas Judit (A szerző tulajdonában)

Ars Hungarica művészeti könyvsorozat 12 kötete

Fülep-Kner 1990: *Fülep Lajos és Kner Imre levelezése*. Gyula

Györffy György 1988: *Visszaemlékezés*. (Gépirat, a szerző tulajdonában)

Illyés Gyula (szerk.) 1938: *Adassék e levél...* Budapest

Kner Imre 1969: *A könyv mestere. Kner Imre levelezése*. Budapest

Kabdebó Lóránt (szerk.) 1989: *Szabó Lőrinc és felesége levelezése*. Budapest

Szabó Lőrinc 1974: *Napló, levelek, cikkek*. (Kabdebó Lóránt szerk.) Budapest

Szabó Lőrinc (szerk.) 1933: *Bibliofil Kalendárium*. Budapest

Szabó Lőrinc 1937: *Reggeltől estig*. Budapest

Szabó Lőrinc 2001: *Vers és valóság. Bizalmas adatok és megjegyzések*. (Lengyel Tóth Krisztina – Kiss Katalin szöveggyűjtő, gond. jegyz., vers. mut.) Budapest

Szabó Lőrinc (ford.) 1931: *A szegény Villon balladái*. Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

Elekes Dezső 1938: *Budapest szerepe Magyarország szellemi életében*. Budapest

Elekes Dezső 1930: *A könyvtermelés statisztikája*. Két tanulmány. Budapest

Erdősi Károly 1922: Magyar könyvtermelés és világgönyvtermelés. In: A Szent István Akadémia Nyelv- és Széptudományi Osztályának felolvasásai. 1. kötet 2. szám. Budapest

Farkas Judit 1996: „...egész életedet másképpen intézted, mint mások.” Bisztrai Farkas Ferenc – Egy talányos „literary gentleman”. Szakdolgozat. ELTE

A Fővárosi Könyvtár Évkönyve I. 1931, 1932.

Hoffmann Edith 1929: *Régi magyar bibliofilek*. Budapest

Kabdebó Lóránt 2001: *Szabó Lőrinc pályaképe*. Budapest

Kókay György 1997: *A könyvkereskedelem Magyarországon*. Budapest

Magyar Életrajzi Lexikon. (MÉL) III. Kiegészítő kötet A-Z. 1981. Budapest

Reiter László 1928: *Magyar könyvkultúra*. Budapest

Szij Rezső 1974: Bisztrai Farkas Ferenc, az Ars Hungarica és a Magyar Bibliofilek Szövetsége. *Művészettörténeti értesítő*. 23. 2. 137-143.

Szij Rezső 1993: *Könyvkiadásunk és könyvkultúránk a Horthy korszakban, 1920-1944*. Budapest

Szij Rezső 1995: *Könyvkiadás könyvművészet társadalom* 1. Budapest

Szij Rezső 1997: *Könyvkiadás könyvművészet társadalom* 3. Budapest

Voit Krisztina 2000: *A budapesti sajtó adattára 1873-1950*. Budapest

Bódy Zsombor

Polgárok és munkások 1929-ben

Adalékok a fogyasztás történetéhez

A 20. század első fele magyar társadalmának leírásának a „polgárság” és talán a „középosztály” a legproblematisabb kategóriái. Mindkét fogalom mögött hosszú tradíció áll, ugyanakkor távolról sem egyértelmű, hogy kiket is fednek le a társadalomból. A „polgárságba” például nem csupán azokat szokták beleérteni, akik tulajdonuk, önálló egzisztenciájuk (ügyvédek stb.) alapján „polgároknak” volnának tekinthetők, hanem kiterjesztik a fogalom értelmét, és hozzá sorolják mindazokat, akik akár alkalmazotti helyzetben is az iparban, kereskedelemben dolgoznak, hanem munkások. Ez lényegében megfelel annak az értelmezésnek, amit Erdei Ferenc adott – maga is előzményekre alapozva – a magyar társadalom polgári oldaláról (Erdei 1976). Az így felfogott polgársággal állna szemben az „úri” társadalom. Valamennyi rétegnek megvan a maga megfelelője mindkét oldalon: a nagypolgársággal az arisztokrácia és állam felsővezetői állnak szemben, a középpolgársággal, vagy polgári középosztállyal szemben pedig az „úri” középosztály, amely alatt elsősorban a köztisztviselőket értik. Mindez azonban vitatott. Ránki György például – jelezve bizonyos aggályokat – a köztisztviselőket is a polgársághoz sorolja, akikből leszámítja viszont jövedelmük alapján azokat, akiket kispolgároknak minősít (kisiparosok, kiskereskedők) (Ránki 1990). Gyáni Gábor a hagyományosan középosztályba sorolt kategóriák (köztisztviselők) anyagi viszonyait és életmódját áttekintve azt állapítja meg, hogy azok tagjainak jelentős része valójában nem élt olyan keretek között, amelyeket – megint csak hagyományosan – középosztályinak szoktak tekinteni. Ugyanakkor kétségbe vonja úri középosztály és polgárság szembeállítását (Gyáni 1999).

Feltűnő, hogy polgárság és középosztály minden meghatározási kísérletében néhány elem ismétlődően előkerül. Lakásnagyság, cselédtartás és általában az életmód, amelyet persze meghatároz a jövedelem. Jelen cikkben arra vállalkozom, hogy a fogyasztás szerkezetén keresztül kíséreljem meg megközelíteni azt a kérdést, hogy milyen is az a réteg, amelyre a középosztályosság hagyományosan ismert kritériumai nem illenek, de amely mégis valamifajta szélesebb társadalmi középbe tartozik. Emellett kísérletet teszek „úri” és „polgári” szembeállítás megragadására is.

E kísérlethez a fővárosi statisztikai hivatal nagyon gazdag rétegvizsgálatainak kötetéhez fordulhatunk. A sorozat nem a népszámlálásokban 1900 és 1930 között szokásos ágazati rendszerben taglalta a népességet, hanem, mivel a „társadalmi tagozódás” érdekelte, a reálisan létezőnek tekintett társadalmi csoportokat vette sorra.¹ A munkásokra, önálló kereskedőkre, önálló iparosokra, állami és városi tisztviselőkre és alkalmazottakra, ügyvédekre, orvosokra, mérnökökre és a magán-

¹ Vö. Laky Dezső megállapítása (Laky 1932).

tisztviselőkre (valamint még sok más kategóriára) kiterjedő sorozat lehetőséget nyújt arra, hogy a kérdést az életmód és a fogyasztás szerkezete alapján közelítsük meg.

A fővárosi statisztikai hivatal a fent idézett rétegződés vizsgálatait két nagy kötetben foglalta össze. Ezek sok vonatkozásban az egyes rétegmonográfiáknál is részletesebb adatokat tartalmaznak. Az egyik a főváros „munkás népességéről”, a másik pedig „polgári népességéről” szól.² A fővárosi statisztikai hivatal az 1920-as évek második felében a háztartások bevételeit és kiadásait is megpróbálta vizsgálni. Az első kísérlet után, amelybe még csak néhány tucat családot vontak be, az 1929-es évre száz budapesti családot kértek meg bevételeik és kiadásaik aprólékos vezetésére. Ötven „munkáscsaládot” és ötven „polgári családot”, amely alatt a magántisztviselőket, köztisztviselőket, szabadfoglalkozásúakat, önálló iparosokat és kereskedőket értették. Ezek adatait fogom elemezni a következőkben.

A MINTÁBA KERÜLT CSALÁDOK

Érdeemes előzetesen megvizsgálni, hol helyezkedik el az ötven „munkás-” és ötven „polgárcsalád” Budapest társadalmában, illetve a saját kategóriájában. A munkások között a két legnagyobb csoportot egyszerűen gyári munkásként, illetve lakatosként jelölték meg (egyenként 11 fő mindkét csoportban), őket 5 asztalos követte, 4 raktári munkás, 3-3 szobafestő, cipész, illetve textilmunkás, 2-2 szabó, illetve bádogos, valamint egy borbély, egy ablaktisztító, egy kertész, egy sokszorosító és egy zománczó. Lakásviszonyaikat tekintve a következőképpen oszlottak meg: kettő volt albérlő, a többi főbérlő; 14 csak egy szobából álló lakásban lakott, 30 szobakonyhásban, 5 kétszobásban, 1 pedig háromszobásban.

A „polgári” családok között a családfő foglalkozása szerint a legnagyobb csoportot a köztisztviselők alkották (14 fő és még 4 nyugdíjas köztisztviselő), őket követte 12 magántisztviselő, volt 2-2 Beszkárt és postatakarékpénztári tisztviselő, valamint kereskedelmi alkalmazott, majd 1-1 főiskolai tanár, középiskolai tanár, tanító, ügyvéd, fogorvos, katonatiszt, dohánygyári tisztviselő, Hév tisztviselő, meteorológus, kereskedő, szabómester, drogistasegéd és köztisztviselő özvegye. Az ötven családból kettő volt albérlő, kettő saját tulajdonában lakott, egy társbérlő volt, a többi főbérlő. A lakásnagyságok a következőképpen alakultak: 8 lakott egyszobás lakásban (1 köztisztviselő, 3 magántisztviselő, 1 Beszkárt tisztviselő, a drogistasegéd, 1 kereskedelmi alkalmazott, a szabómester), 26 kétszobásban (7 köztisztviselő, a kereskedő, a középiskolai tanár, a tanító, a két postatakarékpénztári tisztviselő, a dohánygyári tisztviselő, 8 magántisztviselő, egy Beszkárt tisztviselő, a Hév tisztviselő, egy kereskedelmi alkalmazott, a köztisztviselő özvegye), 12 háromszobásban (az ügyvéd, a fogorvos, a katonatiszt, két magántisztviselő és hét köztisztviselő vagy nyugdíjas köztisztviselő), 4 pedig négyszobásban (a főiskolai tanár, két közhivatalnok és a meteorológus).

² Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten*. Budapest; Illyefalvi I. Lajos 1935: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai*. Budapest

Ha a lakásnagyságra vonatkozó adatokat összevetjük Budapest népességének megfelelő adataival, akkor láthatjuk, hogy az ötven „munkáscsalád” megfelel a fővárosi átlagnak. Az ötven „polgárcsalád” arányai viszont már nem felelnek meg pontosan a budapesti „polgári” népesség lakásviszonyainak. Kevesebb közöttük az egyszobás lakásban lakó, ugyanakkor az igazán jómódú is, mint a teljes populációban. Így a kétszobás otthonban élők aránya jelentősen több közöttük, mint a főváros egész „polgári” népességében, mivel meghaladja az 50%-ot.

1. táblázat

*Budapest népességének lakásviszonyai*³

	Munkások	Iparosok	Kereskedők	Szabad fogl.	Köztisztv.	Magántisztv.
1 szobás	83%	43%	20%	10%	22%	24%
2 szobás	15%	36%	37%	23%	41%	41%
3 szobás	1%	13%	25%	25%	23%	21%
4 szobás	1%	5%	13%	22%	9%	9%
5 szobás		1%	4%	12%	3%	3%
6 és több sz.		1%	2%	8%	1%	2%

(Forrás: Laky Dezső é. n.: 79, Hoffman Dezső é. n.: 150, Szádeczky-Kardos é. n.: 40.)

Nagyon jelentős különbség van a „munkás-” és „polgárcsaládok” demográfiai viszonyai között. Az ötven „munkáscsalád” összlétszáma 245 fő, míg az ötven „polgárcsalád” összesen csak 175 főt tesz ki. Emögött az áll, hogy a munkások sokkal hamarabb házasodtak és több gyermeket vállaltak, mint a társadalom felsőbb rétegei.⁴

A JÖVEDELMEK

Vizsgáljuk meg először a jövedelmek forrásait.⁵ Az ötven „munkáscsalád” összjövedelme az 1929-es évben 146.934 P volt. Ebből 94.606 P-t hozott haza a családfő, vagyis 64%-ot, ebből pedig 89.913 P származott a főfoglalkozásból (az összjövedelem 61%-a).⁶ A többi bevétel a feleségek, gyerekek keresetéből, illetve egyéb jövedelmekből származott. 31 esetben volt a feleségnek is keresete, de ebből csak 2 származhatott - nagysága alapján - állandó állásból, a többi inkább alkalmi, illetve kiegészítő jellegű kereset lehetett. 22 családnál volt a gyerekeknek is keresete, néhány esetben ezek már a családfőével azonos nagyságrendűek voltak. 6-nak volt jövedelme albérlőtől, 4-nek kosztostól, 11-en fordultak meg zálogházban, 9-en adtak el használt

3 A köztisztviselőkon belül természetesen a bírák és ügyészek lakásai a legnagyobbak, de a tanszemélyzeté is lényegesen jobb, mint a többi tisztviselőé. A fenti táblázat hivatkozott kötetekből származó adataitól nem térnek el lényegesen az 1930-as lakásviszonyokra vonatkozó adatok sem, legföljebb egy-két százalékos eltérés fordul elő némelyik kategóriánál. (Szádeczky-Kardos Tibor é. n.: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten*. /Statisztikai közlemények 54. kötet/ Budapest)

4 Vö. Szél é. n.: 263. házasságkötések életkora; Szél é. n.: 273. házasságok termékenysége. 1929-ben az átlagos gyerekszám munkásoknál 2,77, tehát a minta családjaiban szinte pontosan a fővárosi átlagnak megfelelő gyerekszám volt.

5 Az ötven „munkáscsalád” esetében ezt nagyon részletesen megtette Pogány Ágnes (Pogány 2000).

6 Ez több, mint a munkások átlagkeresete 1929-ben: az heti 30-32 P volt (Móricz é. n.: 62).

ruhát, cipőt, 22-en kértek kölcsön pénzt (ezek baráti, rokoni és nem pénzügyi kölcsönök) és 7-en kaptak vissza általuk adott kölcsönt. 22-en kaptak segílyt máshonnan.⁷

A kiadásaik összesen 140.293 P-t tettek ki, ami azt jelenti, hogy bevételeik 4,5%-át fordították megtakarításra. A megtakarítás módját jelezheti, hogy mindössze két család élvezett takarékbetét után kamatot.

A „polgári” családok összjövedelme 263.810 P volt. Ebből a családfők hoztak haza 201.754 P-t, vagyis 76%-ot, tehát jelentékenyen többet, mint a „munkáscsaládfők”. Az összjövedelem 72%-a származott az ő főállásukból (189.754 P). 13 esetben keresett a feleség is – tehát jóval kevesebbszer, mint a munkásoknál –, de ebből csak három ütötte meg egy rendes állás jövedelmét (1.000 P felett évente). Az ügyvéd felesége kicsivel többet keresett, mint a férje, s egy köztisztviselő neje is majdnem annyit vitt haza, mint a férj. Egy magántisztviselő felesége is dolgozott. A többieknek inkább csak alkalmi jövedelmeik voltak: egynek 500 P felett, egynek 600 P felett, egy majdnem 400 P, a többi elhanyagolható. Gyerek 10 esetben keresett, de csak egy esetben rendes állásban.

További családtagnak még két esetben volt jövedelme, de ebből csak az egyik volt állás. 14 esetben kaptak vissza korábban kölcsönadott pénzt. Ezek kis összegek voltak, a legnagyobb sem haladta meg az 1.000 P-t. 7 tartott albérlőt, 5 kosztost. 31-en kértek kölcsön, 9-en jártak zálogházban, 13 adott el használt ruhát, cipőt. A katonatisztnak házbérből is volt bevétele: 900 P.

Összkiadásuk 261.553 P volt, tehát bevételeik elhanyagolható hányadát, mindössze 1%-ot fordítottak megtakarításra. Öt esetben származott takarékbetétből kamatbevételeik.

A „POLGÁROK” ÉS „MUNKÁSOK” FOGYASZTÁSÁNAK ÖSSZEVETÉSE

A jövedelmek után most lássuk a kiadások alakulását. A kiadások korabeli csoportosítása már önmagában is érdekes. Az első, amit megállapíthatunk, hogy nincs túl nagy jövedelmkülönbség a „munkás-” és a „polgárcsaládok” között, hiszen az utóbbiak még kétszeresével sem rendelkeznek több bevétellel. Ha azonban figyelembe vesszük a demográfiai viszonyokból származó létszámbeli eltérést, akkor az egy főre jutó különbség már jelentősebbnek tűnik. A „munkásoknál” 573 P az éves egy főre jutó jövedelem, míg a „polgároknál” 1.495 P. Feltehetjük, hogy a demográfiai különbségek mögött jelentős részben tudatos döntések álltak. A „polgárok” a családtervezés révén is biztosítani igyekeztek maguknak valamifajta magasabbnak tekintett életmódot.

⁷ A jövedelem nagysága alapján természetesen belsőleg tagolt a minta. (Lásd: Pogány 2000.) Pogány Ágnes megállapításai szerint azonban a jövedelmkülönbségek nem annyira a családfő főállásban szerzett jövedelméből adódtak, hanem abból, hogy milyen egyéb források – másodállás, a családtagok keresete, egyéb – állt a családok rendelkezésére.

„Munkás-” és „polgárcsaládok” kiadási szerkezetének összehasonlítása

	Munkáscsaládok (50 család, 245 fő)		Munkások kiadásai a polgárok azonos kiadási tételének %-ában		Polgárcsaládok (50 család, 175fő)	
	P	%			P	%
Tejtermék	11,436	8,15			16,104	6,2
Tojás	2,129	1,5			3,794	1,4
Zsiradék ⁸	7,232	5,1	122%		5,905	2,3
Húsneműek	13,541	9,6			19,804	7,6
Liszttermények ⁹	16,495	11,8	139%		11,833	4,5
Más növények ¹⁰	15,140	10,8			17,127	6,5
Más élelmiszer ¹¹	3,537	2,5			3,519	1,3
Italok, élvezeti cikk ¹²	5,382	3,8			8,916	3,4
<i>Élelmiszer összesen</i>	<i>74,892</i>	<i>53,25</i>	<i>86%</i>		<i>87,002</i>	<i>33,2</i>
Ruha ¹³	14,071	10	60%		23,311	8,9
Lakbér	14,372	10,2	36%		39,753	15,2
Lakberendezés ¹⁴	2,641	1,9	35%		7,529	2,9
Fényhő ¹⁵	7,783	5,5			14,040	5,4
Tisztítás ¹⁶	1,952	1,4			4,720	1,8
Egészség ¹⁷	1,648	1,2	24%		6,905	2,6
Kultúra, üdülés ¹⁸	3,104	2,2	18%		17,089	6,5
Közlekedés	3,715	2,6			7,483	2,9
Biztosítás	1,790	1,3			4,163	1,6
Adók ¹⁹	698	0,5			2,038	0,8
Társadalmi kiad, ²⁰	2,833	2	20%		14,191	5,4
Átmeneti ²¹	1,726	1,2			4,637	1,8
Kiszolgálás ²²	380	0,3	7%		5,136	2
Törlesztés ²³	-	-			19,000	7,3
Egyéb	8,686	6,2			4,557	1,7
<i>Összesen</i>	<i>140,293</i>	<i>100</i>	<i>54%</i>		<i>261,553</i>	<i>100</i>

(Forrás: Illyefalvi 1930: 412-439; Illyefalvi 1935: 442-471.)

8 Zsír és szalonna.

9 Liszt, kenyér (szinte kizárólag barna kenyeret ettek minden csoportban), péksütemény, cukrászsütemény, tészta, kásafélék, rizs.

10 Burgonya, főzelékek, zöldségek, gyümölcsök.

11 Kávé, tea, cukor, mák, méz, fűszerek, keksz.

12 Itt nem csak a szeszes italok találhatóak, hanem a dohány is, illetve ebbe a csoportba sorolták be a vendéglői, kocsmái, kávéházi kiadásokat is. A „munkások” úgy tűnik többet jártak kocsmába, mint a „polgárok” kávéházba, vagy vendéglőbe. Utóbbi csoportban a legnagyobb jövedelmű egy-két családot leszámítva, nem jellemző a kávéház látogatása. Ugyanez vonatkozik a konflis, vagy taxi használatára. Nagyobb részt gyalog járó és villamosozó családok tartoztak a mintába.

13 Felső és alsóruházat, cipő - új vásárlás és javítás egyaránt.

14 Bútorok, háztartási cikkek vásárlása és javítása.

15 Fűtésre és világításra fordított összegek.

16 Lakás és ruhatisztító szerek, illetve munkabérek.

17 Nem csak orvosi költségek és gyógyszerári kiadások, hanem tisztálkodási szerek is.

18 Ebben a csoportban az újságra, könyvre, színházra, mozira, egyházi célokra és nyaralásra fordított összegek találhatóak.

19 Adók és illetékek.

20 Egyleti tagdíjak, ajándékok, másoknak nyújtott kölcsönök, kártyaveszteség.

Az életmódbeli különbségek tükröződnek a kiadások szerkezetében is. A „munkásoknál” a kiadások több mint felét (53,25%) tették ki az élelmiszerekre fordított összegek, míg a „polgároknál” csak 33,2%-ot. Eltérő azonban az élelmiszerekre fordított összegek belső szerkezete is. A „munkások” ugyanis kiemelkedően sokat költöttek kenyérre, tésztafélékre és zsiradékokra, e két tételre abszolút számban is többet, mint a „polgárok”. Mivel lényegesen többen voltak, mint a „polgári” családok ezért érthető, hogy több élelmiszerre volt szükségük, s így néhány alapvető élelmiszerből többet vásároltak, mint a „polgárok”. Ilyenek voltak még a rizs, burgonya, bab, káposzta, hagyma, só és cukor. A felsoroltakból azonban egy főre vetítve a „munkásoknál” se jutott több, mint a „polgároknál”, csupán azért vásárolnak belőle többet, mert népesebbek voltak a családok. Kivétel a kenyér, amelyből egy főre nézve is jelentősen többet vásárolnak, mint a „polgári” családokban (32 pengő, szemben 25-tel). Húsból viszont majdnem fele annyit vettek, mint a másik csoport (egy főre vetítve 45 pengő 87-tel szemben). A húsok közül az akkor relatív olcsó marhahúsból vásároltak majdnem annyit, mint a „polgárok” (akik viszont jóval több borjú és sertés húst vettek), illetve aránylag jelentős összegért vettek lóhúst, amit polgárok nem vásárolnak.²⁴ Jelentős még az eltérés a gyümölcsök esetében, mert abból a „polgárok” több mint kétszer annyit vettek (egy évre és egy főre vetítve: 8 pengő szemben 17-tel).

Összegezve: a „munkások” összesen 74.892 P-t fordítottak táplálkozásra, míg a „polgárok” 87.002 P-t, vagyis a különbség megint csak a családok méretének figyelembe vételével jelentős. A „munkáscsaládokban” egy fő élelmezésére 306 P-t költöttek évente, a „polgároknál” pedig 497-et. Azonban még ez a különbség is kisebb, mint a két csoport családjainak összjövedelme közti különbség. A „munkáscsaládok” összjövedelme ugyanis a „polgárokénak” 54%-a, míg az egy főre jutó élelmezési kiadásaik 61,5%-át teszik a másik csoport azonos kiadásainak.

Abból, hogy az élelmiszerekre a „munkások” aránylag többet fordítottak, mint a „polgárok” következik, hogy más tételeknél viszont nem csak abszolút számokban, hanem arányában is kevesebb kiadással kellett beérniük. Igaz ez a ruházkodásra fordított összegekre (egy főre a „polgári” családok azonos kiadásainak 43%-a), illetve elsősorban a lakbérre és lakberendezésre költött összegekre, még inkább pedig a kulturális, üdülési kiadásokra és arra, amit a korabeli statisztika társadalmi kiadások elnevezés alatt foglalt össze. Jelentős különbségek álltak fenn a testkultúra, illetve a higiénia vonatkozásában is, mivel itt a „polgároknál” egy főre is több kiadás jut, mint a munkásoknál egy családra. Igen jelentős különbség az is, hogy a „polgári” családok költségvetését nagy mértékben terhelték a pénzügyi tartozások,

21 Takarékbetétbe tett összegek, kisebb személyes kölcsönök visszafizetése.

22 Cselédbér és borraivaló.

23 Feltehetően nem a kisebb személyes, hanem banki kölcsönök törlesztése. E rovatnál van az egyetlen különbség a munkások és a másik két csoport kiadásait bemutató csoportosításban, mert ez a munkásságnál egyszerűen hiányzik. Valószínűleg ők nem vettek – nem vehettek – fel hosszabb időn át törlesztendő hiteleket.

24 További tipikus „munkás”-táplálékok: zöldpaprika, kolbász, töpörtyű, sör, rum, pótkávé.

míg a „munkások” számára ezek a banki szolgáltatások valószínűleg elérhetetlenek voltak. Sajnos nem tudható, hogy a „polgárok” milyen célokra vették föl a hitelt. (Biztosan nem lakásvásárlásra, hiszen bérlakásokban laktak.)

Rövid elemzésünk tehát markáns, de tulajdonképpen várható különbségeket tudott kimutatni a „munkás-” és a „polgárcsaládok” fogyasztásának szerkezete között. Vizsgáljuk meg azonban közelebbről a „polgárok” életmódját és az esetleges különbségeket a „polgárok” belső csoportjai között.

A „POLGÁRCSALÁDOK” FOGYASZTÁSA

A lakásnagyságokra vonatkozó adatokat kiegészítheti, hogy a „polgári” családok közül 26-nak van gázzámlája (nagy a szóródás 335 P-től 8 P-ig) és 43-nak villanyzámlája, de itt is meglehetősen nagy különbségekkel. A villanyszolgáltatást két magántisztviselő, két köztisztviselő, két Beszkárt tisztviselő és egy nyugdíjas köztisztviselő nélkülözte.²⁵

A „polgárcsaládok” éppen felének nem volt kávéházi kiadása. De abból a 25-ből is, akik megfordultak kávéházban, jó ha kettő rendszeres kávéház-látogatónak tekinthető (50 P feletti kiadással). Többen, 35-en fordultak meg kocsmában vagy vendéglőben, de ebből is csak 9 költött 100 P-nél többet. 34 költött dohányra, de a többség csak minimális összegeket, 8 esetben haladja meg ez a tétel a 100 P-t.²⁶ 3 egyáltalán nem költött könyvre vagy hírlapra (egy magántisztviselő, egy Beszkárt tisztviselő és a drogistasegéd), 5-en 10 P alatt költöttek, és 21-en költöttek 50 P felett erre a célra. 27-nek voltak egyházi kiadásai, de ezek általában nagyon csekély összeget jelentettek: 40 P-vel egy kóser háztartást vezető magántisztviselő adott ki ilyen célra a legtöbbet. 22-en nem jártak színházba, de rendszeres színház-látogatónak is csak 8 tekinthető, 100 P fölött pedig csak ketten költöttek erre. 17-en nem jártak moziba, 11-en ugyanakkor 20 P-nél is többet költöttek erre a célra.

29-en nem költöttek szabadságra és üdülésre. 7-en költöttek 300 P-nél is többet, ami már komoly üdülés is lehetett. Egy köztisztviselő 1.000 P feletti, s a főiskolai tanár is 800 P feletti összeget adott ki üdülésre. 23 egyáltalán nem ült autótaxiba vagy fiákerbe, csak villamost vett igénybe, csupán 4 költött a közlekedés elegánsabb formáira 50 P-nél többet. 22 nem fizetett egyesületi tagdíjat, tehát 28 valamilyen egyesületnek tagja lehetett. Kártyán 4-nek volt vesztesége, de a legnagyobb is csak 53 P-t tett ki – ez a szabómester adósága volt, aki egyszobás lakásban lakott. Végül pedig 35-nek nem volt kiadása cselédbérre, de állandó cselédtartást is csak 11 esetben valószínűsít az összeg. (Az ügyvédnél, a főiskolai tanárnál, 2 magántisztviselőnél, 6 köztisztviselőnél, a fogorvosnál.)

Összességében tehát azt mondhatjuk, hogy a fővárosi statisztikai hivatal által „polgárinak” minősített népesség egy jelentős hányada nem vette, nem vehette

25 A „munkásoknál” gázzámla mindössze két esetben fordult elő, villanyzámla 23-ban. Ennek megfelelően náluk nagyobbak az egyéb fűtőanyagokra (szén és fa) fordított kiadások, valamint még petróleumot is vásároltak.

26 A „munkások” nagyobb összeget adtak ki dohányra, mint a „polgárok”.

igénybe a „polgári” élet kényelmét és kellemességét jelentő kávéházat, fiákert, a szórakozás tipikusan polgárinak tekintett formáit, mint ahogy jellemzően cseléd sem szolgálta őket a háztartásban. Kérdés: milyen sajátosságokat mutat e réteg fogyasztásának a szerkezete. Ezért a következőben arra teszek kísérletet, hogy a minta „polgári népességéből” kivonjam a hagyományos kritériumok szerint is középosztályinak tekinthető családokat, és a megmaradó „polgári”, de nem „középosztálybeli” családok adatait vessem egybe a „munkásokéival”. A hagyományos „középosztályba” tartozóknak egyszerűen a cseléd tartókat tekintetem, és hozzászámoltam még a katonatisztet, akinek bizonyára tisztiszolgája volt, ezért nem tartott cselédet (nála a cseléd-bér rovatban található kisebb összeg talán takarítónőre vagy mosónőre utal).²⁷ Közülük négy lakik négyszobás lakásban, öt háromszobásban és három kétszobásban.

A „középosztály” és ami alatta van

Ha megvizsgáljuk a kiadási arányokat, igazolva látjuk a középosztályiak kiválasztásánál alkalmazott szempontot. A 12 középosztálybelinek tekintett család, akik a mintába került családok összjövedelmének 39%-ával rendelkeztek, fizette ki az 50 „polgári” család kiadásai közül az adó 51%-át, a kulturális és üdülési kiadások 58%-át, a lakberendezésre fordított összegek 54%-át, színházjegyek árának 79%-át, a gázzámlák összegének 53%-át, a ruházkodási kiadások 46%-át, a taxi vagy fiáker kiadások 79%-át, a biztosítási költségek 56%-át, a kávéházi kiadások 67%-át és a kiszolgálás díjazására fordított összegek 91%-át. (Ez utóbbi természetes, mivel az állandó cseléd tartókat emeltük ki középosztályiként.) A mintán belüli jövedelemarányuknál kevesebbet költöttek élelmiszerre (összességében az ötven „polgári” család táplálkozási kiadásainak 35%-a származott tőlük) és lakbérre, ez utóbbinak azonban valószínűleg az az oka, hogy az egyik szolgálati lakásban laktak és így nem fizetett lakbért.

Milyen és főleg mennyire a munkásokhoz közeli életmódot folytatott a „polgári”, de nem „középosztályi” csoport? Nyilvánvaló már a fenti adatokból is, hogy nem egy kiadási tételnél közelebb álltak a munkásokhoz, mint a teljes „polgári” minta, hiszen annak értékeit a középosztályiak felfelé húzták. Ennek ellenére jelentős különbségek maradnak a munkások és ő közöttük. Az éves, egy főre jutó élelmezési kiadás ennél a 38 családnál 465 P, tehát alig marad el az összes polgár átlagától (ami 497 P volt). A vásárolt élelmiszerek belső szerkezete is eltér a munkásokétól, magasabb a húsról költött összegek aránya, s jelentősen többet adtak ki gyümölcsre (14 P szemben 8-cal), viszont kevesebb kenyeret fogyasztottak. Az életmód nagyon jelentős különbségére utal, hogy míg a munkásoknál az átlagos évi lakbér 287 P

²⁷ Természetesen a cseléd tartás általában nem elegendő kritérium a középosztály definiálásához. Noha a középosztály korabeli reprezentációjához hozzátartozott, több történeti munka kimutatta, hogy a közkeletűen középosztályinak tartott csoportok tagjainak jelentős része nem tartott cselédet. Itt azonban ez a szempont elegendőnek tűnt ahhoz, hogy segítségével a minta magasabb társadalmi helyzetű csoportját kiválasszuk.

volt,²⁸ addig náluk 707 P (a középosztálybelieknél 1.000 P fölött van az átlag).²⁹ A lakás minőségének további jele, hogy míg a munkáscsaládok átlagos villanyszámlája 14 P volt, addig a másik csoportnál ez 43 P. A gázszámlák tekintetében még nagyobb a differencia. További igen lényeges különbség az életvezetésben, hogy a nem „középosztályi” „polgári” családokra egyenként mintegy 334 P évi banki hiteltörlesztés jut, ami mint említettem teljesen hiányzik a munkásoknál. (Ezt talán bútorra vagy más tartós fogyasztási cikkekre vették fel.) Könyvre, újságra majdnem dupla annyit költöttek a nem középosztályi „polgárok”, mint a munkások (családonként 46 P szemben 24 P-vel).

Megállapítható tehát, hogy a „polgári” csoport a középosztályi családok nélkül is nagyon jellegzetes vonásokban eltért a „munkásságtól”. Utóbbiak egy az életmód tekintetében is meglehetősen zárt csoportnak tűnnek, ami a csoport bizonyos belső homogenitását is jelentheti, és mindenképpen a „polgári” elnevezés alatt összefoglalt csoportoktól való markáns különbséget takarja.³⁰ Figyelemre méltó, hogy az ötven „munkáscsalád” egyleti tagdíjra ugyanannyit költött, mint az ötven „polgári” család (1000 pengős nagyságrendben), ami nyilván a szakszervezeti tagdíjakat jelenti. Ez arra utal, hogy a mintába került munkások a munkásságnak a szervezett, felsőbb rétegéhez tartoztak, akiket nem csak egy sajátos életmód jellemzett, hanem egy sajátos társadalmi öntudat is. (Valószínű, hogy ez abból is adódott, hogy a Fővárosi Statisztikai Hivatal a munkásságból ezt a felsőbb réteget tudta sikerrel bevonni a vizsgálatba.)³¹

Hogyan minősíthető a nem középosztályi, de „polgári” csoport? Látható, hogy amikor a felvétel elkülönítette a „munkásokat” a „polgári” népességtől, egy valóban létező határvonalat ragadott meg. Ugyanakkor e csoport tagjai nyilvánvalóan nem a hagyományosan középosztályinak tekintett életkeretek között éltek. A középosztályiság hagyományos kritériumai (közhelyként: cseléd tartás, három szobás lakás, minimum érettségi) még a dualizmus korából származnak. Elemzésünk alapján, további kutatások által megvizsgálendő hipotézisként felvethető, hogy ebben a nem középosztályi, de nem is munkás rétegben nem egy formálódó új társadalmi képződményt kell-e látnunk, nevezetesen az Európában ekkortájt mindenütt kialakuló tömegtársadalmak széles középrétegét, amely életmódjában egyaránt jellegzetesen eltért a mindinkább erodálódó hagyományos középosztálytól és a mun-

28 Ez nagyon alacsonynak tekinthető, mert a munkások átlagos évi lakbérére 1930-ban valamivel 400 pengő fölött volt. Vö. Szádeczky-Kardos é. n.: 64. Csupán a munkások egynegyede lakott 300 P évi bérleti díjnál olcsóbb lakásokban.

29 Az átlagos lakbér évente 1930-ban az 1920-ig épült házakban. (Szádeczky-Kardos é. n.: 40.)

	iparosok	kereskedők	magántisztv.	köztisztv.	szabadfogl.
1 szobás	503	545	546	508	628
2 szobás	932	1042	994	919	1187
3 szobás	1553	1676	1558	1457	1802

30 Pogány Ágnes is felhívta a figyelmet arra, hogy a munkások esetében a lakásnagyság nem függ a jövedelem nagyságától, azaz magasabb jövedelem esetén is sok munkás egy szobás lakásban marad, ami nyilván az életmód minták egységességére utal (Pogány 2000).

31 Mint láttuk, a jövedelmi adatok szerint is a munkásság felső rétegéhez tartoztak a mintába kerültek.

kasságtól is (amely később asszimilálódott, integrálódott ebbe az új széles társadalmi konglomerátumba). Érdemes felhívni ezzel kapcsolatban a figyelmet a demográfiai magatartás különbségeire. Ez az a csoport a száz fős teljes mintából, ahol a családok mérete a legkisebb (átlagosan mindössze 3,2 fős), szemben a középosztályiak 4,4 és a munkások 4,9 fős átlagos családnagyságával. Az adat mögött nyilván a későbbi házasságkötés és a gyerekszám tudatos visszafogása rejlik, ami megint csak e réteg sajátos új kultúrájára és életvezetési stratégiájára utal. Nem szabad azonban szem elől téveszteni, hogy e mind demográfiai magatartásában, mind fogyasztásának jellegzetességeiben sajátos csoportot csak Budapesten (és egy sajnos elég kicsi mintán) tudtuk megragadni. Valószínűsíthető, hogy Magyarországon a tömegtársadalmak e középrétege az 1920-as évek végén még csak nyomokban volt fellelhető.

„Polgári” és „úri”közép

Végül még egy kérdést szeretnék megvizsgálni. A magyar történeti, szociológiai irodalom közhelye a 20. század első felének társadalmára vonatkozóan „polgári” és „úri” szembeállítás. E kérdést vizsgálandó elkülönítettem a „polgári” mintából a magántisztviselő és a köztisztviselő családokat, hogy megállapíthassam, volt e fogyasztásuk szerkezetében olyan különbség, amit a polgári-úri szembenállás sémájában lehetne interpretálni.

Az alábbi táblázat a felvételben található 12 magántisztviselő család és 13 köztisztviselő család adatait tartalmazza (a nyugdíjas köztisztviselőket nem vettem figyelembe).

A mintába került magántisztviselők jelentősen rosszabbul kerestek, mint a köztisztviselők. Ez nem általános, mert a kor Budapestjén a két kategória keresetének megoszlása szinte hajszálra megegyezett.³² A minta 12 magántisztviselő családja az alacsonyabb jövedelem ellenére átlagosan többet költött lakásra, mint a köztisztviselők. Ennek magyarázata, hogy a köztisztviselők közül egy szolgálati lakásban laktak, egy pedig saját lakásában – ők tehát nem fizettek lakbért –, s ez csökkentette e csoport átlagát. Utóbbi két család nélkül számolva a köztisztviselőknél az átlagos lakbér 860 pengőt tett ki. Ha a köztisztviselők közül csak a bérlakásban lakókat vesszük is figyelembe, a magántisztviselők és a köztisztviselők közötti lakberek különbsége akkor sem akkora, mint a fizetések különbsége a mintában. Noha sajnos kevés adatról van szó, mégis érdemes összehasonlítani a köztisztviselők, magán-

32 A magántisztviselőknél és a közületi (tehát állami, fővárosi, MÁV, posta) tisztviselőknél egyaránt a férfiak 31%, illetve 32%-a keres 200 pengő alatt, viszont a 300–400 pengős kategóriába a magántisztviselők mintegy 40%-a tartozott, a közületi tisztviselőknél pedig itt csak 36%-a található. (Hoffman é. n.: 95; Laky é. n.: 50.) Vagyis a köztisztviselők kicsit nagyobb arányban találhatók a 200–300 pengős sávban, mint a magántisztviselők, akik valamivel nagyobb eséllyel juthattak el viszonylag magas kategóriákba, bár a különbség csekély.

3. táblázat

Magántisztviselő és köztisztviselő családok kiadási szerkezetének összehasonlítása

	12 Magántisztviselő család (38 fő)		13 köztisztviselő család (45 fő)	
	%	1 családra (P)	%	1 családra (P)
Tejtermék	6,6	290	6,3	347
Tojás	1,9	82	1,4	78
Zsiradék	2,1	96	2,2	118
Húsneműek	8,8	386	7,9	434
Liszttermények	5,1	225	4,4	239
Más növények	7,8	342	6,8	373
Más élelmiszer	1,8	80	1,3	72
Italok, élvezeti cikk	3,4	150	3,3	183
Ruha	8,9	391	8,4	460
Lakbér	16,9	740	13,1	718
Lakberendezés	3,4	150	3,3	181
Fényhő	6,2	270	5,8	320
Tisztítás	2,1	93	2,1	116
Egészség	1,8	81	3,5	191
Kultúra, üdülés	3,2	143	4,8	261
Közlekedés	2,8	125	3,6	195
Biztosítás	1	45	1,2	64
Adók	0,9	41	0,4	23
Társadalmi kiadások	4,5	195	5	275
Átmeneti	2,1	94	1	56
Kiszolgálás	1,5	65	3,2	174
Törlesztés	5,4	235	8	436
Egyéb	1	45	2,7	150
Összkiadás	100	4.364	100	5.464

(Forrás: Illyefalvi I. Lajos 1930: 412-439; Illyefalvi I. Lajos 1935: 442-471.)

Az egyes tételek tartalmára nézve lásd fenn a 8-23. lábjegyzetig.)

tisztviselők és munkások jövedelmi különbségeit azzal, hogy a kiadások egyes tételei hogyan változtak közöttük, hiszen ez a családok fogyasztási szokásaiban tükröződő specifikus orientációkra, értékválasztásokra utalhat.

4. táblázat

Köztisztviselő, magántisztviselő és munkás családok kiadási szerkezetének összehasonlítása

	Köztisztviselők	Magántisztviselők	Munkások
Jövedelem	100 %	79,8%	51,6%
Lakbér	100 %	86%	32,6%
Ruházkodás	100 %	86%	61%
Kultúra, üdülés	100 %	55%	32,7%
társadalmi kiadások	100 %	71%	20,7%
Egészség	100 %	42%	17,2%

(A táblázat adatainak kiszámításához felhasznált adatok forrása: Illyefalvi I. Lajos 1930: 412-439; Illyefalvi I. Lajos 1935: 442-471.)

Úgy gondolom bármennyire csupán jelzésértékűnek tekinthető ez a táblázat, mégis tanulságos. A minta legnagyobb jövedelmű csoportját, a köztisztviselőket véve száz százaléknak, a magántisztviselők és munkások különféle kiadási tételei

hozzájuk mérten nem egyszerűen a jövedelem arányában csökkennek. Lakásra, ruházódásra a magántisztviselők jól láthatóan többet költöttek (ruhára a munkások is, de ezt valószínűleg a jóval nagyobb gyerekszám magyarázza). A különbséget a kultúrára, üdülésre, egészségre és társadalmi kiadásokra fordított összegek mérséklésével fedezték. A munkások ellenben jóval kevesebbet költöttek lakásukra, mint amennyivel bérük alacsonyabb volt (mint láttuk többet költenek viszont élelemre). Mindebből az következik, hogy a munkássággal ellentétben a magántisztviselők számára fontos volt a lakás és a ruházódás. Már pedig az életmódnak ez a két aspektusa – a lakás és öltözködés – az, amely leginkább kifejezi a társadalmi státuszt, az ahhoz kapcsolódó igényeket, illetve amely a fogyasztáson belül a leginkább, illetve a legközvetlenebbül presztízs-szempontrú. Ennek a szempontnak pedig a magántisztviselők, úgy tűnik igyekeztek megfelelni, s költségvetésükből az e tételekre fordított összegeket más kiadási tételek rovására is lehetőleg magasan tartották. A cseléd tartás adatai hasonló tendenciát mutattak.³³

Megállapíthatjuk tehát, hogy a mintába került magántisztviselő családok fogyasztásának szerkezetében nem található semmi olyan vonás, amely e csoport „polgári” jellegét emelné ki szembe állítva a köztisztviselők „úri” jellemzőivel. Ellenkezőleg, a magántisztviselőknél is megfigyelhetők az életmód társadalmi rangosztó elemeinek kiemelt kezelése. (Ez persze nem zárja ki, hogy más, a kiadási szerkezeten keresztül nem megközelíthető dimenziókban ne létezhetnének olyan különbségek, amelyek a „polgári-úri” szembenállás tételét alátámaszthatják.)

Ezzel szemben a fogyasztás adatainak elemzése kimutatótt a munkásság – felsőbb réteghez tartozó, feltehetőleg szervezett munkásoknak életmódjukban egységes – csoportja és a hagyományos középosztályi kritériumoknak megfelelő réteg között egy olyan csoportot, amely markánsan elkülönül az előbbi két rétegtől, és amely talán a társadalom átstrukturálódását jelzi: egy új szélesebb középréteg kialakulását. Mindezt azonban – tekintettel a minta területi és nagyságrendi korlátozottságára – nem annyira következtetésnek, inkább későbbi kutatások által megvizsgálendő problémának tekinthetjük.

33 A cseléd tartás adatai Budapesten:

Nem tartott cselédet	1925-ben	1930-ban
Iparosok	76,5%	75%
Kereskedők	52%	45%
Magántisztviselők	56%	63%
Köztisztviselők	65,6%	65%

Az egyszobás lakásban lakó magántisztviselők 9,5%-a tartott mindenest, míg az egyszobás lakásban élő köztisztviselőknél csupán 4,7%-a. A kétszobás, tehát általában nem középosztályinak tekintett (noha e tekintetben a két világháború között változás kezdődött) lakásokban a magántisztviselők 32%-a, a köztisztviselőknél pedig csupán 24%-a tartott cselédet. Ezek 1925-ös adatok, 1930-ra a különbségek mérséklődtek, de még mindig fennmaradtak. Ez azt mutatja, hogy sok magántisztviselő még aránylag szerény anyagi körülmények között is ragaszkodott a cseléd tartás társadalmi hovatartozást (is) jelölő szokásához. (Illyefalvi I. Lajos 1935: 194–196.)

FORRÁSOK

- Hoffman Dezső é. n.: *A magántisztviselők szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* /Statisztikai Közlemények 63. 4./ Budapest
- Illyefalvi I. Lajos 1930: *A munkások szociális és gazdasági viszonyai Budapesten.* Budapest
- Illyefalvi I. Lajos 1935: *A főváros polgári népességének szociális és gazdasági viszonyai.* Budapest
- Laky Dezső é. n.: *A közületi alkalmazottak szociális és gazdasági viszonyai.* /Statisztikai Közlemények 67. 1./ Budapest
- Laky Dezső 1932: Adalékok Budapest társadalmának összetételéhez. *Városi Szemle* 39-105.
- Móricz Miklós é. n.: *Budapest társadalomrajza.* /Statisztikai Közlemények 64./ Budapest
- Szádeczky-Kardos Tibor é. n.: *A lakbérviszonyok alakulása Budapesten.* /Statisztikai Közlemények 54./ Budapest
- Szél Tivadar é. n.: *A házasságkötések Budapesten.* /Statisztikai Közlemények/ Budapest
- Szél Tivadar é. n.: *A házasságok termékenysége Budapesten.* /Statisztikai Közlemények 60./ Budapest

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Erdei Ferenc 1976: A magyar társadalom a két világháború között. *Valóság* 4. 23-53; 5. 36-57.
- Gyáni Gábor 1999: A középosztály társadalomtörténete a Horthy-korban. *Századok* 6. 1265-1305.
- Pogány Ágnes 2000: Háztartások jövedelemszerkezete a két világháború között Magyarországon. *Történelmi Szemle* 1-2. 115-127.
- Ránki György 1990: A budapesti polgárság. *Tér és társadalom* 3-4. 57-65.

Az asszimiláció ambivalenciái*

(Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának apropóján)

Dekonstruálható-e a Habsburg Monarchia története a *postcolonial studies* szerszámaival? – tették fel a kérdést nemrégiben egy bécsi konferencián. Értelmezhető-e a „Mózes hitű magyarok” asszimilációja az új zsidó hibrid identitások előtörténete-ként? Lehet-e olyan etnikai hierarchiát elgondolni a 19. századi Monarchiában, melyben a többség egy hallgatóságos, magától értetődő identitással rendelkezett, míg a *subaltern* kisebbségekre várt a feladat, hogy azonosságaikat meghatározzák (Spivak 1988)? S ha igen, megszólalhattak-e ezek a kisebbségek, volt-e számukra hely az uralkodó modernizációs diskurzusban, melyből identitásuk „hallhatóvá” vált (Chambers 1996)? Vannak-e egyáltalán olyan történeti forrásaink, melyekből e kisebbségek csendes mormogása is kihámozható (Bhabha 1994)?

És végül, egy talán még nehezebb kérdés: beszélhetünk-e egyáltalán kihalt nemzedékek nemzeti azonosságáról (róluk mint „törzsökösökről”, zsidókról, „keresztény allogénekről”, stb.), vagy helyesebb, ha figyelmünket a diskurzusokra és a narratívákra, azaz az identitáspolitikákra korlátozzuk (Calhoun 1884, Geertz 1995, Geertz 1999, Castells 1997)?

ETNOCENTRIZMUS, NACIONALIZMUS VAGY KOLONIALIZMUS?

Régi fiaskóm a Karády-Kemény-féle asszimilációs elmélet (Karády – Kemény 1978). Akkor ismerkedtem meg közelebbről vele, amikor kezdő szociológusként arra vállalkoztam, hogy az ún. zsidó asszimilációt vizsgáljam az egykori felvidéki, az I. világháborút követően Csehszlovákiához került nagyvárosban, Kassán. Még mielőtt az elmélet gyengeségeivel szembesültem, egy másik – s ma már tudom, az előbbivel szorosán összefüggő – problémába ütköztem. Kiderült ugyanis, hogy alig van szakirodalma az utódállamokba került zsidóságnak. A zsidósággal foglalkozó magyar társadalomtörténeti kutatások 1920-ig a történeti Magyarországgal foglalkoznak, 1920 után azonban csak a trianoni országterülettel, illetve, magyar kisebbségek esetén a romániai, szlovákiai, stb. *magyarsággal*.

* A tanulmány a 2002. szeptember 20-án Bécsben rendezett, *Die Habsburgermonarchie: Ein Ort der inneren Kolonisierung* konferencián elhangzott előadás alapján készült. A címben körvonalazott problémával a kassai zsidóság két világháború közötti társadalomtörténete kapcsán korábban – szintén német nyelven – már részletesebben is foglalkoztam (Kovács 1999). Miután kritikai és önkritikai észrevételeimet Magyarországon mindezidáig nem publikáltam, most ragadom meg az alkalmat, hogy Kovács I. Gábor alapos forráskritikai észrevételei után a Karády Viktor névvel fémjelzett társadalomtörténeti elméletekkel szembeni ambivalenciámat megfogalmazzam.

Számomra úgy tűnt, hogy a magyar 19–20. századi történetírás egy abszolutista, kolonialista (birodalmi) tradíció csapdájában vergődik. Azaz, a magyar történelem és a társadalomtörténet diszkontinuitását úgy állítja helyre, hogy az eképp megmagyarázhatatlan epizódokat ignorálja, az aktuális államhatárokat a kutatás határaiként definiálja, s ha nem, akkor az államhatárok mögött csupán az egykori „birodalom” területére, s ott is csak az egykori etnikai és politikai többségre, vagyis a magyarokra koncentrál. Ettől nem teljesen függetlenül maga a társadalomtörténet-írás is mint-ha tanácstalanul állna a feladat előtt, hogy miként is magyarázza a Monarchia széthullását, mit kezdjen saját, a *longue durée*-vel kapcsolatos elvárásával, s hogyan határozza meg kutatása tárgyát, a *magyar társadalmat* (Benda 2000).

AZ ASSZIMILÁCIÓ DISKURZUSA: MAGYAROK ÉS ZSIDÓK MINT „FURCSA PÁR” (COUPLE SINGULIER)

Persze nyugodtan azt felelhetnénk, nincs ebben semmi magyar sajátosság, így néz ki az európai nemzetállamok történetírói hagyománya. Azt is mondhatnánk, nincs itt másról szó, mint merő etnocentrizmusról, mi több, nacionalizmusról. Avagy a Monarchia felbomlásának és Magyarország területi veszteségeinek máig ható rejtett és rejtegetett traumájáról. Vagy mégsem? A magyar történészek többségükben nem nacionalisták, és abban is biztos vagyok, hogy a történelmi Magyarország megszűnte sem traumatizálta őket. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy maga a történetírói kánon nem szabadult még meg egykori birodalmi tradícióitól.

A nyolcvanas-kilencvenes évek történetírása többé-kevésbé átvette a két világháború közötti nyelvet, olykor le is egyszerűsítve azt. A magyar modernizációt leíró történelem kulcsfogalmává a *polgárosodás* és az *asszimiláció* vált. E folyamatok leírásához – s nemcsak a zsidósággal foglalkozó történeti-szociológiai kutatások, hanem más történeti és társadalomtörténeti munkák is – az arisztokraták uralkodó politikai elitje és a gazdag zsidók gazdasági elitje között köttetett „asszimilációs társadalmi szerződés” fogalmával operáltak (Hanák 1978, Karády – Kemény 1978, Karády 1990, Fejtő – Zeke 1997, Fejtő 2001). Ez a koncepció szerencsés módon szakít ugyan a korábbi nacionalista történelemszemlélettel, azonban csak a szerződés partnereire koncentrál, eltekint a helyi különbségektől és minden társadalmi folyamatot az asszimiláció egy fázisaként interpretál. A zsidók és nem-zsidók közötti együttélést – mint Said Orientalizmus-könyvében a Nyugat Keletről vélelmezett képeinél – gyakran ábrázolja a szexualitás metaforáival. E „szerelemben” a magyarok játsszák a férfi szerepét, míg a zsidók a nőét, s furcsa párként valamiféle *Hassliebe*-ben élnek egymással. Talán nem véletlen, hogy több mint két évtized eltéréssel a Kemény – Karády és a Fejtő – Zeke szerzőpáros is Ady szimbolista esszéjével, a Korborival illusztrálta a vizsgálandó társadalomszerkezeti helyzetet, azaz zsidók és nem-zsidók társadalmi kapcsolatát (Ady 1987: 7–8).

Azonban maga a példa is sántít: Ady ebben az esszében – és más publicisztikai írásaiban is – az együttes kreativitást hangsúlyozta, melyben zsidók és magyarok

„közös új népet produkálnak” („vagy utánunk az özönvíz”), míg citálói egyirányú folyamatról, olykor kényszerű, túlkompensált, erőltetett stb. asszimilációról beszélnek.

Nem vitás, hogy az asszimiláció és az emancipáció témája a korabeli közbeszédet jelentősen meghatározta. Nem szabad azonban elfelejtenünk, hogy a magyar modernizációs diskurzusa nem a „Mózes hitű magyarok” társadalmi és politikai státusáról szóló vitákkal vette kezdetét, mint ahogy fenti szerzőknél olvasható, vagy ahogy Zygmunt Bauman és Shulamit Volkov a német zsidósággal kapcsolatban állítja (Bauman 1992a, Volkov 2001). Nagyon úgy tűnik, hogy a magyar modernizációs diskurzus gyújtópontjában a középosztály kérdése állt, így aztán a modernizációs és emancipációs „projekt” az egész magyar társadalmat érintette. Minden társadalmi réteg, etnikum és csoportosulás, melyet a gazdasági és a társadalmi átalakulás mobilizált, valószínűleg épp oly „krónikus ambivalenciában” leledzett, mint amilyent Bauman a német zsidóknak tulajdonít és Kafka, Simmel, vagy Joseph Roth példájával vél bizonyítottnak. A lényegi különbséget, mely a zsidókat ismét a *par excellence* idegen pozíciójába helyezte, a modernizációról szóló diskurzus hozta létre, azonban először igazából csak akkor, amikor az izraelita vallásúak jogi emancipációja már lezajlott (Szabó 1989). A magyar modernizációs diskurzus önfelszámoló karaktere, ha egyáltalán, akkor ettől a ponttól datálható.

AZ ASSZIMILÁCIÓ POSZTMODERN KRITIKÁJA

A modellel kapcsolatos első jelentős kritika is Zygmunt Baumantól származik, aki óriásesszéjében az „asszimilációs projektet” a modern kor *sine qua non*-jának nevezi (Bauman 1992a). Bauman szerint az asszimiláció nem kulturális csere vagy áramlás volt, hanem az individuális különbségek nacionalizálása (vö. Karádynál „magyarosítás [magyarosodás]”), sőt, magának a nemzetnek az etatizálása, ami egy új identitásformát hívott életre, és azt társadalomtechnológiaként reprodukálta is: az ambivalenciát. Shulamit Volkovnak valószínűleg igaza volt, amikor Bauman elemzésének elitizmusát támadta (Volkov 2001). A posztmodern pápáját Volkov maliciózan egy „posztmodern alternatívával” állította szembe. Eszerint a társadalomtudományok feladata nem a zsenik és az elitcsoportok, hanem az „elképzelt kisebbségek” (vö. Benedict Anderson) kutatása.

Nagyon úgy tűnik, hogy Bauman is ugyanabba a régi kelepcebe sétált bele, mint Kemény, Karády és Fejtő, amikor a zsidó asszimilációról mint a zsidó és a nem zsidó elit közötti egyenlőtlen viszonyról értekezett, miközben az osztálytársadalmi kontextusról – magáról a zsidó társadalomról is – megfeledkezett. Volkov posztmodern alternatívája ugyan gyökeres ellentéte Baumanénak, hiszen ő a zsidóság asszimilációjában a közösségi konfesszionizmus, a házi vallásosság és a személyes társadalmi integráció hármására helyezi a hangsúlyt, és nem feledkezik meg a zsidó közösségi intézményekről sem, végkövetkeztetése mégis Baumanéhoz hasonló: azért bukik meg a modernitás zsidó projektje, mert a zsidóságot asszimilációs krea-

tivitása ellenére sem akceptálta a társadalom (Volkov 2001: 190). Volkov gyorsan felismerte, hogy Bauman tökéletesen megfeledezett a zsidó közösségekről és a nem-polgári és nem-nemzeti közösségi identitásokról. Azzal azonban, hogy a zsidóságot esszencialista módon, származási közösségként határozta meg, az általa elképzelt társadalomból és kisebbségekből is kiszorult volna a zsidóság egy bizonyos része: azok a hibrid identitásúak, akik a hármass kritériumrendszernek nem feleltek meg, és új választott közösségekben (pl. a szociáldemokrata mozgalomban, vagy egyszerűen vegyes házasságokban) jelentek meg (Morris 1996: 238–246).

Bauman a gyökértelenség régi fogalmával operál, Volkov a *par excellence* idegenséggel, Karády, Kemény és Fejtő a túlzott asszimilációs kreativitással (*overdid assimilation*) – anélkül, hogy ezeket a régi, elhasznált fogalmakat dekonstruálnák. Nincs lényegi különbség teóriáik között, noha a magyar szerzők a modern, míg Bauman és Volkov a posztmodern történetírás zsinórmértéke szerint dolgoznak. Úgy tűnik, mintha kutatási tárgyát mindegyik szerző az európai nemzetállamiság objektívén keresztül szemlélné, ahelyett, hogy a jó öreg asszimilációs modellt – legalább egy pillanatra – kihajítaná a szerszámosládából.

A GYÖKÉRTELEN ZSIDÓ, A PAR EXCELLENCE IDEGEN, AVAGY A KÖZTES IDENTITÁSOK ELŐFUTÁRA

Milyen zsidó identitásokról is beszélek, melyek az asszimilációs modellben nem értelmezhetők (Kovács 1991)? Hadd térjek vissza egy kis időre kiindulópontomhoz, a kassai zsidósághoz. 1921-et írunk. Komlós Aladár Eperjesről pamfletet fogalmaz *Zsidók a választáson* címmel.

Az az igazság, hogy magyar is vagyok, zsidó is vagyok és nemzetközi is vagyok! [...] És nézzétek ezeket az asszimilált zsidókat: egyik nacionalistább mint a másik, de nini, mind radikális, mind szocializmusra hajló. [...] A felületes magyar érzésnek a hűhós magyarkodás mögött lerakódott vékony homokját persze könnyen elfújhatja most rólunk az idő vihara. Bizony, ez a felületes homokréteg az új országok zsidó magyarságában előbb-utóbb könnyen átcsereződhet egy szlovák vagy horvát homokrétegre. De bár semmi ok sincs rá, hogy új államunkkal szemben nem legyünk lojálisak, a magyar jellegünknek ez a máról holnapra való kicserélése mégis renegátság volna. Ha bőr is csak rajtunk a magyarságunk, az ember a bőrét sem adja egykönnyen, s a vedlésnek oly gyors végrehajtása nemcsak erkölcsi, hanem technikai lehetetlenség is. A fejlődés azonban könnyen ezt eredményezheti, különösen az ilyen kurzusos világban. [...] S aki még most is kételkedik benne, annak kísérletileg is bebizonyítjuk, hogy dupla bőrünk van: üsd előttünk a magyart és fáj... Üsd a zsidót, és még jobban fáj. Mi duplán tudunk fájni.

Az idézet akár Bauman könyvében is állhatna, mint a „krónikus ambivalencia” példája, vagy Volkovéban, illusztrálandó, miként nem akceptálta a környező társadalom a zsidó asszimilációs kreativitást. Szerepelhetne Karádyék és Fejtőék könyvében is a túlhajtott asszimiláció bemutatására. Vagy mégsem? Komlós valóban a magyar

asszimilációs diskurzus jelentős alakja volt, aki magát asszimilált zsidó magyarként határozta meg. Pamfletjében mégsem az asszimilációs társadalmi szerződés ellentmondásait veti fel, hanem a zsidóság kozmopolitizmusára, radikalizmusára és baloldaliságára reflektál – azaz a Morris-i *választott közösségekre* mint identifikációs pontokra. A Monarchia széthullásában választási lehetőséget (és kényszert) él meg, azonban nem asszimiláció és disszimiláció, hanem *nemzeti lojalítások* között. A modern és posztmodern elméletek által hangsúlyozott kettős perspektíva számára tehát 1921-ben befejezett tény, az ő kérdése sokkal inkább az, mennyit ér a nemzeti lojalítás, mibe „kerül” a hármass perspektíva, mennyi fájdalommal jár a régi hibrididentitás fenntartása az új helyzetben.

TÖBBES PERSPEKTÍVÁK, A LOKALITÁS (ÚJRA)FELFEDEZÉSE

Mik voltak 1921-ben a jövőbeli elképzelései Komlósoknak és azoknak a sorstársainak, akik a Monarchia megszűnése után az utódállamokban maradtak? Ahogy az idézett rész is mutatja, ekkor még az első háború előtti nacionalista asszimilációs diskurzus folytatására számítottak. Azt prognosztizálták, hogy a korábbi magyar és az új szlovák asszimilációs nyomás között kell választaniuk. A zsidó identitáspolitikák azonban egészen más kontextust kaptak a két háború közötti Magyarországon, mint Csehszlovákiában. Magyarországon a magyarosítás/magyarosodás maradt – még a felerősödő antiszemitizmus ellenére is – a domináns elvárás, míg Csehszlovákiában a lojalitás(cser), az elkülönülés, a helyi és regionális identitások, sőt az etnikai reneszánsz útjai is megnyíltak a zsidóság számára. Az asszimilációs logika kevésnek bizonyult ezen új tendenciák értelmezéséhez.

Először is azért, mert Csehszlovákiában a zsidókkal szembeni asszimilációs diskurzus maga is hiányzott. Másodszor, mint azt a legfontosabb új identitáspolitika, a cionizmus is mutatja, mert az az ambivalencia, melyről Komlós 1921-ben tudósított, feloldódhatott a saját modern nemzetállam (és elképzelt közösség) iránti vágyban. Harmadszor, mert míg Magyarországon az együttélést az uralkodó diskurzus „zsidókérdésként” tematizálta, addig Csehszlovákiában „magyar- és németkérdés” volt. A magyar „zsidókérdésre” a politika diszkriminatív törvényekkel felelt, mialatt Csehszlovákiában a zsidóságot nemzetiségként pozitívan diszkriminálták.

Negyedrész, saját kutatásaim alapján legalábbis úgy vélem, hogy Csehszlovákiában a zsidóság főszerepet játszott a lokalitás teremtésében. A többes perspektívák mindig adott helyeken (terekben) jelentek meg, ahol az individuumok és a csoportok megkomponálhatták saját identitáspolitikájukat. Épp a nemzeti lojalitáskonfliktusok feloldásához, avagy a meggyengített identitások felerősítéséhez kínálkozott ragyogó eszközzül a lokálpatriotizmus.

Ötödször, a kassai zsidók természetesen lojálisak voltak a csehszlovák államhoz, ugyanúgy, mint korábban a magyarhoz; és ugyanúgy, mint a többi, velük élő kisebbség. A csehszlovák demokrácia akceptálása nem összekeverendő azonban a csehszlovák „nemzeti” identitással (már ha egyáltalán volt ilyen). S bár, mint már

említettem, az asszimilációs diskurzus ott gyorsan kihalt, a korábbi pozíciók mintha egy darabig mégis megmaradtak volna: a kassai korábbi „magyarosítók”, a magyarok (köztük a magyar zsidók) meghatározó szereplői maradtak a kassai politikai, gazdasági és kulturális életnek.

Hatodszor, a kassai zsidók magyarul beszéltek, a hitközség hivatalos nyelve a magyar maradt, a zsidó újságok is ezen a nyelven jelentek meg – még a cionista szervezetekben és a Zsidó Pártban is magyarul hangzottak el a beszédek. A helyi magyar kultúrában, a Magyar Nemzeti Pártban is vezető szerepet játszottak a zsidók. De: miközben a zsidóság megtartotta nyelvi és kulturális kötődését a magyar kultúrához, magyar nemzeti identitásában megtört; Magyarországtól, a magyar nemzetállam ideájától alaposan eltávolodott. S nemcsak azért, mert távolról tisztábban láthatta a két háború közötti Magyarország demokratikus deficitjét és antiszemitizmusát, hanem azért is, mert a csehszlovákiai magyar politikai és gazdasági elit időközben elvesztette attraktivitását. Ez az elit – leszámítva a Magyar Nemzeti Pártot – elfelejtett új „asszimilációs szerződést” kötni a zsidósággal, ráadásul saját potenciálja is jelentősen meggyengült az új politikai rendszerben. Nem javították a helyzetet a magyar Keresztényszocialista Párt eseti antiszemita megnyilvánulásai sem.

Az imént szükségszerűen csak vázolt jelenségek ambivalenssé tettek az asszimilációs modell használhatóságát illetően. Azt tapasztaltam ugyanis, hogy már az 1920 előtti időszakra sem alkalmazhatók az asszimiláció segítségével ábrázolt zsidó identitáspolitikák. Kevesebb kontinuitást és sokkal vadabb változatosságot mutatott a kassai (zsidó) társadalom. 1920 után a modell végképp alkalmatlannak bizonyult – azért merem ezt leírni, mert saját magam véreztem el kvantifikációjában. Világosan megmutatkozott, hogy egy dolog az asszimilációs diskurzus (amely bizonyosan elemzendő eszmetörténeti jelenség) és a 19–20. századi társadalmi átalakulás, melynek a hazai zsidóság is részese volt. Nem állítom ezzel azt, hogy maga a diskurzus egy a társadalom fölött álló valami volna, mely nem hat ki a társadalom szerkezetére és a benne megjeleníthető identitáspolitikákra. Azt azonban igen, hogy csak az egyik, roppantul szabályozott és uralomra törő kolonialista diskurzusa volt a kornak és a vizsgálni kívánt népességnek – mely más diskurzusokat és formációkat akár eltakarni is képesnek bizonyult, megszüntetni azonban nem. (Hadd utaljak itt csak a zsidó hitközségen, azaz a zsidó kommunális életen belül zajló modernizációs törekvésekre.)

MIÉRT SZORULT A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁS A BIRODALMI DISKURZUS CSAPDÁJÁBA?

A kilencvenes évek elején lezárt kutatásom eredményeit nehezen tudtam beépíteni az asszimilációról szóló történetírói hagyományba. S bár az utóbbi években nálam sokkal jelentősebb kutatók empirikusan is kritizálták e teóriát (Gyáni 1997, 1998), közben e gondolatnak egy új generációja is megjelent a porondon. Egykor, a hetvenes-nyolcvanas években Hanákék az asszimilációs társadalmi szerződés feleinek jelentős teljesítményét hangsúlyozták, a maiak a zsidó résztvevők túlteljesítését,

túlkompenzálását kritizálják, vagy egyenesen a zsidó asszimiláció lehetetlenségéről értekeznek (Gyurgyák 2001). Mintha az asszimilációs diskurzus a társadalomtudósok számára is saját identitáspolitikájuk része volna. Az asszimilációs modell ugyanis egyszerre engedi meg a magyar attraktivitás és a zsidó kreativitás elismerését, de a magyar nacionalizmus és a zsidó etnocentrizmus kiélését is.

Az asszimilációs diskurzusban felvett etnocentrikus, birodalmi pozíció lehetővé teszi a magyar zsidóság asszimilációjának általánosítását, térbeli és időbeli kiterjesztését. Így pl. az utódállamokban lezajló új folyamatok – a dualizmus asszimilációs eredményeinek fényében – disszimilációként értékelhetők, azaz a nemzeti hűség és a patriotizmus kérdéseként értelmezhetők, s az utódállamok zsidósága hűtlennek bélyegezhető.

Paradox módon az asszimilációs diskurzus másik, pragmatikus pozíciója megvédhet az irredentizmus és az antiszemitizmus vádjától is. Ha az olyan közösségeket, mint pl. a kassai, 1920 után elfeledjük, nem kell foglalkoznunk azzal a traumával sem, melyet e generáció akkoriban megélt. Csak addig kutatjuk őket, ameddig a magyar állam határain belül élnek. Így megkíméljük magunkat attól a kellemetlenségtől is, hogy valamit – a szó etnikai, közösségi értelmében, ahogy azt a csehszlovák első köztársaságban használták – zsidónak kell neveznünk: az általunk kutatott zsidók egyben mind magyar állampolgárok is.

Meglehet, hogy azért ragaszkodnak oly sokan mindmáig az asszimilációs modellhez, mert még a legbátrabbak sem találtak más modellt a soá tragédiájának magyarázatára (Volkov 2000, Bauman 1992b). S bár a többes perspektívák, nemfolytonos identitáspolitikák és hibrid identitások olykor-olykor már felbukkannak a legfrissebb kutatásokban, a magyar-zsidó együttélés új modelljének kidolgozása még vár magára.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Ady Endre 1987: Korrobori. In: Vezér Erzsébet (szerk.) *Ady Endre publicisztikai írásai*. Budapest
- Anderson, Benedict 1983: *Imagined Communities*. London
- Bauman, Zygmunt 1992a: *Moderne und Ambivalenz*. Hamburg
- Bauman, Zygmunt 1992b: *Dialektik der Ordnung. Die Moderne und der Holocaust*. Hamburg
- Benda Gyula 2000: Millenium és társadalomtörténet (interjú). *Regio* 2. 35–54.
- Bhabha, Homi K. 1994: DissemiNation. Time, Narrative, and the Margins of the Modern Nation. In: Uő *The location of culture*. London–New York, 139–170.
- Calhoun, Craig 1994: Social Theory and the Politics of Identity. In: Uő (ed.) *Social Theory and the Politics of Identity* Oxford
- Castells, Manuel 1997: *The Power of Identity*. Oxford
- Chambers, Iain 1996: Signs of silence, lines of listening. In: Chambers, I. – Curti L. (eds.) *The Post-Colonial Question*. London–New York, 47–64.
- Fejtő, François – Zeke, Gyula 1997: *Hongrois et Juifs – Histoire millénaire d'un couple singulier (1000–1997)*. Paris
- Fejtő, François 2001: Assimilation and Identity. *The Hungarian Quarterly* Vol. XLII. No. 161.
- Geertz, Clifford 1995: *After the Fact*. Cambridge–Massachusetts
- Geertz, Clifford 1999: Az identitás politikájáról. *Magyar Lettre Internationale* 31. 25–28.
- Gyáni Gábor 1997: Polgárosodás mint zsidó identitás. *BUKSZ Ősz* 266–278.

- Gyáni Gábor 1998: Viszontválasz Karády Viktornak. *BUKSZ Tavasz*
- Gyurgyák János 2001: *A zsidókérdés Magyarországon*. Budapest
- Hanák Péter 1978: *Magyarország története 1890-1918*. Budapest
- Karády Viktor - Kemény István 1978: Le juifs dans la structure de classes en Hongrie. In: *Actes de la recherche en sciences sociales* 22.
- Karády Viktor 1990: Egyenlőtlen elmagyarosodás, avagy hogyan vált Magyarország magyar nyelvű országgá? *Századvég* 2. 5-37.
- Koral Álmos (Komlós Aladár) 1997: *Zsidók a válaszáton*. In: *Uő Magyar-zsidó szellemtörténet a reformkortól a Holocaustig I-II*. Budapest, 11-26.
- Kovács Éva 1991: *A kassai zsidóság etnikai identitása a két világháború között*. Kézirat.
- Kovács Éva 1999: Identität oder Lojalität. Die Juden von Košice (Kaschau, Kassa) von der Ziehung der tschechoslowakisch-ungarischen Grenze bis zum Ersten Wiener Schiedsspruch. In: Haslinger P. (Hrsg.) *Grenze im Kopf*. Frankfurt am Main-Berlin-Bern-New York-Paris-Wien, 103-114.
- Morris, Paul 1996: Community Beyond Tradition. In: Heelas, P. - Lash, S. - Morris, P. (eds.) *Detraditionalization*. Cambridge-Oxford, 223-249.
- Spivak, Gayatri C. 1998: Can the Subaltern Speak? In: Nelson, C. - Grossberg, L. (eds.) *Marxism and the Interpretation of Culture*. Urbana-Chicago
- Szabó Miklós 1989: *Politikai kultúra Magyarországon 1896-1986*. Budapest
- Volkov, Shulamit 2000: *Antisemitismus als kultureller Code*. München
- Volkov, Shulamit 2001: *Das jüdische Projekt der Moderne*. Frankfurt am Main

Nők és férfiak... avagy a nemek története

A Hajnal István Kör – Társadalomtörténeti Egyesület Konferenciája
Nyíregyháza, 2002. augusztus 30–31.

A Hajnal István Kör Társadalomtörténeti Egyesület (HIK) 2002. évi, 15. konferenciájára „Nők és férfiak... avagy a nemek története” címen, augusztus 30-31-én, Nyíregyházán került sor, a HIK és a Nyíregyházi Főiskola Gazdaság- és Társadalomtudományi Kar rendezésében.

Az öt szekcióban elhangzott előadásokat tartalmazó kötet (a részletes programot lásd alább) a Kör *Rendi társadalom - polgári társadalom* című sorozatában, várhatóan a jövő év elején jelenik meg.

A nemi identitások tapasztalata - élettörténeti elbeszélések

Szekcióvezető: Somlai Péter

Tóth Zoltán:	„Férfiak csinálják a történelmet.” A historizmus férfiszerepei
Kövér György:	Békebeli agglegénykedések - Freystädtler Jenő memoárja
Bicskei Éva:	Egy házasság története. Magánéleti események és reprezentációik Székely Bertalannál
Bozó Krisztina:	Női(es)ség egy szentesi fényképésműhelyben készült portrékon. Kisipari imázstermelés a kora-kádárizmus idején
Majtényi György:	Női szerep a forradalomban
Tóth Eszter Zsófia:	„Kopogtatok, befogadtok-e?” Egy leányanya története
Horváth Sándor:	Veszedelemes viszonyok. Szex Sztálinvárosban
Juhász Borbála:	Migránsalternatívák - magyar nők az EU-ban

Szerepek és egyenlőtlenségek a 19. században

Szekcióvezető: Gyáni Gábor

Fábri Anna:	„Határozz, és kimondtad sorsodat.” A nőkérdés megjelenítése a reformkori magyar irodalomban
Völgyesi Orsolya:	Eszmény és valóság: a nők szerepe Fáy András életművében
Borbíró Fanni:	Estike és Gyula Frankhonban. Teleki Emma gyermekeinek neveltetése
Szijártó István:	„Ampruszter Anna földesasszony.” Nemes nők és földtulajdon a 18-19. század fordulóján

Csekő Ernő: A korlátozott előjog. Virilista nők Szekszárd r.t. városban a 20. század első évtizedében

Házasság, család, válás

Szekcióvezető: Péter Katalin

Kuzma Dóra: Házasság a 16. század közepén Besztercebányán
 Lengyel Tünde: Thurzó György családi konfliktusai
 Benda Borbála: Rákóczi Erzsébet rövid özvegysége
 Dominkovits Péter: Házasságok és kiházásítások egy 16–18. századi Sopron vármegyei birtokos család történetében. (A petőházi Zekék)
 Horváth József: Közös akaratok vagy ütköző érdekek. (Házaspárok végrendeletei a 17. századi Győrből)
 Hudi József: Együttélés – különélés: házassági konfliktusok a 18. században
 Örsi Julianna: Családi béke és békétlenség a 18–19. században
 Dobszay Péter: Egy szabólegény megkísértései. Kézművesek életviszonyai és házasságai egy visszaemlékezésben 1832–1838.
 Hámori Péter: Hatalom, „népnevelés” és házaselet. Elképzelések a családok házaseletének befolyásolására az ONCSA működésében

Szerepek és egyenlőtlenségek a 20. században

Szekcióvezető: Nagy Beáta

László Ferenc: Elektra és Minnie. (Az operai nőkép változásai a 20. század elején)
 Vörös Boldizsár: „A nők többet veszítettek el elhúnytán, mint a férfiak.” Megemlékezés August Bebelről a magyarországi szociáldemokrata nőmozgalomban
 Cieger András: A „vörös szalon” úrnője. Becsky Ida és a férfiak
 Papp Barbara: A „modern értelmiségi nő”-szerep megjelenési formái dr. Magyary Zoltánné dr. Techert Margit életében, emlékirat-töredékeiben
 Szívós Erika: Műkedvelők vagy hivatásos művészek. Képzőművésznők Magyarországon a századfordulón
 Nagy Beáta: „Az otthon művészetének művelése.” Női szerepek a gödöllői művésztelepen
 Sipos Balázs: „Időben élni”. Hivatásos újságírónői szerepek Magyarországon a 20. század első felében
 Farkas Gyöngyi: „Gyertek lányok traktorra”

Szex, szerelem, testiség*Szekcióvezető: Klaniczay Gábor*

- Láng Benedek: Szexuális motívumok középkori és koraújkori mágikus szövegekben
- Gecser Ottó: A házasság gyakorisága és ajánlott korlátai a középkori prédikációkban
- Erdélyi Gabriella: A szerzetesek és szeretők: a reformáció melegágyai?
- Takács Judit: A homoszexualitás mint magyar találmány - Kertbeny Károly (homo)szexuális munkássága
- Császtvay Tünde: A hím veréb és a pillangó. Az akadémikus és az erotikus irodalom vitája a 19. század utolsó harmadában
- Forrai Judit: A „bűnös” szex (a 19. század utolsó negyede)
- Máthé László: Szex vagy malária? Feketevízláz Brit Dél-Nigériában 1899-1914 között

Tóth Eszter Zsófia

Új irányzatok a magyar társadalomtörténet-írásban

A hatvanas évek mint kutatási probléma

(Beszámoló a Politikatörténeti Intézet konferenciájáról – 2002. szeptember 26.)

A konferencia szervezői elsősorban az kívánták bemutatni, hogy az 1945 utáni időszak történelmének kutatása ma már nemcsak abból a szempontból jelent kihívást, hogy a politika boszorkánykonyháiban lezajló folyamatokat feltárják. A szocialista korszakkal foglalkozó társadalomtörténészek érdeklődésének középpontjában az emberek mindennapi életének bemutatása áll. A konferencián több előadó is azt elemezte, hogy a szocialista időszakban a hatalom miképpen befolyásolta az emberek mindennapjait, és az emberek milyen sajátos reakciókat alakítottak ki a „gondoskodó”, egyúttal „szankcionáló” állammal szemben. A mikrotörténet, a várostörténet, az oral history, vagy a társadalmi nemek története (gender studies) ma már maguk is több irányzatra ágaztak el. A hatvanas évek társadalomtörténeti ábrázolásakor mindegyik megközelítés érvényes, és gazdagíthatja a történettudományban már bevált módszereket.

Az első előadást Juhász Borbála tartotta *A nők és a hatvanas évek* címmel. Az előadó szerint a nőtörténet szempontjából fontos kérdés, miért maradt el Magyarországon a feminizmus második hulláma, mert ez teremtette meg a modern nőtörténetírást, a történetírás feminista kritikáját. A szocialista államokról szóló feminista könyvek közül alapvető műnek tartják Barbara Wolfe Jancar 1978-ban megjelent *A nő a kommunizmusban* című munkáját. A nyugati kutatóknak a peresztrojka nyomán nyílt lehetőségük először arra, hogy ne csak hivatalos statisztikák, információk alapján, hanem antropológiai, szociológiai módszerekkel saját kutatásokat folytassanak a nők Szovjetunióbeli helyzetéről (ilyen kutatásokat végzett többek között: Sharon Wolcik, Barbara Jancar, Gail Kligman, Chirs Corrin, Barbara Cinhorn, Joanna Goven). A rendszerváltás után született, a „tradition studies”-hoz tartozó kutatások már kritikusan szemlélték a szocialista rendszerekben élő nők helyzetét. Magyarországon, a hatvanas években több, nőikkel foglalkozó kutatásnak a KSH adott otthont. 1962-ben kormányrendelettel kizárták a nőket a nehéz fizikai munkák végzéséből, ezután nem lehettek a nők traktoroslányok, amely az ötvenes évek emancipációjának emblematikus jelképe lett. 1967-ben bevezették a gyest. 1968-ban lehetetlenné tették, hogy hagyományos női szakmákban (ápolónő, óvónő) férfiak is dolgozhassanak. A hivatalos emancipációs beszédmód mellett a hatvanas években az állam egyfajta hétköznapi ideológiát hirdetett meg, amellyel anélkül vonult vissza az emancipáció elveitől, hogy azt beismerte volna. A kádári konszolidáció időszakában visszatértek a hagyományosabb női szerepek hangsú-

lyozásához. Megváltozott a szóhasználat is: az „emancipáció” szót felcserélte az „egyenlő esélyek” kifejezés. A nőkérdés értelmiségi vita formájában is megjelent a korszakban. Fekete Gyula a *Kortárs* hasábjain 1970-ben cikket közölt a születések alacsony számáról, ugyanekkor a Lukács-iskolához tartozó Márkus Mária balról támadta a nők szocializmusban betöltött helyét, a kettős terhet az emancipáció igazi kerékkötőjeként ábrázolta. Kollontaji alapon a házimunka igazi szocializációját és egyenlő elosztását követelte.

Germuska Pál *Iparfejlesztés és szocialista városok a hatvanas években* címmel tartott előadást. Az úgynevezett *szocialista városokat* – a politika és gazdaságpolitika által kiemelt településeket – speciális ipari funkciók ellátására hozták létre, a korszak redistributív rendszerének kedvezményezettjei voltak. Egy-egy város gyakran egyetlen óriási termelőüzemet szolgált ki, így az iparban foglalkoztatottak aránya a településeken a szocialista időszakban mindvégig túlsúlyban volt. Az előadó jelentéktelennek tartotta a szocialista városok városi tradícióit, ami két fő okra vezethető vissza: az ipari városokban jelentéktelen volt a polgárság és a települések újonnan létesített városok voltak. Míg az 1950-es évek iparpolitikájának elsődleges célja a szénbányászat és a kohászat fejlesztése volt, addig a hatvanas években csak részlegesen váltottak irányt a párt- és kormánysszervek: az elsődleges célnak ebben az időszakban az iparilag elmaradott területek, elsősorban az Alföld gyors iparosítása számított. Az előadó idézte a 3075/1960. sz. Kormányhatározatot, amely elsősorban a vegyipar, a könnyűipar, a gépipar és az élelmiszeripar fejlesztését tűzte ki célul az Alföldön. Ezek a beruházások területileg koncentráltan, alacsony technikai színvonalon valósultak meg. Politikai irányváltás 1968-cal, a gazdasági mechanizmus bevezetésével történt, amikortól a hatáskörök decentralizációja figyelhető meg. A folyamat eredményeként 1970-re alig maradt agrárváros Magyarországon. A hatvanas évtized három új szocialista várost, vegyipari centrumot „nevelt ki”: Leninvárost, Százhalombattát és Kazincbarcikát. A vegyiparral szemben a szénbányászat viszont ebben az évtizedben élte első válságkorszakát. Előadásának végén az előadó felvetette, milyen kérdéseket lenne érdemes kutatni a szocialista városokkal kapcsolatban a hatvanas éveket illetően: mikroszinten azt lehetne például vizsgálni, hogyan hatott egy-egy város fejlődésére a „szenes”, „olajos”, „vegyipari” lobbik harca.

Horváth Sándor *Város és vidék. Városiasodás, migráció, szegénység a hatvanas években* címmel tartott előadást. Előadásának elején reflektált arra a problémára, hogy vizsgálható-e külön, önálló társadalomtörténeti korszakként a hatvanas évek, ahogy azt a konferencia címe hirdette. Szerinte ez a címválasztás abból fakad, hogy a korabeli politikai rendszer azt a képet sugallta a társadalomnak, hogy az ötvenes évek gyökeresen különbözött a hatvanas évektől. Ez inspirálja ma a történészeket arra, hogy az ötvenes évek társadalmát élesen elkülönítsék a hatvanas évek társadalmától. Az előadó szerint a hatvanas évek nem társadalomtörténeti, hanem politikatörténeti korszak. A társadalomtörténeti problémákat nem évtizedekhez köthetn, hanem problémaközpontúan érdemes vizsgálni. Horváth Sándor előadásának elején két korabeli forrást vetett össze: az első forrás egy rendőrségi eljárás során

született tanúvallomás részlete volt, amely a sztálinvárosi szegénységet ábrázolta, ezzel állította szembe másik forrását, a *Nők Lapjának* egyik cikkét, amely a jövőbeli ('70-es évek) ideális életkörülményeket jelenítette meg. A források alapján hangsúlyozta, bár a szövegek létrehozói számára nem jelentek meg a társadalmi különbségek, ennek ellenére azok a hatvanas években is mindennaposnak számítottak Magyarországon. A nagyvárosi terekről élő képzetek vizsgálatára jó forrásnak tartotta a korszak színes, képes hetilapjait, a helyi sajtó forrásait. A korszak hivatalos beszédmódjában Budapest látványos kirakatvárosként is megjelent, azonban például a Mária Valéria telep lebontása és a József Attila lakótelep építése idején született cikkek a nagyvárosi lakosokat régóta élő sztereotípiák alapján „rendes munkások”-ként és „lumpenprolik”-ként ábrázolták. Érdekes, még feltáratlan társadalomtörténeti problémának tartotta az előadó azt a folyamatot, amelynek során a második világháború után falusiak tömegesen vándoroltak be nagyvárosba, elsősorban Budapestre. Ismertette a migrációkutatás idevágó tételeit. A migrációkutatók közül többen arra a következtetésre jutottak (Louis Wirth eredeti tézisének cáfolva – miszerint a családi kapcsolatok fontosságát a városban felváltja a személytelen kapcsolatok dominanciája), hogy a nagyvárosban is a szomszédságokban, a munkahelyeken, a vallásos közösségekben és más városi közegekben az emberek egymás közti kapcsolatait a személyesség és a kölcsönös függőség jellemzi. Végül az előadó arra hívta fel a figyelmet, hogy a német társadalomtörténeti szakirodalomban sok, a háborút követő évtizedek fogyasztástörténetével foglalkozó tanulmány jelent meg, amelyek különösen a „friziderszocializmus” kérdéskörében alkalmas lennének a hazai adaptációra.

Valuch Tibor *A paraszti társadalom felbomlása és a falusi életmód átalakulása a hatvanas években* címmel tartott előadást. Úgy vélte, hogy a társadalomtörténészek számára is érdekesek lehetnek olyan témák, mint például a kollektivizálás és a földreform története, mert ezekről eddig elsősorban agrárpolitika-történeti jellegű munkák születtek. Az időszak kényes kérdésének tartotta a „paraszt” fogalom változásait, annak negatív tartalommal feltöltődését az ötvenes-hatvanas években. A *falusi társadalom* és *paraszti társadalom* fogalmakat úgy különböztette meg, hogy a falusi társadalom tagjai már nemcsak a hagyományos értelemben vett mezőgazdasági munkákból élnek, hanem az ipari termelésben is részt vesznek, fizikai munkát végeznek. Kérdésként vetette fel, hogy miért lehetett sikeres a második kollektivizálási hullám, hiszen ennek következtében gyökeresen megváltoztak a társadalmi viszonyok falun. Harmadik témakörként a paraszti társadalom korabeli társadalomstatisztikai leírásának módjáról szólt az előadó. Fő problémának azt tartotta, hogy a korszakban a társadalomstatisztikai kategóriák nagyon gyorsan változtak. Mászt értettek például szövetkezeti paraszton 1962-ben és 1970-ben. Az első időszakban nem számították e kategóriához azokat, akik a mezőgazdaságban ipari tevékenységet végeztek, 1970-ben már igen. Az előadás negyedik témaköre a paraszti életmód és életkörülmények változása volt a hatvanas években. Hangsúlyozta, hogy a korszakban változott meg gyökeresen a munkavégzés rendje, az időfelhasználás, a lakáskörülmények, a férfiak és nők szerepei. A mezőgazdasági üzemi keretek között a kétkezi munka el-

vesztette presztízserértékét, az időfelhasználás pedig a korábbiakhoz képest szabotabbá vált, a téli pihenőidőszak folyamatosan rövidült. Végül az előadó utalt a demográfiai változásokra: a falusi családok gyermekszáma is ebben az időszakban csökkent drasztikusan.

Pethő László *A vidéki munkásság antropológiája* címmel tartott előadásában ismertette azonos című OTKA kutatásának eredményeit. A vidéki munkásságot rurális feltételek között élő munkásságként definiálta. Diákjaival antropológiai kutatásokat folytatott többek között Diósgyőrön, Jászberényben, Lőrinciben. Az előadó szerint Lőrinci a 20. század elején még tradicionális falu volt, gyökeres változást jelentett azonban, amikor a Schossberger család ipart telepített oda: cukorgyárat és malmot. Később ezen a környéken létesült a Selypi Cementgyár és Petőfibánya, mely a Mátravidéki Hőerőművet szolgálta ki. Lőrinciben a menedzsment számára kiemelkedő színvonalú közművekkel ellátott lakásokat, uszodát építettek, ezzel éles ellentétben állt az idénymunkások falusias jellegű települése, istállókkal, ólakkal övezett parasztházai. Az előadó tanítványaival résztvevő megfigyeléseket folytatott kocsmákban. Kutatásaik során több érdekes történetet gyűjtöttek a cserekereskedeletről: míg a hatvanas években szovjet katonák lepedőket árultak a kocsmákban, addig a rendszerváltás után a kocsmák az illegális benzinkereskedelem színtere lett.

A délutáni szekció előadásai főként oral history forrásokra épültek. Első előadásként Kanyó Tamás *1956-os magyar emigránsok Svájcban a hatvanas években* című előadása hangzott el. Olyan svájci magyar emigránsokkal készített oral history interjúkat, akik az 1956-os forradalom után menekültek el Magyarországról; Svájcban egy részük szerepet vállalt az emigráns közéletben. Az oral history interjúkat narratív konstrukcióként értelmezte, azokat problémaközpontúan dolgozta fel. Az előadó szerint több interjúalanya úgy ábrázolta a svájciakat, mint akik azt feltételezték a magyar menekültekről, hogy jobboldali, konzervatív beállítottságúak, ezért hagyták el Magyarországot. Amikor a magyar menekült a mindennapok során e képtől eltérő magatartást tanúsított – például amikor részt vett egy olyan aláírásgyűjtésben, amelyet egy baloldali gondolkodású '68-as tanár védelmében folytattak – akkor azt a svájciak rossz szemmel nézték. Egy interjúalanya számára úgy tűnt, Svájcban nagyon konzervatívnak ábrázolják a magyarországi férfi-női szerepeket: ezt közvetítette számára egy, a magyar forradalomról készített rajz. Az előadó szerint a svájci belpolitikában az 1956-os forradalom a konzervativizmus jelképe lett.

Ezt követte Molnár Adrienne előadása *Az ötvenhatos elítéltek visszailleszkedése* címmel, melyben jelenlegi kutatásának eredményeit ismertette. E kutatás célja, hogy az 1956-os Intézet Oral History Archívumának életútinterjúi alapján értelmezze, hogy az ötvenhatos politikai elítéltek szabadulásuk után hogyan élték meg a hatvanas éveket. Az előadó utalt arra, hogy az interjúkat az 1980-as, 1990-es években készülték, és a visszaemlékezők akkori sikeres vagy sikertelen élethelyzetük keretében interpretálták múltjukat. A börtönből szabadult ötvenhatosokkal szembeni bosszúállás és megtorlás célja az egész társadalom megfélemlítése volt. A politikai elítéltek számára a megtorlás nem ért véget a börtönből szabadulással: rendőri fel-

ügyelet alá helyezték őket, korlátozták munkavállalásukat, munkahelyi előmenetelüket, nem kaptak útlevelet, évekig megoldatlan volt a lakáshelyzetük, végső soron nem tekintették őket egyenrangú állampolgároknak, szervezési kísérletekkel zaklatta őket a titkosszolgálat. Az interjúalanyok más- és más életstratégiát követtek, voltak, akik együttműködtek a hatalommal, mások visszahúzódtak a magánéletbe, kevesen tudatosan szembeszálltak a diktatúrával. Míg a visszaemlékezők börtönre vonatkozó emlékei inkább pozitív töltetűek voltak, a szolidaritást, a „börtönegyetemet” idézték fel, addig a szabadulás utáni világot rideg, elutasító társadalomként jellemezték, ahol farkastörvények uralkodtak. Az előadó hangsúlyozta, hogy míg a hatalom diszkriminatív intézkedésekkel sújtotta az elítélteket, addig a civil szférában számos szolidaritási gesztussal találkoztak.

Majtényi György *A hatvanas évek tapasztalata egy élettörténeti elbeszélésben* című előadása egy olyan esettanulmány, amelyben kétféle forráscsoportot aknázott ki: részletesen elemzett egy visszaemlékezést és azokat az életútinterjúkat, amelyeket a visszaemlékezés írójával készített. A visszaemlékezés írója a forradalom előtt az ELTE Bölcsészettudományi Karán tanársegédként dolgozott, férje katonatiszt volt. A visszaemlékező memoárjában az 1956-os forradalom napjainak leírásakor sokkal hangsúlyosabbak a magánéleti események, mint a politikai megmozdulások, ugyanis ekkor már egy pár hónapos kisbaba édesanyja volt. Az asszony férjét visszaemlékezésében 1956-os nemzetőrként ábrázolta, emlékezetében élesen megmaradt november 4-i csalódott hazatérése. A forradalom leverése éles törést jelentett életükben: férjét leszerelték, mert nem írta alá a Kádár-kormány iránti hűségnyilatkozatot, az asszonyt kirúgták az egyetemről és nyugdíjazásáig általános iskolai tanárként kellett dolgoznia. A hatvanas évek eleje számukra lakáshelyzetük konszolidálását, második gyermekük születését jelentette. Az előadó szerint a forradalom leverése után az, hogy a visszaemlékező lemondott korábbi tudományos ambícióiról, és az otthon vagy a karrier feloldhatatlan dilemmájában az otthont választotta, azt jelentette, hogy ellenállt a hatalommal szemben, alternatív életvilágot alakított ki a családban, ahova visszavonult a diktatúra elől.

Tóth Eszter Zsófia *A hatvanas évek konstruálása egyéni életutakban* című előadása olyan életútinterjúkon alapult, amelyeket egy olyan női segédmunkás brigád tagjaival készített, akiket a szocialista időszakban Állami Díjjal tüntettek ki. Az előadás elején beszélt a munkásnők helyzetéről a szocialista időszakban, akik annak ellenére, hogy a hatalom által privilegizált két csoporthoz is tartoztak – munkások voltak és nők – mindennapi életükben mégis ugyanolyan marginalizált helyzetben voltak a társadalomban, mint korábban. Az előadó életútinterjúk alapján elsősorban arra kereste a választ, hogy milyen identitásképző tényezőket hangsúlyoznak ma az egykori munkásnők. Életútjuk elbeszélése során több, eltérő csoporthoz tartozónak is érzik magukat. Részletesen elemezte, hogy milyen identitásképző erővel bírhat egy fogyasztási cikk, a Trabant az egyik munkásnő életútjában. A korszak hivatalos beszédmódjából életút-elbeszéléseikben értéként jelenítették meg az interjúalanyok a törzsgárdatagságot, ők maguk is évtizedekig ugyanabban a gyárban dolgoztak, így erős, gyárhoz kötődő identitásuk alakult ki. Ezzel szemben a mun-

kásnők csoportjához tartozás kevésbé jelent ma számukra identitásképző tényezőt, mint a közös kitüntetés – melyet ma elismerésnek és stigmának is megélhetnek –, a kulturális tartalmakat is megjelenítő fogyasztási cikkek (színház, mozi), a lakóhely (Óbuda). Az interjúalanyok számára ma többféle identitásképző csoport közül csak az egyik – nem is túl hangsúlyos – identitást képviseli az, hogy életük legjavát ipari munkásként töltötték el, annak ellenére, hogy a hatalom ebben a minőségükben tüntette ki őket.

Nagy Sándor

19–20. századi társadalomtörténeti adatbázis építése Budapest Főváros Levéltárában

Budapest Főváros Levéltára Bírósági Csoportján, bizonyos fondokhoz-állagokhoz kapcsolódóan, immár évek óta folyik olyan *Microsoft Access*-alapú adatbázisok építése, amelyek alapvetően hiányzó irattári segédleteket hivatottak pótolni.¹ Ennek keretében, még 1999-ben, indult meg, s tart folyamatosan – változó intenzitással – a *Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék peres* (gyakorlatilag szinte kizárólag: polgári peres) *iratai*, illetőleg a *Budapesti Központi Királyi Járásbíróság peres és peren kívüli iratai* között található hagyatéki ügyek alapadatainak felvitele. A megoldandó problémát eredendően az jelentette, hogy az előbbi állag 1872–1915 közötti, hozzávetőlegesen 30 folyóméternyi részét – segédletek hiányában – csupán darabonkénti átnézéssel lehetett kutatni, a járásbírósági hagyatéki ügyeket érintő, viszonylag gyakori ügyfeles megkereséseknek pedig – ugyancsak segédletek hiányában – a levéltár nem tudott eleget tenni.

Az azóta eltelt időben a fenti koncepció alapvetően megváltozott: noha a segédletpótlás *technikailag* (az adatfelvitel ütemezését illetően) érvényesítendő szempont maradt, fel kellett hagyni az adatbázisok szoros levéltári egységekhez kapcsolásával; előtérbe került a külön-külön épülő adatbázisok *integrálása*, a felvitt adatok közötti kapcsolatok létrehozása, illetve az összekapcsolt adatbázis *iratfajták* szerinti részegységekre osztása.²

Ennek egyik oka, hogy a számítógépes adatbázis által kínált lehetőségek túlságosan csábítóak ahhoz, hogy azokat az ember pusztán hagyományos levéltári segédletek kiváltására használja. Nem kell különösebben bizonygatni, hogy adatbázis segítségével mennyivel gyorsabban juthatunk a kívánt információhoz, mint a megfelelő irattári-levéltári segédletek forgatásával. Az adatbázis annál hatékonyabb eszköz az utóbbiakhoz képest, azaz gyorsasága akkor érvényesül a leginkább, minél nagyobb adattömeget kezel. Ezt a tulajdonságát lerontja, ha szükségtelenül korlátozzák, merően csak egy fondhoz vagy állaghoz, illetve annak is egy – hagyományos segédletekkel nem lefedett – részéhez rendelik. Az adatbázis továbbá az információhoz

¹ Így a *Budapesti Népbíróság peres* és a *Budapesti Büntetőtörvényszék népbírósági peres irataihoz* (1945–1950); A *Fővárosi Királyi Ügyészség*, illetőleg a *Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék „munkásmozgalmi” peres irataihoz* (1919–1944); a *Fővárosi Bíróság TÜK-irataihoz* (1953–1980); végül legújabban egy tematikus adatbázis is készült, az 1956-ot követő megtorlás jogszolgáltatási dokumentumait felölelően. – Itt megjegyzendő, hogy ezek jórészt – tekintettel a személyes adatok védelmére – csak közvetetten állhatnak a kutatók rendelkezésére.

² A Társadalomtörténeti Adatbázis állapota 2002. október 22-én a következőképpen alakult: összesen 31 820 rekord; ebből 6107 polgári peres (hiányosan kitöltve), 2239 válóperes (alapadatok teljesen), 4368 közjegyzői okiratok nyomán (alapadatok teljesen, próbaregesztéssel), 11 997 hagyatéki (hiányosan kitöltve), 7109 végrendeletek után (alapadatok teljesen).

való hozzáférés teljesen más *módját* képviseli. Egyrészt rugalmassága, rekordjainak tagolhatósága révén: az egyes rekordok mezői az iratanyag sajátosságainak megfelelően alakíthatók ki, a relevánsnak tekintett adatokat felölelve (ez persze feltételezi az iratanyag viszonylagos egyneműségét, a hordozott adatok szabványosíthatóságát). Aminek nyomán a rekordok több szempont szerint rendezhetők-szűrhetők, sőt akár szótagok is kereshetők, miközben egy lajstromkönyv csupán ügyszám, egy mutató pedig többnyire csak ügyfél-név szerint közöl információkat. Másrészt elektronikus természetéből fakadóan: adatai szükség esetén a tengerentúlról is elérhetők, míg a hagyományos segédletek gyakorlatilag csak helyhez kötöten használhatók.

A koncepcióváltás másik oka a BFL Bírósági Csoport által gondozott, 1945 előtti jogszolgáltatási iratok „forrásértékével” függ össze. Az itt őrzött polgári perket, hagyatéki ügyeket, végrendeleteket, közjegyzői okiratokat, annak ellenére, hogy ezek a társadalomtörténet „klasszikus” forrásait képezik, gyakorlatilag alig kutatják. Ezzel kapcsolatban – véleményünk szerint – csak részben okolható a hagyományosan gyenge levéltári ismeretterjesztő tevékenység („PR-munka”) és a kutatói érdektelenség, az említett iratanyagok egyes részeinek töredékessége, nagyfokú selejtezettsége, irattári segédletekkel való ellátatlansága.³ Az igazi gondot az jelentheti, hogy még a meglévő segédletek is az információhoz való hozzáférés – jóllehet a kívánt információ jellegétől függően – többnyire nehézkes és időrabló eszközt kínálnak. A társadalomtörténeti megközelítési módok – leegyszerűsítve – vagy nagy, homogén, számszerűsíthető-mérhető, összevethető adattömeget (pl. összeírás, statisztika), vagy meghatározott személyre, embercsoportra (család, lakóhelyi közösség, foglalkozási ág, társadalmi réteg), fizikai térre, időszakaszra vonatkoztatható, a levéltári forrásokban rendszerint csak elszórtan fellelhető adatokat igényelnek. (De, hogy itt ne csupán egy szűk, professzionális kutatói csoportot emlegessünk: a saját múltját, őseit – identitását – kereső egyszerű állampolgár, avagy helytörténész, „családfás” is az utóbbihoz hasonló követelményeket támaszt a levéltárral szemben.) Az efféle várakozásoknak pedig a levéltár akár lajstromkönyvekkel és névmutatókkal, akár hagyományos levéltári segédletek gyártásával aligha képes megfelelni. A számítógépes adatbázis fentebb vázolt sajátosságai viszont, megfelelő módon kihasználva, éppen az iratokban elszórtan felbukkanó, egyébként jórészt az ismeretlenség homályába vesző adatok elérését támogatják, illetőleg többé-kevésbé egynemű, s – ez már, meg kell mondani, jóval bizonytalanabb – elemezhető adatcsoportok összefésülését teszik lehetővé.

A fenti megfontolások nyomán, az egységesként kezelt Társadalomtörténeti Adatbázis merítésének kiszélesítésére-elmélyítésére került sor. A törvényszéki peres

³ Jó példa lehet erre ama rendhagyó egyetemi szeminárium sorsa, amelyet 1998/99-ben a budapesti közjegyzői fondokat kezelő levéltáros, *Sarusi Kiss Béla* és az ötletet felkaroló történész, *Benda Gyula* tartott. Bár a kezdeményezés kapcsán néhány publikáció is született, sem folytatása nem lett, sem különösebb visszhangra nem talált. (Megjegyzendő, hogy ahhoz képest, hogy a segédletekkel egyébként aránylag jól ellátott közjegyzői fondok a társadalomtörténettel foglalkozók számára valóságos „aranybányák” lehetnének, azokban évenként két-három kutató, s legfeljebb tucatnyi kutatási eset regisztrálható.)

iratok adatbázisa immár a *polgári peres iratokat* hivatott felölelni (tekintet nélkül tehát a fond-, állaghatárookra), míg az eredetileg járásbírósi adatbázis általában véve a *hagyatéki (és egyéb nem-peres) ügyekre* terjed ki. Emellett a *közjegyzői okiratok* és a *végrendeletek* (utóbbiak, alább részletezendő okok miatt, korlátozottabb hatókörrel) számítógépes feldolgozása is megkezdődött. A *házassági bontóperek* polgári perekről történt leválasztása pedig, amelyet eme pertípus sajátos jellege és adatcsoportjai indokoltak, a további lehetséges specializálás egy megvalósuló példáját jelenti. A jövőben elképzelhető továbbá – bár a rendelkezésre álló idő és munkaerő korlátozott volta miatt egyelőre nem valószínű – egy *büntetőperes* iratokat érintő adatfelvitel megindítása is. (Illetőleg, bár a dolog egyelőre csak a próbafelvitelnél tart, a Bírósági Csoport anyagán túl, az árvaszéki és az 1872 előtti városi törvényszékek iratai is az Adatbázis hatókörébe kerülhetnek.) Ezzel gyakorlatilag a Bírósági Csoport 1950 előtti iratanyagának zöme – néhány büntetésvégrehajtási intézmény fondján, és a nem standardizálható elnöki és budapesti közjegyzői kamarai anyagokon kívül – az Adatbázis hatókörébe kerülne. Az elmondottakat az alábbi táblázat teheti szemléletessé. (Dőlt betűkkel kiemelve a jelenleg épített adatbázis-részegységeket.)

Iratfajták „főcsoportjai”	Iratfajták „alcsoportjai”	Az érintett fondok
<i>Polgári peres</i>	<i>házassági bontóperek</i>	Budapesti Királyi Ítéltábla Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék Budapesti Központi Királyi Járásbíróság budapesti kerületi járásbírósi fondok
Büntetőperes		Budapesti Királyi Ítéltábla Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék Budapesti Királyi Büntetőtörvényszék Budapesti Központi Királyi Büntető Járásbíróság Budapesti Királyi Főügyészség Budapesti Királyi Ügyészség
Perenkívüli eljárások	<i>hagyatéki (és egyéb nem-peres) ügyek végrendeletek</i>	Budapesti (Pesti) Királyi Törvényszék Budapesti Központi Királyi Járásbíróság budapesti kerületi járásbírósi fondok budapesti közjegyzői fondok
<i>Közjegyzői okiratok</i>		budapesti közjegyzői fondok

Talán bővebb magyarázatra szorul, hogyan és miért kerültek elhatárolásra az „alcsoportok” az egyes „főcsoportokon” és fondokon belül. A *házassági bontóperek* általában eleve elkülönülnek más polgári pertípusoktól: ezeket a Törvényszéken 1915-ig külön tételszám alatt irattározták. Az ilyen perekben hozott ítéletek 1895-ig, a polgári házasság bevezetéséig szükségszerűen rögzítik a felek vallását-vallásváltását, a házasságkötés idejét, helyét és szertartását, intézkednek a kiskorú gyermekekről, utalnak az esetleges (római és görög katolikus, ortodox, unitárius) szentszéki eljárásokra; illetve, 1895 után továbbra is megjelenik az anyakönyvvezető előtt kötött házasság helye és ideje – mindezek releváns adatcsoportokat jelentenek más polgári perekhez képest, amelyek megjelenítését fontosnak tartottuk.⁴ A *hagyatéki*

4 Csábító azonkívül a lehetőség, hogy – miután a törvényszéki ítéletpéldányok önmagukban vajmi kevés információval szolgálnak a válófelek személyéről, valamint a tulajdonképpeni válóokról – az

ügyek a válóperekhez hasonló módon elkülönülnek; a Törvényszéken (itt nagyon kevés hagyatéki ügy maradt meg), és a járásbíróóságokon kívül, ahol évenként saját keretszámmal bírnak, a közjegyzői fondok számottevő, ugyancsak világosan elhatárolható részét alkotják. A hagyatéki ügyek a vagyoni viszonyokról tájékoztató legfontosabb forrástípust jelentik, különös tekintettel az ezekben többé-kevésbé megmaradt hagyatéki leltárakra. Ami végül a *végrendeleteket* illeti, itt már nehezebb volt a pontos körülhatárolás, ezért a hatókört csupán a járásbíróági fondok külön állagait képező kihirdetett végrendeletekre kellett korlátozni, ennél számításán kívül hagyva a közjegyzői okirati sorozatokban szórványosan fellelhető (ezek a közjegyzői okiratok közül lesznek kiszűrhetőek), valamint a hagyatéki ügyeken belül – esetenként – lerakott végrendeleteket.

Szükséges másrészt leszögezni, hogy az Adatbázis mindenekelőtt – újszerű – *levéltári segédlet*, semmiképpen sem valamiféle kutatási projekt: iratfajták szerint megosztva, átlép ugyan fond- és állaghatárokat, azonban soha nem hatol ügyirat-szint alá. Ez azt jelenti, hogy az egyes pereket, perenkívüli aktákat, közjegyzői ügyiratokat stb. mint olyanokat érinti, s azok tartalma legfeljebb az e célra létrehozott megjegyzésmezőben nyer részletezést; pl. negatív módon megvilágítva a dolgot, a hagyatéki ügyekben felbukkanó végrendeletek, peres iratok, közjegyzői okiratok nem kerülhetnek felvitelre a végrendeletek-, polgári perek-, közjegyzői okiratok-táblába (a végrendeleteket egyébként, kifejtésre itt nem szoruló forrásértékük miatt, a hagyatéki ügyeknél külön mező jeleníti meg).

Az Adatbázis megfelelő tagolásának nyilvánvalóan az egyes iratfajták sajátosságainak, a relevánsnak tekintett adatcsoportok megjelenítését kell szolgálnia. Ez – ti. a megosztás – más oldalról viszont kétségtelenül az integráció követelményével szemben áll. A problémát ezúttal egy mezőegyesítő lekérdezés beiktatásával oldottuk meg: a lekérdezés segítségével egyszerre tekinthetők meg (szűrhetőek-rendezhetőek) a valamennyi adatbázis-részegység kiválasztott azonos mezőiben szereplő adatok. Ha tehát pl. valakit a Hatvany-Deutsch-család érdekel, nem kell végigböngésznie az egyes táblákat, elég a lekérdezés név-mezőjét szűrnie. (És hasonlóképpen, ha másvalaki budapesti kerületekre, utcákra, avagy foglalkozási csoportokra kutat.)

A szóban forgó mezők a következők: 1. *Fond/állag*, amely, további mezőkkel együtt, a feldolgozott ügyirat visszakereshetőségét teszi lehetővé; másrészt ennek révén „helyreállíthatók” a szándékosan megbontott levéltári szintek is (azaz pontosan megmondható, hogy egy fond vagy állag mely részei vannak az Adatbázisba felvéve). 2. *Év*, ami az irat/ügyirat keletkezésének avagy az eljárás (a kettő nem mindig ugyanaz) évét jelenti; a mező segítségével meghatározott időszakaszok szűrhetőek ki. 3. *Ügyszám/jelzet*, amely ugyancsak az ügyirat visszakereshetőségét, helyének pontos meghatározását biztosítja. 4. *Név*, vagyis az ügyfél (felperes, alperes, végrendelkező, elhunyt, avagy a közjegyzőhöz forduló személy) neve; ABC-rendbe állítva, névmutató alakítható ki. 5. *Leánykori név*, amely szintén az ügyfélre vonat-

említett adatok alapján más forráscsoportok (házassági, betérési anyakönyvek, szentszéki perek) bevonásával tegyük használhatóvá a saját iratanyagot. (Ez persze túllép a szorosan vett levéltári munka körén, és így csak egyéni – munkaidőn kívüli – kutatás keretében képzelhető el.)

kozik, s férjezett nők esetében megduplázza a rendezési-adatelérési lehetőséget. 6. *Foglalkozás/státus*, az ügyfél foglalkozási ág szerinti besorolását, munkahelyének, beosztásának esetleges megjelölését, „pozíciójának” leírását hivatott biztosítani (sajnos, a források legfeljebb e szempontok egyikének-másikának érvényesítését engedik meg, így a mező további differenciálásának nem volt értelme). 7. *Lakhely*, ami Budapest esetében, lehetőség szerint, a ház-, lakásszámig menve, az ügy szereplőjének térbeli elhelyezését szolgálja; az adatokat megfelelően szabványosítva, majd a rekordokat eszerint rendezve a budapesti kerületek, utcák jogügyletek által érintett lakóinak feltérképezése végezhető el.

Az egyesítő lekérdezés ugyanakkor nem terjed ki bizonyos mezőkre, amelyek gyakorlatilag szintén megfelelnek egymásnak, de a mezőtípus avagy a mező kisebb jelentősége miatt nem lenne értelme azokat összesíteni. Ilyen az ügyirat tartalmi kivonatát rögzítő regeszta- (tartalmi kivonat),⁵ illetve az irattani jegyeket és az ügyirat részét képező, társadalomtörténeti szempontból fontosabb dokumentumokat (ilyenek tartjuk pl. az anyakönyvi kivonatokat, árverési jegyzőkönyveket, szerződések, magánleveleket, levelezőlapokat, gyászjelentéseket, haláleset-felvételi jegyzőkönyveket, fotókat, rajzokat) jelző megjegyzés-mező; továbbá a - darabszintű rendezettség esetében - a terjedelmet közlő külön mező (ebből a szempontból az Adatbázis egyben darabszintű nyilvántartási segédletként is felfogható).

Az előzőekben érintett és a további, itt most nem részletezett, mezőket az alábbi táblázat foglalja össze.

<u>Polgári perek</u>	<u>Összesített alapadatok (minden adatbázis-részegység esetében)</u>	<u>Közjegyzői okiratok</u>
A peres fél minősége	<i>Fond/állag</i>	Az okirat típusa
Pertípus	<i>Év</i>	Tartalmi kivonat
Pertárgy/perérték	<i>Ügyszám/jelzet</i>	Megjegyzés
Tartalmi kivonat	<i>Név</i>	Terjedelem
Megjegyzés	<i>Leánykori név</i>	
Terjedelem	<i>Foglalkozás/státusz</i>	
	<i>Lakhely</i>	
<u>Házassági bontóperek</u>	<u>Végrendeletek</u>	<u>Hagyatéki (és egyéb nem-peres) ügyek</u>
A peres fél minősége	A végrendelet kelte	Ügytípus
A peres fél vallása	Tartalmi kivonat	Az elhalálozás ideje
Gyerekszám	Megjegyzés	Hagyatéki leltár?
A házasságkötés helye	Terjedelem	Végrendelet?
A házasságkötés szertartása		Haláleset-felvételi jegyzőkönyv?
A házasságkötés ideje		Tartalmi kivonat
Születési év/hely		Megjegyzés
Az apa neve/adatai		Terjedelem
Az anya neve/adatai		
Tartalmi kivonat		
Megjegyzés		
Terjedelem		

⁵ Megjegyzendő, hogy regesztázásra mindeddig csupán próbaképpen került sor, miután az rendkívül lelassítja az adatfelvitelt. Meggyőződésünk, hogy a kutató jobban jár egy több tízezer rekordot felölelő, regesztákat egyelőre nélkülöző adatbázissal, mint néhány száz-ezer komplett rekorddal.

Az adatbázis rugalmas eszköz, tetszés szerint bővíthető: akár úgy, hogy a meglévő részegységek hatókörét újabb fondokra, állagokra terjesszük ki (ettől függhet az egyelőre meglehetősen elmosódó, elsősorban a 19. század utolsó harmadára, a 20. század első felére koncentrálódó időkör is), akár úgy, hogy azokon belül új mezőket veszünk fel (ami azért meggondolandó, hiszen ehhez legtöbbször újra elő kell venni az iratokat); akár úgy, hogy új részegységeket hozunk létre és integrálunk (a lehetőséget a büntetőperes iratfajta esetében említettük). Konkrétan a Társadalomtörténeti Adatbázis kiterjesztése, egyrészt intézményen belül, másrészt – az érintettek együttműködési készsége esetén vagy önálló kutatási projekt hozadékeként – más levéltárak felé, a hasonló jellegű, illetőleg rokon iratanyagok tekintetében képzelhető el.

(További információk közvetlenül a szerzőtől: nagys@bparchiv.hu)

„Korrekt parasztok” emigrációban
 Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai.
 Hofer Tamás (szerk. bev.) Kalligram Könyvkiadó, Pozsony, 2001.

Hofer Tamás, aki szerkesztője a tanulmánykötetnek s a tizennyolc tanulmányból éppen kilencnek társszerzője is, úgy mutatja be az írásokat, hogy „Mindegyik falusi társadalmakról szól, túlnyomó többségében egyes községekben, helyszíni gyűjtőmunkával megfigyelt intézményekről, viselkedési mintákról. Az írások létrejötté, az alapjukat adó terepmunkák időpontja több mint ötven évet fog át, az immár befejeződött 20. században. Mindegyik írás – elnagyoltan szólva – még az ipari forradalom, a városiasodás, a szocializmus által kevésbé fölforgatott, maga hagyománya szerint élő falukat mutat be. A kötet egésze, mai szemünkkel nézve, *a régi falusi társadalomról* szól.”¹ (Kiemelés az eredetiben)

A kötet Fél Edit (1910–1988) sokoldalú munkásságának nem kívánja keresztmetszetét adni: noha „a régi falusi társadalomról” írt értekezései életművének jellegadó részét képezik, megítéléséhez hozzá tartozik azonban, hogy nem a teljességét. Más tudományos tevékenységéről, mint pl. „Fél Edit gyűjtőútjai”, Hofer Tamásnak egy korábbi, 1993-ban megjelent gyűjteményes kötetében olvashattunk egy tanulságos cikket (Hofer 1993). A terepmunkával folytatott paraszti társadalomkutatás mellett – különböző nevek alatt, mint ahogy korábban Fél Edit egyetemi kollégiumát nevezete: az „etnoszociológia”, majd később a „társadalomnéprajz”, végül a „saját kultúrájában kutató etnológus” (1982) – tevékenységében mindvégig jelen volt a muzeológusi munka. Az életmű esztétikumához mindkét értelmében véve hozzá tartozik – mintegy tudományos mondanivalója mögött meghúzódó utópiája realitásának bizonyítékait mentendő – a pusztuló világ, a régi falu teljes életét dokumentáló adatok, tárgyak önfeláldozó, szolgálatszerű gyűjtése, konzerválása, gyűjteménybe rendezése és a széles közönségnek való bemutatása. A kívülálló számára aligha válik el az előzőektől – gondolhatnánk – az etnológus asszony „szívügye”, a népművészet gondozása, amely mégis beleütközött a politikai propaganda számunkra kiporciózott didaktikai céljaiba. Az 1958-as brüsszeli világkiállításon aranyérmert nyert *Magyar népművészet – „emigrációban”* az *Ungarische Bauernkunst* – című kötet (Hofer Tamás és K. Csilléry Klára közreműködésével) a kifelé, Nyugat felé történő, hírverésre alkalmas magyar szellemi termékek exportjával, de a megjelenés késleltetésével, vagy akár megakadályozásával – Hofer Tamás kifejezésével: „emigrációba” kényszerítésével, mint jelenség, modellt teremtett (Bevezetés: 10). A *Bauernkunst*, mély cenzori aggodalmak mellett, majd csak 1969-ben, az angol, német és a francia nyelvű második kiadásával együtt jelent meg magyarul (Bevezetés: 16–17). Munkásságát emellett végigkísérte a hímzések és a viseletek kutatása, Fél Edit tolmácsolásában: a „kifelé és befelé megnyilvánuló (kifelé elválasztó, befelé összekötő)” jelenségek, a 20. századi parasztság „lefordítható” társadalmi jelbeszédének megfej-

¹ Hofer Tamás: *Bevezetés. Fél Edit és a magyar falusi társadalmak kutatása*. 9. (a továbbiakban: *Bevezetés*)

tése – ahogy a martosiak mondták: „engem Komáromban is megismernek, mert martosi ruhában megyek”.² A hetvenes évekig, míg divatja volt, nem idegenkedett hímzés-mintakönyv készítésétől sem, mint amilyen a több kiadást megért *Hímzés-minták Baranyából és Bács megyéből* című, hogy azután 1975-ben a matyó hímzésen keresztül a paraszti műveltség ősi – történetivé tételéhez, a népművészet korszakolásához szóljon hozzá (Fél – Hofer 1975). Ahogy ezekben az alkotásaiban, majd az átányi monográfiában is, az a tudományos mentalitás ölt testet, amelynek érdeklődése előterében a változó és elmúló társas ember áll. Így semmi sem esik tudománya határán kívül, ami erre az emberre vonatkozik. Nem keveset kellett ezért foglalkoznia a tudományágak közé emelt falakkal, ahogy ő fogalmazott: „az előttünk járóktól emelt tisztes palánkok szétfeszégetésével” (Fél 2001a: 327).

Egy ilyen humán program azonban könnyen elveszti saját belső gondolati tartását, ha elméleti gerincét nem gondozzák folyamatosan. Ha minden szöveggyűjteményen keressük a válogató szerkesztő keze nyomát, e kötet szövegeiben Hofer Tamás negyedrészt való jelenléte ezt még indokolhatóbbá teszi. Hofer Tamás közismert elméleti vénáját feltételezhetnénk a válogatás elvontabb összhangjában, sőt az egyes részterületekről – család, nagycsalád, nemzetség; az életút fordulópontja; helyi társadalmak, kapcsolatok hálózata – kiválasztott cikkeknek az elméleti kérdések felé vezető gondolatmenetében is. Ezzel szemben, úgy vélem, Hofer Tamásra inkább jellemzően, mint Fél Edittel közös munkájuk bemutatásakor, a vitában a nyilvánosság előtt annyiszor, szószólóként szinte félreáll, mintha egy harmadik személy gondolatait közvetítené, és inkább dokumentátori, értelmező szerepet vállal. Így tesz Hofer *A paraszti életforma változása* című fejezetben, míg az *Összegző írásokban* végképp előre engedi Fél Editet, hogy a világháborús tragédiák utáni újrakezdés során kialakított saját, egyéni tudományos programját, *A Magyar Népkutatás Kézikönyvében* 1948-ban megjelent nevezetes tanulmányt, *A magyar népi társadalom életének kutatását* szólaltassa meg újra, majd pedig a Párizsban 1982-ben elmondott, felszabadult hangvételi esszét, *A saját kultúrájában kutató etnológust*. A felszabadultságon, és ami kevésbé feltűnő, az átányi vizsgálat egyszerű, minden teoretikus görcsösségtől megszabadult kutatói öntudatán érezhető, hogy megtörtént az, ami 1961–62-ben még elképzelhetetlen volt, a monográfia három kötetben Nyugaton megjelent már és sikert aratott – Hofer Tamás mesebeli képével: szárnyas lovon nekivágtak, s átkeltek az üveghegyen (Bevezetés: 18).

Függetlenül attól, hogy hogyan tudnánk megkülönböztetni Fél Edit „etnológiai tényeitől” a mi történeti vagy társadalomtörténeti tényeinket, az „összegző”, vagy ebben az esetben inkább programadó írások közül *A magyar népi társadalom életének kutatása* című tanulmányt emelem ki, amelyet a Néptudományi Intézet kézikönyvébe írt 1948-ban. Rövid címével *A magyar népi társadalom* a magyar társadalomtudomány egyik legigényesebb, de mindenképp a legteljesebben megvalósított kutatási koncepciója. Sokféle oka lehet azonban annak, hogy – mint a kötet bevezetésében Hofer Tamás mondja – „Fél Edit erről a füzetéről nem szívesen beszélt”. Az egyik ok az lehet, hogy maga Hofer Tamás sem szívesen időzik a tudománypoli-

² A magyar népi társadalom életének kutatása, 349. (Fél 2001a)

tikának ebben az akaratuk ellenére először, de nem utoljára látómezejébe került szférájában. Mégsem ezért mentegeti Fél Edit írását. Úgy véli, 1948-as párizsi útja előtt kissé kiérleletlenül adta ki a szöveget a kezéből, s „az 1948 őszén tartott Etnoszociológiai (sic!) előadásain szélesebb, tovább-gondolt képet rajzolt föl a »társadalomnéprajzról«, mint a füzetben” (Bevezetés: 15. – és a 10. lábjegyzet – az előadás kéziratai talán az egyelőre hozzáférhetetlen hagyatékban vannak?). *A magyar népi társadalom* a politika célpontjává a Néprajzi Társaság 1949. június 22-i ülésén – mondhatnám – Ortutay Gyula *Kis magyar néprajz*-i Rajk-perében vált, ami azután a programban kifejtett kutatási irány sorsát tekintve sem maradt következmények nélkül. Írásakor, 1948-ban, Fél Edit nem sejtette, hogy egy év múlva, az alkotmányreform után már törvényesen is, „népi demokráciában” fog élni, amelyben tartósan az övétől merőben különböző, totalitárius népfogalom válik hivatalos és kötelező normává. A társadalmi szemléletű, tudományos néprajz korábban, a háború előtt, akár rokon hangnak is tűnhetett a dinamikus falukutatás változást sürgető szavával, mely utóbbihoz, mint „szegedi fiataalt”, Ortutayt Gyulát is számították. Ekkor, 1949 nyarán, amikor Ortutay a néprajzi társulati közgyűlésen társulati elnökként (egyben az iskolák államosítása után frissen újraválasztott vallás- és közoktatásügyi miniszterként), a „paraszttársadalom” felszámolásának eldöntött politikai akaratával háta mögött fellépett,³ Fél Edit füzetének minden mondata provokáció volt. Időrendileg képtelen helyzet, de ha – mint sok jel utal rá – Ortutay mindennek ellenére menteni kívánta szakmáját az özönvíztől, a nagyerejű szakmai szövegtől még hátbatámadva is érezhette magát. Ilyenkor nincsen tudományos hang, amely ne csengene disszonánsan, akár Hajnal István Fél Edit szövegében is respektált gondolatai, akár, mindjárt az első mondatában Fél Editnek a „társadalomtudománytól” elkülönülő etnológia mellett hitet tevő határozott hangja: „Akkor, amikor a népi társadalomról beszélünk, nem társadalomtudományi, hanem etnológiai tények vizsgálatát, megismerését tűzzük ki maguk elé.” Nehezen dinamizálható a folytatás is: „Ezek az etnológiai tények nem foglalkozási, nem életformák, hanem belülről organizált struktúrák. E struktúrák ősi, »hagyományosak«, generációkon át épülnek, alakulnak; ezekbe születik bele az egyén, akit körülfoznak, alakítanak, hogy azután az is benne élve kifelé hatva alakítsa azokat.” A lassú észjárású tudomány és társadalmi szerveződésének évszázados összefüggései használhatatlanok voltak a „forradalmár” hadiiparosító diktatúra számára, amely a falun éhező, vagy a városokba özönlő „három millió koldusra” mutogatott. A felülről sugallt irányba terelt, egy zászló alatt menetelő „tömeg” ideálja mellett szinte fölforgatónak számítottak Fél Edit azon példái, amelyekben az élet minden területéről, egyedi helyzetekben, individuális megoldásokat talált, s amelyek ráadásul a tönnies-i társadalom-közösség típusokban nem szervezett, „organizált”, hanem szerves, „organikus”, hagyományos struktúrákban, „népi közösségben” szerveződtek meg: „A népi közösség számos apróbb-nagyobb társulási csoportból áll – tehát nem egyforma, egységes, arányosan tagolt valami. Az egyes ember pedig nem közvetlenül tartozik a

3 Vö.: Ortutay 1949; lásd még Kósa 1989: 246.

társadalom valamely osztályához, hanem mint valamely közösség tagja kapcsolódik ahhoz.” (Fél 2001a: 324)

A programok, *per se*, nem arra valók, hogy megvalósítsák őket, hanem arra, hogy cselekvésre mozgósítsanak. Ez a lélektani momentum azonban csak valódi programoknál érvényesül. Az átányi kutatás – véleményem szerint – Fél Edit meg nem valósított programjának megvalósult tette. *A magyar népi társadalomban* Fél Edit megtalálta a lehetőséget arra, hogy a magyar néprajzkutatásnak elsősorban a századforduló óta elért eredményeivel, szociológiai fogalmi rendezőelvekkel, a jogtörténet, a történettudomány bevonásával fölvezolja az egésznek egy összefüggő részét, a faluban a család és a háztartás körül szerveződő világ jelenségeit. Ez kérdések sorát valóban kevésbé vizsgálja, a problematika szűkítése mégis inkább a terepmunkán felnőtt kutató korszerű és gyakorlatias előrelépése volt, semmint „visszalépés” a háború előtti irodalom (Ortutay) és „saját kutatói gyakorlatához képest” (Sárkány 2000: 54).

Fél Edit elképzelése egy olyan, „paradigmatikus”, fogalmilag akkoriban korszerűen elrendezett szerkezet volt, amelyben a kutatási szintek, vagy lépcsőfokok az élő értelmes emberig hitelesek voltak. Nem az egyenlőtlenségek újraértékelését vállalta, hanem együttélésük szervezeti műveltségként való megszólaltatását. *A magyar népi társadalomban*, 1948-ban, programként benne rejlik az, amit Hofer Tamás mond az átányi kutatásról, az a kutatási módszer, amely a műveltség nyilvános szélesebb csoportjaitól, majdnem az egész falut átfogó formáitól halad a mélyebb, intim szférák felé. Fél Edit kutatási menete és stílusa is, annak megfelelően, ahogy önmagát besorolta, elsősorban etnológiai, mégpedig abban a modern etnológiai értelemben, ahogy a kutatót kutatott „törzse” „be is avatja”, s végül el is hallgattathatja. Fél Edit családtagként vett részt szeretett házigazdája Orbán Ferenc siratásán, amit azonban nem tartott leírhatónak (Bevezetés: 22).

Akár van a kornak szelleme, akár nincs, Fél Edit írása számon tartott, eligazító biztatás volt azok számára, akik még két évtizedig a családban és háztartásban, a paraszti üzemformákban keresték a történeti demográfia és a társadalomtörténet-írás területén az angol családrekonstrukciós módszer elterjedése előtt, s azután is, romantikus háttére nélkül, a mikroszféra társadalmi szervezetének kulcsát. Paradox módon az 1950–60-as években kutatott átányi vizsgálat eredményei nem a jelen és a közelmúlt történetére voltak termékenyítő hatással, hanem inkább a korábbi állapotok, a 17–19. század rekonstrukciójára, míg az utóbbi évek magyar társadalomtörténeti összefoglalóiban éppen a 20. század második felében, Valuch Tibor könyvében jelenik meg a paraszttársadalom.

Az egyénekre közelítő koncepció beteljesülése a társadalmat kívülről közelítő trilógia: a falu társadalmát sok metszetben feltérképező „*Korrekt parasztok*” (*Proper Peasants* 1969), az átányi mindennapi műveltség enciklopédiája (németül: *Bäuerliche Denkweise* 1972; az egész szöveg magyarul: *Arányok és mértékek* 1997), az eszközök „arcképe” (*Geräte der Átányer* 1974) után a befejezetlen maradt negyedik, egyéni életrajzi kötettel a mű teljessé lett volna (Hofer 1993: 31, 35; Bevezetés: 24). Itteni bevezetőjében az utóbbiról Hofer Tamás úgy ír, hogy „Fél Edit asztalán szalaggal

átkötve maradtak ott az egyes személyekre, családokra vonatkozó szövegek.” (Bevezetés: 24). Az átányi életrajzi kötetben a sors átlépett ugyan, de egyetlen személy, a mezőkövesdi matyó szegényasszony, Gari Margit történetileg hihetetlen sokrétű műveltségének „monográfiája” mégis megjelent – franciára fordítva 1983-ban Párizsban (Fél – Hofer 1983), 460 oldalon, amiből itt is megjelent magyarul egy, a *Vigiliában* már régen olvasható morzsa (Fél 2001b).

* * *

Történeti szempontból kérdések sora merül föl Fél Edit kötetbeli megszólalásával kapcsolatban, mint ahogy már kezdettől fogva ez a szakma volt eredményeinek leghálásabb hazai befogadója, s gyűjtési útmutatóit is ide számítva, úgyszólván nincsen olyan munkája, amely valamilyen formában érdektelen lenne a történész számára. Korán és tudatosan választott, buktatói ellenére végigjárt tudósi pályája, ötven esztendő alatt, s az országterületen elszórt füzetnyi, cikkterjedelmű kismonográfiák, társadalomrajzok sora, s végül, de nem utoljára az Átányról készült mű, amelyeknek, ha nem is kényelmesen, de szellemi örökébe lehet lépni, s úgy tűnhet, „csak” történeti időben kell helyükre illeszteni őket. De vajon milyen időben?

Érdemes végigfutni a társadalomrajzok szempontjával Fél Edit „irodalmi munkásságán” (Serfőzőné Gémes 1993: 247–264), (lábjegyzetben hozva a kötetben helyet kapott írások teljes címét): a diplomamunkaként megírt német falu, Harta (1935); Dunapataj (1937); Martos⁴ először (1940); „Kocs 1936-ban” (1941); Martos másodszor (1942); majd Martosról⁵ még négy kiadás, máig tanulságos írás 1943–1944-ben; Marcelháza⁶ ugyancsak 1944; majd 14 év után, 1958-ban a bukovinai székelyek,⁷ (miközben tudjuk, hogy Fél Edit a „múzeumi akadozó csapatmunka helyett” 1951 óta egyedül, 1954-től Hofer Tamással kutatott már a Heves megyei Átányon); Tiszaigar⁸ (1959); végre 1961-ben az első, mindjárt 220 oldalas átányi értekezés *A gazdálkodás ágairól a Néprajzi Közleményekben*, s még egy *A parasztember szerszámairól*, az *Ethnographiában* (szintén 1961). Tehát 1961-ben van már egy sokszorosított, megvitatható átányi kézirat, amelyet (történészekkel: Balogh István, Szabad György, Szabó István, Wellmann Imre) meg lehet vitatni, *Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságait* (265–296) le lehetett vonni; kiadását erre alkalmas időben el is lehetett gáncsolni. Míg Átányról jelentős részlettanulmányok sora látott napvilágot, a fentiekén kívül, mint pl. *A monografikus tárgygyűjtésről a Néprajzi Értesítőben* (1964 – 84 oldal), vagy a Hofer Tamás által a legrangosabbnak tartott, egy, az egészből kiemelt hatoldalas miniatűr *A magyar népzene tárában*, egy „igazi, nyomtatott, bekötött »könyvben«” megjelent *Síratás Átányon* (158–167) című tanulmány, 12 nagyszerű fényképpel (1966); az *Arányok és mértékek az átányi*

4 *A társaságban végzett munkák Martoson*. 179–198. (Jelen kötet tartalomjegyzékében – rosszul – 1941 szerepel megjelenési évként.)

5 *A nagycsalád és jogszokásai a Komárom megyei Martoson*. 27–87.

6 *Egy kisalföldi nagycsalád társadalom-gazdasági vázlatja. A marcelházi Rancsó Czibor család élete*. 88–108.

7 *Adatok a bukovinai székelyek rokonsági intézményeiről*. 113–123.

8 *Fejezetek Tiszaigar társadalmának megismeréséhez*. 199–236.

gazdálkodásban és háztartásban először magyarul a *Néprajzi Közleményekben* (1967 – 170 oldal); valamint egy módszerében is példaszerű és szépen, tömören megírt kutatás eredménye *A kalotaszentkirályi kelengye* (1969) (136–157).

Visszatekintve sem érdektelen, hogyan, s mi lett az 1961-ben megvitatott, lektorált és kiadót megjárt magyar nyelvű Átány-kéziratból. Hofer Tamás azt írja: „Az 1961-ben visszakapott terjedelmes magyar kéziratból, végül, sok átírás, hozzáadás után három kötet lett, megjelenésük ideje: 1969, 1972, 1974. Mindegyik kötet mögött más ország, más intézmény, más döntéshozó személy állt.” Legelőször tehát a *Proper Peasants* jelent meg Chicago-ban (illetve a budapesti Corvina kiadásában) 1969-ben, az Átány-trilógia első és kulcsköteteként, amiből egy kerek kis dolgozat, a *Vasárnapi istentisztelet – az átányiak képe saját társadalmukról* jelent meg ebben a kötetben 2001-ben (256–261). Az 1997-ben megjelent *Arányok és mértékek a paraszti gazdálkodásban*, a kibővített magyar *Denkweise...* sem tud mást tenni, mint ahol szükséges – éppen harminc esetben – jegyzetben hivatkozik az Átány társadalmáról írt kötetre, a *Proper Peasants*-re, amely bizony nem mindenki számára elérhető, és ez, a magyar *Denkweise...* kiadás a németben az „arányokat és mértékeket” bemutató 139 fénykép nélkül jelent meg.

És akkor már a saját időnkben járunk. Pedig emlékszem, hogy a beavatottak 1970 körül tudtak már a *Proper Peasants* megjelenéséről. Aki látta, esetleg kézbe is vehette valahol, különösen a soványabb behozatalú hatvanas évtizedben szokásos rítusok szerint, a ritka és fontos nyugati könyvek titkának birtokosa csendes öntudatával járkált, szemérmesen tekintve el mások pillanatnyi figyelmetlensége vagy tájékozatlansága fölött, amellyel a tengeren túli antropológiai eredmények napra kész követésétől elmaradtak. Folyosókon, könyvtári ruhatárban meg-megvillant a tekintélyes, az Akadémiai Kiadónál megszokott, tömzsi termetűnél elegánsabb, angolszász ívszabású kötet szép agyagszínű papírkötése. Csalódást is okozhatott később, hogy a *Viking Fund Publications in Anthropology* sorozat, aminek a *Proper Peasants* éppen a negyvenhatodik darabja volt, minden kötetének ilyen színe volt. A klaszszicizáló puritán címlap a New York-i *Wenner-Gren Foundation* érdekes emblémájával, belső oldalán a washingtoni Kongresszusi Könyvtár szakkatalógus-számával, egy távoli zavartalanul fejlődő világ tudományos nivóját garantálta. A kötet izgalmát még növelte csak a két magyaros nevű szerző. A külsőségeknél maradva, nem okozott csalódást a kinyitott könyv sem. Magyar piacra csupán bibliofil kiadványhoz engedélyezett, halványsárga matt, békebeli könnyű rongypapír, amit lámpafénynél is lehet olvasni; tökéletes nyomdaképpel, szedéssel és kétszínű grafikus nyomatokkal, amelyek egy töretlen, nagy múltú ipari kultúrára vallottak. Az ilyen műveket megszagolni sem volt szégyen. Nem is kísérelték meg a kiadók a fényképek szöveg közé nyomását, 65 jó kép, amelyek harminc évvel ezelőtt még világosak, élesek voltak, s nem cserélték fel bennük sem a képoldalt, sem a képaláírást, hiszen a belső címlapon olvasható, hogy a pesti Kossuth Nyomdában készültek.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Fél 2001a: A magyar népi társadalom életének kutatása. In: Hofer Tamás (szerk.) *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 323-369.
- Fél 2001b: Margit és a halál. Beszélgetés életről, halálról, túlvilágról. In: Hofer Tamás (szerk.) *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 168-176.
- Fél Edit - Hofer Tamás 1962: Egy monografikus néprajzi kutatás történelmi tanulságai. In: Fél 2001: 265-296.
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1969: *Proper Peasants. Traditional life in a Hungarian village*. New York-Budapest.
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1972: *Bäuerliche Denkweise in Wirtschaft und Haushalt. Eine ethnographische Untersuchung über das ungarische Dorf Átány*. Göttingen
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1974: *Geräte der Átányer Bauer*. Budapest-Koppenhagen
- Fél Edit - Hofer Tamás 1975: A matyó hímzés alakulása és a magyar népművészet stíluskorszakai. In: *A Miskolci Herman Ottó Múzeum Évkönyve XIII-XIV*. 433-453.
- Fél, Edit - Hofer, Tamás 1983: *Margit Gari: Le vinaigre et le fiel. La vie d'une paysanne hongroise. Mémoires recueillis et présetés par*. Paris
- Hofer Tamás 1993: Fél Edit gyűjtőútjai. In: Fülemile Ágnes - Stefány Judit (szerk.) *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, 27-37.
- Hofer Tamás 2001: Bevezetés. Fél Edit és a magyar falusi társadalmak kutatása. In: Hofer Tamás (szerk.) *Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai*. Pozsony 9-26.
- Kósa László 1989: *A magyar néprajz tudománytörténete*. Budapest.
- Ortutay Gyula 1949: A néprajztudomány elvi kérdései. *Ethnographia*, (LX) 1-24.
- Sárkány Mihály 2000: A társadalomnéprajzi kutatás hazai története. In: *Magyar néprajz VIII. Társadalomnéprajz*. Budapest, 29-66.
- Serfőzőné Gémes Magda 1993: Fél Edit irodalmi munkássága (1934-1991). In: Fülemile Ágnes - Stefány Judit (szerk.) *Emlékezés Fél Editre*. Budapest, 247-264. (Ez 1998-ig kiegészítve: Fél 2001: 401-402.)

Romanizáció modernizáció nélkül

Mariana Hausleitner: Die Rumänisierung der Bukowina:

Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. 1918–1944.

[Bukovina romanizációja: Nagy-Románia nemzetállami igényének érvényesítése]

München (Oldenbourg) 2001.

„Romanizáció modernizáció nélkül” – egy összefoglaló fejezet alcímét idézve, így lehetne összegezni annak a politikának eredményét, amelyen keresztül az 1918 utáni román állam a Habsburg államtól átvett területeket nemzetállami keretbe integrálni szándékozott. Hausleitner a román nemzetállami modernizáció problémáját, eredetileg habilitációs dolgozatként megvédett munkájában, Bukovina esetében vizsgálja meg. Az 1918-ig osztrák közigazgatás alatt álló terület rendkívül érdekes eset, mert a nem-románok számaránya, összehasonlítva Erdéllyel vagy Besszarábiával, különösen magas volt. Az új politika bevezetése így Bukovinában széleskörű ellenállásra talált, ugyanakkor a problémák megoldásához hagyományosan pragmatikus módon közelítő nemzetiségi politikusok 1918 után nem kezdtek obstrukciós politikába, hanem az új hatalommal konstruktív módon hajlandók voltak a román parlament nyújtotta keretek között együttműködni (21).

A Trianon utáni új területekkel való gazdagodás kettős kihívást jelentett a román politika számára: egyszerre jelentkezett gazdasági, fejlesztési kérdésként, ahol a cél a nyugat-európai iparosodott társadalmakhoz való felzárkozás volt, másrészt a korábban különböző jogi normák alapján megszerveződő, eltérő gazdasági feltételekkel rendelkező, és a számos, nem-románok által is lakott terület integrációjának politikai céljaként. A szerző e „romanizáció” koncepciójának fejlődését és gyakorlati érvényesítését vizsgálja, ami például már a harmincas évek elejére tetemesen megnövelte a statisztikák által számolt román lakosok számarányát. Vizsgálja e politika módszereit és haszonélvezőit, arra is mindig rákérdezve, hogyan hatott e romanizáció modernizációs tekintetben, a végén feltéve a kérdést, vajon az 1941-es „etnikai tisztogatás” logikailag a kudarcot vallott romanizációs politika következménye-e.

A könyv hat fejezetből áll. Az elsőben a kérdésselvetést vázolja (11–28), a másodikban Bukovina történetét tekinti át (29–82), bemutatva az osztrák uralom alatt elért társadalmi és gazdasági fejlődést, valamint az egyes etnikai csoportok – románok, ukránok, németek, zsidók – politikai szervezeteinek kialakulását. A következő három fejezet a terület Nagy-Romániába való bekebelezése utáni folyamatok három nagy szakaszát foglalja össze: a harmadik az 1918–1928 közötti időszakot (83–218), a negyedik az 1928 és 1940 közötti éveket (219–346), míg az ötödik az 1940-től 1944-ig terjedő szakaszt (347–426). A hatodik fejezet a háborús évek büntetteit dolgozza fel, valamint áttekinti Bukovina szerepét a román történelem nacionalista értékelésében (427–462). A szerző itt foglalja össze művét, a szerinte legfontosabb tényezők és fejlődési szálak összeállítását, eredményeit a modernizációelmélet és a nacionalizmus-kutatás perspektívájából is értékelve. A mű alapos levéltári kutatásokon alapul,

a román-, angol-, német- valamint francianyelvű szakirodalom széleskörű ismerete mellett (vö. irodalomjegyzék: 463–491). Stílusa világos és józan, sikerül egyforma távolságot tartania mindegyik, a vizsgálatokba bevont féltől. Nem moralizál, és miután a bemutatottak alapján megvonja e modernizáció negatív mérlegét, Ernest Gellner és más történészeknek a balkáni nacionalizmus veleszületett gonoszságáról vallott felfogása ellen érvel, azt vallva, hogy a különböző kultúrák békés együttélésének keretfeltételeit elsősorban pragmatikus megoldások által, stabil jogi, nem utolsó sorban, a mindennapi életben is garantált, jogegyenlőséget biztosító állami és közigazgatási keretben kell megteremteni.

Bukovina az 1774/75-ös oszmán–oroszl háború folyamán került Ausztriához, majd 1849 után Galícián belül autonóm státust kapott, 1861-ben pedig önálló koronataromány lett. Az első világháborúig lakosságának többsége a mezőgazdaságból élt, de az egyes etnikai csoportok gazdálkodási hagyományai erősen különböztek. Az 1848-as reformok sok parasztot juttattak földhöz, a korábbi különbségek azonban még inkább konzerválódtak.

A következő évtizedek a földtulajdon koncentrációjához vezettek, a legnagyobb földtulajdonos továbbra is a görögkeleti vallásalap maradt, amely birtokait hosszúlejáratú bérletek formájában kezelte, azokat leginkább a biztos garanciát és legmagasabb bérleti díjat kínáló zsidó bérlőknek kiadva. A hagyományos bukovinai kézművesiparban a birodalom gazdasági integrációjának mélyülése (amit a 60-as években megkezdett vasútépítés segített elő), valamint a korábban fontos piacot jelentő Románia vámpolitikája, válságot idézett elő, amit a helyi gyárpar fejlődése csak lassan egyenlíthetett ki. Bukovina lakosságának összetétele rendkívül vegyes volt, az egyes nyelvi csoportok általában nem alkotottak egybefüggő tömböket. Az 1910-es statisztika szerint a népesség 38,4%-a rutén, 34,4%-a román, 21,2%-a pedig német nyelvű volt, a zsidók – az összlakosság 12,8%-a – főleg ez utóbbi csoporthoz tartoztak. Egyes nagyobb városokban az arányok ettől jelentősen eltérhettek, Csernowitz¹ lakossága ekkor pl. 48,8%-ban német nyelvű volt.

Az első világháború előtt az együttélés viszonylag békés volt. Ennek egyik oka a hagyományos, rendi struktúrákat megőrző politizálás, majd „proporc-demokrácia” volt, ami az ún. bukovinai kiegyezés után (1910) az egyes etnikai csoportoknak arányos képviseletet biztosított a bukovinai országgyűlésben. A társadalom csekély mértékű átpolitizáltsága, és az a tény, hogy a politika a földbirtokos arisztokrácia és a honoráciorok területe maradt, megakadályozta a tömegek mobilizálását, egyben kis körben egyeztetett pragmatikus megoldásokat biztosított.

A modernizáció századvégi megrekedése, a gazdasági stagnáció egyre komolyabb elosztási konfliktusokat teremtett. Különösen a (felső)oktatási rendszer nyújtotta karrierlehetőségek és az állami hivatalok stabil kereseti lehetőségei váltak mindinkább az éles verseny területeivé. Ilyen feltételek között az egyes etnikai csoportok saját nemzetiségi szervezeteket alapítottak, ami a korlátozott gazdasági lehetőségek közepette sok energiájukat kötötte le. Az ukránok, németek és zsidók szervezetei sokáig nyitottak voltak a többiekkel szemben és jelentős kulturális, sőt

¹ A szerző a földrajzi neveket általában osztrák változatukban használja, amit itt követek.

gazdasági aktivitást is fejtettek ki. A román nemzeti ideológia viszont kezdeti, liberális szakasz nélkül formálódott meg. Hordozói és aktivistái nem az osztrák kultúrához asszimilált nagybirtokosok, hanem azon elsőgenerációs értelmiségiek, a bukovinai társadalomban amúgy is marginális pozíciókat elfoglaló papok, tanítók és tanárok voltak, akik e társadalmi csoportnak a növekvő versenyben való veszélyeztetettségét, az osztrák közigazgatás által sokáig biztosított előnyös pozíció elvesztését, – főleg az ukránokkal és a zsidókkal szemben – valamennyi nemzetiségi csoportra kivetítették. Mint állítólagosan „autochtón népesség”, a stabilitásra igyekvő, és ezért valamennyi fél kölcsönös egyenlősége mellett fellépő állammal szemben, „történeti” jogokat követeltek maguk számára. A parasztnak a csoporton belüli nagy többsége azonban, éppúgy, mint a román nagybirtokosság, egyelőre ignorálta őket. Ezzel szemben a formálódó, szociáldemokrata irányultságú és vegyes etnikai összetételű munkásmozgalom, melynek sorsát szintén nyomon követi a szerző, a korszakban nemzetiségek feletti alapon szerveződött.

Bukovinának Nagy-Romániához történő csatolása radikálisan megváltoztatta a nem-románok helyzetét. Jogaik engedménynek tűntek, a nemzeti-liberális kormány társadalmi marginalizációjukat szorgalmazta. Az állam szemében minden autonóm struktúra gyanús volt, így centralizációs politikája keretében még a nem etnikai alapon szerveződött munkásbiztosítókat is szétverte. Az iskolarendszer a tudatos romanizációs politika eszközévé vált, a nem-román tannyelvű iskolák száma gyorsan csökkent. Különösen erős nyomás nehezedett az ukránokra, akiket a politika ukránizált, nyelvüket felejtett románoknak tekintett. A nem-románok – a nyelvi bizonyítvány megkövetelése miatt – egyre inkább kiszorultak az iskolarendszertől és a közigazgatásból. Mivel így módon biztosítva volt a helyi román értelmiség elhelyezkedése, a diákok – szemben Iasival és Bukaresttel – kisebb mértékben váltak a jobboldali radikalizmus bázisává.

1928-ban a Nemzeti Parasztpárt (Partidul National Taranesc) került hatalomra, amely hajlandó volt a kisebbségeknek az állami politikába történő integrálására, s bizonyos mozgásteret biztosított autonóm szervezeteiknek. A világgazdasági válság azonban leszűkítette a kormány lehetőségeit, szűkös anyagi keretei mellett nem volt mód a nemzetiségi iskolák hálózatának kiépítésére, a népbankok és szövetkezetek sorozatos csődje pedig tovább gyengítette a nemzetiségi szervezeteket. Az 1933-ban hatalomra kerülő Nemzeti-Liberális Párt (Partidul National-Liberal) régi politikáját folytatta: a kényszerasszimiláció programja keretében, 1938 után a kisebbségi szervezetek hivatalosan már csak a nemzeti egység szervezeteken belül működhetnek. A kisebbségi szervezeteken belül is strukturális változásokra került sor. A háború utáni, tárgyalásos politikát képviselő politikusok és szervezeteik egyre inkább teret vesztek a radikális nézeteket valló és gyakran nemzetiszocialista irányultságú szervezeteket alapító fiatalabb nemzedékkel szemben. Az ukránok esetében az emigrációba távozott politikusok is ezt a trendet erősítették, míg a németeknél a német birodalmi szervek szintén a radikálisokat támogatták. A hagyományos kisebbségi szervezetek elavult, merev szervezeti struktúrái mellett, parlamenti politikusaik elszigeteltsége és ebből fakadó cselekvésképtelensége miatt, a nemzeti-

szocialisták a néptömegeket is mozgósító erőként léphettek fel, éppúgy, mint a Vasgárda a románok körében. A korszakban a bukovinai zsidók is külső vonatkoztatási keretben kezdtek el politizálni, a cionizmus befolyása ekkor nőtt meg erősen körükben. Veszélyeztetett helyzetüknek azonban csak a korszak végén kezdtek tudatára ébredni, a Goga-kormány antiszemita törvényeinek hatályba lépésekor. Mivel az új intézkedések mindig csak egyes csoportok ellen irányultak, széthullott a közös védekezés lehetősége. Az iskolák és a közigazgatás messzemenő romanizációja után a bukaresti politika a gazdaság romanizációját tartotta szem előtt, amit a törvényhozás nyújtotta eszköztárral ért el. Az elhelyezkedést kereső egyetemisták igényeinek kielégítésére azonban már nem volt annyi lehetőség, mint közvetlenül a háború után, ők így mindinkább a jobboldali szervezetekbe áramlottak.

Az 1940 és 1944 közötti években Bukovina egykori „multikulturalizmusa” véglegesen véget ért. A pusztítás első hullámát Bukovina északi részének 1940-es szovjet megszállása hozta, majd az 1941 júliusában visszatérő román katonai hatóságok a viszonyok új rendezésébe kezdtek. A szovjet hatóságok nem terveztek etnikai tisztogatást, azonban sok románt és zsidót deportáltak. Az első intézkedések a politikai tisztségek viselői ellen irányultak, a második üldözési hullám az osztályellenségekre fókuszált, akik között – mint „kapitalista” – sok zsidó volt. Mivel a harmadik szakasz politikájának indoklásaként akkoriban – de a mai román történetírásig is bezárólag – gyakran az az érv szolgált, hogy a zsidók kooperáltak a szovjet hatóságokkal, Hausleitner behatóan foglalkozik a zsidóknak a szovjet uralom alatti helyzetével és szerepével. A szerző arra az álláspontra jut, hogy a kevés helyi kommunista aktivista, ahogy más kisebbségnél is, csak másodrangú szerepet játszott, kulturális életük beígért fejlődése a gyorsan szovjetizáló kultúrpolitikának esett áldozatul.

A német kisebbség, a Német Birodalommal kötött egyezség miatt, bizonyos védelmet élvezett. 1941 őszén, a német hatóságok tervei alapján, nagy részüket Bukovinának mind az északi, mind pedig déli részéből kitelepítették. Bukovina visszafoglalása után a román állam részéről a kisebbségek – különösen a zsidók – addigi diszkriminációja helyébe a velük szembeni nyílt erőszak lépett. Gazdasági létesítményeiket kisajátították, a zsidó lakosságot Transznisztriába, illetve német lágerekbe deportálták.

A szerző tömör összefoglalásában: „A zsidó tulajdonnak a románoknak való, szakmai kompetenciát nélkülöző átadása meggyorsította a gazdasági szétesést, amit a háborús évek meg-megújuló rablási lehetőségei elfátyoloztak. »Romanizáció« címkéje alatt, e fázis első lépéseként, a zsidóknak az állam általi tömeges meggyilkolását és kifosztását tervezték. Ezután minden ukránt, lengyelt, örményt és egyéb [nemzetiségűt] el akartak üldözni Bukovinából. Viták csak arról voltak, hogy kié legyen a préda: a bukaresti minisztériumoké, vagy azoké, akik az üldözést a régióban lebonyolították.” (454)

Specifikus fejlődési körülményei miatt, a bukovinai román nacionalizmus a kezdetektől a többi népcsoport ellen irányult. Mindez a terület modernizációját, bár az egyéb okokból alacsony szintű maradt az osztrák birodalom más részeihez képest, ráadásul a 19. század végén le is lassult, 1918 előtt nem tarthatta fel. A nem románok

által létrehozott szervezetek az adott keretek között, a kulturális tevékenység mellett, részben a terület gazdasági modernizációját is elősegítették. 1918 után az állami intézkedések tudatosan a román kezdeményezések támogatását célozták. Növekvő mértékben akadályozták a kisebbségi szervezetek fejlődését, bár ezek saját forrásaik révén egyelőre még képesek voltak munkájuk folytatására. Elsorvadásuk a gazdasági válság idején indult meg, amikor a nem-románok között is megjelentek a többi csoport ellen irányuló, saját szociális problémáikat ez utóbbiak rovására író radikális programok. Ugyanebben az időszakban a román „nagypolitikában” is két modernizációs koncepció csapott össze: míg a bukaresti politikusok, egy összromán fejlesztési stratégia keretében, hajlandók voltak együttműködni akár a helyi zsidó vállalkozókkal is, míg a bukovinai nacionalisták a román projektek kizárólagos támogatását követelték az „idegen uralom” nyomai lerázásának programjával. Ez az alig differenciált koncepció nyilván nem nagyon volt alkalmas egy modern társadalom belső struktúráinak megragadására. A szerző elemzése alapján a román nacionalizmus az új helyzetben a román bürokrácia uralmi ideológiájává vált, és gyakran a gazdaságilag teljesítőképesebb nem-románok ellen irányult. Utóbbiaknak csak két lehetőségük maradt: az asszimiláció vagy a gazdasági ellehetetlenülés. A nacionalizmus ily módon „modernizációs eszközből modernizációs pótlássá” vált. (454) A könyvben bemutatott három időszakban a stagnáló gazdasági fejlődés, a beszűkülő szociális esélyek folyamányaként, valamennyi nemzetiségi csoport körében nőtt a radikális eszmék és mozgalmak befolyása. A versenytársak ellehetetlenítése, gazdasági létesítményeik elrablása – ez utóbbi esetben – ugyanakkor nem jelentette azok produktív használatát, hanem gazdasági stagnációhoz és visszaeséshez vezetett, – egy olyan devolúcióhoz, ami még a nemzetiségi viszonyokat is kiélezte.

Hausleitner művében e sajátos modernizációs program kudarcba fulladásának elemzése ugyanakkor a bukovinai román nacionalizmus, valamint a nem románok nemzeti tervezetei fejlődésének vizsgálatát, keletkezési és működési feltételeinek, kölcsönhatásainak rekonstrukcióját is jelenti. A típuskonstrukciók helyett, azok körütekintő nyomon követésére törekszik, egyebek mellett a magyarázó erővel felruházott „balkáni nacionalizmus” helyett a konkrét politikai keretfeltételek kidolgozására, ami lehetővé teszi a sikeres modernizációt – akár a most már csak lényegesen kevesebb nemzeti kisebbségektől lakott Romániában, de más fejlődő társadalomban is.

Írta: Juliane Brandt

Fábián-életrajz.

Fábián József (1761–1825) református esperes pályafutása.

Írta és szerkesztette Hudi József. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa, 2002.

A kötet egy sokoldalú, ugyanakkor a vállalt hivatásait elszántan teljesítő embert mutat be, családi hátterével, beillesztve a korszak viszonyaiba. Mivel a bevezető Fábián József életét és a vonatkozó forrásokat tekinti át, a kiválasztott források – elsősorban Fábián József műveiből vett szemelvények, de a lelkészi, műfordítói, szerzői és kiadói tevékenységéről, valamint életkörülményeiről valló dokumentumközlések is – művelődés- és társadalomtörténeti tanulságokkal is szolgálnak. A sok szempontot figyelembe vevő, gondos válogatás, amely csak ízelítőt adhat a több ezer oldalas kézirat és nyomtatott hagyatékból, láthatóan széleskörű kutatómunkán alapul. Az egyes forrásközlések elején regesztaszerű összefoglalások és rövid bevezetők állnak, amelyek a lábjegyzetekben közölt szómagyarázatok és szövegbeli utalások megfejtései mellett, a tájékoztatást segítik (lásd 37). Fábián Józsefről nem maradt fenn portré, ezért a kötetet kortársai arcképei, valamint néhány általa fordított könyvből átvett rajz, továbbá kiadványai címlapjainak és képeinek másolatai illusztrálják.

A könyv elején a szerkesztő bemutatja Fábián József életét és munkásságát. Áttekintést ad a rá vonatkozó irodalomról (*Fábián József emlékezete* 7–8), összefoglalja az *életrajzi állomásokat* (9–11), külön bemutatja a *tudós prédikátort* (13–24), a folyóiratszerkesztőt és könyvkiadót (25–28), a tudományos ismeretterjesztőt (29–30), a családapát, aki tudományos munkája során jelentős adósságot halmozott fel, amit halála után idősebb fiai csak nehezen tudtak rendezni (31–35). Különösen érdekes a korabeli életviszonyok bemutatása, amint azt Hudi József beleszövi az életrajzi rekonstrukcióba. Nemes szülők gyermekeként, Fábián József a jogi pályát is választhatta volna, folytatva ezzel a Hont megyéből a 18. században Veszprémbe áttelepült családja stratégiáját, és követve a helyi nemesi elit hagyományos életformáját. Szülei őt azonban lelkészi pályára szánták és Debrecenbe küldték, ahol sikeresen elvégezte a teológiát, majd 1791–93 között Svájcban folytatta tanulmányait. A fiatal lelkész e helyeken természettudományos képzettségre is szert tett, ami deista világképébe problémamentesen belefért. Szerény keretek között valószínűleg maga is kutathatott: kísérleteket ismételt meg, amihez vörösberényi parókiáján külön szobát is berendezett. A lelkész ugyan jobban élt, mint a telkes jobbágy (14), de – miként a bemutatott díjlevélből kiderül – nem sokkal jobban. Ilyen körülmények között, a rábízott feladatokon túl, kezdi el írni népművelői, felvilágosító könyveit (*Természeti historia a' gyerekeknek*, Veszprém 1799; *Természeti tudomány a' köznépeknek*, u.o. 1803), majd egy borászati és egy szőlészeti kézikönyvet is lefordít, melyek országosan is elterjedtek (*A boroknak természetéről, készítésekről és eltartásokról való értekezés*, u.o. 1803; *Visgálódó és oktató értekezés a szőlő-mívelésről*, u.o. 1813–14). A háttérben a babonák elleni küzdelem áll, a gazdasági viszonyok javításának kívánalma, a hatékonyabb mezőgazdasági módszerek terjesztése. Egy Columella-fordításon keresz-

tül kortársainak a paraszti (és általában a fizikai) munkával és a mezőgazdasággal szembeni lenéző viszonyán (79) is változtatni próbál (Pest 1819). A lelkeszi munka inspirálására folyóiratot alapít, ami a drága és gyakran hozzáférhetetlen külföldi művek helyett, magyar nyelvű segédeszközként kíván a kollegák kezébe adni, lehetőséget nyújtva egyben tevékenységük mibenlétének megtárgyalására is. A *Prédikátori Tárház* (1805–1808) prédikációkat, tervezeteket, imádságokat, de értekezéseket, hivatalos híreket, és életrajzokat is közöl. A tévesen prédikációgyűjteménynek vélt *Tár* ekként az első magyarországi protestáns teológiai folyóirat is (25–26). Tíz évvel később Látzai Szabó Józseffel még egyszer indít egy ilyen vállalkozást: a Pesten megjelenő, hasonló profilú *Lelki Pásztori Tárház* (1818) azonban csak négy számot ért meg. Ezen túl, a gyermekek számára, természettudományos és gazdasági tankönyveket is tervezett, amelyek azonban – az egyházi grémiumok negatív véleménye miatt – kéziratban maradtak. Fábián e szerteágazó közvetítő, ismeretterjesztő és publikációs munkáját – „4000 kéziratot és nyomtatott oldalnyi írást és műfordítást hagyott hátra, s közel 2500 folyóiratoldal őrzi keze nyomát” (36) –, ahogy a rövid életrajz következtetni engedi, egy baráti és kollegiális hálózaton belül, de messzemenően magányszorgalomból folytatta, aminek költségeit és gazdasági kockázatát egyedül viselte.

A válogatásban bemutatott források ízelítőt adnak Fábián József műveiből, az általa művelt műfajokból a természettudományos, gyermekeknek, illetve felnőtteknek szánt tankönyvtől a mezőgazdasági kézikönyvön át, egészen a teológiai folyóiratig. A felvilágosító és népművelő lelkesz módszertani fejtegetései, konkrét témákat tárgyaló magyarázatai, szűkös, és általa javítani kívánt életviszonyokra, művelődésbeli adottságokra, illetve a kortársak szokásaiban és mentalitásában fennálló kihívásokra és késztetésekre engednek következtetni. Ugyanakkor a válogatásban e korabeli műveltség egyes jellemző műfajait is megtaláljuk. Hudi József szerint „Fábián József élete és működése – jelentőségénél fogva – monografikus feldolgozást igényel” (34), amihez e forrásválogatás lehet az első lépés.

Írta: *Juliane Brandt*

„Érdekeltség és érdektelenség”

gazdaságtörténeti alapfogalmak és alapkérdések Tomka Bélától

Tomka Béla: *Érdek és érdektelenség.*

A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892-1913.

/Vállalkozástörténeti tanulmányok 1./

Multiplex Media-Debrecen U. P., Debrecen, 1999.

Kevesen művelnek ma Magyarországon gazdaságtörténetet, s még kevesebben teszik ezt a nemzetközi szakirodalom ismeretében, annak eredményeivel lépést tartva. Bátran mondhatjuk ugyanakkor, korábban sem tartozott a legkutatottabb témák közé hazánkban a gazdaságtörténet, ráadásul az 1945 után született írások rendszerint erősen magukon viselték a marxi-lenini ideológia jegyeit. Nemcsak megválaszolandó kérdések vannak tehát a magyar gazdaságtörténet kutatói előtt, hanem már megválaszolt(nak vélt) kérdések újravizsgálata is rájuk vár.

Tomka Béla egy ilyen (alap)kérdést választott vizsgálatára tárgyául: a bankszféra és ipari szektor kapcsolatát. Írását ugyanakkor nemcsak mint gazdaságtörténeti szakmunkát kell recenzálnunk, hanem mivel egyetemi tankönyvként jelent meg, tankönyvi minőségében is értékelnünk kell.

A könyv *Bevezetéséből* kiderül, hogy a nemzetközi szakirodalom alapján bank-ipar kapcsolat vizsgálata két kérdés körül csoportosul: 1. milyen szerepet töltek be a bankok az iparosodásban, gazdasági növekedésben; 2. mennyiben volt hierarchikus a kapcsolat bankok és iparvállalatok között. Az eddigi válaszok szerint 1. (Alexander Gerschenkron elmélete) bizonyos esetekben, a később iparosodó és közepesen fejlett/elmaradott régiókban (lásd Közép-Európa) a bankok fontos szerepet játszottak az iparosodás folyamatában, itt a bankok feladatkörébe nem csak a hagyományos banki funkciók tartoztak bele (univerzális bankok – klasszikus példa Németország); 2. (Rudolf Hilferding elmélete) a bankok a tőkés fejlődés előrehaladtával (minden országban) mind jelentősebb befolyásra tettek szert az iparvállalatokban, mivel azok a növekvő tőkeigény miatt egyre inkább rá voltak utalva a banki hosszúlejáratú hitelekre. A hosszúlejáratú konstrukciók pedig arra készítették a bankokat, hogy ellenőrizzék hitelfelvevőjük működését, s ezzel kezdetét vette a banki és az ipari tőke összefonódása, ahol a banké lett az irányító szerep (finánc-tőke-koncepció).

Tomka arra vállalkozik, hogy nyomón kövesse, „milyen kapcsolat alakult ki a századforduló Magyarországon a bankok és az iparvállalatok között. Amennyire lehetőségünk engedi, igyekszünk a már említett két szempontot egyaránt érvényesíteni dolgozatunkban: mind a bankuralom problematikáját, mind pedig a bankok növekedésben betöltött szerepét vizsgálni kívánjuk.” (18.) A két elmélet tehát csak a – nemzetközi szakirodalomban is vissza-visszatérő – szempontokat adja meg, s nem konkrétan Gerschenkron és Hilferding elméletének Magyarországra vonatkozó teszteléséről szól a könyv. Valószínűleg ezzel magyarázható, hogy bár

részletesen bemutatja a szerző Gerschenkron elméletét, az ismertetésből kimaradtak Gerschenkron Magyarországról vallott nézetei. (Magyarországot ugyanis a kelet-európai mintába illesztette be Gerschenkron, vagyis itt szerinte nem a bankok, hanem az állam játszotta a legnagyobb szerepet a növekedésben.)¹ A banktörténész Tomka Béla számára a bankok magyar növekedésben játszott szerepe önmagában a kérdés, s nem a magyar növekedés eredete.

A két elmélet korántsem új keletű, a hilferdinginél több mint 50 évvel fiatalabb gerschenkroni elmélet is 40 éves ma már.² A vizsgálat időszerűsége ugyanakkor megkérdőjelezhetetlen, egyrészt mert a nemzetközi kutatásokat még a 1990-es években is orientálták ezek a szempontok (2.1. *A nemzetközi szakirodalom*), másrészt a magyar gazdaságtörténet jelentős lemaradásában máig adós a témához kapcsolódó alapkutatások nagy részével (2.2. *A hazai kutatások fontosabb jellemzői*). A bank-ipar kapcsolat kutatásában elért nemzetközi és hazai eredmények áttekintése mellett a szerző rámutat a módszertani és definíciós kérdések kutatásbefolyásoló szerepére is.

Saját vizsgálatának bemutatását célok és eszközök számbavételével kezdi el (2.3. *Kutatási célok. A felhasznált forrásokról*). Tomka kutatásának lehetséges eredményeit behatárolják a magyar gazdaságtörténet jelenlegi adottságai, számos bank és iparvállalat üzletvitelének szisztematikus vizsgálata adhatna általános érvényű elemzést a bank-ipar kapcsolatról - ez kétségtelen. Ezek hiányában a szerző a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank (PMKB) vizsgálatából indult ki. A PMKB esettanulmányának értéke szintén egyértelmű, hiszen a kor (egyik) legnagyobb bankjáról van szó, amely a vizsgált időszakban végig növekedett, a korabeli szakmunkák, statisztikák nagy ipari érdekkört tulajdonítottak neki, s a kutatás szempontjából döntő fontosságú jó forrásadottságokkal is bír. Bár a PMKB-on kívül más bankokról, sőt az iparvállalatok³ oldaláról nézve is tesz megfigyeléseket a könyv, az eredmények jelentős része a PMKB-hoz kapcsolódik. A címben megadott időkeret is a PMKB vizsgálatának mintaéveihez (1892, 1896, 1901, 1906, 1910, 1913) igazodik.⁴ A mintaévek mellett a fejezetben a kutatás szempontjait, könyvészeti és levéltári forrásait is részletesen ismerteti a szerző. A könyv külön értéke, az üzleti mérleg forrásként való kezelésén túl, hogy bevezeti az olvasót a mérlegek forráskritikai elemzésébe is. A belső és a nyilvános mérlegek összevetése alapján Tomka itt-ott felfedi a mérlegkészítés, mérlegkozmetikázás lehetőségeit, s az egyes mérlegtételek lehetséges tartalmát. A kezdő gazdaságtörténészek, egyetemi hallgatók, s talán az érdeklődő laikus olvasók is külön hálásak lettek volna, ha a mérlegek „rejtélyes” fogalmait, s talán még néhány

1 „[Magyarországon] a bankok tevékenysége egészében inadekvátnak bizonyult, és a századforduló körül a magyar kormány erőteljes iparosítási politikába kezdett.” (Gerschenkron: *A gazdasági elmaradottság - történelmi távlatból*. Budapest, 1984, 55.)

2 Hilferding fináncióke tézisének az 1950-es években adták ki magyarul, eredetileg 1910-ben jelent meg. Gerschenkron elmaradottság elméletét 1984-ben publikálták Magyarországon, az eredeti tanulmány 1962-ben jelent meg.

3 A kutatás másik megszorítása, hogy csak ipari részvénytársaságokra terjed ki.

4 Ezek alapján felmerülhet a kérdés, vajon miért nem szerepelteti a szerző az alcímben a Pesti Magyar Kereskedelmi Bankot?

fontosabb gazdasági fogalmat⁵ egy függelékben külön is összefoglalt volna a szerző.⁶ A történészhallgatók számára egyébként szakmailag így is nagyon tanulságos és tanulmányozásra érdemes a forrásokról, kutatási szempontok végigvezetéséről, fogalmak tisztázásáról beszámoló fejezet.

A magyarországi bank-ipar kapcsolat vizsgálatának keretét a magyar bankrendszer fejlődésének, sajátosságainak áttekintésével teremti meg Tomka, benne részletesen kitérve a PMKB történetére (3. *A hazai bankrendszer fejlődése és a bank-ipar kapcsolat a 19. század végéig. A magyarországi bankrendszer és a Pesti Magyar Kereskedelmi Bank a vizsgált korszakban*). A magyar banktörténetről korábban könyvet⁷ is publikált szerző korszakokra bontva (1840–1866, 1866–1873, 1873–1895, 1895–1913) mutatja be a magyar hitelélet kiépülését, nemzetközi kapcsolatait, a nemzeti bank sajátosságait, s a magyar gazdaság korabeli állapotát. Az olvasó megismerkedhet a pénzügyintézetek aktív (hitelformák) és passzív (betétek) üzletágának fogalmával, a bankok fiókhálózatának kiépítési folyamatával, ipari részvénytársaságok alapításában való részvételük változásával.

Bár 1873 előtt is volt rá példa, hogy egy bank a hagyományos banki üzletkörön túl merészkedve ipari részvénytársaság alapításában vett részt (pl. Angol-Magyar Bank, Angol-Osztrák Bank), a bank-ipar kapcsolat jellemzően az 1890-es évek elejétől, közepétől vált élénkebbé, amikor a bankok újra beszálltak az alapítási üzletekbe (második Gründerzeit). Ezért lett tehát a századforduló a vizsgálat tárgya (4. *A bank-ipar kapcsolat főbb formái a századfordulón*). A két szektor kapcsolatát Tomka három szempont mentén elemzi: 1. hitelkapcsolatok (rövidlejáratú hitelek); 2. alapítási és értékpapír-kibocsátási üzletek (hosszúlejáratú hitelek, vállalkozó bank); 3. intézményes összefonódás (tulajdonosi, személyi összeköttetés) – a vizsgálat centrumát továbbra is a PMKB esettanulmánya képezi.

A fináncsőke koncepció szerint a bankuralom kialakulásához bank és iparvállalat közötti mind szorosabb hitelkapcsolat vezetett, eszerint már a rövidlejáratú hitelek (váltó, folyószámla, előleg) vizsgálata során intenzív kapcsolatot kellene találni a bankok és egyes iparvállalatok között. A PMKB esete azt mutatja, a bank üzletmenetében az ipari hitelezés növekvő szerepű volt ugyan a vizsgált időszakban, de végig alárendelt maradt a többi ügyfélkörrel szemben. A bank ipari üzletköre jellemzően középvállalatokból került ki, a leginkább tőkeigényes nagyvállalatok láthatóan önfinanszírozásra törekedtek, s igyekeztek megszabadulni hiteleiktől. A PMKB-nál megfigyelt váltótárca kozmetikázás pedig a bank azon szándékáról tanúskodik, hogy igyekezett minél likvidebbnek, mobilabbnak mutatkozni a külső szemlélők (betétesek, partnerek) előtt.

Az alapítási üzletek vizsgálata sem erősítette meg a bank aktív ipari részvételét. A kibocsátási üzletek amúgy sem magas hányadában az ipari emisszió korántsem volt domináns. Bár a politika a hazai ipar támogatására szólította fel a bankokat

5 Pl.: placírozás, blakírozás, pénzügyi hányados, váltóleszámítolás stb.

6 Amit megtett a szerző például *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947* című, 2000-ben már második kiadásban is megjelent munkájában.

7 Tomka Béla: *A magyarországi pénzügyintézetek rövid története 1836–1947*. Budapest, Gondolat Kiadó, 1996. Második kiadás. Budapest, Aula Kiadó, 2000.

(1890: XIII. XIV. tc.), s retorikájukban esetenként bankvezérek is fejet hajtottak ezen akarat előtt (Lánczy szavai a *Honi Iparban* 1904. dec. 15.), a számok mást mutatnak: a PMKB 1895–1913 között 25 ipari alapításban – ebből is csak 9 esetben jött létre új részvénytársaság – vett részt, miközben az ipari részvénytársaságok száma 249-ről 966-ra nőtt. (112.) Részvénytársaság-alapítás, egy cég részvénytársasággá alakítása, alaptőke-emelés vagy részvényvásárlás kapcsán a PMKB tárcájába került értékpapírok rendszerint nem maradtak tartósan a bank tulajdonában, az effajta szerepvállalás nem is minden esetben volt a bank üzletpolitikájának része (lásd Danica Boszniai Ásványolaj és Vegyigyár részvényei – 1909), viszont ezen keresztül a bank többnyire megszerezhetette a letéti üzletek monopóliumát az adott részvénytársaságnál. A nem hagyományos, vállalkozói banki magatartással tehát gyakorlatilag a hagyományos üzletágait erősítette a bank.

Bankok és ipari részvénytársaságok intézményi összefonódottságát két szempontból elemzik a gazdaságtörténészek, vizsgálják a bank tulajdonosként való megjelenését a vállalatban (tulajdonosi ~), illetve a bank vezetőségének megjelenését a vállalat felügyelő bizottságában és igazgatóságában (személyi ~). Egy bank ipari szerepvállalásának növekedését az értékpapírtárca növekedésén szokás lemérni, holott – mutat rá Tomka – az értékpapírtárca nem csak ipari részvényeket tartalmaz, az ipari részvényeknél jóval nagyobb számban voltak jelen állampapírok, záloglevelek, de még vasúti részvénytársaságok értékpapírjai is. (4.11. táblázat, 124.) Megerősítve a PMKB alapítási és kibocsátási üzletágának elemzésénél mondottakat Tomka azon a véleményen van, hogy a bank ipari részvényeket nem elsősorban befektetési céllal vásárolt, hanem hogy a vállalat letéti üzleteit biztosítsa a maga számára. Az ez irányba tett lépések a vizsgált húsz évben erősödtek ugyan, de még így is alacsony szinten maradtak.

A két szektor személyi összefonódása (*interlocking directorates*) már a kortársak fantáziáját is megindította, s ennek történeti kutatása ma sem csak a gazdaságtörténészek felségterülete, be-bemerészkednek oda társadalomtörténészek is a gazdasági elitkutatások apropóján. Gazdaságtörténészek számára a vizsgálat jellemzően az összefonódás létrejöttének okára, céljára irányul, s azt a két fő elmélet alapján vagy a bank iparvállalat felett gyakorolt kontrolljának (kontroll elmélet) vagy a vállalatról szükséges állandó információ megszerzési formájának (információ elmélet) tekintik, vagyis mindkét esetben a bank érdekeit érvényesítő eszköznek. Tomka szerint a kapcsolat nem magyarázható csupán e két funkcióval (ellenőrzés, megfigyelés/monitoring), többféle funkciót is betölthetett a személyi kapcsolat, s nem feltétlenül jelentett egyet a bank dominanciájával. Nehezen kvantifikálható, hogy a személyes jelenlét egy vállalat vezető testületében milyen befolyást biztosíthatott a banknak, hiszen ezt sok tényező meghatározhatta. Függett például attól, hogy a bank milyen tulajdonrészrel volt jelen az adott vállalatban, vagy milyen beosztású, presztízsű képviselői ültek az adott grémiumban. Nem elhanyagolható szempont az sem, hogy egy-egy bankvezér az esetenként igen nagyszámú pozíciója mellett milyen mértékig volt képes saját hitelintézete mellett más vállalatok üzleti életében is tájékozódni, a műszaki kérdésekben felmerülő inkompetenciáról már nem is

szólva. A kérdés összetettségét találóan szemlélteti a szerző, amikor – az esettanulmány módszerének előnyét kiaknázva – részletesen bemutatja a PMKB magatartását és szerepét a Rimamurány-Salgótarjáni Vasmű 1909-es alaptőke-emelési kísérletében, illetve a Hungária Műtrágyagyár részére végrehajtott 1910-es részvényvásárlásban.

A bankok és iparvállalatok viszonyának bemutatásában a két szféra lehetséges érintkezési pontjainak vizsgálata mellett a szerző a piaci verseny hatását sem mulasztja el figyelembe venni. Rámutat arra, hogy a századforduló magyar hiteléletét kevésbé jellemezte a hitelügy centralizáltsága, s a bankok közötti versenyt – főleg a nagyobb – vállalatok könnyen kihasználhatták. Ennek kedvezett az a tendencia is, hogy a kockázatos üzletnek számító, tartós tőkelekötéssel járó ipari befektetéseket rendszerint több bank közösen hajtotta végre.

Az esettanulmány eredményei szerint tehát (1.) nem mutat semmi arra, hogy a PMKB meghatározó szerepet töltött volna be az ország iparosodásának előmozdításában, illetve (2.), hogy a vele üzleti kapcsolatba került ipari részvénytársaságokkal szemben az irányító szerepében működhetett volna. A 4. fejezettel gyakorlatilag a célul tűzött két szempont vizsgálata befejeződött, s az ezt követő fejezetek további – a banktörténész számára releváns – vizsgálati szempontokat vetnek fel.

Az 5. fejezetben a bankokban felhalmozódó tőke forrásának kérdését járja körül a szerző (*Az ipari hitelek és befektetések forrásai*): milyen formában gyűjtött egy bank tőkét (alaptőke, takarékbetét, folyószámla, stb.), hogyan aránylottak az iparvállalatok betétei a bank által nekik nyújtott hitelekhez (a bank hitelezett inkább a vállalatnak, vagy fordítva), illetve a bankok tőkegyűjtésében milyen szerepet játszott a külföldi tőke.

A 6. fejezet a bankok ipari szerepvállalásában fellelhető szempontok kérdését veti fel (*A bankok üzletpolitikájának ágazati jellemzői*): mi alapján választottak két vállalat között, egyáltalán volt-e választási lehetőségük, vagy mit mérlegeltek egy kínálkozó befektetés esetében, specializálódtak-e esetleg adott iparágakra vagy akár a gazdaság más ágazataira. A kérdés vizsgálatakor Tomka kitér a bankok nem ipari érdekeltségeire is, s a PMKB kapcsán bemutatja a banknak a vasúti és pénzügyi érdekeltségével kialakított kapcsolatának sajátosságait.

Végül a 7. fejezetben Tomka külön tárgyalja a bankok iparosításbeli szerepének kérdését (*Iparfejlesztő szerep és érdekkör: néhány következtetés*), bár a témát a bank-ipar kapcsolat formáinak részletes elemzésében már érintette. Az érdekeltség, érdekkör fogalmának tisztázása önmagában is megérdemli a bővebb kifejtést. Ezt az egyébként is nehezen definiálható, igen széles értelmezési körhöz kapcsolható fogalmat gyakran operacionalizálás nélkül használja a szakirodalom, Tomka is adós marad ugyan a pontosabb meghatározással,⁸ de a problémára határozottan rámutat. Ebben a fejezetben a legszembetűnőbb, hogy a szerző elemzései megállnak a banktörténész kérdésfeltevésénél. Az iparfejlesztő szerep tárgyalásakor éppen emiatt megelégszik annak leszögezésével, hogy a bankok az ipari konjunktúrának inkább kihasználói

⁸ A „jelentősebb részvénytulajdon és bank érdekérvényesítési képesség” nem tekinthető pontos meghatározásnak.

voltak, nem pedig az ipar elsősorú beruházói, sőt az ipar folyó tőkeigényeinek biztosításában sem volt döntő szerepük, főleg nem a legnagyobb iparvállalatoknál.

Számos olyan kérdéstről tesz említést a könyv, amelyre a recenzió nem térhet ki, ám a magyar banktörténet vonatkozásában lényegi információ, s egy egyetemi tankönyvben szükséges elemnek tekinthető.⁹ Az ismertetésben azt szerettem volna érzékelteni, hogy a szerző következetesen végig szem előtt tartja a bevezetőben feltett két szempontot, s tisztán vezeti le a források alapján rájuk adható válaszokat, kitérve néhány kapcsolódó banktörténeti kérdésre is. Az utóbbiaknál néhol tapasztalt kifejtetlenség nem is tekinthető igazán a könyv hiányosságának, hiszen ezekről újabb könyveket lehetne írni. Tomka Béla könyve alapmunka a magyar gazdaságtörténészek számára, alapkérdéseket vet fel és válaszol meg. Reméljük, a Kövér György és Pogány Ágnes által szerkesztett *Vállalkozástörténeti tanulmányok* sorozat még sok hasonló értékes darabbal lepi meg az érdeklődőket.

Tomka könyve egyetemi tankönyvként is megállja a helyét, hiszen a gazdaságtörténet alapkérdéseinek kifejtése közben jó néhány alapfogalom használatába is bevezeti olvasóját, méghozzá emészthető formában, s használható terjedelemben. Talán néhol kicsit nagyvonalúan bánik a gazdasági kifejezések kifejtésével, ezen segíthetett volna egy szószedet a könyv végén. Az egyetemi hallgatóság sokat tanulhat a kutatási célok felállításából, a források számbavételéből, a hazai és nemzetközi szakirodalom alapos áttekintéséből, az esettanulmány módszerének használatából. Ugyancsak a könyv értékét növeli a szövegbe foglalt táblázatok adatgazdagsága, a függelék pedig a kutató kollégák számára jelenthet külön csemegét a könyv végén.

Dicsérni kell a könyv terjedelmes bibliográfiai jegyzékét, a közel 50 oldalas angol nyelvű összefoglalót, s a jegyzetelés lap alji, s ezáltal könnyebben áttekinthető változatát. Meg kell emlékeznünk továbbá a kiadásban fellelhető viszonylag kevés sajtóhibáról, ugyanakkor az olvasó öröme nem lehet felhőtlen, hiszen a könyv címében szarvashiba éktelenkedik. A címben éppen azt a szót ferdítették, s rejtették el a könyvet kézbevevő elől, amely a bank-ipar viszony kutatásának kulcsfogalma, így lett az *érdekeltség*ből *érdek*.

Írta: Klement Judit

⁹ Pl. takarékpénztárak helyzete, folyószámlahitelek előtérbe kerülése, szimultán alapítási rendszer, rövid lejáratú hitelek relatív rövidege, two board system stb.

Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században.

L'Harmattan-Atelier, Budapest, 2001.

Sonkoly Gábor könyve két szempontból is merész vállalkozásnak tekinthető. Merész vállalkozás azért, mert egy eddig szinte teljesen feltáratlan kérdést, Erdély 18–19. századi urbanizációját tűzte kutatása céljául, amihez nem állt rendelkezésére elegendő szakirodalom. Egyes városok történetéről ugyan akadt – nem nagy számú, és igen eltérő színvonalú – feldolgozás, de ezek, mivel elsősorban a belső, lokális eseményekre koncentráltak, kevés támpontot adtak az urbanizáció, a városodás folyamatának vizsgálatához. Az erdélyi városfejlődés folyamatára vonatkozóan csak néhány, inkább a megsejtés szintjén mozgó és nem alap kutatásokra támaszkodó megállapítás és elemzés szolgálhatott kiindulópontul. Jóval több segítséget és ösztönzést jelentett számára a nemzetközi, elsősorban angolszász és francia várostörténeti irodalom imponálóan széleskörű ismerete. E munkák – nemcsak az átfogó, szintetizáló monográfiák, hanem számos, egy-egy régióra korlátozódó tanulmány – egyrészt módszertani útmutatással szolgáltak, másrészt lehetővé tették számára az erdélyi urbanizációnak európai kontextusba helyezését. Emellett a nemzetközi szakirodalom új irányzatairól, új kérdésfeltevéseiről és következtetéseiről adott lényegretörő áttekintése önmagában is nagyon értékes teljesítmény, amely kitűnően orientálhatja a magyar várostörténészeket.

Legalább ennyire merésznek tekintem azt, hogy szembeszegülve a divattal, amely a narrációt, a percepciót, a nagy rendszerek vizsgálata helyett a mikrotörténeti megközelítést tartja az egyedül üdvözítőnek, visszanyúlt a sokak által elavultnak ítélt kvantifikáló, matematikai módszerekhez. Kétségtelen, hogy a nagy elvárásokat – a történelem objektív feltárását, a folyamatok törvényszerűségének kimutatását – e módszer nem elégítette ki, a kezdeti mámort, hogy a kemény tények és egzakt módszerek lehetővé teszik a törvényszerűségek, a történeti valóság megismerését, még hívei és művelői körében is csalódás váltotta fel. Ma már, mint a szerző is leszögezi, a matematikai módszerek alkalmazásának hívei pontosan tudják, hogy e megközelítésnek elsősorban az alap kutatásokban van helye, hogy csak a vizsgálat első lépésének tekinthető, mely megbízható keretet ad a további – más módszerű, más forrásbázison nyugvó – kutatások számára. Nem végső igazságok várhatók tőlük, hanem új kérdéseket és szempontokat vetnek fel, ugyanakkor – mint a jelen esetben is – alapul szolgálnak az egyes városok jellegének, szerepének jobb megítéléséhez, és ezáltal összehasonlító vizsgálatukhoz.

Sonkoly Gábor az első kvantifikációs kísérletek tapasztalatai, valamint a történettudomány újabb irányzatainak, módszereinek ismeretében sokkal óvatosabban bánik a matematikai módszerekkel, mint néhány évtizeddel ezelőtti elődei. Elsősorban azért, mert nem vár csodát ezektől az eljárásoktól. Ebből következően a vizsgálat egyes szakaszainak eredményeit némi szkepszissel fogadja el, érvényüket új mutatók, jellemzők bevonásával teszteli, és mindig hangsúlyozza, hogy az elért eredmények vagy kétségek új forrásbázison, más módszerű elemzéssel igazolhatók, illetve válaszolhatók meg. Ugyanakkor – joggal – meg van győződve arról, hogy

eredményei, következtetései megbízható keretül, kiindulópontul szolgálnak az általa felvázolt kép árnyalásához, pontosításához. Előadásmódja is más, mint az elődöké, akik úgy vélték, hogy a táblázatok, görbék, grafikonok önmagukért beszélnek, ezért a módszertani kérdéseket nem magyarázták meg kellően, az elemzést rövidre fogták és csak a következtetéseket – gyakran megdönthetetlen igazságként – tálalták részletebben.

Sonkoly ugyanis nagyon világosan, közérthetően magyarázza meg az alkalmazott módszerek célját és lényegét, annyira világosan, hogy még a matematika szótól irtózók is könnyen megérthetik. Szinte szellemi kaland a kötet elolvasása, mert a szerző bevezet a kutatás folyamatába. Feltárja az egyes szakaszokban, az egy-, két- és többszemponútú vizsgálat során elért eredményekkel szemben táplált kétségeit, még olyan esetekben is, amikor, mint például az első és második szakaszban az egy- és két szemponútú megközelítés csaknem azonos eredményre vezetett. (Sokan a két megközelítés eredményeinek hasonlósága alapján megnyugodva már ekkor lezárták volna a kutatást.)

A kötet ilyen felépítése rákényszeríti az olvasót, hogy maga is végiggondolja a szerző lépéseit, s a függelékben szereplő táblázatok gazdag adatanyagára támaszkodva elfogadja azokat, vagy megfogalmazza saját kétségeit, kérdéseit. Nem hagyja, hogy az olvasó egyszerűen tudomásul vegye megállapításait, egyszerűen rábólintson következtetéseire. A kutató kétségeinek az olvasó elé tárása, újszerű megállapításai vitát provokálhatnak, s ezáltal új, vagy további vizsgálatokra ösztönöznek. S ennél nagyobb érdeme nem is lehet egy könyvnek.

De miről is szól a munka? Sonkoly Erdély urbanizációját, városállományát, hálózatát a rank-size – magyarul sorrend-mérték – eloszlás alapján vizsgálja. E sokat vitatott módszer a városok népességszám szerinti rangsorában (illetve az ezt bemutató görbe formájában) mutatkozó bizonyos törvényszerűségek alapján von le következtetéseket egy-egy régió vagy ország urbanizációjának jellegéről. E módszert, kezdeti elismertsége után sokan vitatták, részben azért, mert a modern amerikai urbanizációs folyamatokon alapuló modelljét nem tekintették érvényesnek a történeti városokra, részben, mert a városi kritériumok közül kizárólag a népességkoncentráción alapul, azaz a népességszámot veszi figyelembe. Ráadásul csak nagy számú város esetén hatékony, kérdéses volt tehát, hogy e módszer Erdély kevés számú egységből álló városállományára alkalmazható-e. Az eredmény Sonkolyt igazolta, annál is inkább, mert a szerző nem annyira az ideális eloszlás, a klasszikus modell megvalósulását kereste, hanem a módszert arra használta, hogy kiküszöbölje a nagy-közép és kisvárosok népességszám küszöbének megítélésénél a szubjektív megközelítést. A különböző várostípusok elhatárolásához a görbe töréspontjai kétségtelenül objektív fogódzót adtak, ami megalapozottabbá tette az európai összehasonlítást, hiszen egy régiót, egy meghatározott városhálózatot, városrendszert vizsgálva nem az európai minta mechanikus átvétele, hanem a vizsgált régió belső jellegzetességei, az adott városhierarchián belüli arányok a meghatározóak. E szempontból kiindulva kívánatos lett volna, hogy a városi minimális népességi küszöbérték meghatározásánál se a nemzetközileg elfogadott irányszámokat fogadja el, hanem figyelembe

vegye az erdélyi települések átlagos népességszámát, ami megbízhatóbb kiindulópontul szolgálhatott volna.

A rank-size módszer elsősorban a népességszámon alapuló várostípusok meghatározására bizonyult kiválóan alkalmasnak. Kevésbé meggyőző, nem elég dokumentált számomra a szerzőnek a görbe elemzéséből leszűrt azon megállapítása, miszerint az erdélyi városok nem alkottak integrált városrendszert. Igaz, hogy maga Sonkoly is felveti, hogy e tételt más jellegű, a városok közötti kapcsolatokra fényt derítő vizsgálatokkal kellene ellenőrizni. Nem is az integrátlanság tényét vitatom, inkább azt hiányolom, hogy a szerző nem villantja fel annak lehetőségét, hogy a különböző területen fekvő városok esetleg más városrendszerekhez integrálódhattak. Hiszen a városközi összeköttetésekben ekkor domináló gazdasági kapcsolatokat a közigazgatási határok kevésbé befolyásolták. Természetesen ezt a feltételezést is csak a további vizsgálatok igazolhatják, vagy vethetik el.

A szerző másfél évszázadon keresztül, a 18. század elejétől a 19. század közepéig követi nyomon az erdélyi urbanizáció folyamatát. Fő forrásai a 18. század eleji, eléggé bizonytalan pontosságú országos összeírások, az 1750. évi erdélyi adóösszeírás, valamint az 1786. 1850. és 1857. évi népszámlálások. A különböző típusú források némileg eltérő adatbázisát invenciózusan és körültekintően teszi kompatibilissé, az 1786 és 1850–1857 közötti több, mint fél évszázados hézag azonban lehetetlenné teszi a 19. század első felében lezajló folyamatok nyomon követését.

Sonkoly – sok más kutatótól eltérően – a rank-size vizsgálatot három szakaszban végezte el: először – az általánosan elfogadott gyakorlat szerint – csak bizonyos népességszámot elért településeket vont be a vizsgálatba, második lépésként jogállásukat, azaz a kortársi – és tegyük hozzá, egyes történelmi – megítélés fontos attribútumát is hozzáillesztette a népességszámhoz, majd a központiség ismérveit, a történelmi városdefiníció kritériumait (már amelyekre forrásai adatokat tartalmaztak) számszerűsítve vonta be a vizsgálatba. A szempontok bővülése természetesen bizonyos módosulást okozott az eredményekben, különösen a történelmi városfogalom figyelembevételével, ami erősen csökkentette a városok számát. Az adatok mind három szakaszban nagyjából egybehangzóan azt mutatták, hogy a 18. század második felében a városok számának növekedése, az urbanizáció gyorsabb ütemű volt, mint a 19. század elején. E meglepő eredmény – amit az 1786. és 1850/57. évi városállomány nagyfokú egyezése kétségtelenül igazolni látszik – talán bizonyos mértékig annak is tulajdonítható, hogy az 1786 és 1850 közötti időszakról nem rendelkezett adatokkal: elképzelhető, hogy a 18. század végi fellendülés tovább folytatódott és a megtorpanás később következett be. Ez azonban adatok hiányában csak a recenzens spekulációjának tekinthető.

A nagy-, közép- és kisvárosok aránya mindkét században megegyezett. Inkább térbeli eloszlásukban mutatkozik jelentős különbség: a szász városok 18. század eleji dominanciája a század végére csökken, kialakulnak Észak-Erdély, kisebb mértékben a Székelyföld korábban városhiányos területein is a városok. A városok állománya nem módosult jelentős mértékben, változás elsősorban a városok hierarchiájában mutatkozik, és – Európa más területeihez hasonlóan – a kisvárosok

számszerű növekedése a legerőteljesebb. Az Erdély urbanizációjáról alkotott kép tehát alapjában meggyőző.

Az eddig ismertett vizsgálatok során, azok logikájának megfelelően az erdélyi városok, mint a hálózat részei, kissé arctalanul szerepelnek, noha főbb jellemzőiket a szerző ismerteti. A kötet utolsó, Kolozsvárról szóló, különösen érdekes fejezetében Sonkoly Gábor bebizonyítja, hogy nemcsak a kvantifikációs módszerek invenciózus alkalmazásának és ezek alapos és sokoldalú elemzésének mestere, hanem a társadalomtörténeti elemzésben és a narrációban éppoly otthonos. Talán csak a kis és nagy haza kérdésére vonatkozó fejtegetései nem tűnnek eléggé megalapozottnak, dokumentálnak: nyilván rövidegsége miatt, hiszen e probléma egy alapos külön tanulmányt érdemelne.

Sonkoly Gábor könyve meggyőző új eredményeket tartalmazó és módszertanilag is rendkívül tanulságos munka, amely nemcsak a várostörténészek, vagy Erdély története iránt érdeklődők, de minden, a szellemi kihívásokra fogékony történész érdeklődésére számot tarthat.

Írta: Bácskai Vera

Szerzőink

Ábrahám Barna (1967) történész, Pázmány Péter Katolikus Egyetem
abraham@btk.ppke.hu

Benda Borbála (1966) történész
bb66@freemail.hu

Bódy Zsombor (1970) történész (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék)
bomazsor@freemail.hu

Brandt, Juliane (1960) történész (Berlin)
jbrandt@cs-net.de

Farkas Judit (1969) Ph.D. hallgató (Miskolci Egyetem
Modern Irodalomtudományi Doktori Iskola)
judit.lupus@freemail.hu

Granasztói Péter (1968) történész-etnográfus (Magyar Néprajzi Múzeum)
grana@neprajz.hu

Keller Márkus (1974) szociológus, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Társadalomtörténet Doktori Iskola)
keller.markus@szentignac.hu

Klement Judit (1975) történész, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Társadalomtörténet Doktori Iskola)
eperfa@hotmail.com

Kovács Éva (1964) szociológus
(Teleki László Intézet - Közép Európai Kutatások Központja)
kova@compuserve.com

Levi, Giovanni (1938) történész (Università cà Foscari di Venezia)
levi@unive.it

Lukács Anikó (1975) történész, Ph.D. hallgató
(ELTE BTK Társadalomtörténet Doktori Iskola)
laniko@uze.net

Medick, Hans (1939) történész (Max Planck Institut für Geschichte - Göttingen)
medick@mpi-g.gwdg.de

Nagy Sándor (1973) levéltáros (Budapest Főváros Levéltára)

nagys@bparchiv.hu

Niedermüller Péter (1952) antropológus

(Humboldt Universität - Berlin, Institut für Europäische Ethnologie)

pniedermueller@compuserve.de

Tóth Eszter Zsófia (1975) történész (Politikatörténeti Intézet)

tezs@freemail.hu

Tóth Zoltán (1943) történész (Miskolci Egyetem Újkori Magyar Történeti Tanszék)

bolith@gold.uni-miskolc.hu

Valuch Tibor (1963) történész (Az 1956-os Magyar Forradalom Történetének

Dokumentációs és Kutatóintézete - ELTE Szociológiai Intézet)

valuch@axelero.hu

Contents

Keller, Márkus:	From Debrecen to Berlin: An Interview with Péter Niedermüller	5

Studies

Fashion – Consumption – Material Culture

Hans Medick:	The Culture of Appreciation Clothes and Their Colours in Laichingen between 1750 and 1820	19
Lukács, Anikó:	National fashion of Pest in the Age of Reform	40
Ábrahám, Barna:	Questions of fashion and folk clothing raised by the Romanian press of dualist times	57
Valuch, Tibor:	Fashionably and well dressed Some characteristics of city wear and fashion in 1970–80's Hungary	72
Giovanni Levi:	Behaviours, Resources and Processes Prior to the Revolution of Consumption	96
Benda, Borbála:	Consumption practices and their changes in seventeenth century noble courts	114
Granasztói, Péter:	Social prestige and hierarchy: storage furniture fashion in Kiskunhalas between 1760 and 1790	137
Farkas, Judit:	Ferenc Biztrai Farkas in modern Hungarian publishing Contributions to the history of book art between the World Wars	163
Bódy, Zsombor:	Consumption habits of members of the middle-class and workers in Budapest, 1929	187

Forum

Kovács, Éva:	Ambivalencies of Assimilation (Reflections on Gábor I. Kovács's Essay)	200

Panorama

	Women and Men or the History of Genders The Conference of the István Hajnal Social-Historical Circle (Nyíregyháza, 30–31. August 2002.)	208
Tóth, Eszter Zsófia:	New Trends in the Writing of Hungarian Social History The 60's as a Subject of Research (Report on the Conference of the Institute of Political History 26. September, 2002.)	211
Nagy, Sándor:	Building a Database of 19 th and 20 th Century Social History in the Budapest Capital Archives	217

Reviews

	<i>Proper Peasants in Emigration</i> Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak Fél Edit néprajzi tanulmányai. – Tóth, Zoltán	223
	Romanization without Modernization Mariana Hausleitner: Die Rumänisierung der Bukowina: Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. 1918–1944. – Juliane Brandt	230
	Hudi József: Fábían-émlékkönyv. Fábían József (1761–1825) református esperes pályafutása. – Juliane Brandt	235
	„Interest and Indifference” Basic Terms and Questions of Economic History by Béla Tomka. Tomka Béla: Érdek és érdektelenség. A bank–ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892–1913. – Klement, Judit	237
	Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII–XIX. században. – Bácskai, Vera	243
Contributors		247
Contents		249
Abstract		251
Repertorium 1–10.		254

Abstracts

Ábrahám, Barna: Questions of fashion and folk clothing raised by the Romanian press of dualist times

The essay presents opinions and programs treating questions of fashion and folk clothing that appeared in authoritative Romanian press products in Hungary in the second half of the nineteenth century. Authors cited regard peasant clothing an important element of national identity on the one hand, on the other they ascribe a subversive effect to the effort of the small and less affluent Romanian middle class to keep pace, even beyond their means, with German and Hungarian families in questions of clothing. Even greater danger seemed to be the fact that peasants in several regions began to buy ready-to-wear clothes or make their clothes of manufactured textile, which quickly made them run into debt. Finally, authors expected women of the elite to set a good example to the peasantry by appearing at national balls and gatherings in folk costumes.

Benda, Borbála: Consumption practices and their changes in seventeenth century noble courts

The analysis of consumption patterns of the three basic victuals (vine, bread, meat) in the seventeenth century shows that differences between social groups inhabiting noble courts were mainly of qualitative and less of quantitative nature. Obviously, bread purely made of white flour went with a higher rank, while members of lower social strata mixed white flour with rye. According to the Praebenda, in the quantity of vine there was no great difference, however, the best vines were due to higher, while worse ones to lower ranks. In the case of meat, poultry and venison were only served on the tables of members of the higher ranks. Changes in consumption habits occurred in the second part of the century, when soup and different kinds of noodles were introduced in Hungary.

Bódy, Zsombor: Consumption habits of members of the middle-class and workers in Budapest, 1929

The essay analyses a publication by the Budapest Statistic Office on the income and outlay structure of hundred households in 1929. The investigated publication differentiates between workers and members of the middle-class, and analyses the

internal differences within the latter. The publication also identifies beside the older middle-class a new and broader middle-class with new consumption habits. The present essay interprets this phenomenon as the emergence of the lifestyle characterizing consumer society.

Farkas, Judit: Ferenc Bisztrai Farkas in modern Hungarian publishing.
Contributions to the history of book art between the World Wars

The essay presents the ten-year-long publishing oeuvre of Ferenc Bisztrai Farkas, more specifically, his less known efforts in modern book art that serve as contributions to the most significant period of Hungarian book culture (the years between the World Wars). During the year following the world economic crisis Bisztrai began to publish books of bibliophile demand and artistic realization that not yet possessed a relevant social basis. Primary sources drawn from his legacy show that his main goal was to establish the traditions of and demand for book art. Furthermore, these sources underline that in the 1930's, among the new social and economic conditions, there was an awareness of the possibilities for modern art in book publication that led to experiments with importing cultural forms that have been successful in more developed middle class societies.

Granasztói, Péter: Social prestige and hierarchy:
storage furniture fashion in Kiskunhalas between 1760 and 1790

This essay examines the storage furniture fashion in the market town Kiskunhalas between 1760 and 1790. The analysis is based on forty-three inventories of estates, which have been evaluated by quantitative methods (factor analysis). The primary aim was to discover social stratification as mirrored by material culture. The reason for the choice of storage furniture for this analysis was that storage furniture was available in several types and variations, thus making the choice of the suitable piece possible for everyone. For the purpose of analysis, individual cases were ranked into groups, and cases of similar storage furniture sets were selected. Finally, social and cultural characteristics of the so emerging groups were examined. According to the results, the uniform and clear hierarchy of storage furniture in the decades following redemption (1745) shows the uniform and unambiguous nature of the Halas social structure in the period preceding the great nineteenth century transformations.

Lukács, Anikó: National fashion of Pest in the Age of Reform

In the Age of Reform, the function of the type of dress that was regarded as national shifted with the broadening of the meaning of the term 'national'. National dress transformed from eighteenth century court wear to festive attire. The demand for everyday wear was also formulated, since the generally accepted and worn national dress, due to the categorizing and differentiating nature of fashion, is suitable for expressing national unity and the definition against other nations. The tailors of Pest adapted elements of the national dress while simultaneously satisfying the demands of Western European fashion standards. In spite of this, the Reform Era national dress did not become general neither at balls, nor on festive occasions.

Valuch, Tibor: Fashionably and well dressed. Some characteristics of city wear and fashion in 1970–80's Hungary

The study gives a survey of important characteristics of the history of Hungarian city fashion and clothing from the end of the nineteen sixties to the mid-eighties, by concentrating on the transformations of clothing, the strengthening of consumer mentality and the gradually improving market-orientation of the institutional system. The study shows that the period under analysis was dominated by two tendencies: on the one hand by simpler clothing, due to the shift in the behavioural standards concerning clothing, on the other by versatility of fashion, in adoption of fashion traits, and in the quality of dress worn. Clothing was a suitable tool to demonstrate life quality, so members of the society of the late Kádár-era, who have acquired consumption habits, strove to express that they lived at least among the circumstances that met the social average.

Korall Társadalomtörténeti Folyóirat repertórium

Eddigi számaink tematikája

<i>Korall</i> 1.	2000. Ősz	Történeti ökológia és társadalomtörténet
<i>Korall</i> 2.	2000. Tél	Család - háztartás - társadalom
<i>Korall</i> 3-4.	2001. Tavasz-Nyár	Iskola: intézmény - esély - érvényesülés
<i>Korall</i> 5-6.	2001. Ősz-Tél	A munkától a szociálpolitikáig
<i>Korall</i> 7-8.	2002. Március	Sport és testkultúra
<i>Korall</i> 9.	2002. Szeptember	Rendi társadalomszerveződés. Életpályák - konfliktusok (16-17. század)
<i>Korall</i> 10.	2002. December	Divat - fogyasztás - anyagi kultúra

Tanulmányok

1. Ábrahám Barna: A divat és a népviselet kérdései a dualizmus korának román publicisztikájában *Korall* 10.
2. Beluszky Tamás: Értékek, értékrendi változások Magyarországon 1945 és 1990 között *Korall* 1.
3. Benda Borbála: Fogyasztási szokások és változásaik a 17. századi főúri udvarokban *Korall* 10.
4. Benda Gyula: Kisvárosi társadalom és gimnáziuma. Egy mezővárosi gimnázium helybeli diákjai a 19. század első felében *Korall* 3-4.
5. Bódy Zsombor: A „szociális kérdés” kezelésének alternatívái a 19. század végén. Az 1891-es kötelező betegbiztosítási törvény keletkezése *Korall* 5-6.
6. Bódy Zsombor: Polgárok és munkások 1929-ben. Adalékok a fogyasztás történetéhez *Korall* 10.
7. Bognár Bulcsu: Társadalomrajz és politikai program. Erdei Ferenc korai írásairól *Korall* 2.
8. Bognár Szabina: Öröklési gyakorlat vizsgálata a századfordulón. Mattyasovszky Miklós és Baross János gyűjtése *Korall* 9.
9. Brandt, Juliane: Adalékok a munka fogalmának református koncepciójához a 19. századi Magyarországon *Korall* 5-6.
10. Csapó Csaba: A szögekkel kivert „Ráday-bölcső”. Egy várbörtön anatómiája *Korall* 2.
11. Csoma Borbála: Magyar fürdővendégek a gräfenbergi vízgyógyintézetben. Egy csehországi fürdő mindennapjai magyar szemmel *Korall* 7-8.
12. Dominkovits Péter: Familiáris szolgálat - vármegyei hivatalviselés. Egy 17. századi Sopron vármegyei alispán, gálosházi Récsey (Rechey) Bálint *Korall* 9.

13. Dömsödi Balázs: A menhelyektől a minta-építkezésekig. A Hajléktalanok Menhelye Egylet és a Soroksári úti munkáslakótelep *Korall* 5-6.
14. Erdélyi Gabriella: „Causa scientiae” Egy 16. századi tanúvallomási jegyzőkönyv anatómiája *Korall* 9.
15. Farkas Judit: Bisztrai Farkas Ferenc és a bibliofil könyvkiadás. Adalékok a két világháború közötti magyar könyvkultúra történetéhez *Korall* 10.
16. Granasztói Péter: Társadalmi presztízis és hierarchia: tárolóbútor-divat Kiskunhalason 1760 és 1790 között *Korall* 10.
17. Gyáni Gábor: Érvek a kettős struktúra elmélete ellen *Korall* 3-4.
18. Győri Róbert: Vadvízországtól a fokgazdálkodásig *Korall* 1.
19. H. Németh István: Polgár vagy nemes? A városok nemesi rendű lakosainak problematikája a felső-magyarországi városszövetség tevékenysége tükrében *Korall* 9.
20. Hadas Miklós: A gymnastica, avagy „fiatalsági öröm köntösébe burkolt munka”. Adalékok a modern férfiasság kialakulásának vizsgálatához *Korall* 7-8.
21. Horváth Gergely Krisztián: Elbukás és újrakezdés. Egy jársági redemptus család öt generációjának története *Korall* 2.
22. Horváth Sándor: A Késdobáló és a jampecek. Szubkultúrák Sztálinvárosban *Korall* 1.
23. Husz Ildikó: Apáról fiú(k)ra. Örökösödési jogszokások és gyakorlat Zsámbékon a 19. század első felében *Korall* 2.
24. Jászberényi József: A nyelv, a valóság és a tények átértékelődései. Egy „kívülálló” konstrukciója a kortárs historiográfia hatástörténetileg jelentősnek látszó csoportjairól, alakjairól *Korall* 5-6.
25. Karády Viktor: Magyar kultúrfölény vagy iskolázási deficit? Újabb adatok a honi középiskolások dualizmuskori nemzetiségi összetételéről (1896-1914) *Korall* 3-4.
26. Kármán Gábor: Fatányér és kőkorsó. Magyarok és havasalföldiek egy 17. századi svéd diplomata szemével *Korall* 9.
27. Katona Csaba: Füred és vendégei. Egy fürdőhely és „társadalma” az 1840-1860-as években. *Korall* 7-8.
28. Keller Márkus: Két elit-középiskola a Horthy-korban *Korall* 3-4.
29. Keszei András: A kulturális környezettől a társadalmi feltételekig *Korall* 3-4.
30. Klement Judit: Egy családi részvénytársaság a századelőn. A Gizella Gőzmalom Rt. 1905-1917. *Korall* 2.
31. Koltai András: Egy magyar főrend pályafutása a császári udvarban Batthyány Ádám (Bécs 1630-1659) *Korall* 9.
32. Kosárkó László: Írástörténészek és szociográfusok. Hajnal István recepciója az 1930-as, 1940-es években *Korall* 2.
33. Kovács I. Gábor - Kende Gábor: A tudáselit középiskolái. A két világháború közötti tudáselit középszintű iskoláztatása *Korall* 3-4.

34. Kovács I. Gábor: „Törzsökös” és „asszimilált” magyarok, „keresztény allogének” és „zsidók” a dualizmus kori Magyarország középiskoláiban. Forráskritikai észrevételek Karády Viktor cikkéhez *Korall* 9.
35. Kövér György: Keresztutak a gazdasági elitbe *Korall* 3-4.
36. Lengvári István: A Pécsi Ciszterci Főgimnázium tanulói (1851-1911) *Korall* 3-4.
37. Lukács Anikó: Nemzeti divat a reformkori Pesten *Korall* 10.
38. Majtényi György: Életstílus és szubkultúra. Az autózás története (1920-1960) *Korall* 1.
39. Mohácsi Gergely: Szép, Erős, Egészséges. Szabadidő és testkultúra Budapesten a 20. század első felében *Korall* 7-8.
40. Müller Ildikó: A Budapesti Tudományegyetem nőhallgatóságának társadalmi összetétele (1896-1914) *Korall* 3-4.
41. Pozsgai Péter: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században I. rész *Korall* 2.
42. Pozsgai Péter: Kézművesek és kézművescsaládok Tornán a 19. században II. rész *Korall* 3-4.
43. Sasfi Csaba: Az oktatás társadalomtörténeti megközelítése: négy dunántúli nemesifjú kiművelése a reformkorban *Korall* 3-4.
44. Szabó Péter: „Mert a fának van reménysége...” Csonkolt fák Magyarországon *Korall* 9.
45. Szegedi Péter: Jobbra át! Adalékok a „keresztény-nemzeti” sportegyesületek debreceni szociogeneziséhez *Korall* 1.
46. Szegedi Péter: „Ha a bajonett most nálam volna, keresztülszurnám!” Futballerőszak a két háború közötti Kelet-Magyarországon *Korall* 7-8.
47. Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein *Korall* 1.
48. Takács Károly: Árpád-kori csatornarendszerek kutatása a Rábaközben és a Kárpát-medence egyéb területein II. rész *Korall* 3-4.
49. Tóth Árpád: A középiskoláztatás stratégiái. A pozsonyi középiskolák társadalomtörténete a 19. század első felében *Korall* 3-4.
50. Tóth Árpád: Önszegélyezés és önszerveződés. Temetkezési és betegszegélyező egyesületek a reformkori Pesten *Korall* 5-6.
51. Tóth G. Péter: A lator teste és a lator test. A bűnösség kultúrája a kora újkori Magyarországon és a büntetés- emlékeztetés problémája. *Korall* 5-6.
52. Tóth Gábor: Az elmélet szerkezete és a szerkezet elmélete. Szűcs Jenő középkorképéről. *Korall* 9.
53. Ulicska László: A munkanélküliség feltalálása Magyarországon. A munkanélküliség fogalmának recepciója a magyar társadalomban *Korall* 5-6.
54. Valuch Tibor: Divatosan és jól öltözöttek. A városi öltözködés és a divat néhány jellegzetessége Magyarországon az 1970-es és 1980-as években. *Korall* 10.
55. Zeidler Miklós: Egy régi pálya a polgári korban - a Millenáris Sporttelep *Korall* 7-8.

Fordítások

1. Bourdieu, Pierre: Javaslat a sportszociológia programjára *Korall* 7-8.
2. Dunning, Eric: A sport mint férfiaknak fenntartott terület: megjegyzések a férfi identitás társadalmi gyökereiről és változásairól *Korall* 7-8.
3. Jenkins, Keith: Ne zárkózzunk be teljesen! Posztmodernitásról, posztmodernizmusról és történelemről *Korall* 1.
4. Kocka, Jürgen: Az európai történelem egyik problémája: a munka *Korall* 5-6.
5. Kolár, František: A Slavia és a Sparta „kibékíthetetlen” rivalizálása. Fejezet a cseh labdarúgás történetéből *Korall* 7-8.
6. Levi, Giovanni: Az életrajz használatáról *Korall* 2.
7. Levi, Giovanni: Magatartások, erőforrások, folyamatok a fogyasztás „forradalma” előtt. *Korall* 10.
8. Medick, Hans: A megbecsülés kultúrája. A ruhák és színeik Laichingenben 1750 és 1820 között. *Korall* 10.
9. Radkau, Joachim: A környezettörténet nyitott kérdései *Korall* 1.
10. Reichardt, Sven: Bourdieu történészeknek? Kulturszociológiai ajánlat a társadalomtörténet számára. *Korall* 3-4.
11. Wehler, Hans-Ulrich: Pierre Bourdieu. Az életmű magva *Korall* 3-4.
12. Zimmermann, Susan: Védett és védelemben nem részesülő munkaviszonyok az iparosodás korától a világgazdasági válságig. Ausztria és Magyarország összehasonlítása *Korall* 5-6.

Recenziók

1. Bácskai Vera – Gyáni Gábor – Kubinyi András: Budapest története a kezdetektől 1945-ig – Buskó Tibor László *Korall* 3-4.
2. Binney, Marcus: Town Houses. Evolution and Innovation in 800 Years of Urban Domestic Architecture – Pilkhoffer Mónika *Korall* 7-8.
3. Bonell, Victoria E. – Hunt, Lynn (ed.) Beyond The Cultural Turn, New Directions in study of Society and Culture – Mozsásban – Fisli Éva *Korall* 2.
4. Borsos Balázs: Három folyó közt. A bodrogi közti gazdálkodás alkalmazkodása a természeti viszonyokhoz a folyószabályozási munkák előtt és után (1840-1910) – Horváth Gergely Krisztián *Korall* 3-4.
5. Duby, Georges: Folytonos történelem – ...és a történet folytatódik – Klement Judit *Korall* 3-4.
6. Fábri Anna (szerk.): A nő és hivatása. Szemelvények a magyarországi nőkérdés történetéből 1777-1865. – Ring Orsolya *Korall* 3-4.
7. Faragó Tamás: Tér és idő - család és történelem. Társadalomtörténeti tanulmányok (1976-1992) – Horváth Gergely Krisztián *Korall* 7-8.
8. Gall, Lothar: Bürgertum in Deutschland – Keszei András *Korall* 2.

9. Gyáni Gábor: Magyarország társadalomtörténete a Horthy-korban - Romsics Gergely *Korall* 1.
10. Hanák Péter: A Kert és a Műhely - Kiss László *Korall* 1.
11. Hausleitner, Mariana: Die Rumänisierung der Bukowina: Die Durchsetzung des nationalstaatlichen Anspruchs Großrumäniens. 1918-1944. - Romanizáció modernizáció nélkül - Brandt, Juliane *Korall* 10.
12. Hofer Tamás (szerk.): Régi falusi társadalmak. Fél Edit néprajzi tanulmányai. - „Korrekt parasztok” emigrációban - Tóth Zoltán *Korall* 10.
13. Hudi József: Fábián-émlékkönyv. Fábián József (1761-1825) református esperes pályafutása - Brandt, Juliane *Korall* 10.
14. Kaelble, Hartmut: Der historische Vergleich. Eine Einführung zum 19. und 20. Jahrhundert - Keller Márkus *Korall* 9.
15. Kalberg, Stephen: Max Weber's Comparative-Historical Sociology - Brandt, Juliane *Korall* 7-8.
16. Kövér György: Magyarország társadalmatörténete a reformkortól az első világháborúig - Sasfi Csaba *Korall* 1.
17. Lepetit, Bernard: Carnet de croquis. Sur la connaissance historique - Gelléri Gábor *Korall* 3-4.
18. Magyarországi diákok egyetemjárása az újkorban (1-5.) (Szögi László, Kiss József Mihály, Mészáros Andor munkáiról) - Sasfi Csaba *Korall* 9.
19. Molnár András (szerk.): Zala megye archontológiája 1138-2000. - Sohajda Ferenc *Korall* 5-6.
20. Ricoeur, Paul: La mémoire, l'histoire, l'oubli - Gelléri Gábor *Korall* 5-6.
21. Roche, Daniel: Le Peuple de Paris. Essai sur la culture populaire au XVIIIe siècle. Histoire des choses banales. Naissance de la consommation dans les sociétés traditionnelles (XVIII-XIXe siècle) - Granasztói Péter *Korall* 3-4.
22. Sennett, Richard: A közéleti ember bukása - Horváth Anikó *Korall* 1.
23. Scott M. Eddie: Burgenland történelmi gazdacímtára - Horváth Gergely Krisztián *Korall* 3-4.
24. Sonkoly Gábor: Erdély városai a XVIII-XIX. században. - Bácskai Vera *Korall* 10.
25. Thompson, F. M. L.: Gentrification and the Enterprise Culture, Britain 1780-1980. - Timár Attila *Korall* 7-8.
26. Tomka Béla: Érdek és érdektelenség. A bank-ipar viszony a századforduló Magyarországon 1892-1913 - Klement Judit *Korall* 10.
27. Vonyó József: Gömbös Gyula és a jobboldali radikalizmus - Ablonczy Balázs *Korall* 9.

Interjú

1. Interjú Bácskai Verával. „Én kíváncsi történész vagyok” - készítette Keszei András *Korall* 1.
2. Interjú Dányi Dezsővel (1993. november). Emlékezés Dányi Dezsőre (1921-2000) - készítette Huszár Tibor és Kovács I. Gábor *Korall* 3-4.
3. Interjú Niedermüller Péterrel. Debrecenről Berlinig. - készítette Keller Márkus *Korall* 10.

Körkép

1. Brandt, Juliane: A politika mint vallás? Beszámoló „A vallás nacionalizálása, a nemzet szakralizációja a 19. század és a 20. században Középkelet-, Délközép- és Kelet-Európában” című konferenciáról (2000. november 30.-december 2. Lipcse) *Korall* 3-4.
2. Brandt, Juliane: A Délkelet-Európára vonatkozó németországi oktatás és kutatás helyzete. Beszámoló a Südosteuropagesellschaft 2001. február 23-24-i üléséről. *Korall* 3-4.
3. Gyermek a történelemben. Beszámoló a Hajnal István Kör 2001. augusztus 24-25-i gyulai konferenciáról *Korall* 5-6.
4. Nagy Sándor: 19-20. századi társadalomtörténeti adatbázis építése Budapest Főváros Levéltárában. *Korall* 10.
5. Nők és férfiak... avagy a nemek története. Beszámoló a Hajnal István Kör 2002. augusztus 30-31-i nyíregyházi konferenciáról *Korall* 10.
6. Majtényi György: „Uraltak” vagy „önfejűek”. Diktatúrák mindennapjai a német társadalomtörténet-írásban *Korall* 5-6.
7. Tóth Eszter Zsófia: Új irányzatok a magyar társadalomtörténet-írásban. A hatvanas évek, mint kutatási probléma (Beszámoló a Politikatörténeti Intézet konferenciájáról - 2002. szeptember 26.) *Korall* 10.
8. Trecsényi Balázs - Török Zsuzsa: Workshop a Közép-Európai Egyetemen. „Változó történetírás Közép-Európában - új témák, új módszerek” *Korall* 7-8.

Fórum

1. Andrásfalvy Bertalan levele Takács Károlyhoz *Korall* 3-4.
2. Kovács Éva: Kovács Éva: Az asszimiláció ambivalenciái. (Széljegyzetek Kovács I. Gábor tanulmányának *apropóján*) *Korall* 10.
3. Kövér György: Beköszöntő *Korall* 1.
4. László Andor: Tisztelt Szerkesztőség! *Korall* 2.
5. Szekeres András: Milyen (lesz) a magyar mikrotörténelem? (Gondolatok Für Lajos A berceli zenebona című műve kapcsán) *Korall* 9.

6. Szilágyi Márton: Irodalomtörténeti megjegyzések (Für Lajos A berceli zenebona című művéről) *Korall* 9.
7. Takács Károly: Fokgazdálkodás vagy valami más? *Korall* 2.
8. Takács Károly válasza Andrásfalvy Bertalannak *Korall* 3-4.

Körkérdés a társadalomtörténet-írás helyzetéről

Magyar válaszok

Korall 5-6.

Bácskai Vera

Faragó Tamás

Gerő András

Granasztói György

Gyáni Gábor

Halmos Károly

Kövér György

L. Nagy Zsuzsa

Ö. Kovács József

Tóth Zoltán

Vonyó József

Külföldi válaszok

Korall 7-8.

Baumgartner, Gerhard

Iordachi, Constantin

Klimo von, Árpád

Kocka, Jürgen

Mannova, Elena

A KORALL az alábbi könyvesboltokban kapható:

BUDAPEST

424-es Könyvesbolt
1136 Hollán Ernő u. 12.

Atlantisz Könyvsziget
1052 Piarista köz 1.

Balassi Kiadó Könyvesboltja
1023 Margit u. 1.

Budapesti Teleki Téka
1088 Baross u. 1.

Egyetemi Könyvesbolt – Libri
1053 Kossuth Lajos u. 18,

ELTE BTK Könyvtár
1088 Múzeum krt. 6/8.

Filagóra Könyvesbolt
1068 Király u. 78.

Helikon Könyvesház
1065 Bajcsy-Zsilinszky út 37.

Írók Boltja
1061 Andrássy út. 45.

Kódex Könyvtárház
1054 Honvéd u. 5.

Múzeum Antikvárium
1053 Múzeum krt. 35.

Osiris Könyvesbolt
1053 Veress Pálné u. 4-6.

Pont Könyvesbolt
1051 Nádor u. 8.

Stúdium Könyvesbolt – Libri
1052 Váci u. 22.

DEBRECEN

Lícium Könyvesbolt
4026 Kálvin tér 2/c.

Sziget Egyetemi Könyvesbolt
4010 Egyetem tér 1.

MISKOLC

Egyetemi Könyvesbolt
3515 Egyetemváros

PÉCS

Bagolyfészek Könyvesbolt
7621 Ferencsek u. 27.

JPTE Student Service Könyvesbolt
7624 Ifjúság út 6.

Móricz Zsigmond Könyvesbolt
7621 Jókai u. 25.

Széchenyi Könyvesbolt
7624 Rókus u. 5.

SZEGED

Nyugat Antikvárium
6724 Vitéz u. 13-15.

Sík Sándor Könyvesbolt
6720 Oskola u. 27.

Unicus Antikvárium
6722 Mérey u. 9/a

Könyvtárak és levéltárak, ahol a KORALL számai elérhetőek:

BUDAPEST

BKÁE Központi Könyvtára
1093 Budapest, Zsil u. 2.

CEU Könyvtára
1051 Budapest, Nádor u. 9.

Budapest Főváros Levéltára
1052 Budapest, Városház u. 9–11.

ELTE BTK Központi Olvasóterem
1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

ELTE BTK Néprajz Tanszék Könyvtára
1088 Budapest, Múzeum krt. 6–8.

ELTE Egyetemi Könyvtár
1053 Budapest, Ferencziek tere 6.

ELTE Szociológiai Intézet Könyvtára
1117 Budapest, Pázmány Péter sétány 1/a B.
épület

ELTE Tanárképző Főiskolai Kar Könyvtára
1075 Budapest, Kazinczy u. 23–27.

Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár
1088 Szabó Ervin tér 1.

Kommunikációs Főiskola Könyvtára
1149 Budapest, Nagy Lajos király útja 17–19.

Mobilitás Könyvtár
1145 Budapest, Amerikai út 96.

MTA Könyvtára
1245 Budapest, Arany János u. 1.

MTA Történettudományi Intézet Könyvtára
1014 Budapest, Uri u. 53.

Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum
1055 Budapest, Szalay utca 10–14.

Országos Széchényi Könyvtár
1827 Budapest, Budavári Palota, F épület

Teleki László Alapítvány Könyvtára
1125 Budapest, Szilágyi Erzsébet fasor 22/c.

Wesley János Lelkészképző Főiskola Könyvtára
1086 Dankó utca 9-11.

VIDÉK

Hajdú-Bihar Megyei Könyvtár
4026 Debrecen, Piac u. 8.

Debreceni Egyetem, Egyetemi és Nemzeti
Könyvtár
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Debreceni Egyetem, Történeti Olvasó
4010 Debrecen, Egyetem tér 1.

Tiszántúli Református Egyházkerületi és Kol-
légiumi Nagykönyvtár
4044 Debrecen, Kálvin tér, 16.

Intercisa Múzeum
2401 Dunaújváros, Városháza tér 4.

József Attila Könyvtár
2403 Dunaújváros, Apáczai Cs. J. u. 9.

Heves Megyei Levéltár
3300 Eger, Mátyás király út 62.

Kisfaludy Károly Megyei Könyvtár
9021 Győr, Baross utca 4.

Széchenyi István Főiskola Könyvtára
9026 Győr, Hédervári út 3.

Békés Megyei Levéltár
5700 Gyula, Petőfi tér 2.

Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára
6001 Kecskemét, Klapka u. 13–15.

Katona József Könyvtár
6000 Kecskemét, Piaristák tere 8.

Somogy Megyei Levéltár
7400 Kaposvár, Rippl-Rónay tér 1.

II. Rákóczi Ferenc Megyei Könyvtár
3501 Miskolc, Görgey Artúr u. 11.

Miskolci Egyetem Könyvtára
3515 Miskolc-Egyetemváros

Huszár Gál Városi Könyvtár
9201 Mosonmagyaróvár, Engels Frigyes u. 16.

Móricz Zsigmond Megyei és Városi Könyvtár
4400 Nyíregyháza, Szabadság tér 2.

Pápai Református Kollégium Könyvtára
8501 Pápa, Március 15. tér 9.

Csorba Győző Megyei Könyvtár
7621 Pécs, Apáca u. 8.

Baranya Megyei Levéltár
7621 Pécs, Király u. 11.

Pécsi Tudományegyetem Társadalomtudományi
Szakkönyvtár
7624 Pécs, Rókus u. 2.

PPKE BTK Könyvtára
2087 Piliscsaba, Egyetem u. 1.

Nógrád Megyei Levéltár
3100 Salgótarján, Bem u. 18.

Győr-Moson-Sopron Megye Soproni Levéltára
9400 Sopron, Fő tér 1.

Szegedi Tudományegyetem BTK,
Neveléstudományi Tanszék
6722 Szeged, Petőfi Sándor sgt. 30–34.

Szegedi Tudományegyetem Központi Könyvtár,
Történeti és Ókortudományi Szakkönyvtár
6722 Szeged, Egyetem u. 2.

Vörösmarty Mihály Megyei Könyvtár
8000 Székesfehérvár, Bartók Béla tér 1.

Damjanich Múzeum
5000 Szolnok, Kossuth tér 4.

Berzsenyi Dániel Megyei Könyvtár
9701 Szombathely, Petőfi Sándor u. 43.

Eötvös Károly Megyei Könyvtár
8201 Veszprém, Komakút tér 3.

Zala Megyei Levéltár
8900 Zalaegerszeg, Széchenyi tér 3.

JUGOSZLÁVIA

Biblioteka Matica Srpske
Újvidék

Művelődési Központ Könyvtára
YU-24400 Senta, P. Drapšina 16.

ROMÁNIA

EME
RO-3400 Kolozsvár, strada Iuliu Maniu nr. 5,
etaj III, ap. 7.

Facultatea de Istorie si Filosofie Facultatea de
Studii Europene Universitatea Babes-Bolyai
RO-3400 Kolozsvár, str. Kogalniceanu 1.

Institutul de Istorie „A.D. Xenopol”
al Academiei Române
RO-6600 Iasi, str. Lascar Catargi 15.

KAM
Miercurea Ciuc

SZLOVÁKIA

Bibliotheca Hungarica
Somorja

Fórum Intézet – Jelenkutatási Részleg
Galánta

Historický Ústav Slovenskej Akadémie Vied
SK-81364 Pozsony, Klemensova 19.

Századvég

ÚJ FOLYAM 25. SZÁM 2002. 3. SZÁM

Tartalomjegyzék

Franciaablak

Thomas Bénatouïl: Kritikai és pragmatikus szociológia.
Néhány olvasási alapelv

Vidék

Csurgó Bernadett: Gazdaasszonyok és farmerfeleségek.
Családi gazdálkodás Mezőtúron

Leveleki Magdolna: Az iparosodottság és a
kisvállalkozói sűrűség néhány összefüggése

Értékrend

S. Molnár Edit - Kapitány Balázs: Gyermekcentrikus érzelmek
és egyéni célok, vágyak viszonya.

Észjárások

G. Fodor Gábor: A „politikai gondolkodás vizsgálata”
mint autonóm „módusz”

Megjelent a *Rendi társadalom - polgári társadalom* sorozat legújabb kötete

Ünnep – Hétköznap – Emlékezet

címmel, amely a Hajnal István Kör - Társadalomtörténeti Egyesület 2000 augusztusában Szécsényben tartott éves konferenciája előadásainak írott változatát tartalmazza Pásztor Cecília szerkesztésében 313 oldalon, a Nógrád Megyei Levéltár kiadásában.

A kötet - a konferencia szekcióbeosztását követve - a következő tematikus részekből áll:

I. Hagyomány - kultusz - közösség

(Tóth Zoltán, Tóth G. Péter, praznovszky Mihány, Zeidler Miklós és Szabó László tanulmánya)

II. Ünneplő felekezetek - felekezeti ünnepek

(Hatos Pál, Brandt Juliane, Mohay Tamás, Sári Zsolt, Prepuk Anikó és Bősze Sándor tanulmánya)

III. Szertartások és történelmi scenáriók

(Hudi József, Völgyesi Orsolya, Vörös Boldizsár és Horváth Lajos tanulmánya)

IV. „Polgáriasság”: norma és gyakorlat

(Bácskai Vera, Jávora Kata, Artim Krisztina, Kövér György és Csóti Csaba tanulmánya)

V. A forradalmi megemlékezés jubileumi konstrukciói

(Pálmány Béla, Gajary István, Erdész Ádám, Ölveti Gábor, Erős Vilmos, Spira György, Feischmidt Margit és Madaras László tanulmánya)

A kötet megvásárolható a Budapesti a Teleki Téka könyvesboltban (1088 Baross u. 1.), vagy megrendelhető a Nógrád Megyei Levéltárban (3100 Salgótarján, Bem út 18. Telefax: (32) 310-043, 312-801, 421-550, e-mail: starjan@nogradarchiv.hu)

KORALL
TÁRSADALOMTÖRTÉNETI FOLYÓIRAT

Megújult folyóiratunk honlapja: www.korall.org. - az eddig megjelent számok tartalomjegyzékei, címlapjai, szerzői, a legelső számok teljes cikkei, keresési lehetőséggel!
A honlap készítője: Sóvári Péter, akinek munkáját ezúton is köszönjük!

A Korall legújabb és *korábbi* számainak könyvesboltja:

Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar - Könyv és Jegyzetbolt
1088 Budapest, Múzeum krt. 6-8.

tel.: 267 09 66/ 5281, 5055

fax.: 267 09 66/ 5899

e-mail: eltejegyzet@freemail.hu, mermik@axelero.hu

Következő, várhatóan 2003 áprilisában megjelenő számunk témája és szerzői:

Város - várostörténet

Bácskai Vera, Beluszky Pál - Győri Róbert, Benda Gyula, Marie-Madeleine De Cevins, Czoch Gábor, Fónagy Zoltán, Germuska Pál, Granasztói György, Kaposi Zoltán, Sonkoly Gábor, Szakál Gyula, François Walter tanulmányai